ABC
CERTIFIED

مهراڻ

نمبر 4/2012ع

سنڌي ادبي بورڊ

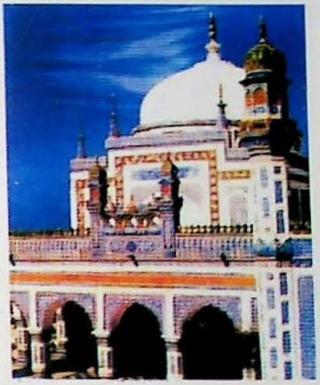

هيءَ جا لات "لطيف" جي

پِري پِٽَ تي آئِيو، سارَنگَ سُهڄَ مَنجهان،
ڪِڙيون ڪَتَڪَٺارَ جِئَن، وِڄون اُترَ واءَ،
سَرَها سَبِزا ٿِيا، ڏامَڻَ ڊِبَ ڪِيا،
پَهري پِٽَنِئان، پَرِيائين ڪَنَ ڪراڙ جا.

(سُرسارنگ)

***

مان جڏهن به شاهه جو سُرسارنگ پڙهندو آهيان مون کي ڪاليداس جو طويل نظم ميگهه دوت ياد ايندو آهي، جيڪو پڻ بادل ۽ بارش جي باري ۾ آهي ۽ مان سمجهان ٿو ته ميگهه دوت ان موضوع تي لکيل دنيا جو طويل ترين نظم آهي، پر شاهه جو سُر سارنگ ان کان به طويل آهي. ميگهه دوت جا سَوَ کان وڌيڪ بند آهن جڏهن ته سُرسارنگ جا 267 بيت ۽ وايون آهن. ڪاليداس لاءِ چيو ويندو آهي ته هن نظم جي ننڍڙي ڪينواس تي ڪيترائي وڻندڙ چٽ (Images) ۽ لفظي تصويرون (Word Pictures) چٽيون آهن، جن کي ڏسي ايئن ٿو لڳي جڻ ان ننڍي ڪينواس تي ڪلچر جي مڪمل تصوير اُڪرجي وئي آهي. ڪاليداس جي نظم جي باري ۾ اهو رايو ڪيتريقدر صحيح آهي تنهن لاءِ ڪجهه چئي نٿو سگهجي. ڇاڪاڻ جو ڪاليداس اٽڪل ويهه صديون اڳ جي ڪلچر جي تصوير چٽي آهي، پر شاهه جي سُرسارنگ لاءِ چئي سگهجي ٿو ته شاهه جو سُرسارنگ سنڌ جي ثقافت، جاگرافيائي، ماڳن ۽ مقامن، شهرن، وسندين ۽ موسمن جي بدلجندڙ صورتحال ۾ انساني زندگيءَ جي مڪمل احساساتي تصوير آهي.

_ آغا سليم

(ڪتاب "لات جا لطيف جي" تان ورتل)

سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين

سيد "اظهر" گيلاني

برسات جو نظارو

اَئين ٿا وسائن ڪڪر وڏڦڙو،
جئين ڪنهن جبل تان وهي آبشار.

اَئين پٽ تان پاڻهي وهي ٿو هلي، جيئن ٿو وڪڙ ڪائي واسينگ مار.
اَئين آڻي جاين ۾ پاڻي هوا، جيئن ٿو ڦهارو لڳي زوردار.
اَئين نچندا ٽپندا ٿا بادل اچن، جيئن ٿي ڪو فرفر جي گهوڙي تي سوار.
اَئين ابر جو ڪاروان آ روان، جيئن جوڙي ڪونجون هلن ٿيون قطار.
اَئين شور پاڻي جي بيتاب ڪيو، جيئن ڇين ڇٽ ٿو ڪري هجرِ يار.
اَئين ٿا ڪڪر سُر سان گجگوڙ ڪن، جيئن ڪو گويو ٿو ڳائي ملهار.
اَئين ٿا لڳن ورق گل تي ڦڙا، جيئن هٿ حنائي ۾ موتين جو هار.
اَئين ٿو ڪڍي مينهن ماڻهن جا پير، جيئن ٿا ڪرن ترڪي ترڪڻ تان ٻار.
اَئين ٿي ڪنوڻ گاهي گاهي کلي، جيئن بعضي مشڪي ڪوئي گلعذار.
اَئين چنڊ جهڙ مان وجهي واجهه ٿو، جيئن پائي جهاتيون ڪا زهره نگار.
اَئين جهڙ جو سايہ بہ مهمان ٿئي، جيئن جنگ جي عمر ناپائدار.
اَئين جهڙ جي ڊپ جو ڏجي ٿو مثال، جيئن ماءُ ملئيلي جي مُڪ ۽ مار.
اَئين اندلٺ رنگ سيڙهايا سڀ، جيئن بلب روشن ڪجن رنگدار.
اَئين ڪروفر سان ٿا وهنجن پکي، جيئن غسلِ صحت ڪري تاجدار.
اَئين ٿا نظر کي لڳن کيت خوش، جيئن دل کي فرحت ڏي فصلِ بهار.
اَئين کيت جي دل کي پاڻي مليو، جيئن سِپ ۾ موتي رهن آبدار.
اَئين مينهن تي چهرهٔ گل کليو، جيئن نٽ ۽ سينگار ڪن گلعذار.
اَئين هر حسين ٿو گهمي باغ ۾، جيئن ٿا نچن مور مستانہ وار.
اَئين پاڻي مکڙين کي پاڪر صبا، جيئن ٻار کي ٿي ڪري ماءُ پيار.
اَئين لائي 'پي پي' پپيهي پڪار، جيئن هجر ۾ عاشق؛ حالِ زار.
اَئين نکهتِ گل ٿي معنيٰ رکي، جيئن حسن وارن جا قول و قرار.
اَئين هر طرف ڪان ٿي خوشبوءِ اچي، جيئن ٿي وئي جڻ فضا مشڪبار.
اَئين نظم هي آهہ 'اظهر' لکيو، جيئن ڏاڳي ريشم ۾ هيرن جو هار.

ABC CERTIFIED

ٽماهي

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 62 | آڪٽوبر- ڊسمبر 2012ع | نمبر 4

سرپرست

مخدوم جميل الزمان

وزير بين الصوبائي تعاون، سنڌ

چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ

نگران

الهڏتو وگهيو

سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

ايڊيٽر (انچارج)

ثمينہ ميمڻ

سنڌي ادبي بورڊ

چام شورو، سنڌ

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

P.50895
18.12.012

ريسرچ لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو

ٽماهي

مهراڻ

(Regd No. NS-20)

سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، سنڌ.

The "**Mehran**", Quarterly
Vol: 62, No 4/2012
(Established in 1955)

* An ageold leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan and abroad.

* Contemporary creative writings, history, civilization, education, music, folklore, archaeology, lexicography, General culture of Sindh and translations from world literature are the main topics of material usually published in this periodical.

* Published by <u>*SINDHI ADABI BOARD*</u>

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

• <u>Publication contact:</u>
Editor, Mehran Quarterly
Sindhi Adabi Board,
<u>Jamshoro</u>
Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
022-9213425
Fax: 022-9213422
(E.mail: sindhiab@yahoo.com)
Website: www.sindhiab.com
www.sindhiadabiboard.org

<u>Subscription contact:</u>
Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tilak Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

ٽائيٽل پينٽنگ: سلطان چانڊيو

<u>خريداريءَ لاءِ رابطو:</u>
مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

ساليانو چندو: چار سؤ رپيا | فون نمبر: 022-2633679 | في پرچو: هڪ سؤ رپيا

Printed and Published by Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Sindh University New Campus, Jamshoro, Sindh, Pakistan.

ڪٿي آهي ’شمشير‘ جو چنگ چوري،
زمانو تہ ٻلجي ويو چارڻ جون ڳالهيون!

شمشير الحيدري

(سنڌي ٻوليءَ جو ٻلوڙ شاعر ۽ اديب)

جنم: 15 سيپٽمبر 1931ع

وفات: 11 آگسٽ 2012ع

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

سوچ -لوچ

سنڌ جي شمشير جو وڇوڙو

سنڌ جو ناميارو اديب، شاعر ۽ صحافي محترم شمشير الحيدري 21 رمضان المبارڪ بمطابق 11- آگسٽ 2012ع جمعي جي ڏينهن صبح جو 6:00 وڳي ڪراچيءَ ۾ گذاري ويو. اِنا لله وَاِنا عِليه راجعون.

محترم شمشير الحيدري جون ادبي خدمتون جيتريون ڳڻائجن اوتريون گهٽ آهن.

هو هن دور جو هڪ وڏو نقاد، محقق، شاعر، ڊراما نويس ۽ هڪ عظيم ۽ ڏاهو انسان هئو. هو هڪ خوددار شخص هڏ ڏوڪي ۽ حساس طبيعت جو مالڪ ۽ ائين چئجي ته درويش صفت انسان ۽ محبتي ماڻهو هئو ته وڌاءُ نه ٿيندو.

محترم شمشير الحيدريءَ جون سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ ڪيل خدمتون هميشه ياد رکيون وينديون. محترم شمشيرالحيدري ادب سان گڏ سنڌي صحافت ۾ پڻ يادگار خدمتون سرانجام ڏنيون، ڪيترين سنڌي اخبارن ۽ رسالن جو بطور ايڊيٽر ٿي رهيو. شمشير الحيدري هڪ يگانه ۽ بي داغ انسان هئو. هن خودداريءَ سان زندگي گذاري. هن ادب کي ڪڏهن به روزيءَ يا پنهنجي ترقيءَ لاءِ ڏاڪڻ طور استعمال نه ڪيو ۽ اهوئي سبب آهي جو هر ٿهيءَ ۾ ڪيس تمام گهڻو مانُ ۽ عزت حاصل هئي. محترم شمشير الحيدري سموري زندگي، ادب ۽ ٻوليءَ جي ترقي ۽ معاشري جي جاڳرتا ۾ گذاري. هن هر حال ۽ هر حالت ۾ ادبي پورهئي جو سفر جاري و ساري رکيو. محترم شمشير الحيدري انهن اديبن مان هئو، جو هو جتي به رهيو انهن ادارن کي ناهڻ ۽ سنوارڻ ۾ جُنبيل رهيو. ”موليٰ تي ننگ آ“ سندس تڪيو ڪلام رهيو ۽ هو ڪڏهن به حالتن جو محتاج نه رهيو ۽ نه ئي عهدا ۽ ڪرسيون هن کي ادبي پورهئي کان روڪي سگهيون. محترم حيدري سندس شعر ”هڪڙو شمشير هئو زماني ۾“ کو شڪ نه آهي ته ان مثل ئي رهيو ۽ پنهنجي صاف ۽ بي داغ ڪردار جي ڪري ادب ۽ صحافت ۾ مقام ماڻيو. شمشير الحيدريءَ جي ادبي ۽ صحافتي زندگي اسان جي معاشري لاءِ هڪ وڏي وٿ رهي. سندس شاعري، اخبارن ۾ لکيل ايڊيٽوريل سماج جي رهبري ۽ وڪالت ڪن ٿا. اسان سمجهون ٿا ته محترم شمشيرالحيدريءَ جو وڇوڙو نه صرف سندس خاندان لاءِ هڪ وڏو نقصان آهي، پر سندس وڇوڙو سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ پڻ هڪ نه پرجندڙ خال پيدا ڪري ويو آهي.

محترم شمشير الحيدري پنهنجي لکڻين، خدمتن، ڪچهرين، گفتن، شعرن ۽ ڪيل تقريرن جي گونجن ۾ هميشه ياد رهندو. سنڌ، سنڌ جا اديب ۽ سنڌ جي هر ٿهي جڏهن جڏهن شمشيرالحيدري جي تخليق کي پڙهندي ته کيس ياد رکندي. محترم شمشير الحيدريءَ زندگيءَ جو گهڻو عرصو سنڌي ادبي بورڊ سان، ٽماهي مهراڻ رسالي جي بطور اسسٽنٽ ايڊيٽر، چيف ايڊيٽر ۽

پوءِ ويجهي ماضيءَ ۾ سيڪريٽري طور خدمتون سرانجام ڏنيون. سنڌي ادبي بورڊ جو بورڊ آف گورنرس ۽ سمورو عملو محترم شمشير الحيدريءَ جي وفات تي ڏکويل ۽ مرحوم جي خاندان سان ڏک ۾ برابر جو شريڪ آهي.

تعليم اسان جي اوليت هجڻ گهرجي

دنيا جي مختلف سماجن جي ترقيءَ جا ڪي نہ ڪي پڪا ۽ پُختا بنياد ٿين ٿا. انهن بنيادن ۾ سمورن سماجن ۾ تعليم کي اوليت حاصل رهي آهي. اهي معاشرا جن تعليم کي پنهنجي اوليت ۾ شمار ڪيو آهي. اهي تعليم تي توجهہ ڏيڻ ۽ حاصل ڪيل ترقيءَ سبب دنيا ۾ ترقي يافتہ قومن ۾ شمار ٿين ٿا ۽ ايڪيهين صديءَ جي درپيش مسئلن کي حل ڪرڻ ۽ ڪاميابيون حاصل ڪرڻ جي صلاحيت رکن ٿا. ظاهر آهي تہ تعليم جا موقعا مهيا ڪرڻ حڪومتن جو فرض آهي ۽ انهن موقعن مان فائدو حاصل ڪرڻ عوام جي ذميواري آهي. اسان جي معاشري ۾ حڪومت پنهنجي موجوده وسيلن مان جيترو بہ عوام جي ڀلائيءَ لاءِ تعليم تي خرچ ڪيو آهي يا خرچ ڪري رهي آهي ان مان لاڀ عوام کي حاصل ڪرڻو آهي. جيڪڏهن عوام انهن مهيا ڪيل وسيلن مان هڙ حاصل نٿو ڪري تہ پوءِ ان جو نقصان بہ عوام کي ئي رسي ٿو. اسان صرف هتي سنڌ صوبي جي ئي ڳالهہ ڪريون. حڪومت پاران ڪوشش سان هڪ طرف غير فعال اسڪولن کي فعال ڪيو ويو آهي تہ ٻئي طرف اسڪول ويندڙ ٻارڙن خاص طور نياڻين لاءِ تعليم جون سهوليتون ۽ موقعا ميسر ڪيا آهن. انهن مهيا ڪيل وسيلن مان ۽ موقعن مان ظاهر آهي تہ عوام کي ئي فائدو حاصل ڪرڻو آهي، پر اهو ڏٺو ويو آهي تہ ڪيترن ڳوٺن ۽ شهرن ۾ هن جديد دور ۾ بہ ٻارڙن خاص طور نياڻين کي تعليم حاصل ڪرڻ کان وانجهيو رکيو پيو وڃي. ان ۾ والدين، استاد توڙي ماحول کي ٻيا بہ سبب ٿي سگهن ٿا، پر والدين کي گهرجي تہ اهي پنهنجي ٻارڙن خاص طور نياڻين کي تعليم ڏيارين، انهن کي اسڪول موڪلين تہ جيئن تعليم جهڙي زيور سان سندن نياڻيون آراستہ ٿين. گڏوگڏ والدين کي گهرجي تہ اهي اسڪولن ۾ وڃن، استادن کان پنهنجي اولاد بابت معلومات حاصل ڪن تہ آيا اهي تعليم ۾ دلچسپي وٺن ٿا يا نہ. ان طرح هڪ تہ والدين جو اسڪولن سان تعلق جُڙيل رهندو ٻئي طرف انهن کي اولاد جي تعليم بابت آگاهي حاصل ٿيندي رهندي.

ضرورت ان ڳالهہ جي آهي تہ اسان جي معاشري کي تعليم کي اوليت ڏيڻ گهرجي ۽ پنهنجي مشغولين وارن معاملن کي ٻئي درجي تي رکڻ گهرجي. اولاد خاص طور نياڻيون پڙهيل هونديون تہ معاشري ۾ صحتمند تبديلي اچي سگهي ٿي.

پڙهندڙن کي گذارش

سنڌي ادبي بورڊ پاران محترم شمشيرالحيدري جي زندگيءَ ۽ خدمتن کي هڪ هنڌ گڏ ڪري شايع ڪرڻ لاءِ مهراڻ نمبر شايع ڪرڻ جو رٿيو ويو آهي، مهربان لکندڙن کي گذارش ڪجي ٿي تہ هو محترم شمشيرالحيدري جي حوالي سان پنهنجون يادگار لکڻيون ڏياري موڪلين تہ جيئن اهي مهراڻ جي "شمشيرالحيدري نمبر" ۾ شامل ڪري سگهجن.

ثمينہ ميمڻ
ايڊيٽر (انچارج) "مهراڻ"

سناءُ

ٻُڌ ڪر سو ٻُڌاءِ

- شمشيرالحيدري 9

تحقيق

- شاهه لطيف: منصور حلاج جو وڏي ۾ وڏو شارح 13
- تاج جويو
- چاندڪا پرڳڻو (قسط- 1) 48
- نذير شاڪر بروهي
- ڪڇ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ۾ سنڌي قبيلا 68
تحقيق :بي.ڊي.ميرچندائي
- ترجمو :غلام محمد لاکو
- هتي منٽو دفن آهي 71
- بلونت گارگي
ترجمو :يوسف سنڌي
- دارا جا پويان ڏينهن 82
- غلام رباني آگرو
- قاضي ميان مخدوم عبدالرؤف مورائي 90
- شمشاد احمد سومرو
- متارا ڪير هئا؟ 104
- لستاد لغاري
- وائيءَ بابت ۾ ٽي ڳالهيون 112
- مقصود گل
- سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ نعت جو عنصر 117
- مرزا ڪاظم رضا بيگ
- اياز حسين هڪ ڪهاڻيڪار جي حيثيت ۾ 128
- ڊاڪٽر ناهيد پروين
مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ۽ لوڪ ادب 137
- صنم لطيف ڪرڪيو
- سماجي ڪردار ۽ سنڌي ڪهاڻي 148
- نولب ڪاڪا
زندگي ۽ عمل جو وحدت ولارو علمي نصب العين شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ جديد سنڌي ادب 153
- نورمحمد شاهه

شاعري

- امداد حسيني 159
- مير محمد پيرزادو 160
- يوسف شاهين 161
- محبوب سروري 162
- ادل سومرو 163
- نياز پنهور 164
- ذوالفقار سيال 165
- وسيم سومرو 166
- مقصود گل 167
- بشير سيتائي 168
- خليل عارف سومرو 169
- گلبدن جاويد 170
- شگفته شاهه 171
- نجم پنهور 172
- محبوب ڀٽي 173
- ابرار ابڙو/ياسين چانديو 174

- مخمور بخاري 175
- ثمينہ ميمڻ 176
- رکيل موراڻي/مختيار گهمرو 177
- سيف الحق 'سيف'/بخشل باغي 178
- أمر گهاوڙ 179
- مفتون کوراڻي/سميع سجاد ميراڻي 180
- اختر پيا 181
- احمد گل جوڻيجو 182
- ياسر قاضي 183
- فراخ جانوري 184
- پريم پتافي/ساز ڪاظمي 185

ڪهاڻيون

- جهڙ پسيو جهڄن!! 189
- عبدالحفيظ قريشي
- حَسن حجر 197
- بهادر ڪالپر
- روپ بهروپ 199
- پريم چند
سنڌيڪار: شگفتہ شاهہ

- نازو بڪيلو 204
- حفيظ خان
سنڌيڪار: پرويز
- اڄ پڻ اکڙين........... 210
- سليم سهتو
- ورق بہ ساهہ کڻن ٿا 212
- سدرة المنتهيٰ جيلاني

متفرقہ

- هالا جي نعتيہ شاعري 217
(اپياس)
- ڊاڪٽر مخمور بخاري
- ڊاڪٽر عترت حسين زبيري 222
(شخصيت)
- آزاد قاضي
- مخدوم محمد صالح پٽي- هالا پراڻا جو گوهر 226
(شخصيت)
- ڊاڪٽر ممتاز بخاري
- نئون ڪتاب: علم جي دولت 228
- سهيڙيندڙ: ڊاڪٽر مخمور بخاري

جيسين سج اُڀري

انت اوندهه رات آهي،
سوجهري جو ڪوئي ڪرڻو ڪنهن هنڌان ڏسجي نٿو.
ٿڌ ايڏي سخت، توبهه.
ڀهرئين ئي ڀهر پارو پيو پوي.
سيءَ سنڌن کي سُڪائي، لڱ ڇڏي لوسائيو،
پير هٿ پٿر جيان ڄميو پون،
ساهه سان ڄڻ برف پيئي اوتجي ڦڦڙن اندر:
اهڙيءَ حالت ۾ ڀلا،
ڪير ٿو ٻاري ڏيئا،
۽ وري ڪنهن کي سُجهي ٿو گهر جي درين ۽ درن
کي بند ڪرڻ؟

بت رڙن پيا، ڄاڙيون ڪڙڪن پيون،
ڪير ٿو ويهي ڪچهريءَ ۾ ڪِلي، ڳالهيون ڪري؟
ايڏي اوندهه، ايڏي ٿڌ! _
اڳ نه اهڙي رات ڪڏهين ڪانه آئي _
سڀ سويري ئي وڃي سوڙين اندر آهن پيا.

ٻارڙا سوڙين منجهان گهونگهٽ ڪڍي، اکين کي
مِچڪائي، پيا گهُورين اوندهه جا ٿها _
جن ۾ ڪوئي سج ناهي،
جن ۾ ڪوئي چنڊ ناهي،
جن ۾ ڪو تارو به ٽمڪي ڪونه ٿو_
ذهن جي تاريڪ پڙدن تي فقط چمڪن پيا اوندهه جا
ڪارا ترورا.

شهر ڪان ٻاهر، وڏي ميدان تي،
شاهي ڪو آڙاهه پيو ڀڙڪا ڪري،
جنهن جون لاٽون اُڀ تائين ٽپون پڇن:
ٽڙڪندڙ شعلن جي دهشتناڪ پاڇولن سان گڏ،
بيرحم ٽهڪن ۽ وحشتناڪ واڪن، هوڪرن سان،
ساروئي ماحول ڪَچڙي گاهه جيان لرزي پيو:
ناچ حيواني هلي پيو شام کان.

چوطرف آڙاهه جي،
پيا سوين شيطان هنبوڇيون هڻن.
ڌڙ سين جا ساڳيا ماڻهن جيها،
پر مُنڍيون تن تي مِرُن جون، مختلف،
ڪي ٻگهڙ ڪي ڀولڙا، ڪي رڇ ۽ سوئر پيا ڏيکارجن،
ڪي وڇون، ڪي نانگ ڪارا، ڪي ڳجهن جهڙا لڳن:
پڇ لوڏي ڏند ٽيڙي،
ڪِل ڪيڄل سان، وڏا واڪا ڪري،
ٻاهه ۾ هڪ هڪ ڪري اُڇلين پيا.
سڀ اُهو سامان، جيڪو ڀاڳين جي ننڊ هوندي،
شهر جي ڪليل گهرن مان گڏ ڪري آندو اٿن.
• • •
شهر جي هڪڙيءَ پراڻهينءَ ڪنڊ ۾،
جهونڙي هڪ جهوپڙيءَ اندر ستل ٻن ٻارڙن،
رلين جي هيٺان ٽڙڪندي، سس ڦس ڪئي:
_ ”شاهه سائينءَ جو رسالو مون رکيو آهي لڪائي،
پنهنجي ڇاتيءَ سان لڳائي.“
_ ”مُورتي مُهيَن جي نچڻيءَ واري آهي
مون به سوگهي ڪئي لڪائي،
پنهنجي ڇاتيءَ سان لڳائي.“
_ ”بس نه پوءِ ماٺ ڪر، شيطان ٻڌندا.“
_ ”هائو، جيسين سج اُڀري“

شمشيرالحيدري

شمشيرالحيدري

تخليق جو اعتڪاف

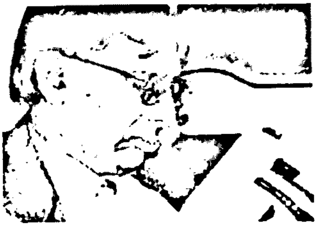

هرڪو ڄاڻي،
ساري دنيا ٿي سڄاڻي،
مان وڏو ليکڪ، وڏو شاعر ۽ دانشور، وڏو عالم اديب:
منهنجي هرهڪ حرف ۾ تدبير جي جادوگري،
منهنجي هرهڪ لفظ ۾ تقدير جي صورتگري،
منهنجا نغما، منهنجا گفتا، ڄڻ ته سحرِ سامري:
اهڙي منهنجي شاعري،
جنهن سان ڄاڳي قوم ساريءَ جو نصيب.

قوم چاهي ٿي ته مان لکندو رهان،
سنڌ جي ساٿگيڙن، جهانگيڙن، ماروئڙن جون
حالتون ڏسندو رهان، لڇندو رهان،
سنڌ جي سورن اندر سڙندو رهان، پڇندو رهان.

قوم چاهي ٿي ته ڪي نغما انوکا ڳائجن؛
سونهن ۽ سرهاڻ سان نِتا نوان ڪي لائجن؛
هجر جا ۽ وصل جا مفهوم ٿي بدلائجن؛
عشق جي نظرن کي ڪجهه وسعت ڏئي،
حسن جا معيار پيا ڪي ٺاهجن؛
۽ سڄي تاريخ تي ليکا ڏئي،
جنگ جا ۽ امن جا مطلب سيئي ڦيرائجن.
قوم چاهي ٿي، وري
ڪاڪ جا ٽڪساٽ سڀ پرزا ٿين؛
ڪوٽ ٿهري عمر جا يڪسر ڍهن؛
مانگرن لئہ موت جا پيرا ٿهن.
قوم چاهي ٿي، وري
شاهه ۽ سچل جيان
سڄ جا پنيڻ وڏا پڙڪائجن،
مچ تي ميڙا ڪجن،
۽ وري ٽانڊن تي واريل گيت ڳاڙها ڳائجن.

مون انهيءَ جي لاءِ اڄ، تخليق جي هڪ نئينءَ نراليءَ
پٽ تي،
فڪر جي هڪ نئين درازا شهر وٽہ
اعتڪاف آهي ڪيو خود اختيار.

مان ڏسڻ ڏاران ڏسان پيو هرڪو منظر، هرڪو حال.
مان ٻڌڻ ڏاران ٻڌان پيو هرڪا ڳالهہ؛
مان انوکا گيت پيو ڳايان وري،
جن کي ڪي الفاظ ناهن،
جن کي ڪوئي سُر نڪو آواز آهيِ؛
ماٺ جا نغما اِهي،
گيت ڳاڙها، لال، ٽانڊن تي ورايل،
توکي ٻُڌجڻ ۾ اچن ٿا؟
ڪاش، توکي باهہ جهڙا، لال، ڳاڙها، ڪَنَ هجن!

شمشيرالحيدري

تاج جويو

نذير شاڪر بروهي

غلام محمد لاڪو

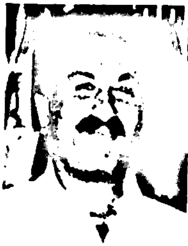

يوسف سنڌي

غلام رباني آگرو

شمشاد احمد سومرو

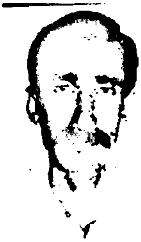

استاد لغاري

مقصود گل

مرزا ڪاظم رضا بيگ

ڊاڪٽر ناهيد پروين

صنم لطيف ڪرٽيو

نواب ڪاڪا

نورمحمد شاهه

تحقيق

سنڌ جي تاريخ پڙهڻ سان خبر پوي ٿي ته قديم زماني کان ڪيترائي قبيلا ٻين وارن ملڪن مان لڏي اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا آهن. انهيءَ لڏپلاڻ جا سبب سياسي، سماجي، اقتصادي ۽ مذهبي وغيره رهيا آهن. ڌاريون قومون جڏهن به سنڌ تي حملو آور ٿيون، ته انهن سنڌ کي فتح ڪرڻ بعد سنڌ ۾ ئي سڪونت اختيار ڪئي. جيئن محمد بن قاسم جي ڪيل ڪاهه وقت ٿيو، ڪن گذرمعاش لاءِ سنڌ کي پنهنجو وطن بڻايو ته ڪي وري مذهبي نقطه نگاهه کان مذهبي اڳواڻن مرشدن سان گڏ اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ آباد قبيلن کي ٽن طبقن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. (1) عرب نسل، (2) سرحدي علائقن کان آيل بلوچ نسل ۽ (3) اصل سنڌ ڄاوا سنڌي سماٽ نسل، جنهن ۾ هندو توڙي مسلمان اچي وڃن ٿا.

بلوچ نسل مان ڪي بلوچستان، مڪران مان ته ڪي پنجاب جي ديره جاتِ مان بلوچ قبيلا آيا. جيڪي سنڌ ۾ رهي، سنڌي نسل ۾ جذب ٿي ويا. انهن سنڌ کي پنهنجو مادر وطن بڻايو. بلوچ نسل جا هزارين قبيلا الڳ الڳ نالن سان سڃاڻپ رکن ٿا. انهن ۾ هڪ زرداري قبيلو به آهي، جيڪو بلوچن جي مکيه قبيلي بليدي بلوچ مان آهي. زرداري قبيلو، ڪلهوڙن جي دور حڪومت ۾ ساڻن شامل رهيو. زرداري قبيلي جي تاريخ ۽ ثقافت توڙي مذهبي وابستگي ڪلهوڙا حڪمرانن سان شامل رهي آهي. هيءُ قبيلو ڪلهوڙن جي مذهبي عقيدت ۾ انهن جو پوئلڳ هو. سندن مادري ٻولي پڻ سرائڪي هئي. جيڪا وقت جي حڪمرانن ڪلهوڙن جي هئي. جيڪي پاڻ کي عباسي سڏائيندا هئا. اُهي ديره جاتِ کان اچي سنڌ ۾ آباد ٿي، پنهنجن مريدن ۽ همدردن جي مدد سان مغل حڪمرانن جي خلاف بغاوت ڪري سنڌ ۾ حڪمران ٿيا. سنڌ جا سڀ بلوچ جن جي مادري زبان بلوچي هئي ۽ ٻيا اُهي بلوچ جيڪي ديره جات کان اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا، انهن جي ٻولي سرائڪي هئي ۽ ٻيا به ڪيترائي سرائڪي ڳالهائيندڙ قبيلا سڀ جو سڀ ڪلهوڙا حاڪمن جا فوجي ۽ مريد هئا. بلوچ سردار ڪلهوڙن جا مکيه وزير، منشي ۽ فوجي سپهه سالار هئا. زرداري قبيلو ميان صاحبن، ڪلهوڙن جي حڪمرانيءَ ۾ اهم حيثيت رکندو هو. اصل سپاهه گيري ۽ سياسي مشاورت جي منصب تي معمور هو.

— ڊاڪٽر محمد لائق زرداري

ڪتاب ”ڪيم روح رهاڻ“ تان کنيل ٽڪرو.

تاج جويو

شاهه لطيف: منصور حلاج جو وڏي ۾ وڏو شارح

انساني تاريخ تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ هر دور ۽ هر مُلڪ ۾ ڪي شخصيتون پنهنجي دور ۾ 'وقت جو آواز' رهيون آهن. سندن ڪردارَ ۽ تعليماتِ، سندن گهري نظرَ ۽ بلند خيالي، سندن ارادي ۽ عزم جي پختگي ۽ اعليٰ حوصلا، انسانيت، زندگيءَ ۽ آزاديءَ جا قدرَ طئي ڪرڻ ۾ حصيدار رهيا آهن. اهڙا عظيم ڪردارَ ۽ شخصيتون، تاريخ جي صفحن تي پنهنجا نقش ڇڏي ۽ پنهنجي ڇاپَ ڇڏي ويندي آهن؛ ۽ اُها ڇاپَ، قومن ۽ ملڪن جون سرحدون ٽپي، عالم انسانيت جي علمَ، ساڃاهہ ۽ فلسفي تي صدين تائين اثر پذير رهندي آهي ۽ سندن عظمتن ۽ بُلندين جو اعتراف سڄي دُنيا ڪندي آهي. اهڙيءَ ريت اُهي شخصيتون. دنيا جي ادب جو اڻمٽ ۽ لازوال حصو بنجي ويندي آهن، ۽ مختلف قومن جا اديب، اهڙن ڪردارن کي پنهنجي قومي ادبي ورثي جو موضوعِ سُخن بنائيندا آهن- ۽ ائين هر 'قوم جو ادب'، 'عالمي ادب' جو هڪ اڻٽٽ ۽ لازمي حصو بنجي ويندو آهي، جنهن تي سموري دنيا بجا طور فخر ڪندي آهي.

تاريخِ عالم جا ٻہ عظيم انسان: حضرت عيسيٰ مسيح ۽ حُسين بن منصور حلاج- پنهنجي تعليماتِ، ڪردارَ ۽ لازوال قربانين جي ڪري، دنيا جي ادب جا ٻہ اهڙا اِستعارا بنجي ويا آهن، جن کان دنيا جي مختلف قومن جي شاعري بيحد متاثر رهي آهي. سنڌ بہ 'اقوامِ عالم' جي اُها مانائتي ڌرتي رهي آهي، جتان جي شاعرن، جتي پنهنجي ڌرتيءَ جي عظيم انسانن- مخدوم بلاول ۽ شاهہ عنايت جي انوکين قربانين کي پنهنجي رُوح جو اِستعارو بنايو آهي، اُتي هِنن عالمِ انسانيت جي مٿي ڄاڻايل ٻن اڻمٽ ڪردارن- مسيح ۽ مَنصور- جي تعليمات ۽ لازوال قُربانين کي پڻ پنهنجي ضمير ۽ خميرَ جو آواز ۽ ترجمان بڻائي پيش ڪيو آهي.

پر اسان جي اها قومي بدنصيبي چئجي يا ڪم ظرفي ۽ ڪوتاهي، جو اسان جڏهن پنهنجن قومي شاعرن جي شاعريءَ جو جائزو وٺندا آهيون تہ سندن فِڪري ڌارائن ۽ سرچشمن طرف تمام گهٽ ڌيانُ ڏيندا آهيون، يا جيڪڏهن ڌيانُ بہ ڏيندا آهيون تہ اسان جي اکين تي پنهنجي ذاتي سوچ ۽ ذاتي نقطءِ نظر (Point of View) جي مخصوص عينڪ پاتل هوندي آهي. نتيجي طور اسان نہ رڳو اُنهن شاعرن جي فڪر ۽ پيغام سان سچو پچو انصاف نہ ڪري سگهندا آهيون؛ پر اسان جو سڄو زورُ انهيءَ ڳالهہ تي هوندو آهي تہ اسان جا ڪلاسيڪي- قومي شاعرَ اُمي ۽ گهٽ پڙهيا هئا، وٽن ڪا ذاتِ جي ڏيا بہ هئي تہ اُها سندن 'خانداني'، 'صُحبتي' ۽ 'باطني' ڄاڻ تي ٻُڌل هئي. وڌ ۾ وڌ اسان جي تحقيق جو ڇيهہ اُتي وڃي بيهندو آهي تہ اُنهن شاعرن 'تمثيلي ۽ باطني ڳالهيون' ڪيون آهن، جيڪي روحاني رمزن ۽ رازن تائين ئي محدود آهن. ها، البت اُن وقت اسان ضرور ڪنهن حد تائين پنهنجون اکيون پٽيندا آهيون، جڏهن ڪنهن غير ملڪي عالم جي نگاهہ ۽ تحقيق، اسان کي اِهو احساس ڏياريندي آهي تہ: اسان جا شاعرَ بہ عالمي ادب/ واقعاتي ادب جي بُخري مان بهره ور ٿيل آهن.

اهو سؤ سيڪڙو سچ ۽ حقيقت آهي تہ جيڪڏهن ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ، ڊاڪٽر ايڇ. ٽي سورلي، ڊاڪٽر اينيمري شمل ۽ ڪجهہ ٻيا پرڏيهي عالم، شاهہ لطيف جي عظمت ۽ بلندين جو اعتراف نہ ڪن ها، تہ شايد اسان پنهنجن ڪن اعليٰ فهم ڏيهي عالمن- ڊاڪٽر گربخشاڻي، علامہ آءِ.آءِ قاضي، ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي 'خادم'، سائين جي.ايم.سيد، شيخ اياز، تنوير عباسي وغيره جي سوچن، فڪرَ ۽

تحقيقي ۽ فلسفياڻن رُخن کي قبول ئي نہ ڪريون ها. اها بيقدري ۽ ناشناسي، رڳو هتي اسان سنڌين وٽ نہ رهي آهي، پر سموري مشرق ۾ موجود آهي.

اسان مان ڪيترن تہ اها ڳالهہ بہ اڃ تائين قبول نہ ڪئي آهي تہ ڪو حضرت عيسيٰ، حضرت ماني ۽ حضرت حسين بن منصور حلاج بہ ڪو سنڌ ۾ پيرَ گهمايا هئا. يا اُهي دُنيا جا عظيم انسان، مشرقي فلسفي ڪان بہ ڪو متاثر ٿيا هئا. يا اُنهن جي تعليماتِ ۽ فڪر ۽ فلسفي سنڌ تي بہ ڪي اثر مرتب ڪيا هئا! اسان اسلامي تصوف جي حوالي سان تہ اڃا ابن العربي ۽ جلال الدين روميءَ تائين مَس پهتا آهيون. ويدانت، جيڪا هن ڌرتيءَ جي ئي فلاسافي آهي، اُن کي ڇُهڻ ۽ پرکڻ لاءِ اسان جا ڪيترا قد آور عالم اڃا ذهني طور تيار ئي نہ آهن. جڏهن تہ دنيا جي تحقيق اِتي وڃي پهتي آهي تہ مشرق جي علم ۽ فلسفي، سموري مغرب ۽ پوريءَ دنيا جي فڪري ڌارائن کي نہ رڳو متاثر ڪيو آهي، پر مغرب ۽ يونان جا اڪثر فلسفا ۽ علمَ، مشرق جي قديم علمي سرچشمن مان ڌوپي، اڃا ۽ اُجرا ٿيا آهن.

بهرحال، اهو موضوع تمام وسيع آهي ۽ اهو ميدانُ فلاسافرن جو آهي، آءٌ ڪو فلاسافر نہ آهيان، آءٌ سنڌي ادب، اُن ۾ بہ خاص ڪري سنڌي شاعريءَ جو هڪ ننڍڙو طالب علم آهيان. ان ڪري، آءٌ پنهنجي بنھ مختصر مطالعي جي آڌار تي ڪي نيون ڳالهيون پيش ڪرڻ ۽ ڪي نوان گوشا کولڻ جي جسارت ڪريان ٿو:

- شاهہ لطيف جي شارحن ۽ محققن، اڃ تائين جيڪا بہ تحقيق ڪئي آهي، اُن جو وڏو حصو ۽ دائرو فقط شاهہ لطيف جي شخصيت، سيرت، سوانح، خانداني تفصيل، جاءِ پيدائش، شاهہ لطيف جي مڪاني دورَ، رسالي جي ترتيبَ، شاهہ جي موسيقيءَ ۽ شاعريءَ جي فني سٽاءَ، شاهہ جي رسالي ۽ گنج ۾ موجود شاهہ جي ڪلام ۽ ڌارئين ڪلامَ جي ڇنڊڇاڻ، سُرن جي تعدادَ، ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل قلمي نسخن جي تفصيل، ڪيڏاري جي موجودگي ۽ نيڪاليءَ، شاعريءَ جي فني خوبين ۽ گڻن، وزن، صنايع بدايع، صرف نحو، وياڪرڻي سٽاءَ، قرآن، حديث ۽ مثنوي مولانا روم جي اثرن، مشرقي شاعرن- ڪبير، بلا شاهہ وغيره جي تعليمات ۽ شاعريءَ جي شاهہ تي اثرن وغيره تائين محدود رهيو آهي.

اِن سموريءَ تحقيق دوران جنهن رُخ تي منهنجيءَ نظر ۾ گهٽ ۾ گهٽ ڪم ٿيو آهي، اهو آهي: **'شاهہ جي فڪري سرچشمن ۽ سندس ڪلام تي مختلف ڌارائن جي اثر جو تفصيلي جائزو ۽ مطالعو'.**

شاهہ لطيف جي ڪلام تي قرآن پاڪ، حديث ۽ مثنوي مولانا روم سان گڏ ڪنهن حد تائين ويدانت جي مٿاڇري مطالعي ۽ اثرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. تصوف جي حوالي سان تہ اسان جي تحقيق جو دائرو ابن عربيءَ ۽ مولانا روم تائين ئي ڦرندو رهيو آهي. وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود جي مڪتب فڪر (School of Thought) کي فقط سهروردیہ، چشتیہ، نقشبنديہ، قادريہ، اويسيہ وغيره سلسلن تائين بحث هيٺ آندو ويو آهي، جڏهن تہ باطني، ملامتي ۽ ٻين سلسلن کي ڇُهڻ کان ٽارو ڪيو ويو آهي. ان ڏس ۾ مثنوي مولانا روم ۽ شاهہ ڪريم جي ڪلامَ جي اڀياسَ، صوفي بزرگن ۽ عالمن سان سندس ملاقاتن ۽ صحبتن ۽ قرآني تعليمات کان ٻاهر ٻي سموري 'علمي حاصلات' جا دروازا اِهو چئي جهڙوڪر بند ڪيا ويا آهن تہ شاهہ 'اُمي' هو- ۽ مٿين جاڄ بہ سندن 'باطني علم' يا وڏن کان ورثي ۾ مليل معلومات تي ئي آڌاريل آهي. ليڪن منهنجو ناقص مطالعو ان ڳالهہ جو داعي آهي تہ: شاهہ لطيف اُمي' نہ هو، لطيف رڳو ٻُڌسڌ جي علم ۽ تعليماتِ تائين محدود نہ هو، پر هو مولانا روميءَ ۽ سندس پايي جي عالمن جهڙو ئي پنهنجي وقت جو هڪ وڏو عالم ۽ اعليٰ مرتبت صوفي هو.

هتي آءٌ سڀ کان اڳ دنيا جي ارڏي ۽ اڏول انسان ۽ تصوف جي دنيا جي باڪمال صوفي، حسين بن منصور حلاج جي تعليمات ۽ سندس فڪري لاڙن جي شاهه لطيف تي پيل اثرن بابت ڪجهه اظهار ڪريان ٿو:

افسوس جو مقام آهي ته هن حوالي سان مون جڏهن شاهه لطيف جي شاعريءَ تي ٿيل تحقيق جو اڀياس ڪيو ته مون کي صرف ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جي 'مقدمه لطيفي' ۾ منصوري فڪر ۽ سندس شهادت ۽ تعليمات تي ٻه اڍائي صفحا ۽ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي جي هڪ مضمون: 'ڀٽائيءَ جي ڪلام ۾ وحدت الوجود جو مسئلو' ۾ منصوري فڪر بابت ايترائي صفحا مليا، جن مان محسوس ٿئي ٿو ته شاهه لطيف تي منصور حلاج جو ٻه ڪو اثر هو! جڏهن ته ٻين اڪثر محققن أن جو اٽلڪو ۽ اُتاچرو ئي ذڪر ڪيو آهي. جيتوڻيڪ سنڌ جي ٻئي وڏي شاعر سچل سرمست جي شاعريءَ جي اڀياسي عالمن، حسين بن منصور حلاج ۽ سچل سرمست جي مسلڪ ۽ فڪر تي پنهنجي جامع روشني وڌي آهي، پر شاهه جي حوالي سان اڀياس جو اِهو پَنو اجا اڌورو، اڻپورو ۽ تِشنه آهي.

جيتريقدر سنڌي نثري ادب جو سوال آهي ته ان حوالي سان حسين بن منصور حلاج بابت آغا تاج محمد جو ڪتابڙو 'سيرت منصور' (ڪرائون سائيز جا 28 صفحا: 1964ع) ۽ علي مير شاهه جو ڪتاب 'سين بن منصور حلاج' (ڊيمي سائيز، 60 صفحا، 1990ع) سنڌي ادب جا ٻه انتهائي اهم ماخذ ملن ٿا. ان کان سواءِ اردو اديب يونس 'اديب' جي ڪتابچي 'امام انقلاب: منصور حلاج' جو سنڌي ترجمو 'منصور حلاج' (مترجم: خالد چانڊيو، ڪرائون سائيز، 84 صفحا: 2001)، 'حسين بن منصور حلاج' (مصنف: عبدالرزاق ميمڻ، ڪرائون سائيز، 48 صفحا، 2002ع)، الطاف ملڪاڻيءَ جي تاليف 'داستان حلاج' (جيڪو اردوءَ مان استفادي تي آڌارت آهي، ڊيمي سائيز، 80 صفحا، 2002ع)، اردوءَ جي مشهور ليکڪا جميله هاشميءَ جي ناول 'دشت سُوس' جو سنڌي ترجمو: 'عشق جو آواز: حسين بن منصور حلاج، سرود' (مترجم: لطيف اياز 'ابن حيات' پنهور، ڊيمي سائيز، 415 صفحا، 2006ع)، ۽ 'شهيد اناالحق: حسين بن منصور حلاج (ليکڪ: عبدالغفار پَنو، علي مرتضيٰ پبليڪيشن، ڪراچي، 2005) ڪتاب ملن ٿا. ان سموري مواد جي روشنيءَ ۾، سيد علي مير شاهه واحد سنڌي عالم آهي، جنهن ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ۽ دائودپوٽي کانپوءِ حسين بن منصور حلاج جي حوالي سان شاهه لطيف جا، مختلف سُرن مان 16- 17 بيت چوندي ڏنا آهن، جن مان ڪجهه بيت 'عشق جي اذيت جي اظهار' طور ڏنا ويا آهن ۽ ڪجهه بيت، منصور حلاج جي شاعري ۽ گفتن جي ترجمي يا مفهوم مطابق چوندي پيش ڪيا ويا آهن ۽ ٻڌايو ويو آهي ته شاهه لطيف تي منصور حلاج جو اثر هو. شاهه جي اُنهن بيتن ۾، شاهه جي رسالي جي سُر سهڻيءَ (داستان نائين) ۾ آيل اُهي ٻه مشهور بيت ٻه اچي وڃن ٿا، جن ۾ 'منصور' جو نالو سنئون سڌو ڪنيو ويو آهي:

جر ٽر تک تنوار، وڻ ٽڻ وائي هيڪڙي،
سيئي شيءِ ٿيا، سوريءَ سزا وار،
هم منصور هزار، ڪهڙا چاڙهيو چاڙهئين!

(سر سهڻي، داستان 9، بيت 1)

سيت پچار پرينءَ جي، صبت هوت حضور،
ملڪ مڙئي منصور، ڪُهي ڪهندين ڪيترا!

(سر سهڻي، داستان 9، بيت 2)

اُن کان سواءِ ڪوٽڙيءَ جو نظير احمد چنا، شايد پهريون سنڌي آهي، جنهن حسين بن منصور حلاج جي ديوان جو انگريزيءَ ۾ هيٺئين عنوان سان ترجمو ڪيو آهي:

"Dewan of Great Mystic: Saint Martyre of Islam, Nur-e-Jehan Hussain Bin Mansoor Halaj Baghdadi Rendering in English"

مُون کي حيرت اُن وقت ٿي، جڏهن سنڌ جي وڏي عالم ۽ شاھ جي پارکوءَ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، شاھ لطيف جي مٿي ڏنل ٻئي نمبر بيت کي رسالي مان خارج ڪري، 'شاھ جي رسالي جو ڏاريون ڪلام' عنوان هيٺ، پنهنجي تحقيقي جلد ڏهين ۾ اهو دليل ڏئي شامل ڪري ڇڏيو آهي ته:

(1) هيءُ بيت فقط 'عل' رسالي ۾ آهي.

(2) هيءُ بيت محمد زمان صاحب لنواريءَ واري بزرگ جو آهي.

ان لاءِ هن 'ابيات سنڌي' (مرتب: ڊاڪٽر دائود پوٽو، ڇاپو 1939ع، بيت نمبر 16) جو حوالو پيش ڪيو آهي.

پر جڏهن شاھ جي رسالي جي قديم نسخي: 'گنج شريف' جو مطالعو ڪجي ٿو ته اُن ۾ اهو بيت موجود ملي ٿو، جيڪو قديم نسخو، 07 جمادي الثاني 1207ھ ۾ ميين اسماعيل ڪاهوڙيءَ جي چوڻ تي فقير عبدالعظيم عرف وڏل شاھ ڪاتب لکي پورو ڪيو هو. منهنجو سوال آهي ته ڇا ڏارئين ڪلام جي نيڪاليءَ واري ڪسوٽي رڳو شاھ لطيف جي ڪلام سان لاڳو ٿئي ٿي يا ٻين بزرگن جي ڪلام سان به لاڳو آهي، جن جي ڪلام جا نسخا گهڻو گهڻو پوءِ لکيا ويا يا منظر عام تي آيا؟ هيءُ سوال محققن آڏو اڄ هڪ چئلينج طور پيش ڪريان ٿو.

ٻئي طرف خود علامہ دائود پوٽو، ابيات سنڌيءَ ۾ خواجہ محمد زمان لنواريءَ واري جي مليل 84 بيتن لاءِ لکي ٿو ته: "چوراسي بيت آهن، جي خواجہ صاحب ڏانهن منسوب آهن....." (ابيات سنڌي ص34) 'فردوس العارفين' ۾ شامل مخدوم صاحب جي هڪ بيت:

عَدمُ اوتارونِ نا مُرادي سَمرونِ،

ڪفر ۽ اسلام ڪان، لنگهي هوت لڏونِ!....

بابت دائودپوٽو صاحب هن ريت رقم طراز آهي ته: "هي بيت 'ابيات سنڌيءَ' ۾ به شامل آهي، پر 'فردوس العارفين' جي عبارت مان ائين پيو لڪائجي ته اهو ڇڻ خواجہ صاحب جو نہ پر گرهوڙيءَ صاحب جو آهي...... اهڙيءَ طرح ٻيا به ڪيترا بيت گرهوڙي صاحب جي ڪلام ۾ داخل آهن." وغيره.

دائودپوٽو صاحب، 16 نمبر بيت طور 'سپت پچار پرينءَ جي، سپت هوت حضور' واري بيت کي مخدوم محمد زمان لنواريءَ واري جي 'ابيات سنڌيءَ' ۾ شامل ڪري ٿو، جنهنڪري بلوچ صاحب به هن بيت کي خواجہ صاحب جو بيت قرار ڏنو آهي، پر سوال اهو ٿو اُڀري ته شاھ لطيف جڏهن پنهنجيءَ محفل ۾ ٻين شاعرن جا بيت پڙهي ٿو ۽ ڪاتب اُهي 'شاھ جي رسالن' جي قلمي نسخن ۾ شامل ڪري سگهن ٿا، ته ڇا اهو بعيد از قياس ٿيندو ته مخدوم محمد زمان لنواريءَ واري پنهنجيءَ ڪنهن محفل ۾ شاھ جو ڪو بيت پڙهيو هجي ۽ ڪاتبن اهو شامل ڪري ڇڏيو هجي؟ جڏهن ته شاھ صاحب ۽ مخدوم صاحب جي ملاقات عالم آشڪار آهي، ۽ سندن هڪٻئي جي اثر هيٺ چيل بيتن ۾ بيان ڪيا وڃن ٿا. انڪري، منهنجو اهو پختو رايو آهي ته 'جر ٿر تک تنوار' وانگر 'سپت پچار پرينءَ جي'، وارو بيت به شاھ لطيف جو آهي، جيڪو مخدوم لنواريءَ واري جي 'ابيات سنڌيءَ' (ڪلام) ۾ شامل ٿي ويو آهي، ڇو ته هن بيت جي ٻولي ۽ لهجو شاھ جو ئي آهي ۽ سُر سهڻيءَ جي داستان نائين جي ٻهرئين بيت جي ڊڪشن سان بلڪل ملي ٿو، ان کان سواءِ وڏو ثبوت 1207ھ ۾ لکيل شاھ جو 'گنج' آهي، جنهن ۾ پڻ اهو بيت موجود آهي، ۽ هي گنج، شاھ جي وفات (1165ھ/ 1752ع) کان رڳو 42 سال پوءِ (1207ھ ۾) لکيو ويو هو.

هن وقت سڀ کان وڌيڪ ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته شاهه لطيف جي ڪلام جي ٻن رُخن کان تحقيق ڪئي وڃي:
(1) فڪري ارتقا جي حوالي کان.
(2) ٻولي ۽ ڊڪشن جي حوالي کان.
فڪري ارتقا جي حوالي سان هن وقت تائين ٿيل سموري تحقيق کي سهيڙي جلدن جي صورت ڏيڻ گهرجي ۽ جتي ماضيءَ جي محققن دنگ ڪيو آهي، نئين تحقيق جي ابتدا اُتان ٿي ڪجي.
ٻوليءَ ۽ ڊڪشن جي لحاظ کان لطيف سان ويڌن اها ٿي آهي ته سندس اڪثر شارح ۽ محقق (هڪ ٻن کي ڇڏي) شاعر نه هئا، بلڪ شاهه جي شعري تاڃي- پيٽي کي سمجهڻ کان قاصر هئا- اُنڪري، هن موضوع تي ته ڪم جي سڀ کان وڌيڪ ضرورت آهي.
فڪري ارتقا ۽ فڪري سرچشمن جي حوالي سان اسان جي عالمن، مولانا روميءَ بابت شاهه لطيف جي سُر ڪلياڻ جي داستان پنجين جا ڇهه بيت آڏو رکي، ساهه تي روميءَ جي اثر جو مطالعو ته ڪيو آهي، پر حسين بن منصور حلاج بابت شاهه جي ٻن واضح بيتن کي آڏو رکي ڪو تفصيلي مطالعو نه ڪيو آهي- ان مطالعي جي ابتدا جو پهريون ۽ وڏو ماخذ سيد علي مير شاهه جو ڪتاب: 'حسين بن منصور حلاج' آهي- جنهن جي روشنيءَ ۾ مُون جڏهن منصور حلاج جي تعليمات، سوانح، شاعريءَ ۽ مڪالمن جا پيرا ڪنيا ته منهنجون اکيون حيرت مان ڪيريون ٿي ويون ته شاهه لطيف جي 'سُر ڪلياڻ' ۽ 'سُر يمن ڪلياڻ' جيٰ بيتن ۽ واين جو وڏو حصو ۽ رسالي جي ٻين ڪيترن سُرن: سُر آسا، سسئيءَ وارن سُرن خاص ڪري سُر معذوري ۽ سُر حسينيءَ کان سواءِ سُر سهڻيءَ، رامڪليءَ وغيره ۾ بيتن جو ايترو ته تعداد موجود آهي؛ جو اُهي بيت هڪ هنڌ گڏ ڪجن ته هڪ ڏار 'سُر منصور حلاج' جُڙي سگهي ٿو.
لطيف جي انهن بيتن ۾ موجود منصوري فڪر ۽ تعليمات جي تهه تائين پهچڻ لاءِ آءٌ ضروري ٿو سَمجهان ته پهرين دنيا جي صوفين جي هن امامَ، حسين بن منصور حلاج جي مختصر واقفيت ڏيان، سندس دور جو ذڪر ڪريان ۽ سندس شهادت ۽ شاعريءَ تي روشني وجهان:
حسين بن منصور جو پورو نالو 'المغيث الحسين بن منصور بن محمي البيضوي الحلاج' آهي. هن ايران جي شهر بيضا جي اتر ۾ هڪ ڳوٺ 'طور' ۾ 244هه مطابق 857ع ۾ جنم ورتو. هيءُ شهر اصطخر (فارس) ۾ البيضا جي اتر اوڀر ۾ واقع آهي. حسين بن منصور جي ڏاڏي لاءِ چيو وڃي ٿو ته آتش پرست (زردشت جو پيروڪار) هو. جڏهن ته سندس پيءُ منصور 'پيڃارو' (ڪپهه ٽاٽيندڙ) هو، ان جي بنياد تي ئي حسين جي نسبت 'حلاج' بڻي. عربيءَ ۾ 'پيڃاري' کي 'حلاج' چيو ويندو آهي. حسين بن منصور کي اڄ دنيا پيءُ جي ٻنهي نسبتن-'حلاج' ۽ 'منصور' سان سڃاڻي ٿي. شاهه لطيف پڻ منصور جي 'پيڃاري' واري نسبت سان، هينيون بيت چيو آهي:

مون کي ماءُ مجاز، 'پيڃاري' جيئن پڃيو!

(سُر آسا، داستان 3، بيت 9)

بيضا ۽ (طور) ۾ ايراني ڳالهائي ويندي هئي، پر اتي عرب به وڏي تعداد ۾ رهندا هئا ۽ عربي زبان به وڏي تعداد ۾ ماڻهو ڳالهائيندا هئا. حسين بن منصور جو ننڍپڻ بيَضا سان گڏ واسط شهر ۾ گذريو، جتي عربي ڳالهائي ويندي هئي، اُنڪري عربي جڻ ته حسين بن منصور جي مادري زبان بڻجي وئي.
حسين جو والد منصور، هڪ وقت اباڻي شهر کي الوداع چئي، اُن علائقي ڏانهن ويو، جيڪو 'تستر' کان (فرات نديءَ تي) واسط تائين پکڙيل هو. هن جي لڏپلاڻ جو ڪارڻ گذرمعاش جي تلاش هو. هي علائقو 'ڪپڙي سازي' (بارفہ جاتيءَ) جي صنعت ۾ نهايت اڳيرو هو.

نندڙي حسين جي والد کيس تعليم ڏيارڻ خاطر تستر جي 'مدرسه دارالحفاظ' ۾ داخل ڪرايو، جتي حسين سورهن ورهين جي عمر (873ع) ۾ قرآن پاڪ حفظ ڪري ورتو. هو ننڍيءَ عمر ۾ ئي پنهنجي همعصر ۽ هم سبق ڇوڪرن کان مختلف هو ۽ اڪثر خاموش خاموش، پنهنجي ذات ۾ گم رهندو هو. حسين قرآن حفظ ڪرڻ بعد ٻه سال تستر ۾ ئي زاهد ۽ عارف سهل بن عبدالله تستريءَ جي تصوف واري مدرسي سان وابسته رهيو، اهڙيءَ ريت سهل بن عبدالله سندس پهريون 'پير طريقت' هو جتي حلاج، عربي ادب، علوم مقداوله ۽ تصوف جي تعليم ورتي، ڇو ته کيس تصوف سان خاصو لڳاءُ هو. سندس بيقرار روح ۽ بيچين طبيعت ڪي هن مدرسي ۾ ٽِڪاءُ نه آيو ۽ بنا اجازت جي درسگاهه ڇڏي، بصري هليو آيو، جتي مشهور صوفي حسن بصريءَ جي مدرسي ۾ اچي داخل ٿيو. ان وقت سندس عمر 20 سال هئي. بصري ۾ رهڻ دوران هن جي ضبط بن مجاشع سان دوستي ٿي وئي، جيڪو سياسي طور زيديه زنج باغين سان لاڳاپيل هو، اُهي جيڪي وقت جي حڪومت جا معتوب هئا. منصور حلاج کي به هن باغي ٽوليءَ جو ساٿي سمجهي، مٿس ڳجهي نظر رکي وئي ۽ کيس پريشان ڪيو ويو. نتيجي طور ابن منصور بصري کي ڇڏي بغداد هليو آيو ۽ طريقت جي مشهور شيخ، عمرو بن عثمان مڪيءَ جي سلسلي سان اچي وابسته ٿيو، جنهن کيس خرقو ڏکايو. اتي ئي بغداد ۾، ابو يعقوب الاقطع جي نياڻيءَ اُم الحسين سان شادي ڪيائين، جنهن مان کيس هڪ ڌيءَ ۽ ٽي پٽ ٿيا ان ئي عرصي ۾ حسين بن منصور جا بغداد جي نامور صوفي جنيد بغداديءَ سان واسطا وڌا ۽ سندس صحبت ۾ ڪجهه وقت رهيو. بغداد ۾ حلاج جي عبادت، مستيءَ، باطني اِسرارن بابت پُڇا ڳاڇا ۽ اظهارَ جي طريقن، هن جي اڪثر اُستادن کي ڪانئس باغي ۽ شاڪي ڪري وڌو. ان حد تائين جو عمرو بن عثمان مڪي ۽ حضرت جنيد بغداديءَ جهڙا عالم به سندس طريقهءِ ڪار کي باغيانه تصور ڪرڻ لڳا. جنيد بغداديءَ سان ته اها روايت به منسوب آهي ته هُو منصور حلاج جي سرمستيءَ جي عالم ۾ کيل باغيانه ڳالهين کي پسند نه ڪندو هو، ۽ کيس باغيانه ڳالهيون ڪندي ڏسي هن هڪ ڀيري کيس چيو هو: "آءٌ سمجهان ٿو ته هڪ ڏينهن تون سُوريءَ تي چڙهندين ۽ صليب جون ڪاٺيون تنهنجي رت سان رڱبيون."

بغداد جي سياسي حالتن ۽ ڪن مقتدر شخصيتن جي ڇڪتاڻ حسين بن منصور جي دل کٽي ڪري وڌي. هو حق ۽ علم جي تلاش ۾ سرگردان مڪي هليو آيو، جتي (895ع ۾) پهريون حج ڪيائين، ۽ خوزستان واپس اچي هن صوفياڻو لباس لاهي، عام ماڻهن وارو لباس پاتو. گڏوگڏ ماڻهن کي 'خودشناسي' ۽ 'خداشناسيءَ' جي اهڙي تعليم ڏيڻ شروع ڪيائين، جنهن جو مقصد ماڻهن کي ان قابل بنائڻ هو ته جيئن اهي پنهنجي اندر ۾ خدا جي تلاش ڪن. سندس اُنهيءَ تعليمي طريقي، مذهبي طبقي کي ڀڙڪائي وڌو ۽ ڏينهون ڏينهن سندس مخالفت وڌڻ لڳي. نتيجي طور هو اوڀر ايران جي عرب بيٺڪن ۾ وڃي تبليغ ڪرڻ لڳو ۽ اُتي پنجن سالن تائين (286 کان 290هه/ 899 کان 902ع) پرچار جاري رکيائين. اُتي ڏگهو عرصو رهڻ کان پوءِ منصور تستر موٽي آيو ۽ ڪن بااثر ماڻهن جي سهڪار سان پنهنجي خاندان کي بغداد وٺي آيو. هن 903ع ۾ ٻيو حج ڪيو ۽ ان کان پوءِ هندستان جي مختلف علائقن، سنڌ، ڪشمير، ترڪستان ۽ چين ملڪن جي طويل سفر تي نڪري پيو. ايران، هند ۽ سنڌ جي سفر دوران هن جوڳي پنٿ، ويدانت، جين مت ۽ ٻڌ ڌرم ۽ ماني ازم (زردتشي مذهب جي هڪ شاخ) جو وسيع اڀياس ڪيو.

حسين بن منصور حلاج جي سنڌ ۾ اچڻ جي ڪيترن عالمن تصديق ڪئي آهي:

تاريخ طبريءَ [تاريخ الأمم والملوڪ] جي مصنف ابن جرير (وفات: 310هه) جي ڪتاب جي جلد 12 ۾، جنهن کي 'صلح طبري' سڏجي ٿو (جنهن جو مصنف غريب بن سعيد القرطبي هو)، ڄاڻايل آهي ته "حلاج گهڻا ئي سير ۽ سفر ڪندو هو. هو ساموندي سفر ذريعي هندستان به پهتو". (صلہ طبري، ص 48)

مشهور جرمن اسڪالر ڊاڪٽر اينيمري شِمل، پنهنجي مضمون: "شاهه لطيف جو شعر مدرڪ" ۾ لکيو آهي ته "عام مشهور آهي ته منصور حلاج، گجرات کان مشرقي ايشيا طرف رخ رکندي ۹۰۵ع ڌاري سنڌ ۾ گهمندو رهيو. سندس 'عاشق اعظم منصور' واحد نالو آهي، جو سنڌي صوفيانه لوڪ شاعريءَ ۾ بطور صوفيانه عشق جي علامت جي هر شاعر طرفان بيشمار دفعا استعمال ڪيو ويو آهي. جن ۾ شاهه عبداللطيف بمعرفت سندس خاص مسلڪ تي هلندڙ سچل کان ويندي لغاري خاندان جي شاعرن تائين، بيدل روهڙيءَ وارو ۽ ٻيا اچي وڃن ٿا."

شيخ اياز پنهنجي ڪتاب 'اُتي اور الله سين' جي مهاڳ ۾ لکيو آهي ته: "مون منصور جي عربي ديوان جي مهاڳ ۾ پڙهيو هو ته هو سنڌ ۾ آيو هو ۽ قرمطي فرقي لاءِ هن کي خاص رغبت هئي، جن جون قبرون اڃا چوکنڊيءَ جي قبرستان، ڪراچيءَ ۾ موجود آهن."

حسين بن منصور هند ۽ سنڌ جي سفر دوران جيئن مٿي بيان ٿي چڪو ويدانت، ٻڌمت، جين مت ۽ قديم ايراني فلسفي حضرت مانيءَ جي تعليمات جو مطالعو ڪيو، علم جي تلاش ۾ الائي ڪيترا ڪتاب پڙهيا. منصور خود 47 ڪتابن جو مصنف چيو وڃي ٿو، جن مان 'طواسين' سندس سڀ کان مشهور ڪتاب آهي.

حسين بن منصور ان سفر کانپوءِ پنهنجي زندگيءَ جو ٽيون ۽ آخري حج (907ع) مڪي ۾ پوءِ واپس بغداد موٽي آيو.

حسين بن منصور حيرت انگيز شخصيت جو مالڪ هو. هن جي بيقرار طبيعت ڪيس ڪٿي به ٽڪاءُ نه ڏنو. هو تصوف جي اُن منزل تي هو ۽ علم ۽ عرفان جون اهڙيون ڳالهيون ڪندو هو، جيڪي ظاهردار عالمن کي ڏکيون ۽ چڙ ڏياريندڙ لڳنديون هيون. هن رائج الوقت سماجي قانونن ۽ رياستي اقتدار کي قائم رکندڙن خلاف آواز اٿاريو ۽ چيو ته:

> "انسان جي وجود کي نظرانداز ڪري سندس حقن کي پامال ڪرڻ خُدا جي بيحرمتي ڪرڻ جي برابر آهي، ۽ مون کي خدا جي حوالي سان پنهنجي وجود جي اظهار ڪرڻ لاءِ ڪنهن کان به اجازت وٺڻ جي ضرورت نه آهي، ڇاڪاڻ ته سندس روح منهنجي روح ۾ ائين سمائجي ويو آهي، جيئن عنبر، مشڪ ناب ۾ ملي ويندو آهي ۽ اُن (الله!) رازن کي منهنجي دل ۾ ائين سمايو آهي، جيئن روح بدن ۾ سمايل هوندو آهي. جڏهن ڪا شيءِ اُن کي ڇهي ٿي ته اُها مون کي ڇُهي ٿي: هروقت ۽ هرحال ۾ "اهو" مان ٻئجي وڃان ٿو."

تاريخون اهو به لکن ٿيون ته حسين بن منصور هند ۽ سنڌ جي سفر تان موٽي، جڏهن مڪي آخري حج ڪرڻ آيو هو ته هن جي ڪُلهي تي هڪ فقيراڻي گودڙي هئي ۽ ڪيس گوڏ (ڌوتي) ٻڌل هئي. فريد الدين عطار لکيو آهي ته:

> [هڪ ڏينهن] هُو عرفات جي ميدان ۾، آسمان ۾ اکيون کُپائي، پڪاري رهيو هو: "يا دليل المتحرين! (اي حيرت جي واديءَ ۾ ڀٽڪندڙن جا رهبر!) جيڪڏهن آءٌ ڪافر آهيان ته منهنجي ڪفر ۾ اضافو ڪر."

شايد امير خسرو اُن کان ئي متاثر ٿي چيو هو:

> ڪافرِ عشقم، مسلماني مرا در ڪار نيست،
> هر رگِ من تار گشته، حاجتِ زنار نيست.

[آءٌ عشق جو ڪافر آهيان، مون کي مسلمانيءَ جي ڪا ضرورت نه آهي. منهنجي رڳ رڳ ڄڻيو ٿي وئي آهي، اُنڪري مون کي زنار پائڻ جي ضرورت نه آهي.]

'طبقات الصوفيہ' ۾ روايت آهي تہ:

هُو[حسين بن منصور] ريتيءَ جي هڪ دڙي تي مٿو ٽيڪي جُهڪيو ۽ پوءِ مٿس حيرت ۽ مخموري طاري ٿي وئي. ماڻهو عرفات مان موٽڻ لڳا، ان وقت هو سرد آهون ڀري مناجات ڪري رهيو هو:

"اِلاهي انتَ تعلمُ عِجزي عن مواضع شُکرک فاشکر نفسُکَ عَني فانہ الشُکر اِلا غير!"
(اي منهنجا معبود! توکي معلوم آهي تہ آءٌ تنهنجي 'شُڪر جي مقام' تي پهچڻ کان عاجز آهيان، هاڻي منهنجي بدران تون پنهنجو 'شڪر' بجا آڻ، بس اهو ئي 'شڪر' آهي."

شاهہ لطيف بہ حلاج جي ساڳئي خيال کي هن ريت بيان ڪيو آهي:

'شُڪر' ڳَڏياسون سپرين، جيئري جاني يار،
جيءُ سڀ ڪنهن جيءُ سين، درشن ڏارو ڏار،
پرينم! تنهنجا پارَ، ڪهڙا چئي ڪهڙا چوان!

خطيب بغداديءَ لکيو آهي تہ: "خوزستان جا ماڻهو ابن منصور کي 'شيخ حلاج الاسرار' سڏيندا هئا، چو تہ هو باطني راز پڌرا ڪري ڇڏيندو هو."

حسين بن منصور حلاج جي هن اعليٰ ظهور وقت بغداد جي عباسي حڪومت/ خلافت جو جوڀن گذري چڪو هو. خليفو مقتدر بالله 295هہ ۾ تخت تي وينو هو تہ اُن وقت سندس عمر 13-14 سال هئي. اصلي اقتدار فوجي جنرلن، وزيرن، حاجبن ۽ حرم سرا جي راڻين جي هٿ ۾ هو. فوجين، وزيرن ۽ سندن حاجبن عوام تي ڏاڍ جا پهاڙ ڪيرائي وڌا. ٽيڪسن جي ڀرمار ماڻهن کي پريشان ڪري وڌو. هڪ طرف اقتداري ايوانن جون سازشون زور وٺي ويون، خود مقتدر کي هٽائي معتزبالله کي خليفي بنائڻ جون ڪوششون ٿيون. ٻئي طرف عوامي بغاوت ڦاٽي پئي.

اهڙي سياسي بدامنيءَ جي ڪري بغداد ۾ عام کاڌي ۽ کاڌ خوراڪ جي شين جا اگهہ چڙهي ويا. عوام جي مختلف پرتن خليفي ۽ سندس انتظامي ۽ مالي طرح سخت گير وزير حامد بن عباس خلاف شديد مظاهرا ڪيا. حنبلي مکتبہ فڪر جي سياسي ۽ مذهبي اڳواڻن جي حڪومت خلاف تحريڪ زور وٺندي وئي. ان کان سواءِ قرامطہ قبيلي جون بغاوتون، بصري جي حبشي غلامن جي بغاوت، بغداد جي خلافت جي مقابلي ۾ آفريڪا ۾ فاطمي خلافت جو بنياد پوڻ، اهڙا ڪارڻ هئا، جن عوامي بيچينيءَ کي جنم ڏنو. انهن حالتن ۾ حسين بن منصور حلاج جو خاموش ۽ ڀري رهڻ ناممڪن هو. بنو عباسيہ دور جي نام نهادِ سوسائٽيءَ جي هن صورت کي وقت جا رجعت پسند مُلا ۽ مولوي اسلام جي عظيم الشان سلطنت جو نالو ڏئي، اُن جي بقا لاءِ همہ تن مصروف رهيا. ٻئي طرف زيديہ رنج جي مسلح جدوجهد ۽ بصري جي غلامن ۾ سجاڳيءَ واري لهرَ، ملوڪيت جي پاڇي ۾ پلجندڙ بدڪار ۽ استحصالي سماج جون پاڙون بنهہ لوڏي ڇڏيون هيون، جنهنڪري رياستي اقتدارَ جي صاحبن، ترڪ سلجوقي ڪمانڊرن جي مدد سان، هن سڄيءَ جدوجهد کي 'مسلح بغاوت' جو نالو ڏئي ڪچلي ڇڏيو، وڏي رتوڇاڻ ٿي ۽ بيدرديءَ سان عوام جو قتل عام ڪري رت وهايو ويو.

ان خونريز فضا ۾ حسين بن منصور حلاج پاران عيدالفطر جي موقعي تي احتجاج طور 'ڪارا ڪپڙا پائڻ' ۽ پنهنجي الهامي لهجيءَ ۾ آواز سان عوام کي پنهنجي وجود جي احساس ڏيارڻ جي پرچار ڪرڻ وارو عمل، هڪ طرف حڪمرانن لاءِ خطري جو گهنڊ بڻجي آيو تہ ٻئي طرف منصور حلاجَ جي اُن نظريي، عام مقبوليت پڻ اختيار ڪري ورتي، جنهن ۾ هن چوڻ شروع ڪيو هو تہ:

"جڏهن اسلامي پائيڙ جي نظريي سان طبقاتي فرق ۽ رنگ نسل جا ويڇا مٽجي رهيا آهن ته فرد جي انفراديت، شخصيت ۽ حقانيت کي رد ڪرڻ جو ڪنهن کي به اختيار نه آهي. جڏهن رسول عربيءَ جي پيغام، انسان کي پنهنجي خالق سان ڳنڍي ڇڏيو آهي ته پوءِ بيا واسطا ڪٿان پيدا ٿيا آهن، جن فرد کي دين ۽ سياست جي مشينريءَ جو پرزو بنائي ڇڏيو آهي؟ جڏهن ته انسان سڄيءَ ڪائنات جو ايڏو ته اهم جزو آهي، جو سندس وجود کي خود ڌڻي تعاليٰ جو مظهر مڃڻ گهرجي."

پنهنجي فِڪر ۽ عمل سان حسين بن منصورُ، اسلام جي آزاديءَ واري درسَ ۽ مساوات واري سنيهي جي علامت بڻجي ويو. ٻئي طرف هن جا هينيان مطالبا اقتداري ايوانن کي لوڏڻ جو ڪلمرڪلا اعلان هئا ته:

- ناڪن ۽ محصولن جا ٺيڪا يهودين کان واپس ورتا وڃن،
- ٽيڪس ۽ خراج جون پاليسيون تبديل ڪيون وڃن،
- رياستي اقتدار مان بالادست طبقن جو اثر گهٽايو وڃي، ۽
- غلامن کي سماجي ۽ اقتصادي حق ڏنا وڃن.

منصور حلاج جي اِنهيءَ آواز هڪ طرف حنبلي فڪر جي سياسي ۽ مذهبي اڳواڻن جي حڪومت خلاف هلندڙ تحريڪ کي سگهه بخشي ته ٻئي طرف سندس تصوف واري تعليمَ، عوام کي سندس ويجهو ڪري ڇڏيو. هونئن به حقيقي تصوفُ، ملوڪيت، بادشاهت ۽ سامراجيت جي خلاف، عوامي اقتدار ۽ جمهوريت جو حامي پئي رهيو آهي. اهوئي ڪارڻ آهي، جو هميشه حق پرست عالمَ ۽ تصوفَ جا امامَ، اقتداري ايوانن آڏو ناپسنديده رهيا آهن: پوءِ اهو بيضا جو منصور حلاج هجي، سنڌ جو مخدوم بلاول هجي، هند جو سرمد شهيد هجي يا سنڌ جو ئي شاهه عنايت صوفي هجي. بنو عباسيه دَور ۾ حنبلي فقهه جي امام احمد بن حنبل کي ڏنل دُرن (ڦٽڪن) جي سزا کان وٺي حسين بن منصور حلاج جي اذيتناڪ شهادت تائين تاريخ جا ورق، حق پرست عالمن ۽ صوفين جي مقدس رَت سان رڱيا رهيا آهن.

اهوئي سبب آهي، جو منصور حلاجَ جو هيءَ 'انسان شناسي ۽ خدا شناسيءَ' وارو پيغام، حڪمرانن ۽ سندن درٻاري عالمن لاءِ خطري جو نغارو بڻجي آيو، جنهن سندن ڪوڙي ۽ تصنع جي ٽيڪ تي بيٺل اقتداري عمارت جا سمورا ٿوٽيون ٿنڀا لوڏي وڌا- ۽ اهو عظيم پيغام هو: "رسول عربيءَ جي پيغام انسان کي پنهنجي خالق سان ڳنڍي ڇڏيو آهي، ته پوءِ ٻيا واسطا (حاڪم ۽ درٻاري ملا) ڪٿان پيدا ٿيا آهن؟" اهو انساني خود شناسيءَ جو سَنيهو، خدا شناسيءَ جو پيش خيمو هو. ['من عرف نفسه فقد عرف ربه'، ۽ 'خلق الآدم عليٰ صورته' ساڳي ڳالهه هئي.] ان ڏس ۾ ڏسنداسون ته اسان جي شاهه لطيف جو 'اول الله عليم، اعليٰ عالم جو ڌڻيءَ' کان وٺي 'سو تون وڃيو ڪيئن، نائين ڪنڌ ٻين کي' وارو فڪر، وحدت الوجودي فڪر ۽ منصوري نعري جو علامتي پڙاڏو نظر ايندو.

ٽين صدي هجري، اسلام جي روحَ جي مٿان ملوڪيت جو پاڇو هئي: ملڪن کي فتح ڪيو پئي ويو: دولت جا انبار سرڪاري خزاني ۽ ٻجوڙين ۾ گڏ ٿي رهيا هئا: ماڻهن جي سماجي ۽ اقتصادي زندگي تباهه ٿي رهي هئي: فوجي ڪمانبر، حاڪمِ وقت جا پڳهاردار ديني عالم ۽ رياستي مشينريءَ جا آفيسر، عباسي خلافت جا مددگار هئا: انڪري منصور جي 'انساني عظمت' واري نرالي پيغام کين ٻنهه ڇتو ڪري وڌو. اُنڪري 'فڪر جي آزاديءَ' تي بندشون وڌيون ويون: 'نظريه ضرورت' هيٺ شرعي معاملن جون سرڪاري تشريحون ڪيون ويون: درٻاري ۽ حڪمرانن جي منظورِ نظر صوفين کي اڳيان آڻي، منصور حلاج جي

تعليمات، فڪر ۽ شاعريءَ خلاف ڪفر جون فتوائون ڏياريون ويون؛ سندس ’ڪاري ويس پائڻ‘ کي اهلِ سُنت جي مسلڪ جي خلاف تعبير ڪيو ويو؛ مُلائيت جي سرپرستي ڪري سچن ۽ راستباز صوفين کي تعزير ۽ قتل لائق قرار ڏياريو ويو؛ کين ملحد ۽ آواگون (تناسخ) ۾ عقيدو رکندڙن طور مشهور ڪيو ويو؛ صوفين جي آستانن ۽ گهرن تي جاسوسَ مقرر ڪيا ويا، جيڪي ڪُتن وانگر نوس نوس ڪندا رهندا هئا ۽ اعليٰ ترين صوفين کي قاضين جي عدالتن ۾ آڻي، ڪانئن من پسند فتوائون حاصل ڪيون ويون.

هن صورتحال ۾ منصور حلاج جي شخصيتَ، جدوجهد، فڪرَ ۽ عملَ، مڪملتا (Perfection) حاصل ڪري ورتي. هو تاريخ جي ڇوليون هڻندڙ سمنڊ ۾ هڪ اٽل پهاڙ وانگر نظر اچڻ لڳو. هڪ سچي صوفيءَ وانگر ’پرينءَ جي پساري‘ ۽ ’جانب جي جمال‘ ۾ گم، هڪ انقلابي ۽ باغيءَ جي حيثيت ۾ وجودِ انسانيءَ جي بقا ۽ مجتا لاءِ جهاد ڪندي ڏسڻ ۾ آيو.

منصور حلاج خلاف، سرڪار جي اهم ڪارندن جي سياسي ۽ مذهبي مخالفت وڌي وئي. وزيراعظم حامد بن عباس، حلاج جي وڌندڙ اثر رسوخ کي ڏسندي، خليفي مقتدر بالله کي مشورو ڏنو تہ حسين بن منصور کي ڪيئن بہ ڪري قتل ڪرايو وڃي. نتيجي طور 297هه/ 909ع ۾ حلاج جي خلاف درباري عالم ابن دائود اصفهانيءَ پهرين فتويٰ ڏني تہ اُن جي روشنيءَ ۾ ڪيس گرفتار ڪيو ويو. اهڙيءَ ريت حلاج هڪ سال تائين قيد ۾ رهيو، 298هه/ 910ع ۾ هُو جيل ٽوڙي فرار ٿي، اهواز جي شهر ’سوس‘ هليو آيو. هن جي ڪجهه پوئلڳن کي گرفتار ڪيو ويو ۽ ٽن سالن کان پوءِ 301هه ۾ سندس غلام دُباس، جي مخبريءَ بعد حامد بن عباس جي شهہ ۽ عباسي خليفي مقتدربالله جي حڪم تي حسين بن منصور کي شهر ’سوس‘ مان ٿي (301هه/ 913ع ۾) گرفتار ڪيو ويو. مٿس شطحي گفتگو ڪرڻ، اسماعيلي تحريڪ جي پيداوار ’قرامطہ‘ سان واسطن رکڻ، حنبلين سان لاڳاپن قائم ڪرڻ، عباسي حڪومت مخالف باغين جي حمايت ڪرڻ، وقت جي حڪومت خلاف تحريرن ۾ سندس هٿ هئڻ ۽ سُني مسلڪ خلاف ڪارا ڪپڙا پائڻ وغيره جا الزام لڳايا ويا. سندس هن نظربنديءَ ۽ قيد جو عرصو اٺ سال رهيو، جنهن کان پوءِ 921ع ۾ هن بابت مقدمي جو فيصلو ڪيو ويو. فرينچ اسڪالر لوئي مسينون جي تحقيق مطابق حلاج خلافِ علماءِ ظاهر 84 قسم جون شهادتون پيش ڪيون، جن جي بنياد تي ڪيس قاسيءَ جو حقدار قرار ڏنو ويو ۽ هيءُ مقدمو هڪ سال تائين لاڳيتو هلندو رهيو.

بهرحال هن انقلابي، سچي ۽ راستباز صوفيءَ، ظاهري شريعت (قانونن) جي مخالف ۽ طريقت ۽ معرفت جي عظيم مبلغ جي هڪڙي ئي ٻولي رهي، جيڪا هن ٽئين حج جي موقعي تي عرفات جي ميدان ۾ آسمان ۾ نهاريندي، پڪار ڪئي هئي تہ:

”يا دليل المتحرين! (اي حيرت جي واديءَ ۾ ڀٽڪندڙن جا رهبر!) جيڪڏهن آءٌ ڪافر آهيان تہ منهنجي ڪفر ۾ اضافو ڪر!“ (حوالو: خواجہ فريد الدين عطار)

’يا دليل المتحرين!‘ ۾ ’حيرت‘ لفظ غور جي قابل آهي، اسان جڏهن لطيف سائينءَ جي شاعريءَ جو مطالعو ڪريون ٿا تہ اُن ۾ حسين بن منصور حلاج جي اُن ’حيرت واري حوصلي‘ کي سلام پيش ڪيو ويو آهي:

’حوصلو حيرت جو‘، آهي نہ مٿي عام،
سندي محبت مام، ڪورُ پروڙي ڪينڪي!

(سُر بروو سنڌي، داستان 3، بيت 36)

’حوصلو حيرت ۾‘، ڪري ڏين ذرڪ،
جو حُسن سندو حق، ڪورُ پروڙي ڪينڪي!

(سر بروو سنڌي، داستان 3، بيت 34)

’حوصلو حيرت جو‘، وڃي ٿيو ويڇون،
محبت جون ميڇون، ڪوڙ پروڙي ڪينڪي!
(سُر بروو سنڌي، داستان 3، بيت 34)

اُن ’حيرت جي حوصلي‘، کي سچل سرمست ’حلاجي حيرت‘ چيو آهي:
اول پيري پچ، بند خيالات جا،
تنهن پُڄاڻان وڃ، ’حلاجي حيرت‘ ۾!
(رسالو سچل سرمست، عثمان علي انصاري: ص 59، ’وحدت‘)

صوفين جي امام منصور حلاج جو معراج، سندس سوريءَ تي چڙهڻ وارو عمل آهي.
جڏهن حسين بن منصور حلاج کي قيد مان ڪڍي، سرڪاري چوبدارن جي ’جمر غفير‘ ۾ گهيري ۾ خچر تي چاڙهي، 24 ذوالقعد 309هه/ 929ع تي، اگاري جي ڏينهن، صبح جو ساجهر، عباسي خلافت جي دارالخلافت بغداد جي ’باب خراسان‘ آڏو، دجله نديءَ جي پُل ويجهو، هڪ کُليل ميدان ۾ آندو ويو ته بغداد پوليس جي سربراهه محمد بن عبدالصمد حڪم ڏنو ته ”قيديءَ (حسين بن منصور) کي قتل گاهه/ ميدان ۾ آندو وڃي.“ تاريخ نويس لکن ٿا ته پوءِ ماڻهن ڏٺو ته سينگاريل سوريءَ واري ميدان تي هڪ خدا جو ٻانهو، جنهن جي ٽنگن ۾ لوهي نيئرَ پٽيل هئا، هڪ باوقار شخصُ، درويشاڻو چوغو پهريل ۽ مٿي ۾ هڪ عظمت وارو ’ڪلاهه‘ پاتل، بيحد بيپرواهيءَ سان، ناز ۽ انداز سان، ٽِلندو، ڪُڏندو، مستانه وار مُسرت مان جُهولندو، اوچي ڳاٽ اچي مقتل گاهه ۾ پهتو ته ائين محسوس ٿي رهيو هو، ڄڻ ڪو گهوٽ سيج تي چڙهڻ لاءِ اچي رهيو آهي. هن پوئتي مڙي نهارَ به نه ڪئي ۽ سندس مُنهن تي هڪ عاشق ۽ سالڪ واري رونق ڏسڻ ۾ پئي آئي ۽ سندس اکين ۾ عشق جو ازلي خمار موجود هو.
لطيف سائينءَ جا نه خوب چيو آهي:
اکيون تان عيد، ڪانهي عيد اکين ري،
خوشي ۽ خريد، ڪٺيو گهمن پاڻ سين!
(سربروو سنڌي، داستان 2، بيت 30)

وَسن ۽ وهسن، ڏِهاڙي ڏِسڻ لئه،
جئن جئن پرين پسن، تئن تئن نشا نينهن جا!
(داستان 2، بيت 12)

اُن موقعي تي، ’تاريخ بغداد‘ جي مصنف جي لکڻ موجب: ’وَاجتمع من العامةِ خلق ڪثير لا يُحصيٰ عدد هُم‘. ”[اُن وقت] عوام جو اينو وڏو هجوم اچي جمع ٿيو، جيڪو ڳاڻيٽي کان ٻاهر هو“؛ جڏهن ته ’تذڪرة الاولياء‘ جي مصنف جي لکڻ مطابق اُن موقعي تي ’هڪ لک ماڻهن جو هجوم موجود هو، جنهن ۾ ڪيترا منصور حلاج جا معتقد به هئا.‘
لطيف سائينءَ، صوفين جي هن امام جي اندازِ رندانه ۽ بيباڪيءَ جي منظر کي سُر ڪلياڻ جي بيتن ۾، هيئن بيان ڪيو آهي:
پاٻوهيو پُڇن، ڪٿي هٽُ حبيبَ جو،
نيزي هينان نينهن جي، پاسي پاڻ نه ڪن،
عاشق اجل سامهون، اوچي ڳاٽ اچن،
’ڪُسڻ قربُ جن، مرڻ تن مشاهدو‘.
(سُر ڪلياڻ، داستان 3، بيت 16)

پابوهي هيڪار، مُونهان پُڇيو سَڄڻين،
'الست بربڪم'، چيائون جنهن وار،
سندي سُورَ ڪنار، اورڻ اُهو ئي ٿيو.

(سر ڪلياڻ، داستان 3، بيت 15)

ڪُوئي ڪهن سپرين، ڪوئي ڪهڻ ساڻ،
نيزي هينان نينهن جي، پاسي ڪر مَ پاڻ،
ڄُل وڃائي ڄاڻ، عاشق اڄل سامهون!

(سر ڪلياڻ، داستان 3، بيت 17)

سُوريءَ تي سؤ وارَ، ڏهاڙيو چنگ چڙهين،
جم ورچي چڙهين، سِڪڻ جي پچارَ،
پرت نہ پسين پارَ، نينهن ڇيان ئي ڇِگئو!

(سُر ڪلياڻ، داستان 2، بيت 9)

ڏسندڙن ڏنو ۽ لکندڙ لکيو آهي تہ سوريءَ کي سينگاريل ڏسي حسين بن منصورُ- زنجيرن ۾ جڪڙيل قيدي، 'اناالحق' جا نعرا هڻي رهيو هو، گڏوگڏ هيٺيون شعر بہ جهونگاري رهيو هو:

حبيبي غير منسوبٍ، الیٰ شيءِ من الحَيفِ،
سَقانِي مِثلَ مايَشرب بِ فعلَ الضيف بالضَيفِ،
فَلمَا دارت الڪاس، دعيٰ بالنَطعُ و السيفِ*،
ڪذا من يشرب الرَاح، مع التنين في الصيف.

[اهو غلط آهي تہ منهنجو يار ڪو ڏاڍ يا ستم ڪري ٿو (هو هر عيب کان پاڪ آهي) هن مون کي (پنهنجي هٿن سان) عشق ۽ محبت جو شراب ائين پياريو آهي، جيئن ڪنهن مهمان کي پياريو ويندو آهي. جڏهن جام گردش ۾ آيو، تڏهن هن حڪم ڏنو تہ جلاد تلوار ۽ نطع سميت اچي حاضر ٿئي. جيڪو ماڻهو سخت گرميءَ ۾ ڪنهن اژدها سان گڏ مئي نوشي ڪندو، تنهن جو حال اهوئي ٿيندو." [حوالو: 'حسين بن منصور حلاج': سيد علي مير شاهہ، ص 5]

شاهہ لطيف منصور حلاج جي ان ڪيفيت جي تائيد ۽ تصويرَ هيٺين بيتن ۾ چٽي آهي:

ڪُهن تان ڪَر لهن، ڪَرَ لهن نان ڪُهن،
سيئي ماءُ مُهن، سيئي راحتؔ روحَ جي!

(سُر يمن ڪلياڻ، داستان 3، بيت 9)

ڪُهي سو ڪَر لهي، ڪوئي سو قريب،
اها عادت سڪيو، هر زمان حبيبُ،
تِيجي سو طبيبُ، سو ئي راحت روح جي!

(سر يمن ڪلياڻ، داستان 3، بيت 20)

ڪندَ ڪنّارو، مُنهن وَنِي، عادت سندين ايءَ،
تنين تِڪُون ڏنيون، جُنبي منجهان جيءَ،
سَرو تن سَبيءَ، جنين سانگَ نہ ساهہ جو!

(سُر يمن ڪلياڻ، داستان 4، بيت 36)

نُطع، اها چادر آهي، جيڪا ڪنهن کي ذبح/ قتل ڪرڻ وقت وڇائي ويندي آهي.

عاشق زهر پياڪ، وهه پسي وهسن گهڻو،
ڪڙي ۽ قاتل جا، هميشه هيراڪ،
لڳين لنءُ لطيف چئي، فنا ڪنا فراق،
توڙي چڪن چاڪ، ته به آهه نه سلن عام کي!

(سُر يمن ڪلياڻ، داستان 2، بيت 23)

هجوم ۾ موجود سرڪاري دلالن ۽ 'بي سمجهه' تماشبينن حسين بن منصور حلاج ڏانهن پٿر اڇلائڻ شروع ڪيا، جڏهن ته اڪين وارن جون اکيون پنل هيون، پر منصور پٿرن ۽ چٿرن کان بيپرواهه، وڏي شان ۽ جذبَ جي ڪيفيت ۾ نعرا هڻي رهيو هو. 'اناالحق، اناالحق'۽ جهومي رهيو هو:

مائهن منصور کان سوال ڪيو:

"اِن ريت ناز نخري سان هلڻ، مستانه وار جهومڻ جو سبب؟"

چيائين:

"مقتل گاهه ڏانهن وڃي رهيو آهيان،
وطن ڏانهن ورندي خوش نه ٿيان؟"

منصور کي ٽنگڻ لاءِ سامهون صليب جا ڪاٺ ڪُتل هئا، جن تي منصور کي بيهاريو ويو هو، ۽ سندس هٿ پير تختن سان ٻڌا ويا هئا. تختن جي 'ميخن' کي ڏسي منصور کِلي رهيو هو، سندس اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا هئا، ڇو ته هُو 'قرآن جو مفسر' هو، جنهن ۾ 'جبلن کي ڌرتيءَ جون ميخون' سڏيو ويو آهي:

'الم يجعل الارض مهداً والجبال اوتادا' (قرآن)

ڇا اسان زمين کي هموار ميدان نه بنايو؟ مٿس جبلن کي ڪيرن وانگر نه کوڙيو؟!

شاهه لطيف سُر ڪوهياريءَ جي هڪ بيت ۾ اِن قرآني آيت جو نه رڳو پنهنجي حسناڪ ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي، پر اِستعاراتي طور حسين بن منصور کي 'جبل ۽ ميخن' سان هن ريت، پيش ڪيو آهي:

ڏونگر پُونئين ڪيرَ، سڄڻ ميخون ڏونگرين!
ههڙا سيڻ سُڏيرَ، ڪين لهندين ڪي پيا!

(سُر ڪوهياري، داستان 2، بيت 14)

عباسي حڪمرانن ۽ سندن ڪارندن کي پنهنجون تيار ڪيل ڪاٺ جون صليبون ۽ اُنهن جون ميخون مضبوط لڳي رهيون هيون، پر اُهي 'صليبن' جي ڪاٺ ۾ لڳل 'ميخون'، اسان جي عظيم شاعر شاهه لطيف جي نظر ۾، جهڙيءَ ريت 'جبل، ڌرتيءَ جون ميخون' آهن، تهڙيءَ ريت منصور جي صليب کي لڳل ميخون سندس 'واصل باالحق' ٿيڻ جو استعارو آهن.

ڏونگر پُونئين ڪيرَ، 'سڄڻ ميخون ڏونگرين.'

منصور حلاج، پنهنجي مستيءَ ۽ وجد بابت سنجيدو ٿي، پُڇندڙن کي هن ريت مخاطب ٿيو:

"اهو ئي ته بهترين وجد آهي ته هڪ خدا جي هيڪڙائي پسجي."

شاهه لطيف، منصور جي زبان جو سنڌيءَ ۾ مفهوم هن ريت ادا ڪيو آهي:

چئه تون الله هيڪڙو، وائي ٻي وِسار،
تن ۾ تند تنوار، سدا سپيرينءَ جي!

(سر ڪلياڻ، داستان 1، بيت 17)

مَنڌ پيئندي مُون، ساجن سهي سڃاتو!

(وائي، سر ڪلياڻ، داستان 2)

منصور حلاج جي شعر 'سقاني مثل مايشرب، فِعلَ اللضيف باالضيف' وارو شراب ڪهڙو هو؟ اُهو شراب ۽ اُهو جام اُهو ئي هو، جنهن جو اظهار لطيف سائينءَ هينئين بيت ۾ ڪيو آهي:

وحدهٗ لاشريڪ لهٗ، ايءُ وهائج ويءُ،
ڪَنين جي هارائين، هنڌ تنهنجو هيءُ،
'پاٽان چوندءِ پيءُ، پري جام جنت جو.'

(سُر ڪلياڻ، داستان 1، بيت 14)

لطيف سائينءَ جي رسالي جي 'سُر ڪليان' ۽ 'سر يمن ڪلياڻ' جا اڪثر بيتَ، منصور حلاج جي واردات ۽ ڪٿا جو نوحو، مرثيو بلڪ ڪيڏارو آهن. هن جي دار تي پهچڻ واري حالت ڪهڙي هُئي؟ هو عاشق هو يا معشوق؟ خالق هو يا مخلوق؟ وحدت واري منزل تي هو يا ڪثرت جي واديءَ ۾ غرق هو؟ هن جي 'اناالحق' واري نعري جي ڪيفيت ۽ ماهيت ڪهڙي هئي؟ شاهه لطيف اُن جو اظهار هينين بيتن ۾ ڪيو آهي:

(i) عاشق چئو ۾ اُن ڪي، مَ ڪي چئه معشوق،
خالق چئو مَ خام تون، مَ ڪي چئو مخلوق،
سَلج تنهن سلوڪ، جو ناقصان نگئو!

(سُر ڪلياڻ، داستان 1، بيت 18)

بيت جي ٽين سٽ جي تشريح ۽ معنيٰ، مشهور لطيف شناس ڪلياڻ آڏواڻيءَ، هن ريت ڪئي آهي:

"اُهو ڳجهه اُن سان سلج، جنهن پاڻ کي هر اوڻائيءَ کان آجو ڪيو آهي." (ڪلياڻ آڏواڻي، شاهه جو رسالو، ص 49)

(ii) وحدتان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪُل،
حَقُ حقيقي هيڪڙو، ٻوليءَ ٻيءَ مَ ڀُل،
هُو هلاچو هُل، ٻاالله سندو سڄڻين.

(سُر ڪلياڻ، داستان 1، ص 50، ڪلياڻ آڏواڻي)

لطيفُ هن بيت ۾ وحدت ۽ ڪثرت جو مسئلو سمجهائيندي چوي ٿو ته:

'مون کي خدا جو قسم آهي، اُهو [حلاج وارو] هُل ۽ هُلاچو، 'اناالحق' جو آواز آهي، خود سڄڻ (خدا) جو هُل (آواز) آهي.'

پراڏو سو سَڏُ، وَرُ وائيءَ جو جي لهين،
هُئا اڳهين گڏ، پر ٻُڌڻ ۾ ٻَه ٿيا!

(سر ڪلياڻ، داستان 1، بيت 28)

يعني: 'منصور جي آواز جو پڙاڏو، آدجڳاد/ اَزل جو سڏُ [الست بربڪم] جو آواز آهي. هيءُ آواز جو فرق [وائيءَ جو وَرُ] آهي. جيڪڏهن تون سمجهين سگهين ته توکي معلوم ٿيندو ته 'حق' ۽ 'اناالحق' چوڻ وارا ٻئي اڳ ئي گڏ هئا، پر [ظاهري ڪَنن وارن کي] ٻڌڻ ۾ ٻه آيا. اصل ۾ 'آواز' هڪ ئي هو. هُو 'سڏ' هو ۽ هي اُن جو 'پڙاڏو' هو، پر ظاهردارن اِن 'سڏ' ۽ 'پڙاڏي' کي 'ٻه' ڪري سمجهيو هو.

تڏهن ئي تہ لطيف جي پيشرُو ۽ ڏاڏي شاهہ ڪريم هيٺيون بيت چيو هو، جيڪو لطيف سائينءَ پنهنجي محفل ۾ پڙهيو هو، ۽ فقيرن لکي 'شاهہ جي گنج' ۾ شامل ڪري ڇڏيو:

هي ڪَن ڳاڙهان وِڪڻي، ہيا ڪي ڪن ڳنهيج،
تنين سين سٽيج، سِپيريان جي ڳالهڙي!

۽ ان ڳالهہ کي واضح ڪرڻ لاءِ لطيف سائينءَ پنهنجي هيٺين مشهور وائي چئي آهي:

سيڪا پريان ڪُون پُوجي،
نينهن نيڻين، ڳُڻ ڳالهہ وو!

(سُر ڪلياڻ، داستان ا، وائي ا)

هن وائيءَ جو صرف ٿلهہ ۽ ہہ بندَ ڏِسي، ڪن محققن، اها وائي ئي شاهہ جي رسالي مان ڪڍي ڇڏي آهي. منهنجيءَ نظر ۾ هُو فقط محقق آهن، پر شاعر نہ آهن، ۽ هنن رُڳو شاهہ جي شاعريءَ جو روحاني جائزو ورتو آهي، وٽن شاهہ جي بيتن ۽ واين جي پرک وقت پنهنجي سوچ ۽ پنهنجي نقطہ نظر (Point of View) جي عينڪ پاتل آهي. اصل ۾ ڏٺو وڃي تہ شاهہ لطيف وڏو موسيقار هو، هن امير خسرو ۽ ہين موسيقارن/ شاعرن وانگر گائڪيءَ جا ٻول، خيالَ ۽ ترانا وغيره سنڌيءَ ۾ لکيا هئا، جهڙيءَ ريت هندي ڪلاسيڪي خيال جا ٻول آهن، تيئن شاهہ لطيف جي هيءَ وائي ۽ رسالي ۾ هڪ ٻن مصرعن واريون سموريون وايون، منهنجي دعويٰ آهي تہ سنڌيءَ ۾ 'خيالَ جا ٻول' آهن. سنڌي موسيقارن کي ان طرف ڌيان ڏيڻ ۽ تحقيق ڪرڻ گهرجي.

هاڻي منصور جي جذب ۽ مستيءَ واري ڪيفيت ۽ سندس سوريءَ ڏانهن خماريل نيڻن وارو نظارو، تصور جي اکين سان ڏسو ۽ سندس 'اناالحق' واري آواز کي. 'لطيف جي لاتِ' ('لطيف' خدا جو نالو آهي ۽ 'لات'، 'آواز' يا 'سڏ' کي چئبو آهي) کي ڏسو: جيڪو 'هُن جو سڏ' (حق جو سڏ) آهي، جنهن جو پڙاڏو حلاج جو نعرو 'اناالحق' آهي: جيڪو اصل وطن ڏانهن موٽڻ جو رستو آهي: 'اِنا الله وانا اليه راجعون' يعني: ["اُن وٽان آيا آهيون، ۽ اُن ڏانهن ئي موٽون ٿا."]

منصور حلاج هڪ سوال جو جواب ڏيندي چيو هو:

"آءٌ مقتل ڏانهن وڃي رهيو آهيان، وطن ڏانهن وڃي رهيو آهيان. وطن ڏانهن ورندي/ ويندي خُوش نہ ٿيان."

لطيف سائينءَ ہہ چيو آهي:

سيڪا پريان ڪُون پوجي،
نينهن نيڻين، ڳُڻ ڳالهہ وو!
جا چِتاير چِت ۾، سَجڻ سا ٿو ٻُجهي...
لات جا لطيفَ جي، سڏُ تنهن جو سُجي!

(سُر ڪلياڻ، داستان ا، وائي ا)

اها 'لطيف جي لات'، منصور جو نعرو 'اناالحق' آهي، ۽ 'سَڏُ تنهن جو سَجي' جي تشريح اها آهي تہ 'لطيف جي لات/ منصور جو نعرو 'اناالحق'، حق، سچ، جو سڏ آهي!'

منصور جي مقتل ڏانهن وڃڻ ۽ وطن ڏانهن ويندي خوش ٿيڻ وارو اِستعارو، ڪلاسيڪي سنڌي شاعريءَ کان وٺي جديد سنڌي شاعريءَ تائين اسان کي ڀرپور انداز ۾ ملي ٿو. لطيفَ، اُن 'وطن' ڏانهن وڃڻ واري پنڌ لاءِ چيو هو:

وجهي او وجهي،

اڪيون پيرَ ڪري!

سُپيريان جي ڳالهڙي، ڪنهن سان ڪين ڪَجي!

(سُر سهڻي، وائي، داستان ستون)

جڏهن تہ جديد شاعرَ اُستاد بخاريءَ اهو سڏ ورنائيندي چيو آهي:

مقتل کان ٿورو اڳتي، محفل جو ڏسُ مليو آ،

مان موت کي لتاڙي، ٿو زندگيءَ کي ڳوليان!

منصور کي ڪِ ائي جي ماڻهن ۽ سرڪاري دلالن پٿر هنيا هئا ۽ جلادَ ڦٽڪا هنيا هئا، پوءِ بہ هو نعرا هڻندو رهيو هو: 'اناالحق ،اناالحق!'

اياز لکيو آهي تہ:

ساري شهر وَسايا پٿر، مڙس تہ ڪو منصورُ هُيو!

پوءِ بہ هُن تي نعرا ماريا، توڙي چڪنا چُور هُيو!

منصور جي دارِ تي چڙهڻ واري نظاري وقت ڪيترا عالم، صوفي ۽ درويش بہ ميدان تي موجود هئا، جن مان ڪن ساڻس سوال ڪيا:

هڪ درويش پڇيس: "ابن منصور! ٻڌاءِ، عشق ڇا آهي؟"

منصور کيس کِلي جواب ڏنو:

"جيڪو اڄ، سڀاڻي ۽ پرينهَن ڏسندين!"

لطيف ان ڳالهہ کي ڇِنيءَ طرح کولي بيان ڪيو آهي:

مري جيءَ تہ ماڻئين، جانب جو جمالُ،

ٿئين هوند حلالُ، جي پَند اِها ئي پارئين.

(سُر معذوري، داستان 4، بيت)

ڪرائي جا سرڪاري ماڻهو، منصور کي پٿر هڻي رهيا هئا ۽ منصورُ کِلي رهيو هو، سندن سوالن جا جواب ڏئي رهيو هو. هن جي آڏو تڪليفون 'محب جي مهمانيءَ' وارو استعارو هُيون، جڇ هو صوفي شاعر صاحبڏني جي ڪافي ورجائي رهيو هو:

سُوزَ سختيون سالڪن ڏي، محب مهمانيون مُڪيون!

پڙ تي موجود هر اُهو مولوي ۽ مُتقي، مفتي ۽ قاضي، منصور حلاجَ تي ٿيندڙ حد درجي جو ڏاڍ ڏسي ڏکي رهيو هو؛ جنهن منصور تي ڪُفر جي فتويٰ جاري ڪئي هئي يا سندس قتل نامي تي صحيح ڪئي هئي، اهي سمورا ڪانئر ڪنبي رهيا هُئا، شيخ اياز جا هيٺيان لفظ اُن منظر تي ڪيڏا تہ سچا صادر ٿين ٿا.

لرزه براندامُ آ هر مُتقي!

ڪُفر منهنجو خدشہ منصور آ!

منصور جي سامهون هن جا عاشق ۽ پيار ڪندڙ بہ موجود هئا، پر حڪومت عباسيہ جي ڏاڍ ۽ دٻدٻي جي ڪري خاموش ۽ چُپ هئا. سامهون بيٺل مُلا موراڻا، حاڪمن جي دٻ ۽ دٻاءُ کان دٻيل عالمَ، 'اڻ ڄاڻ ڄاڻو' ۽ 'بي سمجهہ سمجهو' هئا، بين لفظن ۾ 'پريءَ بزم' ۾ منصور اڪيلو هو، پر اڙدو ۽ اوچي ڳاٽ هو! هُو موت کي پڪاري جڻ تہ لطيف جي لفظن ۾ هيئن چئي رهيو هو:

اُونچو اُتاهون گهڻو، جيئن ڪي جبل،
مرڻ مون سين هل، تہ پُنيءَ تو پنڌ ڪريان:

(سر معذوري، داستان چوٿون، بيت 9)

تو سگ ساٿ گهڻن سين، جيئن گوشي جاءِ،
مرڻ مون سين آءِ، تہ پُنيءَ تو پنڌ ڪريان!

(داستان چوٿون، بيت 10)

هُو ميدان ۾ موجود مُلن موراڻن ڪي، دوستن يارن ڪي جڻ تہ لطيف جي لفظن ۾ چِٽو چئي رهيو هو:

سَڏائتي سِپڪا، بَڪَ نہ باسي ڪاءِ،
جيهي تيهي ذات جي، جُنبش ناهي جاءِ،
مون سين هلي ساءِ، جا جيءَ منو نہ ڪري!

(سُر سسئي، داستان 4، بيت 2)

جنهن وقت ماڻهو منصورَ تي پٿرن جو وسڪارو ڪري رهيا هئا تہ وقت جو وڏو فقيهہ ۽ عالم، صوفي، حضرت جنيد بغداديءَ جو شاگرد ۽ منصورَ جو دوستُ ابوبڪر شبلي بہ اُتي موجود هو. شبلي، جيڪو منصور لاءِ چوندو هو تہ: "ڪُنت اناالحُسين شيئاً واحداً اِنا اظهر و ڪُتمت" [آءٌ ۽ حسين (بن منصور) هڪ ئي ڳالهہ تي آهيون، فرق فقط اهو آهي، جو هن پنهنجو حال پڌرو ڪيو ۽ مون لِڪايو."

اُن شبليءَ، اڪين واري انسانَ بہ عباسي حاڪمن جي ڏرَ ۽ ڏهڪاءَ ڪان ڊڄي، راڄ رسم جي پورائيءَ طور ئي سهي، منصور ڪي پٿر تہ نہ هنيو، پر ڪيس هڪ گل اڇلائي هنيو. هُو اڪيلو شخص، جيڪو پٿرن جي وسڪاري تي خاموش هو، اُن گل لڳڻ شرط دانهن ڪئي.

منصور کان پُڇيو ويو تہ "ڇا سبب آهي، جو پٿرن لڳڻ تي تہ خاموش رَهئين، پر دوست جي گل لڳڻ تي آهہ ۽ فرياد ٿو ڪرين؟"

جواب ڏنائين: "پٿر هڻندڙ ويچارا اڻڄاڻ آهن، اُنڪري آءٌ خاموش رهيس، پر شبلي منهنجو حال پائي آهي، [منهنجي حقيقت ۽ منزل ڪي سمجهي ٿو] اُنڪري سندس گل مون ڪي وڌيڪ ايذاءُ رسايو ۽ مون دانهن ڪئي."

لطيف سائينءَ خوب چيو آهي:

لڙڪي لنءَ نہ سجاتو،
راند پانيائين راز ڪي!
انڌو الوهيت ڪان، آهي ايءَ اماتو...
سِپان سو نہ شُمار ۾، ليڪيان جو اج لاتو...

(وائي سُر سهڻي، داستان ستون)

جان جان سي نہ لِتاءِ، جي لياڪا لوڪ جا،
تان تان ٿئي نہ ماءِ، پُررو پسڻ پرينءَ جو!

(سُر يمن ڪلياڻ، داستان 7، بيت 12)

ان ڪان پوءِ چون ٿا تہ منصور بلڪل خاموش رهيو ۽ مٿس 'سُڪوت' طاري ٿي ويو. لطيف سائينءَ اُن خاموشيءَ/ 'سُڪوت' ڪي هيئنين لفظن ۾ اظهاريو آهي:

مِنايان منو گهڻو، ڪڙو ناهه ڪلام،
'سُڪوت' ئي سلام، پريان سندي پار جو.

جلادُ اڳتي وڌيو ۽ بادشاهي فرمان مطابق منصور حلاج تي ذرا وسائڻ لڳو..... ڏرن جي اذيتناڪ سزا لاڳو ٿي چڪي، پر حسين بن منصور حلاج جي صبر ۽ استقامت ۾ ڪو به فرق نه آيو. [الاستقامت فوق الڪرامت] هن جي چهري تي الم يا اذيت بدران خوشيءَ ۽ شادماني جا آثار نظر اچڻ لڳا لطيف سائينءَ چيو آهي:

سوريءَ مٿي سيڻ، ڪهڙي ليکي سنڙا!
جيلهه لڳا نيڻ، ته سورياني سيج ٿي.

بغداد جي ماڻهن ڏٺو ته جلاد ابوالحارث جي تلوار چمڪي ۽ سڀ کان اڳ منصور جا ٻئي هٿ ڪاٽجي ويا. منصور ٺهڪ ڏنو ۽ پڇيائونس "اِن حال به خوش پيو ڏسجين؟"

جواب ڏنائين:

"بِدَل انسان جا هٿ ڪپڻ سولو ڪم آهي. مرد اُهو آهي، جو منهنجو هٿ (دستِ صفات) وڍي ڏيکاري، جنهن سان مون عرش تان همت جو 'ڪلاهه' لاهي پنهنجي مٿي تي رکيو آهي."

'هٿ ڪرايون آگريون، ويا ڪپجي ڪانهن!'

(شاهه لطيف)

ٻيو دفعو تلوارَ چمڪي ۽ منصور جا ٻئي پيرَ ڪپجي پري وڃي ڪريا. هڪ دفعو وري مُرڪيائين. پڇيائونس:

"اجا به خوش آهين؟"

مُرڪي چيائين:

"انهن پيرن سان آءٌ زمين تي هلندو هئس، پر مون کي قدرت ٻيا اهڙا پير (باطني پير) ڏنا آهن، جن سان جيڪڏهن آءٌ چاهيان ته ٻنهي جهانن جو سير ڪري سگهان ٿو. همت اٿوَ ته اُهي پيرَ ڪاٽي ڏيکاريو."

اُن کان پوءِ منصور پنهنجي (ڪپيل/ رت هاڻن هٿن) وڍيل ٻانهن مان وهندڙ رت کي پنهنجي مُنهن کي ملي سُرخ ڪري ڇڏيو.

هُجوم مان ڪنهن پڇيس ته:

"ائين ڇو ٿو ڪرين؟"

منصور وراڻيو:

"رت وَهڻ ڪري منهنجو چهرو پيلو ٿي ويو آهي، ڪٿي اُوهين نه سمجهو ته اها پيلاڻ خوف ۽ ڊپ جي ڪري آهي، مون پنهنجي مُنهن تي رت انڪري مليو آهي ته جيئن توهان جي آڏو سُرخرو (سُرخ روءِ) رهان، ڇاڪاڻ ته مردن جي سُرخي سندن خون سان ٿيندي آهي."

اُن تي هڪ ماڻهوءَ پڇيس ته: "چهري کي ته لهوءَ سان لال ڪيو اٿئي، پر سَجيون ٻانهون ڇو رت هاڻيون ڪيون اٿئي؟"

جواب ڏنائين:

"رَڪعتانِ فِي العِشق لا يَصَحُ وُضوئهما اِلا بالدمِ."

[عشق جي نمازَ جون ٻه رڪعتون پڙهڻ لاءِ رَت سان وضو ڪرڻ ضروري آهي.]

شاهه لطيف منصور جي انگن ڪَٽجڻ جو احوال سُر ڪلياڻ ۾ تفصيلي طرح ڪيو آهي ۽ هڪ عاشق جون وصفون بيان ڪندي چوي ٿو:

ڀرين ڪاتي پاءِ، پُڇج پوءِ پريتڻو،
ڏک پريان جو ڏيل ۾، واڄڻ جيئن وڄاءِ....

(داستان 2، بيت 10)

ڪاتيءَ ڪونهي ڏوهه، ڳن ويندڙ هڻ ۾،
پسيو پر عجيب جي، لِڄئو وجي لوهه،
عاشقن اندوهه، سدا معشوقن جو!

(داستان 2، بيت 11)

ڪاتي تکي مَ ٿئي، مَر مُنيائي هوءِ،
ماڻ وِرمن توءِ، مون پريان جا هيڙا!

(داستان 2، بيت 12)

جي تون سڪڻ سکئو، ڪاتي پئيءَ مَ ڪِنجهه،
سپيريان جي سور جو، ماڻهن ڏجي نہ منجهه،
اندر ايءَ اهنج، ساندِج شڪائون ڪري.

(داستان 2، بيت 14)

جان وڍئين تان ويهہ، نا تہ وڻيو واڻ وڻ تون،
هي تنين جو ڏيهه، ڪاتِي جنين هڻ ۾!

(داستان 2، بيت 15)

اُن ڪانپوءِ جلاد، منصور جون اکيون پڻ ڪڍي ڇڏيون، جنهن تي منصور چيو:
"منهنجون باطني اکيون هاڻي بہ اُن کي ڏسي رهيون آهن، جيڪو منهنجي طلب ۽ گهرج آهي."
شاهه لطيف اُن ڪيفيت جو اظهار هن ريت ڪيو آهي:

ڏسڻ جي ڏسين، تہ همهہ کي حق چئين!

(سر بروو سنڌي، داستان 4، بيت 16)

اکيون سيئي ڏار، جيڪي پسن پرينءَ کي!

—

سُرمو سُرخيءَ جو، جڏهن پاتو جن،
تڏهن ڏٺي تن، رونق ريٽي جهڙي!

(سر بروو سنڌي، داستان 4، بيت 35)

منصور جي اُن گفتگوءَ تي سمورو هجوم تڙپي اُٿيو. ڪجهہ ماڻهو ڳوڙها وهائي رهيا هئا تہ ڪي سرڪاري دلال اڃا بہ کيس پٿر هڻي رهيا هئا.

اڃا منصور ۾ ساهُہ ۽ سمجهہ باقي هئي تہ کيس ڇڪي صليب تي پهچايو ويو. منصور حلاج صليب کي چُمي ڏني. اُن وقت بہ ڪن ماڻهن هن سان ڪلام ڪيو. هڪ شخص پُڇيس:

"منصور جا فرزند! ڇا حال آهي؟"
چيائين: "مردن جو معراج ڦاسيءَ جي تختي تي ٿيندو آهي."
اهو مفهوم شاهه لطيف هن ريت ادا ڪيو آهي:

انڌا اونڌا ويچ، ڪل ڪڄاڙيا ڪانئيين،
'سُوري' جنين سيج، مرڻ تن مشاهدو.

(سُر ڪليان، داستان 2، بيت 2)

سُوري سينگاري، اصل عاشقن کي،
لُڏيا ڪين لطيف چئي، ٽيا نيزي نظاري،
ڪوٺيو ڪناري، آٽيو چاڙهي اُن کي.

(سر ڪلياڻ، داستان 2، بيت 6)

'سُوري سڏُ ڪري، اُيي عاشقن کي'،
جي اٿئي سڏ سِڪڻ جي تہ ڪر مَ پير پري،
سِسي دار ڌري، پڇج پوءِ پريتڻو!

(سُر ڪلياڻ، داستان 2، بيت 4)

سُوري آ سينگار، اِڪهين عاشقن جو،
مڙڻ موٽڻ ميهڻو، ٽيا نظاري نروار،
ڪُسڻ جو قرار اصل عاشقن کي!

(سر ڪلياڻ، داستان 2، بيت 5)

شاهه جا هي بيت، منصور جي ڪلام: "مردن جو معراج ڦاسيءَ جي تختي تي ٿيندو آهي"، جي ڇٽي تشريح آهن.

اُن موقعي تي منصور جي دوست ۽ مشهور صوفيءَ، ابوبڪر شبليءَ زور سان قرآن مجيد جي هينئين آيت پڙهي:

"اولم ننهک عن العالمين"
(اسان توکي دنيا جي ماڻهن کان جهليو نہ هو؟)
اُن آواز تي حلاجَ، شبليءَ ڏانهن رُخ ڪيو تہ شبليءَ سوال پڇيس:
"ما التصوف يا حلاج؟"
ترجمو: "اي حلاج! ٻڌاءِ، تصوف ڇا آهي؟"
جواب ڏنائين:
"جيڪي ڏسي رهيو آهين، سا تصوف جي سڀ کان ادنيٰ صورت آهي."
اِن تي شبلي پڇيس: "پوءِ ٻڌاءِ تہ اُن جي اعليٰ صورت ڪهڙي آهي؟"
جواب ڏنائين. "تنهنجي اوستائين پهچ نہ آهي."
شاهه لطيف، ڇا خوب چيو آهي:

اڄا تو منجهاءِ، ڪَکَ ڇُتي رت نڪري،
منهن ۾ محبوبن جا، ڪيئن جهليندي گهاءِ،
سو تون ڪڄاڙياءِ، سڪڻ جون سڌون ڪرين!

(سُر يمن ڪلياڻ، داستان 7، بيت 7)

چون ٿا تہ صليب/ سوريءَ جي ڪاٺ ڪي جڏهن منصور حلاج ويجهو پهتو تہ ڪانئس هيءَ مناجات ٻڌي وئي:

نظري بدءُ عِلتي ويح قلبي وَماجنا،
يا مُعين الفناءِ عليٰ اغني علي الفناءِ

ترجمو: [منهنجي نگاهہ منهنجي بيماري آندي، منهنجيءَ دل مون کي ڪيئن نہ مصيبت ۾ اڙايو.] ”فنا جي مقام تي پهچائڻ وارا! (بيماري مسلط ڪندڙ) مون کي اُن مقام تي رسڻ ۾ مدد ڪر! (يعني: بيماري برداشت ڪرڻ جي قوت عطا فرماءِ!)“

صليب تي ٽنگجڻ مهل هيءَ مناجات ڪيائين:
الاهي! اصُحبت في الدار غائب
أ انظرک الي العجائب!
الاهي! إنک تؤدد اليٰ من يُود
ڪيف لاتودد اليٰ من يُوءِ ذ افيک.

(ترجمو: ”يا خدا! دلپسند ۽ من موهيندڙ دنيا ۾ منهنجو وقت گذاري ورتم.
منهنجي نگاهہ عجائبات تي آهي.
منهنجا مالڪ! تون تہ اُنهن سان بہ محبت ٿو ڪرين، جيڪي توکي ايذاءَ رسائين ٿا.
پوءِ تون انهن سان ڇو محبت نہ ڪندين، جن کي تنهنجي ڪري ڏکويو وڃي ٿو؟“
سُور سختيون سالڪن ڏي، محب مهمانيون مُڪيون!
(صاحبڏنو فاروقي)

جن عالمن ۽ درويشن حلاج جو مٺيون ڪلام ٻڌو، تن تي رِقت طاري ٿي وئي.

چون ٿا تہ پڇاڙيءَ تائين حسين بن منصور هوش ۾ رهيو. هجوم مان ڪي ڏانهس پوءِ بہ پٿر اُڇلي رهيا هئا تہ ڪي زارو قطار روئي رهيا هئا. جلاد هڪ دفعو وري اڳتي وڌيو. هن وقت جي حڪمران/ حامد جي چوڻ تي سندس زبان ڪپڻ گهري تہ منصور چيو:

”ڪجهہ ترسو نہ مان آخري ڳالهہ چوان.“

پوءِ منصور آسمان ڏانهن مُنهن ڪري چيو:

”يا الله! انهيءَ تڪليف کان، جيڪا هي ماڻهو منهنجي لاءِ ڪري رهيا آهن، کين محروم نہ ڪر ۽ اُن دولت کان کين نہ سِڪاءِ، جيڪا منهنجي قتل جي انعامَ ۾ کين ملڻي آهي.“

جڏهن منصور حلاج جي زبان ڪپي وئي تہ سڄ لٿي جي بانگ اچي وئي. سر ڪپڻ جي آخري رسم باقي هئي ۽ اُن جو حڪم خليفي طرفان حامد بن عباس کي ملڻو هو، ۾ خليفي سان سڄي رات حامد جي ملاقات نہ ٿي سگهي، ان ڪري حلاج جي منڍي ڪپڻ جو ڪم ٻئي ڏينهن لاءِ ملتوي ڪيو ويو ۽ سڄي رات منصور دار تي ٽنگيل رهيو.

ڪامان پچان پڄران، سڙان ساري رات،
ٻن ٻيائيءَ کي ڪري، ڪر پريان جي تات،
شيخون سنديون سڄڻين، اُپريون آديءَ رات،
’نڪي هٿ نہ سات، ڏهاڙئو چنگ چڙهان!‘

(سهڻي: داستان ڇهون: ٻانهون خان شيخ)

چون ٿا تہ حسين بن منصور جي دوست شبليءَ اها سڄي رات سوريءَ جي تختي هينيان گذاري:

ٻئي ڏينهن صبح جو آخرڪار جلاد هڪ دفعو وري اڳتي وڌيو. هٿ پير ۽ زبان ڪٽيل، اکيون نڪتل، سوريءَ تي ٽنگيل ابن منصور جي چهري تي تبسم اڃا بہ برقرار هو: جيڪا ڳالهہ وقت جي حڪمران ۽ جلاد کي نہ وڻي: هڪ دفعو تلوار هوا ۾ بلند ٿي ۽ پوءِ بغداد وارن ڏٺو تہ 'اناالحق' جو نعرو هڻندڙ صوفين جي شهنشاهہ جو سِرُ ڌڙ کان ڌار ٿي ويو.

لطيف سائينءَ اهو سمورو 'نيڻهن جو نظارو' هن ريت چٽيو آهي:

سِرِ ڍونديان، ڌڙ نہ لهان، ڌڙ ڍونديان سر ناهہ،
هَٿ ڪَرايون، آڱريون، ويا ڪپجي ڪانهن،
وحدت جي وهانءَ، جي ويا سي وڍيا!

(سُر ڪلياڻ، داستان 1، بيت 16)

محبت جي ميدان، اچي پيرَ پيانِ،
سِرُ وڍڻ، ڌڙ ڌار ڌرڻ، اي سينگارُ سندانِ،
ڏيندا مُون ڏِنانِ، مٿا محبوبن لئہ!

(سُر يمن ڪلياڻ، داستان 6، بيت 14)

وحدہٗ جي وڍيا، اِلاالله سين اورين،
هينئون حقيقت گڏيو، طريقت تورين،
معرفت جي ماٿ سين، ڏيساندر ڏورين،
سُک نہ سُتا ڪڏهين، ويهي نہ ووڙين،
'ڪُلهنئون ڪورين، عاشق عبداللطيف چئي.'

(سُر ڪلياڻ، داستان 1، بيت 10)

وحدہٗ جي وڍيا، اِلاالله اڏ ڪِئا،
محمد الرسول چئي، مسلمانَ ٿيا،
عاشق عبداللطيف چئي، اِنهيءَ پہِ پيا،
تيلان ڌٽيءَ ڏُٺا، جيلان ويا وحدت گڏجي.

(سُر ڪلياڻ، داستان 1، بيت 11)

وحدہٗ جي وڍيا، الا الله ڪيا اڏ،
'سي ڌڙ پسي سَڌ، ڪنهن اياڳيءَ نہ ٿئي!'

(سُر ڪلياڻ، داستان 1، بيت 12)

ٻئي ڏينهن منصور جو ڪپيل سِرُ، سوريءَ کان هيٺ ڪري ۽ سوني ٿالهہ ۾ رکي، مٿان ريشمي رومال ڏيئي، خليفي جي خيمي ۾ موڪليو ويو. منصور جي ڌڙ کي سوريءَ تان لاهي ديڳ ۾ ڪاڙهيو ويو، ۽ پوءِ تيل ۾ ٻوڙي اُن کي باهہ ڏني وئي:

لطيف چا تہ چيو آهي:

صوفي چائين، سڌ ڪرين، صوفين ايءَ نہ صلاح،
'ڪاٽي رک ڪلاهہ، وجهہ اُجلي آڳ ۾.'

(سُر ڪلياڻ، داستان 2)

سِرُ جدا، ڌڙ ڌار، دوگ جنين جا ديڳِ ۾،
سي مَر ڪن پچار، هڪيا جن جي هٿ ۾.

(داستان 2، بيت 26)

ديڳين دوڳ ڪڙهن، جت ڪڙيين ڪڙڪو نہ لهي،
تتي طبيبن، چاڪ چڪندا چڏئا.

(داستان 2، بيت 27)

اصل عاشقن جو، سِرُ نہ سانڍڻ ڪم،
سؤ سِسنئان اڳرو، سندو دوسن دم،
'هي هڏو ۽ چم، پڪ پريان جي نہ پڙي'.

(داستان 2، بيت 30)

جڏهن منصور جو جسم خاڪ ٿي ويو تہ هڪ مٿانهين مناري تان سندس رَک کي دجلي جي لهرن حوالي ڪيو ويو.

شاهہ لطيف چيو آهي:

نوري ۽ ناري، جوڳيئڙا جهان ۾،
'ٻري جن ٻاري، آءٌ نہ جيئندي اُن ري'.

(رامڪلي: داستان 1، بيت 1)

کڙ وڄائيو جوڳئين، ڪُل سين آهين ڪم،
آسڻ جن عدم، آءٌ نہ جيئندي اُن ري.

(رامڪلي: داستان 1، بيت 28)

منجهہ محبت مڄ، ٻهر ڏُوڏا ڏوڙ سين،
چڏيائون ڇُر لهي، ڪوڙ، ڪُلڪڻ، ڪڄ،
اوگڻ اوڏا نہ ٿيا، ڳُڻ ڪيائون ڳڄ،
'جئن سڙن تئن سڄُ، جئن سَڙن تِئن سَنرا'.

(رامڪلي: داستان 2، بيت 8)

لال ڪي لال ٿيا، لالُ لنگهيو جن،
عدم جي اوڙاهہ تي، ڪيا آسڻ آدوتين،
گردانيون ڳُنگن، گرداب ڪي گيانَ سين.

(رامڪلي: داستان 5، بيت 20)

منصور حلاج جي ظاهري ڪهاڻيءَ جي نہ اُتي پڄاڻي ٿي، پر سندس تاريخ ختم نہ ٿي.

بيان ڪيو ٿو وڃي تہ جنهن ڏينهن منصور کي دار تي پهچايو ويو هو، اُن کان اڳ قيد واري راتِ جي آخري پهر ۾ جنهن شخص منصور سان آخري ملاقات ڪئي هئي، سو ابراهيم فاتڪ، سندس خادم هو، جنهن ٻاهر اچي بيان ڏنو هو تہ منصور گذريل رات بلڪل مطمئن ۽ پُرسڪون هو. سندس چهري تي جلال بکي رهيو هو؛ دعا مان واندو ٿي، هُو ساڻس هينئين لفظن ۾ مخاطب ٿيو هو:

"شهادت منهنجو مقدر آهي.
آخرت جي ڏينهن جڏهن آءٌ اُتي ڪڙو ٿيندس،
تہ ڪامياٻيون منهنجي دامن ۾ هونديون!"

ابراهيم فاتڪ اهو بہ بيان ڏنو تہ دار ڏانهن اچڻ کان اڳ صبح جو ساڄهر حلاج ملاقاتين سان ڳالهيون ڪرڻ بعد قيد ۾ نماز پڙهي هئي ۽ گوڏن ڀر ويهي رهيو ۽ جيئن ئي قيد ۾ صبح جو سوجهرو پهتو تہ چيائين:

"منهنجي رک دجلہ ۾ وهائيندا تہ دجلہ ۾ طوفان اچي ويندو ۽ آءٌ نہ ٿو چاهيان
تہ بغداد غرق ٿئي ۽ انکري تون ان وقت منهنجي گودڙي درياھ ۾ اڇلي وجهجانءِ تہ
طوفان ٿمجي ويندو."

روايت آهي تہ جڏهن منصور جو جسم ساڙي، هڪ بلند مينار تان سندس رک دجلہ ۾ اڇلائي وئي تہ اُن مان بدستور صدا ايندي رهي: "اناالحق- اناالحق!" گڏوگڏ دجلہ جو پاڻي ڪنارن کان ٻاهر اچي ويو ۽ اُن مان بہ 'اناالحق' جي صدا ايندي رهي. عين انهيءَ وقت منصور جي خادم ابراهيم فاتڪ پاڻيءَ ۾ منصور جي ڏنل گودڙي اڇلائي وڌي هئي تہ درياھ مانو ٿي ويو هو.

شاھ لطيف جو هيٺيون بيت ان ڳالهہ جي گواهي ڏئي ٿو:

'جر ٿر تک تنوار، وڻ ٽڻ وائي هيڪڙي'،
سڀيئي شيءِ ٿيا، سوريءَ سزاوار،
'همہ منصور هزار، ڪهڙا چاڙهئو چاڙهئين!'

(سر سهڻي، داستان 9، بيت1)

حڪومت عباسيہ کي اهو خطرو ۽ انديشو هو تہ حلاج جي حامين ۽ مريدن کي هن جو لاش مليو تہ ڪو فتنو برپا ڪندا، انڪري سندس لاش جلائي، رک دجلي درياھ ۾ ڦٽي ڪئي وئي هئي. منصور جي سِسي ٻن ڏينهن لاءِ بغداد جي پُل تي ٽنگي ويئي تہ جيئن باغي ماڻهو عبرت حاصل ڪن. اُن کان پوءِ اُن کي ٻين علائقن ۾ بہ موڪليو ويو.

منصور جي شهادت کانپوءِ بغداد جي شهر کي ماڻهن اٿلائي پٿلائي ڇڏيو. ملڪ جو امن امان تباھ ٿي ويو. حامد جا حامي ۽ منصور جا قاتل بغداد ڇڏي ڀڄي ويا. خليفي جي حرم تي ماٺ طاري ٿي وئي. خليفي جي ماءُ حلاج جي قتل کانپوءِ ويڳاڻي ٿي، حرم جي وڻن هيٺان ويٺي هوندي هئي. هن پنهنجي پٽ کان بہ منهن موڙي ڇڏيو هو. منصور جي سرَ کي هڪ سال تائين پنهنجي حفاظت ۾، خزاني ۾ رکيائين، ان کان پوءِ خراسان ۾ پنهنجي پاءُ جي حوالي ڪيائين، جنهن سندس قتل گاھ جي ويجهو زمين جي هڪ ٽُڪري ۾ منصور جي سِسي ۽ رک دفن ڪرائي، منصور جي زيارت گاھ ٺهرائي ڇڏي.

حڪمرانن، منصور کي عوام جي نظرن کان ڪيرائڻ لاءِ تقريرن ۽ تحريرن جا سلسلا جاري رکيا، ۽ هر طرح سندس ڪردارڪشيءَ جو طوفان برپا ڪيو ويو، پر منصور حلاج جي سچائي ۽ مقبوليت جي مشعل بردارن جو قافلو جيئن پوءِ تيئن روان دوان رهيو. ڏيئي مان ڏيئو ٻرندو رهيو. رياستي مشينريءَ تي قابض وزيراعظم 'نصر' هڪ ضابطو جاري ڪيو، جنهن موجب منصور جي پڙهڻ، ڏيڻ ۽ پوئلڳن کي ڪافر قرار ڏنو ويو ۽ مشهور ڪيو ويو تہ منصورَ کي 'قانون شريعت' موجب سزا ڏني وئي آهي، پر عوام ان ضابطي کي مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، نتيجي طور عوامي دٻاءَ کان مجبور ٿي، حڪومت کي اهو ضابطو واپس وٺڻو پيو. منصور جي ساٿين ۽ حامين رياستي ڏاڍاين جو بهادريءَ سان مقابلو ڪيو ۽ سندس فڪر ۽ شخصيت جو زبردست دفاع ڪيو. اهڙيءَ ريت دنيا ۾ منصور پنهنجي سرمدي ۽ لافاني وجود سان پوريءَ طرح اُڀري آيو:

سڀت پچار پرينءَ جي، سڀت هوت حضور،
ملڪ مڙيئي منصور، ڪُهي ڪهندين ڪيترا!

(سُر سُهڻي: داستان ستون، بيت 1 ۽ 2)

منصور جي شهادت ۽ سندس سر جي تدفين کان پوءِ، عباسي حڪومت جي رياستي اقتدار ۾ بہ ڇڪتاڻ شروع ٿي وئي. ڪمانڊر انچيف مونس، حنبلين کي ڇٽي ڇڏيو ۽ منصور جي حامين تي مڪمل

پابنديون مڙهيون ويون. خليفو بيوس ٿي ويو ۽ اها چڪتاڻ اڳتي هلي هڪ سياسي انقلاب ۾ بدلجي وئي. حڪومتي باغين مڪي کي تباھ ڪري ڇڏيو. مونس جي لالچ ۽ اقتداري خواهش جي ڪري سرڪاري خزانو پالهو ٿي ويو. حلاج جي دشمنن حڪومت جي اٿاھ دولت لٽي ورتي، ڪين يقين ٿي ويو هو تہ حلاج پنهنجي فڪر سميت دفن ٿي ويو، پر منصور جي سچن پيروڪارن ۽ مڃيندڙن جو قافلو روان دوان رهيو. منصور جي قاتلن سان نفرت وڌي وئي ۽ خراسان ۾ منصور جي زيارت گاھ عقيدت ۽ احترام جو مرڪز بنجي وئي.

ساري رات سبحان، جاڳي جن ياد ڪئو،
اُن جي عبداللطيف چئي، مٽيءَ لڌو مان،
ڪوڙين ڪن سلام، اچيو آڳهہ اُن جي.

(سُر سريراڳ، داستان 2، بيت 2)

اُٿيو ۽ اُٿياڪ، ڪالهوڪر ڪاڏي گيو!
ويو جاڳائي جيڏيون، برھ هي بيباڪ،
چرڙ چائي چاڪ، سُور سمهاري ڪينڪي!

(سُر سسئي، ابيات متفرقہ ١، ڏيپلائي)

ابراهيم فاتڪ، منصور جون لکڻيون ۽ زباني ارشادات ڪنهن نموني ابن حداد تائين پهچايا. اهڙيءَ ريت منصور جي دوستن ۽ نظرياتي ساٿين رياستي ڏاڍ جو بيحد بهادريءَ سان مقابلو ڪري، منصور جي شخصيت ۽ فڪر جي حُرمت جي حفاظت ڪئي، سندس پيغام کي ڳجهي نموني هرهنڌ پهچايو ۽ منصور حلاج پنهنجي انقلابي وجود سان اڳ کان بہ اڳرو اُبري آيو. عالمن ۽ صوفين جي هڪ گروھ جنم ورتو، جنهن 'منصوري پيغام' کي دنيا ۾ عام ڪيو. منصور کي صوفين جو مرشد ۽ امام مڃيو ويو. عشق جي فلسفي جون نيون نيون تعبيرون ٿيڻ لڳيون ۽ منصور ايندڙ نسلن لاءِ 'عشق جو استعارو' بڻجي ويو. عرب جي سرزمين کان ايران تائين، ترڪيءَ کان وٺي چين تائين ۽ هند کان وٺي سنڌ تائين منصور جون 'فڪري سرحدون' وسيع ٿينديون ويون.

ويهين صديءَ ۾ مشهور فرينچ اسڪالر ۽ منصور حلاج تي اڌ صدي تحقيق ڪندڙ لوئي ماسونين منصور حلاج بابت پکڙيل اُنهن افسانوي ۽ ڪراماتي ڳالهين بابت هڪ خوبصورت عبارت لکي آهي:

"هي ڳالهيون جيتوڻيڪ افسانو لڳن ٿيون، پر ان جي باوجود حقيقت حقيقت آهي، جنهن کي بين افسانو بنائي ڇڏيو، ۽ اها حقيقت اها آهي تہ شهيد جو رتُ ٻج وانگر ٿيندو آهي ۽ هميشہ ڦل ڏيندو آهي. ان جو ڦل اهڙن جانبازن جي تربيت ڪندو آهي، جيڪي لاڳيتو جنگ جي حالت ۾ هوندا تہ جيئڻ شهادت جو جام پي سگهن."

شاھ لطيف بہ چا تہ خُوب چيو آهي:

اڳيان اڏين وٽ، پونين سِرَ سنباهيا،
ڪاٽ تہ پوين قبول ۾، مڇڻ پائين گهٽ،
مٿا مُهاين جا، پيا نہ ڏسئين پٽ؟
ڪلاڙڪي هٽ، ڪسڻ جو ڪوپ وهي!

(ڪلياڻ، داستان 2، بيت 17)

تاريخن لکيو آهي تہ حلاج جي شهادت کان پوءِ شبليءَ بيان ڪيو آهي تہ:

”مون ابن منصور جي قبر تي هڪ رات صبح تائين عبادت ڪئي. ان ڪانپوءِ مون دعا گهري: ”يا خدا! هو مومن، عارف ۽ موحد هو، تو هن کي اهڙي مصيبت ۾ ڪيئن وڌو؟“ ان دعا بعد مون کي ننڊ اچي وئي، خواب ۾ پاڻ کي قيامت جي ميدان ۾ ڏٺم ۽ حق تعاليٰ جو اهو فرمان ٻڌم: ”هن اسان جو راز غيرن کي ٻڌايو. تنهنڪري سندس اهڙو حال ڪيوسون“

ان ۾ ڪو بہ شڪ نہ آهي شبلي پنهنجي وقت جو وڏو صوفي هو، پر اها بہ حقيقت آهي تہ عباسي حڪمرانن جي دهمانن ۽ سزائن جي ڊپ کان سندس ايمان لُڏيل هو. اهو خواب، هن هيڏي وڏي سانحي تي پنهنجي خاموشيءَ واري جرم جي بچاءُ ۾ هن هٿراڌو طور گهڙي ورتو هو؛ جو تہ ڪيس سندس ضميرُ پڇتاءَ تي مجبور ڪندو رهيو هو. انڪري هُن اڳيان بہ هڪ ٻيو خواب گهڙي ورتو تہ:

”خواب ۾ منهنجي ابن منصور سان ملاقات ٿي. مون پڇيس تہ الله تعاليٰ انهن ماڻهن بابت ڇا فيصلو ڪيو؟ حلاج جواب ڏنو تہ منهنجي حامين توڙي مخالفن تي حق تعاليٰ رحمت ڪئي (ڪين معاف ڪيو) جنهن گروهہ مون سان محبت ڪ ِي، تن منهنجي ڳالهہ کي سمجهي ورتو، جن مون سان عداوت ڪئي، انهن مو ِ کي نہ سڃاتو، ۽ فقط حق ۽ شريعت خاطر منهنجي مخالفت ڪيائون، ان ڪري ٻ ِي ڳ وهن کي رحمت جو حقدار ٺهرايو ويو.“

شيخ اياز، شبليءَ کي مخاطب ٿي ڪهڙو نہ اثرائتو ۽ وقتائتو نظر لکيو آهي:

سُوريءَ تي منصور ڏسي جي روئيندين بہ تہ ڇا!\
هائي سچ جو ساٿ نہ ڏيندين،\
پڇتائيندين، پاڻ پيو لوئيندين بہ تہ ڇا!\
جي گوندر ۾ گل ڪوماڻا، اوءِ اياڻا!\
سار انهن جي سوئيندين بہ تہ ڇا!\
ويل اها آهي واهر جي، بادل پرجي روز نہ ايندا،\
پوءِ ايندين بہ تہ ڇا؟\
روئيندين بہ تہ ڇا؟

خواجہ فريدالدين عطار جهڙي بزرگ، منصور جي وڏي ۾ وڏي حاميءَ، سندس شهادت ۽ مرتبي کي مڃيندي بہ استعارتاً ڳالهيون ڪيون آهن. مثال طور هن هڪ درويش جو قول نقل ڪيو آهي تہ:

”مون خواب ۾ ڏٺو تہ قيامت جي ميدان ۾ حسين بن منصور جي هٿ ۾ هڪ پيالو آهي، پر سندس ڌڙ تي سر نہ آهي، پڇيم تہ ڇا ماجرا آهي؟“ حلاج جواب ڏنو: ”حق تعاليٰ عشق جي شراب جو جام، انهن کي عطا ڪندو آهي، جن جا سر ڌڙ کان ڌار هجن.“

سيد علي مير شاهہ، ان واقعي جي حمايت ۽ تصديق ۾ شاهہ لطيف جو هيٺيون بيت پيش ڪيو آهي:

جي اٿيئي سڌ سُرڪ جي، وڃُ ڪلاڙڪي هٽ،\
لاهي رکُ لطيفُ چئي، مٿو ماٿي وٽ،\
سِرُ ڏيئي ۾ سٽ، پيئنج کي پياليون!

(ڪلياڻ، داستان 2، بيت 18)

منهنجيءَ نظر ۾ صوفين [توڙي علي مير شاهہ جهڙن شريعت جي پاسدارن] جو اهو خواب وارو بيان بہ منصور حلاج کي سهٽي ۽ سيبتي نموني نظرانداز ڪرڻ جو هڪ مفروضو آهي، جنهن جي ٻ ِمان ’رياستي ڏاڍ جي ڊپ‘ جو اولڙو موجود آهي تہ مٿان ڪو ظاهردار عالم، سندن علم ۽ شخصيت تي

هٿ ڪٿي، اُن ڪري استعاراتي ٻوليءَ ۾ ڳالهائجي، پر منهنجي نظر ۾ لطيف سائينءَ جو مٿيون بيت، تشريحي، وضاحتي ۽ استعاراتي نہ آهي، پر سڌو سنئون 'واقعاتي ۽ حقيقت جو آئينہ دار' بيٺ آهي ۽ حسين بن منصور حلاج جي قربانيءَ جي ساک ۽ اهميت جو چٽو بيان آهي، جنهن موجب 'سِڪڻ وارن کي سر جو سانگو ڪرڻو ئي نہ آهي، پر ميدان تي سر ڏيڻو آهي، ۽ پوءِ ئي ڪين عشق جي دعويٰ (عشق جي شراب پيئڻ جي ڳالهہ) ڪرڻي آهي.'

هيٺ آءٌ منصور جي اُها شاعري ڏيان ٿو، جنهن جو شاهہ لطيف نہ رڳو اثر ورتو آهي، پر ڪيترن شعرن جو پنهنجي تخليقي ٻوليءَ ۾ ترجمو يا اُلٿو (adoption) بہ ڪيو آهي:

(1) عَجِبْتَ مِنکَ وَ مِني،
افنيتني بِک عِني،
ادنيتني منک حتيٰ
ظننت اِنکَ اِني.

[مون کي توتي ۽ پاڻ تي تعجب آهي، تو پاڻ سان مشغول ڪري مون کي پاڻ ۾ فنا ڪري ڇڏيو آهي. تو مون کي پاڻ سان ايترو ويجهو ڪيو آهي، جو مون کي گمان ٿيڻ لڳو آهي تہ 'تون' مان آهيان!]

(2) رَأيتَ رَبي بعين قلب
فقُلت من انت؟ قال انت!

[مون رب کي دل جي اک سان ڏٺو،
مون چيو تون ڪير آهين؟ هن چيو 'تون'.]

(3) وَ فِي فنا ئي فَنا فنائي،
و في فنائي وجدت انت!

[منهنجي فنا منهنجي فنا آهي،
۽ منهنجي فنا ۾ تنهنجو وجود آهي.]

I am that whom I love and when I love I am that we are two souls, one body.

(4) اقتلو ني يا ثقاتي،
اِنّ في قتلي حياتي،
و مماتي، في حياتي،
و حياتي في مماتي،

[مون کي قتل ڪريو، منهنجا ساٿيو،
جو منهنجو قتل ئي منهنجي حياتي آهي،
منهنجو موت، منهنجي حيات ۾ آهي،
منهنجي حيات منهنجي موت ۾ آهي.]

(5) القاة في اليم، مکتوفاً و قال له
اياکَ اياکَ ان تبتل بالماءِ!

[منهنجا هٿ پير ٻڌي مون کي درياهہ ۾ اڇلي ڇڏيائون
۽ پوءِ چوڻ لڳو تہ پاڻ نہ پُسائج.]

(6) ذاک العليم، بما لاقيت من دنف
وفــي مشيئة موتي و احيائي.

[الله ڄاڻي ٿو تہ منهنجي دل محبت ۾ ڪهڙا ڪهڙا ڏک ڏاڪڙا ڏنا آهن، ٻيءَ طرح منهنجي زندگي ۽ موت سندس هٿ ۾ آهي]

(7) نظري بدۂ علتي، ويح قلبي وما جنا
يا معين الفنا علي اعِني علي الفنا

[منهنجي نگاهہ منهنجي بيماري آندي، منهنجي دل مون کي ڪيئن نہ مصيبت ۾ اڙايو.
اي بيماريءَ کي مسلط ڪندڙ! هاڻي مون کي بيماري برداشت ڪرڻ جي قوت عطا ڪر]

(8) ڪل بلاءِ عليّ مني،
فليتني قد اخذت عني،
اردت مني اختيار سِري،
وقد علمت المراد مني،
وليس لي في سواڪ حظ،
فڪيف ما شئت فا ختبر ني.

[سڀ مصيبتون مون پنهنجي پاڻ تي آنديون آهن،
ڪاش جي آءٌ پنهنجي پاڻ کان جدا هجان

- اي محبوب تون منهنجي رازن کي آزمائڻ ٿو ڪهرين،
توکي تہ منهنجي من جي مراد معلوم آهي

- توکان سواءِ مون کي ٻيو ڪجهہ نہ گهرجي،
توکي جيئن وڻي تيئن آزمائي ڏس.]

(9) ما وجدت لقلبني راحه ابدا
و ڪيف ذالڪ وقد هيئت للڪدر،
لقدر ڪبت علي التغرير و اعجبا
ممن يريد النجافي المسلڪ الخطر
ڪانني بين امواج تقلبني
مقلب بين اصعادِ و منحدر
الحزن في مهجتي والنار في ڪبدي
والدمع يشهد لي فا ستشهد وابصري.

[منهنجي دل کي ڪڏهن بہ راحت نصيب نہ ٿي آهي
راحت ملي بہ ڪيئن؟ آءٌ تہ بڻايو ئي ويو آهيان سُورن لاءِ
مون کي پنهنجي پاڻ تي عجب آهي، جو انهيءَ ڏوکي ۾ هئس
تہ ڏکئي رستي تي هلڻ جي باوجود ڏکن کان آجو رهندس
ڄڻ تہ درياہ جي لهرن تي سوار آهيان،
ڪڏهن مون کي مٿي ٿيون اُڇلين تہ ڪڏهن هيٺ.]

هاڻي اچو تہ ڀٽائيءَ جي هيٺين بيتن جو مطالعو ڪريون:

چئہ تون الله هيڪڙو، وائي ٻي وسار،
تن ۾ تند تنوار، سدا سپرين جي.

(ڪليان، داستان 1، بيت 20)

ڪشي ڪان ڪمان ۾، ميان مار مَ مون،
مون ۾ آهين تون، متان تنهنجو ئي توڪي لڳي.

(ڪلياڻ، داستان 6، بيت 10)

اُونچو اُتانهون گهڻو، جيئڻ ڪي جبل،
مرڻ مون سين هل ته پُنيءَ تو پند ڪريان!

(معذوري، داستان 4، بيت 9)

مرڻا اڳي جي مُئا، سي مري ٿين نه مات،
هوندا سي حيات، جيئڻا اڳي جي جيا!

(سُر معذوري، داستان 4، بيت 7)

جيئڻا اڳي جي جيا، جُڳ جُڳ سي جين،
موٽي ڪين مرن، مرڻا اڳي جي مئا!

(سُر معذوري، داستان 4، بيت 8)

مون ڪي مُون پرين، ٻڌي وڌو ٻار ۾،
اُيا ائين چون، متان پاند پُسائين!

(سُر آسا، داستان 4، بيت 32)

ڪُهن تان ڪر لهن، ڪر لهن تان ڪُهن،
سيئي ماءِ! مُهن، سيئي راحت رُوح جي!

(ڪلياڻ: داستان ٽيون، بيت 19)

تون حبيب تون طبيب، تون درد جي دوا،
جانب منهنجي جيءَ ۾ آزار جا انواع،
صاحب ڏيج شفا، ميان مريضن کي.

(يمن ڪلياڻ، داستان 1، بيت 1)

ڪي جو ڪهين پار، اکيون پسي آئيون،
هڪ ديوانيون دل ۾، ٻي اپر لڳين آر،
تهان پوءِ قرار، سُتيون ڪين سيد چئي.

(سُر آسا، داستان 2، بيت 9)

ويج مَ ٻڪي ڏي، اَلا چڱي مَ ٿيان،
سڄڻ ماڻ اچي، ڪَرلاهو ٿي ڪڍهين.

(يمن ڪلياڻ، داستان 2، بيت 13)

سنڌيون سُورَ ڪرين، هڏ ٻه ڪڙهن هوت لئه،
پرين جي پاڻ ڏنا، سي سُتي سک نه ڏين،
جي ماٿهن کي مارين، تن سورن کي سڏ ڪريان.

(سسئي آبري، ابيات متفرقه 2)

پرينءَ پالياس، ٻانهن ٻيٽي آهيان،
سُکن جي سيد چئي، پُکي آءٌ نه پياس،
جيڪس آءٌ هياس، گُري گوندر ولِ جي.

(سُر ديسي، داستان 4، بيت 13)

حسين بن منصور حلاج لاءِ چيو وڃي ٿو تہ هن 47 ڪتاب لکيا هئا، جن جو وڏو تعداد ساڙيو ويو هو. انهن ڪتابن مان سڀ کان مشهور ڪتاب 'طواسين' هن 916ع کان 920ع ڌاري لکيو هو، جنهن جو مشهور فرينچ عالم، موسيو ماسينون 1993ع ۾ ترجمو ڪيو هو. هيءُ ڪتاب عربي ٻوليءَ ۾ نثري نظم جي فارميٽ ۾ آهي، جنهن جي هڪ باب ۾ 'شيطان' جي هيئينءَ ريت ساراهہ موجود آهي:

"ابليس منهنجو دوست ۽ فرعون سندم اُستاد،
ابليس کي دوزخ جو ڏڙڪو ڏنو ويو،
پر هو پوئتي نہ هٽيو.
"الله شيطان کي چيو: اي خبيث! تون سجدو نہ ٿو ڪرين؟
شيطان وراڻيو: نہ تہ! مون کي عاشق ڪوٺ!
عاشقن سان نفرت ڪئي ويندي آهي، انڪري
تُون بہ مون کي ڌڪارين ٿو؟"

شاهہ لطيف جو 'شيطان' بابت هيئين بيت مطالعي ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ شاهہ لطيف 'منصوري فڪر' کي ڪيترو نہ ڳوڙهو قبول ڪيو آهي:

عاشق عزازيل، ٻيا مڙيئي سڌڙيا،
منجهان سڪ سبيل، لعنتي لعل ٿيو!

(يمن ڪلياڻ، داستان 5، بيت 24)

شاهہ جو هيءُ بيت، جيتوڻيڪ ڪيترن قلمي نسخن ۽ ڇاپي رسالن ۾ موجود آهي، پر ان کي 'اعليٰ معيار جو نہ سمجهندي'، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، 'شاهہ جي رسالي/ ڪلام' مان ئي خارج ڪري ڇڏيو آهي، ان لاءِ هن بنهہ ڪمزور دليل ڏنو آهي تہ بيت جا قافيا 'عزازيل' ۽ 'سبيل' اعليٰ معيار جا نہ آهن، (ان ڪري) هيءُ بيت ڪنهن پڙهيل (شخص) شاهہ کان پوءِ چيو. (رسالي جو ڪلام: جلد ڏهون: ص 274)

منهنجيءَ نظر ۾ هيءُ بيت نہ رڳو شاهہ لطيف جو آهي، پر اُن جا قافيا بہ معقول ۽ مناسب آهن، وڏي ڳالهہ تہ منصور حلاج جي شعر جو تفسير 'ڪُوزي ۾ بند' ڪري ٻہ سٽي بيت ۾ پيش ڪيو ويو آهي.

اهڙي طرح ڊاڪٽر صاحب شاهہ جا سُر ڪلياڻ (داستان پهرئين، ٻئي، ٽئين، چوٿين)، سُر آسا (داستان 4 ۽ 7)، سُر سهڻي (داستان نائين) ۽ سُر رامڪليءَ جا ڪجهہ بيت بہ 'رسالي جو ڪلام' ڄاڻائي رسالي مان ڪڍي ڇڏيا آهن، جيڪي بيت، ٻوليءَ، ڊڪشن، قدامت، مفهوم ۽ فڪري اعتبار کان شاهہ صاحب جا ئي آهن.

منهنجو هتي مقصد، 'رسالي جي ڪلام/ ڌارئين ڪلام' جي حوالي سان، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تحقيق تي ڪا تنقيد ڪرڻ نہ آهي، بلڪ آءٌ هتي صرف اُهي بيت پيش ڪريان ٿو، جيڪي مون منصور حلاج جي داستان ۾، متن ۾ پيش ڪيا آهن، جن بيتن جو فڪري پسمنظر 'منصوري مام' ۽ 'منصوري مقام' سان آهي ۽ جن جي صحت ڪنهن بہ صورت ۾ ڪمزور نہ آهي، ۽ اُهي بيت هر صورت ۾ شاهہ جا آهن. مثال طور

جان جان سي نہ لتاءِ، جي لياڪا لوڪَ جا،
تان تان ٿئي نہ ماءِ، پُورو پسڻ پرينءَ جو!
(سُر ڪلياڻ)

هيءُ بيت آءٌ مٿي، شبليءَ جي منصور کي گل هڻڻ ۽ منصور کان سوال پڇڻ واري موقعي تي ڏئي آيو آهيان.

مَڏُ پيئندي مون، ساجن سهي سڃاتو!

(وائي: سُر يمن ڪلياڻ، داستان ٽئون)

هيءُ وائي بہ ٻولي، اسلوب توڙي مفهوم ۾ منصوري فڪر ۽ مقام جي حوالي سان، شاهہ صاحب جي هڪ شاهڪار وائي آهي، ۽ آءٌ ڪنهن بہ صورت ۾ اُن کي رسالي مان خارج نہ ٿو سمجهان.

مون کي مون پرين، ٻڏي وڏو ٻار ۾،
آيا ائين چون، مچڻ پاند پُسائين!

(سُر آسا، داستان 4، بيت 38)

هيءُ بيت بہ ڊاڪٽر صاحب جي تحقيق موجب تمام گهڻن رسالن ۾ موجود آهي، پر اُن کي رسالي مان خارج ڪرڻ جا ڊاڪٽر صاحب جا دليل منهنجي نظر ۾ بنهہ ڪمزور آهن، جي هن ريت آهن:

(i) معنيٰ جي لحاظ کان هي بيت هيٺئين فارسي فرد جو جڻ سنڌي ترجمو آهي:

تو مرا قعردر يا تختہ بنده كرده اي
باز مي گوئي كہ دامن ترمكن، هوشيار باش!

[اصل ۾ 'درميانِ قعر دريا'.....آهي، نہ 'تو مرا قعرِ دريا']

(ii) مرحوم 'ڪمون ڪوريءَ' جي روايت موجب وڏا فقير چوندا هئا تہ ڪنهن فقيرَ، هي بيت شاهہ صاحب جي آڏو پڙهيو، جنهن جي جواب ۾ شاهہ صاحب هيٺيون بيت چيو:

پيو جو پاتارِ، سو پُسڻان ئي پالهو رهي،
سالڪ مون سيڪار، ڪو پهہ اُنهيءَ پاند جو.

(سُر آسا، داستان 4، بيت 39)

(iii) سُلوڪ جي رهاڻ ۾ اهڙن آمهون سامهون چيل بيتن بابت خاطريءَ سان چئي نہ ٿو سگهجي تہ شاهہ صاحب ۽ ڪنهن ٻئي فقير جي وچ ۾ اهي بيت هليا.

(رسالي جو ڪلام، جلد ڏهون: ص 909)

هن بيت کي اُنڪري رد ڪرڻ تہ 'اُهو فارسيءَ جي فرد جو جڻ سنڌي ترجمو آهي'، ۽ 'ڪمون فقير جي روايت موجب ڪنهن فقير شاهہ جي آڏو اهو بيت پڙهيو هو، جنهن جي جواب ۾ شاهہ صاحب ٻيو بيت پڙهيو هو'. انڪري اهڙا آمهون سامهون چيل بيت شاهہ جا نہ ٿا ٿي سگهن، ڪو وزندار علمي دليل نہ آهي. هي بيت نہ رڳو ٻوليءَ، مفهوم ۽ اسلوب جي لحاظ کان شاهہ لطيف جو آهي، پر منهنجي ۽ سيد علي مير شاهہ جي راءِ موجب سؤ سيڪڙو شاهہ صاحب جو تہ آهي، پر هي بيت منصور حلاج جي هيٺئين بيت جو تُز تخليقي ترجمو پڻ آهي:

القاة في اليم، مكتوفاً و قال له
اياكَ اياكَ ان تبتل بالماءِ!

[منهنجا هٿ پير ٻڌي مون کي درياهہ ۾ اڇلي ڇڏيائون
۽ پوءِ چوڻ لڳو تہ پاڻ نہ پُسائج.]

دراصل ڪنهن پيشرو صوفي شاعر جي شعر جو ترجمو ڪرڻ ڪو ڏوهہ نهي، جڏهن تہ شاهہ صاحب جو ترجمو، ترجمو گهٽ، پر تخليقي شعر وڌيڪ لڳي ٿو.

آءٌ هيٺ شاهہ لطيف جا مختلف سُرن مان ڪجهہ بيت ڏيان ٿو، جيڪي منصوري فڪر جو پڙاڏو، تفسير آهن، ۽ منصوري مام ۽ مقام جو ڏس ۽ گسُ ڏين ٿا ۽ واضح ڪن ٿا تہ شاهہ لطيف روميءَ وانگر ئي منصور جو وڏو مداح ۽ سنڌس فڪري رستي جو پيروڪار هو. هن منصوري فڪر جي گهري ساگر ۾ ٽٻيون هڻي، اسان کي ڪيترا املهہ ماڻڪ ۽ موتي آڇيا آهن، ڇو تہ شاهہ لطيف، هڪ 'مفڪر' شاعر هو. سنڌي عالم سيد علي مير شاهہ وڏو عالم شخص هو، پر هُو شريعت جو صاحب هو، انڪري هو منصور حلاج جي ڪيتري ڪلام کي 'شطحيات' ۾ شامل ڪري ٿو، پر جڏهن هو شاهہ ۽ منصور جي ڪلام جي ڀيٽ ڪري ٿو تہ ڪيس بہ حق جو اظهار هنن لفظن ۾ ڪرڻو پوي ٿو تہ:

”هُن (شاهه) جي سُر ڪلياڻ جي پڙهڻ سان محسوس ٿو ٿئي تہ هن جي حقيقت بين نگاه ابن منصور جي توحيد، عشق، اذيت ۽ فنا وارن نظرين کان آگاهه آهي.“

اچو تہ آخر ۾ شاهه لطيف جي منصوري فڪر جي پڙاڏي، تفسير ۽ تشريح وارن بيتن جو مطالعو ڪريون:

اگهي اگهيائي، رنج پريان کي رسيو!
چڪيم چڳائي، سورانگهي سُوريءَ تان!

(ڪلياڻ، داستان 2، بيت 1)

ڪاتي جن ڳري، مان لنؤ لڳي تن سين،
محبت جي ميدان ۾، وڃان پير پري،
اڏيءَ سِرُ ڌري، مان ڪُهنئون سپرين!

(داستان 2، بيت 15)

جي اٿئي سَڌ سُرڪَ جي، تہ ونءُ ڪلاڙڪي ڪٺي،
لاهي رک لطيف چئي، مٿو وٽ ماٽي،
تِڪَ ڏئي پِڪ پيءُ تون، منجهان گهوٽ! گهٽي،
جو وَرنهہ وهٽي، سو سِر وٽ سَرو ساهنگو!

(سُر ڪلياڻ، داستان 2، بيت 18)

جي اٿئي سڌ سُرڪ جي، تہ ونءُ ڪلاڙڪي هٽِ،
لاهي رکُ لطيف چئي، مٿو ماٽي وٽ،
سرُ ڏئي منجهہ سٽ، پيئج ڪي پياليون!

(سُر ڪلياڻ، داستان 2، بيت 19)

جي اٿئي سڌ سُرڪ جي، تہ ونءُ ڪلاڙڪيءَ ڪُوءِ،
مهيسر جي منڌ جي، هُتِ هڏهين هُوءِ،
جان رمز پروڙيم رُوءِ، تان سِروٽ سُرڪي سُڳٽي!

(سُر ڪلياڻ، داستان 2، بيت 20)

جي اٿئي سَڌ سُرڪ جي، تہ ونءُ ڪلاڙڪي گهرِ،
وڍڻ، چيرڻ، چچرڻ، پهتِ اُنينءَ جي پَرِ،
جي وَٽي پوئي وَرِ، تہ سهنگي آهہ 'سيد' چئي!

(سُر ڪلياڻ، داستان 2، بيت 21)

ناٽي ناهہ ڪڪوهہ کي، ملهہ مهانگو منڌ،
سنباهج سيد چئي، ڪاٽڻ ڪارڻ ڪنڌ،
هي تنين جو هنڌ، مٽن پاس مَرن جي!

(سُر ڪلياڻ، داستان 2، بيت 22)

نہ ڪر سَڌ شراب جي، جي تون ٽارين ٽوهہ،
پيتي جهين پاسي ٿئي، منجهان رڳن رُوح،
ڪٽي چڪ ڪڪوهہ، لاهي سِرُ لطيف چئي!

(سُر ڪلياڻ، داستان 2، بيت 24)

ڪُهن ۽ ڪوٺين، اي پر سندي سڄڻين،
سُوريءَ چڙهيو سُپرين، ڏنبَ ڏهاڻي ڏين،
وينا وِرهُ وَٺين، آءٌ، واڍوڙيا! وهاءِ تون.

(سُر ڪلياڻ، داستان 3، بيت 21)

سوريءَ سڏ ڪنو، ڪا هلندي جيڏيون!
وجڻ تِن پيو، نالو نينهن ڳنهن جي.

(ڪلياڻ: داستان 2، بيت 3)

اڪيون اوڏاهين ڪٺي، جيڏانهن قاتل ڪُل،
مٿون ڪن نہ مُل، پڪ برابر پانهنجو!

(يمن ڪلياڻ، داستان 4، بيت 6)

قاتل ڪمائي ڪري، وِهہ ماڪي جي ڪن،
وٽان ويهي تن، پيئج ڪي پياليون.

(يمن ڪلياڻ، داستان 4، بيت 7)

سر ڏيئي سٽ جوڙ، ڪنهن پر ڪلالن سين،
ڪاتي ڪرٽ ڪپارَ ۾، خنجر آڻي ڪوڙ،
مرٽا منهن نہ موڙ، وٽي ٽي وڌ لهي!

(سُر يمن ڪلياڻ، داستان 4، بيت 38)

وَٽ وٽ وٽيءَ ۾، مِٽ مِٽ مڏ ٻيو،
قدرُ ڪيف ڪلال جو، پياڪن پيو،
اڃن ٽُرس دڪان تي، ڪنڌ قبول ڪيو،
سرها سِر ڏيو، چکن سُرڪ سيد چئي!

(سُر يمن ڪلياڻ، داستان 4، بيت 39)

جي ڪُلاهہ رکين ڪنڌ تي، تہ صوفي سلم ٿيءُ،
وِهہَ وٽي هٿ ڪري، پُر پيالو پيءُ،
هنڌ تنين جو هيءُ، جن حاصل ڪيو حال ڪي!

(سُر يمن ڪلياڻ، داستان 5، بيت 8)

جي هون پلئين ڪانُ ڪمان ۾، تہ سينو سپر رک،
منهن ۾ معشوقن جا، چاڪ چَڪا چڪ،
سوريءَ پانءِ م شڪ، عاشق ٿي تہ اُبهين!

(سُر يمن ڪلياڻ، داستان 6، بيت 7)

جي هو پلئين ڪان ڪمان ۾، تہ سينو سپر ڏيج،
منهن ۾ معشوقن جا، جهالُو ٽي جهليج،
پاهان پڳ م ڏيج، عاشق ٿي تہ اُبهين!

(سُر يمن ڪلياڻ، داستان 6، بيت 8)

جي هو پلئين ڪان ڪمانُ ۾، تہ نيئي ڏج سينو،
ڪجي نہ ڪينو، رجي در دوستن جي!

(سُر يمن ڪلياڻ، داستان 6، بيت 9)

محبت جي ميدان ۾، ڪر پڙلاڏو پٽ،
سِر سُوري، ڏڙ ڪونگرين، متان ڪُڇين ڪَٽ،
عشق نانگ نپٽ، خبر ڪاڏن ڪي پوي!

(سُر يمن ڪلياڻ، داستان 6، بيت 15)

عشق نہ آهي راند، جيئڻ ڪي ڪنس ڳيرو،
جيءُ، جُسي ۽ جان جي، پڇي جو هيڪاند،
سِسي نيزي پاند، اُچل تہ اڏ ٿئي!

(سُر يمن ڪلياڻ، داستان 6، بيت 19)

مُلهہ مهانگو قطرو، سِڪڻ شهادت!
اسان عبادت، نظر ناز پريَنءَ جا!

(سُر ڪلياڻ، داستان 2، بيت 32)

محبت جن جي من ۾، تن تشنگي تار،
پيءُ پيالو اُڃ جو، اُڃ سين اُڃ اُٿيار،
پنهون پاڻ پيار، تہ اُڃ سين اُڃ اُجهائيان!

(سسئي آبري، داستان 1، بيت 5)

موٽي مران مَ ماءِ، موٽڻ ڪان اڳي مران،
لُڇي لالڻ لاءِ، شال پونديس پيرَ تي!

(سسئي آبري، داستان 4، بيت 26)

پنهون ٿيس پاڻهين، وئي سسئيءَ جي سُونهن،
خلق آدم عليٰ صورته، ائن وٽن منجهہ ورونهن.

(سسئي آبري، داستان 5، بيت 4)

ڪنارو ۽ ڪوسُ، اڱڻ آريءَ ڄام جي،
ديت آهي دوسُ، مارڳ ۾ مُين جي!

(سسئي آبري، داستان 11، بيت 6)

اُجلان اڳي سسئي، مُنڌ جيئريائي مَرُ،
ٽوليان تنهن مَ ٿَرُ، جنهن روح رچايو راهہ ۾.

(معذوري، داستان 4، بيت 6)

پر ۾ پڇي پريَنءَ لڏ، مري نہ ڄاتوءِ،
'موتو' مُنڌ نہ سوءِ، ڪنڌ ڪجاڙيا ڪانئين!

(سُر معذوري، داستان 1، بيت 4)

محبت جي ميدان ۾، ڪامي خاڪِ ٿيا،
تمام ٿي طلب جي، وحدت منجهہ ويا،
جنم موچارو جوڳئين، ڏکيا مهند ڏيا،
ساريان ڪونہ سياءِ، سندن هِن سنسار ۾!

(سُر رامڪلي، داستان 9، بيت 55)

مون بيتن جي چونڊ جي سلسلي ۾ اجا بہ اختصار کان ڪم ورتو آهي، نہ تہ شاهہ جي سُر ڪلياڻ، يمن ڪلياڻ ۽ ٻين سُرن ۾ ڪافي بيت اهڙا موجود آهن، جيڪي منصوري تعليمات ۽ فڪر جا عڪاس ۽ ترجمان آهن. بهرحال، منهنجي نظر ۾، شاهہ لطيف، حسين بن منصور حلاج جو وڏي ۾ وڏو شارح هو، ۽ ان حوالي سان اجا وڌيڪ تحقيق جي ضرورت آهي، مون تہ شاهہ صاحب جي ان هدايت تي عمل ڪيو آهي تہ:

’جي ماسو جُڙئي مال، تہ پُوڄارا پُر ٿئين!‘

مددي ڪتاب

1. ’شاهہ جو رسالو‘: (پاڪيٽ سائيز)، محمد عثمان ڏيپلائي، ڇاپو ٻيو، مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور، 2009.
2. ’شاهہ جو رسالو‘: (جلد 8-9)، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، علامہ قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت، حيدرآباد، سنڌ، 1999.
3. ’شاهہ جو رسالو‘/’رسالي جو ڪلام‘ (جلد 10)، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، علامہ قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت، 1996.
4. ’شاهہ جو رسالو‘، ڪلياڻ آڏواڻي، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 2006.
5. ’مقدمہ لطيفي‘، ڊاڪٽر هہ. م. گربخشاڻي، 1933.
6. رسالو سچل سرمست، سنڌي ڪلام، مولانا محمد صادق راڻيپوري، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، 1959.
7. ’حسين بن منصور حلاج‘: علي مير شاهہ، يادگار پبليڪيشن، حيدرآباد، نومبر 1990.
8. ’سيرت منصور‘: خانصاحب آغا تاج محمد، آر.ايچ. احمد اينڊ برادرس، شاهي بازار، حيدرآباد، 1964.
9. ’منصورِ حلاج‘: يونس اديب، مترجم خالد چانڊيو، موهن جو دڙو پبلشنگ ايجنسي، لاڙڪاڻو، 2001.
10. ’داستانِ حلاج‘: الطاف ملڪاڻي، سنڌ بڪ ڪلب، حيدرآباد، 2002.
11. ’عشق جو آواز‘: حسين بن منصور حلاج- سُرود: جميل هاشمي، مترجم، لطيف اياز ’ابن حيات‘ پنهور، سنڌ دوست پبلشرز، ڪراچي، 2006.
12. 'شہید انا الحق: حسین بن منصور حلاج'، غفار بھٹو، علی مرتضیٰ پبلیکیشن، کراچی، ۲۰۰۵.
13. 'امام انقلاب- منصور حلاج': یونس ادیب، ادبستان لاہور، ستمبر ۱۹۷۹.
14. 'حیات وکلام حسین بن منصور حلاج': مرتبین: شیما مجید، علامہ جاوید، علم و عرفان پبلشرز لاہور، جولاء، ۲۰۰٦.
15. 'تذکرہ حسین بن منصور حلاج': ڈاکٹر شاہد مختار، شاہد پبلیکیشنز، ملتان روڈ، لاہور.
16. 'دشتے سُوس': جمیلہ ہاشمی، سنگ میل پبلیکیشنز، لاہور، ۲۰۰۲.
17. "Dewan of Great Mystic Saint Martyr of Islam, Nur-e-Jahan Hussain Bin Mansoor Halaj, Baghdadi Rendering in English; Nazir A. Channa.

◙

نذير شاڪر بروهي (قسط_1)

چانڊڪا پرڳڻو

(نالي جي تاريخي قدامت، معنيٰ ۽ ان سان مُتصل پرڳڻن ۽ جاگيرن جو تاريخي ۽ تحقيقي مطالعو)

سنڌ جي مجموعي، هر خطي، شهر، علائقي ۽ قبائلي تاريخي ڪارنامن ۽ ڪردارن جي تاريخ غور طلب ۽ تحقيق طلب آهي. ڇو ته، جڏهن اسان سنڌ جي مجموعي تاريخ جي برعڪس شهرن ۽ ان ۾ بودوباش رکندڙ قبيلن جي تاريخ تي نظر وجهون ٿا ته اسان کي سنڌ جي مجموعي تاريخ ۾ ڪي اوڻايون ۽ تضاد به نظر اچن ٿا. مثلاً: 1739ع ۾ نادر شاهه سنڌ تي حملو ڪري ٿو. هو روهڙيءَ وٽان درياهه اُڪري نوشهرو ابڙو (لڳ ڳڙهي ياسين) ۾ پڙاءُ وجهي ٿو پر سنڌ جي مؤرخن نوشهرو ابڙي جي بدران نوشهرو فيروز ـ سي ڇڏيو آهي. اهڙي طرح سورهين صديءَ جي پهرين چوٿائيءَ ۾ شڪارپور لڳ لکيءَ ۾ مهرن جي سرداري هئي، جتي اڄان به مهر سردارن جا پونئر موجود آهن، پر هاڻي مهر قبيلي جي سرداري خان ڳڙهه ڪڏهن، ڪيئن ۽ ڇو منتقل ٿي؟ هي ۽ اهڙا ٻيا انيڪ سنڌ جي مجموعي تاريخ ۾ حل طلب سوال آهن، جن جا مقامي ۽ قبائلي تواريخ ۾ جواب موجود آهن، پر مجموعي طور سنڌ جي تاريخ ۾ انهن جا جواب ۽ جواز اڻ لڀ آهن. اهو ڇو، ۽ ڇا لاءِ؟ ان جو واحد حل ۽ جواب اهو آهي ته جيستائين اسان سنڌ جي هر خطي، علائقي ۽ شهرن ۾ بودوباش رکندڙ قبيلن ۽ ذاتين جي تاريخي ڪارنامن جو تحقيقي ۽ تنقيدي جائزو نه وٺنداسين، تيستائين سنڌ جي مجموعي تاريخ کي پنهنجي اصل روپ ۽ سچائيءَ سان لکي نه سگهنداسين. جي ائين نه ڪيو ويو ته پوءِ ڪيترائي اهم ۽ حقيقي تاريخي گوشا ۽ واقعا پردي پويان ڍڪجي ۽ اسان جي اکين کان اوجهل رهي، هميشه لاءِ گم ٿي ويندا ۽ اسان هميشه تضادي واقعن ۽ انومانن ۽ غلط روايتن جي آڌار تي غلط تاريخي واقعن کي وَرِوَرِ لکڻ تي مجبور هونداسين. اشپينسگلر صحيح چيو آهي ته:

> "دنيا جي تاريخ، شهرن جي تاريخ آهي شهرن جي ثقافت، ڪنهن به عُهد جي نمائنده ثقافت هوندي آهي. شهرن ۾ ئي سياست جا سمورا ڊراما ڪيڏيا ويندا آهن ۽ شهرن ۾ ئي تجارت ۽ صنعت ۽ ڏيڻ وٺڻ جا ذريعا معاشري جي معاشي زندگي کي ڪنٽرول ڪيو ويندو آهي. ان لاءِ مؤرخ جي نظر صرف شهرن تي هوندي آهي.........(1)."

اهڙي طرح سنڌ جي مجموعي تاريخ ۾ چانڊڪا، چانڊڪو، چانبوڪي (جنهن کي سنڌ جي مؤرخن موجوده لاڙڪاڻو تصور ڪيو آهي) ۾ چانڊيا قبيلي جي آمد، ڪردار ۽ سندن نالي پٺيان "چانڊڪو، چانڊڪا، چانبوڪي ۽ چانبڪي" نالا/ نالو مشهور ٿيڻ واري روايت وارا متضاد علمي ۽ تاريخي مونجهارا حل طلب ۽ تحقيق طلب موضوع آهن. ڇو ته، ڇا واقعي چانڊڪو، چانبوڪي يا چانڊڪا نالا يا نالو "چانڊيا" قبيلي جي نالي جي وجهه کان (يا لفظ چانڊيا جي تبديل ٿيل صورت آهي) مشهور ٿيو، يا اها قبائلي روايت تاريخي حقائق ۽ شاهدين جي روءِ سان بي بنياد آهي ڇو ته تاريخي طور اها ڳالهه تسليم ڪئي وڃي ٿي ته زباني روايتون تاريخ نه آهن ۽ نه ئي اُهي تاريخ جي زُمري ۾ اچن ٿيون، جيئن ڊاڪٽر مبارڪ علي تحرير ڪري ٿو ته:

> "شروعاتي تاريخي سرمايو زباني روايتن تي ٻڌل هوندو. ماڻهو اهم واقعن ۽ حادثن کي ياد ڪندا هئا ۽ انهن واقعن ۽ حادثن مان دور جو تعين ڪندا هئا۔ زباني روايتن، قصن ۽

ڪهاڻين ۾ اها خرابي هئي تہ نسل بعد نسل انهن ۾ صداقت گهٽ ۽ مبالغو ۽ تخيل وڌيڪ هوندو هو ۽ هر نسل ان ۾ پنهنجي خواهشن، جذبن ۽ اُمنگن جو آزادانہ استعمال ڪري انهن جي حقيقي شڪل کي تبديل ڪندا هئا. ان لاءِ چيو ويندو آهي تہ نسلن کان پوءِ زباني روايت ۾ سچائي گهٽ ۽ اضافا (يعني ڪوڙ) گهڻا هوندا آهن. صرف زباني روايتن سان تاريخ کي مڪمل طور محفوظ نہ ٿو رکيو وڃي. ڇو تہ وقت سان گڏوگڏ واقعن کي وساري ڇڏي سگهجي ٿو، اڪثر واقعن کي اڳتي پوئتي ڪيو ويندو آهي. زباني روايتن ۾ جيئن تہ واقعن کي سن وار ۽ تاريخ سان پيش نہ ٿو ڪيو وڃي، ان لاءِ هي تاريخ جي زُمري ۾ نہ ٿا اچن. صرف اهي واقعا جيڪي تاريخ ۽ سَنَ سان بيان ٿيل هجن، اهڙا واقعا تاريخ جي دائري ۾ اچي وڃن ٿا..........(2).“

هن مقالي ۾ چانڊيا قبيلي جي نسلي بنياد، چانڊڪا ۾ سندن آمد ۽ ڪين جاگير ملڻ وارن واقعن جو مستند تاريخي ماخذن جي بنياد تي تحقيقي ۽ تنقيدي جائزو وٺي، اصل تاريخي حقائق کي سامهون آڻڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي.

چانڊڪا، چانڊڪو، چانڊوڪي نالن جي مختلف صورتن جو تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس:

چانڊڪا، چانڊڪو، چانڊوڪي علائقي يا پرڳڻي تي نالو ڪڏهن، ڇو ۽ ڪنهن وڌو يا پيو؟ ان باري ۾ ڪا حتمي ۽ ٺوس تاريخي شاهدي ۽ ثبوت مُيسر نہ آهن، پر تاريخي قدامت ۽ محتاط مطالعي جي حوالي سان چانڊڪا نالي جي پهرين صورت ”چندوڪ“ نالي 1560ع ڌاري ملي ٿي (3).

ان مان اها ڳالهہ واضح ٿئي ٿي تہ: ”چندوڪ“ نالو 1560ع کان اڳ مروج ۽ مستعمل هو، جو سيد مير محمد اِن جو نالو تحرير ڪيو آهي. 1560ع کان اڳ ”چندوڪ“ نالي جي باري ۾ ڪا تاريخي شاهدي دستياب نہ ٿي سگهي آهي. ان کان بعد ابوالفضل 1579ع ۾ ان جي صورت ”چاندوڪ“ لکيو آهي (4). مير محمد معصوم بکري 1600ع ۾ مٿين ٻنهي مؤرخن جي پيش ڪيل صورتن کان بلڪل مختلف ۽ سنڌي صورت ”چانڊوڪي“ ڪتب آندو آهي (5). يوسف ميرڪ 1634ع ۾ ”چانڊڪا“ لفظ لکيو آهي (6). محمد ڪاظم ”عالمگيرنامہ“ ۾ ”ولايت چاند خان“ ۽ ”چانديان“ بہ صورتون تحرير ڪيون آهن (7). ميين شاهہ عنايت تقريباً 1657ع ۾ ”چانڊُڪِي“ لفظ پنهنجي شعر ۾ ڪتب آندو آهي (8). ميان نور محمد ڪلهوڙي 1750ع ۾ ”چانڊڪو“ لفظ لکيو آهي (9). ”باقيات از احوال ڪلهوڙہ“ جيڪو 1757ع ۾ لکيو ويو، تنهن ۾ ”چاندوڪ“ نالو درج آهي (10). مير علي شير قانع 1767ع ۾ مير محمد معصوم بکريءَ جي ڏنل صورت ”چانڊوڪي“ نقل ڪئي آهي (11). ”ماثر الامراء“ 1780ع ۾ ”چاندو“ لفظ ڪتب آندو آهي (12). هينري پاٽنجر 1816ع ۾ ”چانڊڪا“ لفظ تحرير ڪيو آهي (13). اليگزنڊر برنس 1831ع ۾ ”چانڊوڪي“ لفظ لکيو آهي (14). ٽي. پوسٽنس 1843ع ۾ ”چانڊڪا“ نالو تحرير ڪيو آهي (15). ٿارٽن 1844ع ۾ ”چانڊڪوہ“ (Chandkoh) ۽ چانڊوڪي/چندوڪي (Chandookee) لفظ ڪتب آندا آهن (16)، جنهن کي ڊاڪٽر ايس. پي ڇبلاڻي غلطيءَ وچان ”چندوڪا“ تحرير ڪيو آهي (17). منشي عطا محمد 1854ع ۾ ”چانڊڪا“ لفظ تحرير ڪيو آهي (18). هيوگز ٿامس 1855ع ۾ چندوڪوہ (Chandookoh) لفظ استعمال ڪيو آهي(19). اي. ڊبليو هيوگز 1876ع ۾ ”چانڊوڪا“ ۽ ”چانڊڪو“ صورتون ڪتب آنديون آهي (20). خداداد خان

1900ع ۾ "چانڊڪا" لفظ استعمال ڪيو آهي (21). اي. ايچ ايٽڪن 1907ع ۾ "چانڊڪا" لفظ تحرير ڪيو آهي(22). ڊبليو سمٿ 1919ع ۾ "چانڊڪا" صورت تحرير ڪئي آهي (23). مرزا قليچ بيگ 1925ع ۾ "چانڊڪو" لفظ ڪتب آندو آهي (24).

مٿي چانڊڪا نالي جي تاريخي. اڀياس بعد هيٺيون تيرنهن صورتون سامهون اچن ٿيون:

چندوڪ، جاندول، چانڊوڪي، چانڊڪا، ولايت چاند خان، چانڊيان، چانڊڪو، چانڊوڪ، چاندو، چاند ڪوهه، چندوڪي، چندوڪا ۽ چندوڪوهه.

چانڊڪا نالي کي چانڊيا قبيلي ڏانهن منسوب ڪرڻ جي روايت جو تحقيقي ۽ تنقيدي جائزو:

تاريخي شاهدين ۽ ٺوس ثبوتن جي آڌار تي "نصرت نامه ترخان" يعني 1560ع کان وٺي هينري پاٽنجر جو 1816ع ۾ سنڌ جي سياحت ڪرڻ تائين ٽوٽل ٻه سؤ ڇاونجاهه سالن جي سموري عرصي ۾ سنڌ ۽ هند جي ڪنهن به مؤرخ چانڊڪا، چانڊوڪي نالي يا نالن کي چانڊيا قبيلي ڏانهن منسوب نه ڪيو آهي، ۽ نه ئي ڪنهن اهڙو اشارو ڪيو آهي ته ڪو اهي نالا /نالو چانڊيا قبيلي جي نالي تان پيا آهن/آهي يا اهي چانڊيا لفظ جي تبديل ٿيل صورتون آهن. مير علي شير قانع سنه 1767ع ۾ "چانڊڪي" جي متعلق لکي ٿو ته:

"چانڊين جي لڏي وڃڻ کان پوءِ چانڊوڪي جي زمين جي زمينداري ڪيس (آدم شاهه ڪلهوڙي کي) وٺي (خان خانان وٽي) ڏني..... (25)."

مير قانع جي بيان مان اها ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته چانڊوڪي ۾ چانڊيا بودوباش رکندڙ هئا. پر ان ڳالهه جي طرف ڪوبه اشارو ڪونه ڏنو اٿس ته "چانڊوڪي" علائقو/ پرڳڻو چانڊين جي نالي تان مشهور ٿيو.

چانڊڪا، چانڊوڪي نالي/نالن کي پهريون دفعو چانڊيا قبيلي جي نالي منسوب ڪرڻ جو بيان انگريز سياح اليگزينڊر برنس 1831ع ۾ پيش ڪيو آهي، هو لکي ٿو ته:

"سنڌوءَ جي اولهه پاسي وارو علائقو..... چانڊڪي نالي سان مشهور آهي جيڪو بلوچ قبيلي جي پنيان سڏيو وڃي ٿو....... (26)."

اليگزينڊر برنس هيءُ مٿيون بيان ڪنهن کان ٻڌو ۽ ڪٿان نقل ڪيو آهي، ان متعلق خود سياح ئي ٻڌائي نه سگهيو آهي. حالانڪ موصوف کان پندرنهن سال اڳ هينري پاٽنجر پنهنجو سفرنامو لکيو هو، جنهن جي به ڪيس پوري خبر هئي. هينري پاٽنجر اهڙو ڪوبه اشارو ڪونه ڏنو آهي ته ڪو چانڊڪا، چانڊين جي نالي تان مشهور ٿيو. برنس کي ان کان علاوه سنڌ جي روايتي تاريخي ماخذن جي پڻ پوري ڄاڻ هئي، جيئن هو پاڻ ان متعلق لکي ٿو ته:

"ٺٽي شهر ۾، اسان سان مُلن جو جٿو اڳي اچي مليو. اسان جي تقاضا ڪرڻ تي وڪري لاءِ ڪتاب کڻي پهتا هئا. انهن ڪتابن ۾ مون کي "چچ نامو" ۽ "تحفة الڪرام" ڏسڻ ۾ آيا، جيڪي سنڌ جي تاريخ جا مشهور ڪتاب هئا............ (27)."

انهن مٿين ڪتابن ۾ پڻ اهڙو ڪوبه واضح اشارو ڏنل نه آهي ته چانڊڪا، چانڊيا نالي جي تبديل ٿيل صورت آهي.

ان کان بعد ٿارٽن سنہ 1844ع ۾ پهريون انگريز هو، جنهن برنس جي تحرير تي انڌو اعتماد ڪري چانڊڪا کي چانڊين جي نالي ڏانهن منسوب ڪرڻ واري روايت يا بيان کي پنهنجي ڪتاب ۾ لکي، اڻ سڌيءَ طرح ان کي تسليم ڪرڻ جو جواز پيدا ڪيو. حالانڪ هيءَ بہ برنس وانگر "نصرت نامہ ترخان" کان وٺي هينري پاٽنجر جي سفرنامي تائين ڪتابن کي نظر مان ڪڍڻ جي تڪليف نہ ڪئي (28). هيوگز ٿامس 1855ع "چانڊڪا پرڳڻي" تي هڪ اهم رپورٽ ترتيب ڏني. ان ۾ بہ هن اليگزنڊر برنس ۽ ٿارٽن جي بيانن کي بغير تحقيقي ۽ سنڌ جي پرکڻ کان سواءِ ئيقبول ڪري، تحرير ڪيائين تہ:

"The Chandookah purguna so called
from the tribe of Chandias who
formerly occupied the greater
part of it........ (..)."

هيوگز ٿامس اڳتي لکي ٿو تہ:

"The Chandias, from when the
district is called......... (30)."

اي. ڊبليو هيوگز 1876ع ۾ "سنڌ صوبي جو گزيٽيئر" مرتب ڪيو، جنهن ۾ هن پڻ بغير تحقيق ۽ سنڌ جي، صرف برنس، ٿارٽن ۽ ٿامس جي بيانن کي اکيون پوري نقل ڪيائين ۽ لکيائين تہ:

"The Chandias have long been established in this part of the division, formerly known as Chandko...... (31)."

هو اڳتي لکي ٿو تہ:

"The Chandias...... are still numerous and it is from them that this part of the country obtained the name of Chanduka or chandko............. (32)."

ان کان بعد خداداد خان (33)، اي. ايڇ ايٽڪن (34)، ڊبليو سمٿ (35)، مرزا قليچ بيگ (36) ۽ پوءِ جي بين سپني مؤرخن سنڌ جي روايتي تاريخ جي ماخذن جي برعڪس صرف انگريز سياحن ۽ ڪامورن جي بيانن کي ترجيح ڏيئي، بغير ثبوت ۽ سندن جي چانڊڪا، چانڊڪو نالن کي چانڊيا قبيلي جي نالي منسوب ڪري، مُهر ثبت ڪرڻ جو غلط جواز پيدا ڪري ڇڏيو.

مير رحيمداد خان مولائي شيدائي، جيڪو سنڌ ۽ بلوچستان جي تاريخن تي گهري نظر رکندڙ مؤرخ هو، تنهن بہ بغير ثبوتن جي چانڊين جي رياست هجڻ جي دعويٰ ڪندي لکي ٿو تہ:

"(چانڊيا) پهريان ناڙيءَ تي سندن رياست هئي، پوءِ سنڌ جي اتر- الهندي ۾ چانڊڪا رياست قائم ڪيائون...... (37)."

مولائي شيدائي تاريخ ۾ هٽ نوڪيون ڳالهيون ناهڻ ۽ پيش ڪرڻ جو ماهر رهيو آهي جيئن هن پنهنجي مٿئين تحرير ۾ چانڊين جي سرداريءَ کي رياست ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي. سرداري ۽ رياست بہ عليحده ۽ مختلف شيون آهن. رياست هڪ مڪمل انتظام هيٺ هلندي آهي، جنهن لاءِ دارالحڪومت، صوبا، ضلعا، جهنڊو، سڪو، فوج ۽ ٻين شين جي ضرورت هوندي آهي. جڏهن تہ سرداري صرف هڪ عام ماڻهوءَ/خاندان جو پنهنجي هر نسل ۽ هر قبيلي تي انفرادي ڪنٽرول رکڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ نہ هوندو آهي. تاريخي شاهدين جي مطابق چانڊين جي ناڙي ۽ اتر- الهندي ڪاڇي ۾ ڪڏهن بہ ڪا "رياست" نہ رهي آهي. جڏهن تہ سترهين صدي عيسويءَ ۾ سندن سرداريءَ جا اهڃاڻ ملن ٿا، جنهن تي اڳتي بحث ڪبو.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، چانڊين جي ذاتي يعني قبائلي قصن ۽ داستانن کي بغير پرکڻ جي پنهنجي بيان ۾ هڪ ئي وقت ٻي روايتون ۾ قصا پيش ڪنديء رقمطراز آهي ته:

"ڄام ننڊو پنهنجي قابل سپهه سالار دريا خان جي هٿ هيٺ شاهه بيگ ارغون کي شڪست ڏيڻ لاءِ هڪ وڏو لشڪر چاڙهي موڪليو. انهن ڏينهن ۾ لاڙڪاڻي واري پرڳڻي ۾ چانڊين جي سرداري هئي. چانڊين جي سردار سريمڻ خان دريا خان جي فوجي مدد ڪئي. انهيءَ ڪري شاهه بيگ ارغون کي شڪست آئي. هن ويڙهه ۾ شاهه بيگ جو پاءُ سلطان محمود مارجي ويو. انهيءَ ڪري دريا خان، سريمڻ خان چانڊيي تي تمام گهڻو راضي ٿيو ۽ کيس وڏي جاگير انعام طور ڏنائين اهڙي طرح لاڙڪاڻي واري علائقي تي "چانڊڪا پرڳڻو" نالو پئجي ويو....... (38)."

پروفيسر منظور علي قريشي، صرف ڊاڪٽر ميمڻ سنڌيءَ جي بيان کي حتمي سمجهي، نقل ڪندي لکي ٿو ته:

"جيستائين چانڊڪي پرڳڻي ۾ نالي جو تعلق آهي ته، چانڊين جي رهڻ وارن هنڌن کي سڏجي ٿو. هتي جي چانڊين، ارغونن خلاف دريا خان جي مدد ڪرڻ جي عيوض، ڄام نظام الدين عرف ڄام ننڊي طرفان مليل وڏي پرڳڻي/جاگير کي چانڊڪو پرڳڻو سڏيو ويو..... (39)."

نوجوان محقق امام راشدي پڻ مٿين محققن جي غلط ۽ بوگس بيانن جو شڪار ٿي، لکيو آهي ته:

"تاريخ جي واضح اشارن مان معلوم ٿئي ٿو ته: (1) تاريخ جي واضح اشارن مان معلوم ٿئي ٿو ته چانڊڪو پرڳڻو........ جيڪو شروع کان ئي چانڊين جو گڙهه رهيو آهي ۽ مٿس اهو نالو به چانڊين جي گهڻائيءَ سبب پيل آهي....... (40)."

هن مٿين سموري بحث مان اهو واضح ٿئي ٿو ته چانڊڪا، چانڊوڪي، يا چانڊڪي نالن کي پهريون دفعو سر اليگزنڊر برنس 1831ع ۾ بغير تاريخي شاهدين ۽ سَنَدَن جي چانڊيا قبيلي جي نالي منسوب ڪيو. ان کان پوءِ سڀني انگريز سياحن ۽ سرڪاري رڪارڊ مرتب ڪندڙن ۽ اسان جي مقامي مؤرخن ۽ محققن پڻ برنس جي ئي بيان کي مقامي روايتي ماخذن جي آڌار تي پرکڻ کان سواءِ حرف آخر سمجهي نقل ڪري، چانڊڪا نالي کي چانڊين جي نالي منسوب ڪري ڇڏيو ۽ اها سوچ اڄا جاري آهي.

چانڊيا قبيلي جو نسلي تعين، دورَ ۽ سنڌ ۾ سندن آمد:

چانڊيا قبيلو، پاڻ کي "بلوچ" سڏرائي ٿو. بلوچ تاريخي روايتن ۽ خود چانڊين جي قبائلي روايتن مطابق "چانڊيو خان" نالي هڪ شخص، جلال خان بلوچ جي ستين پيڙهيءَ ۾ هو، جنهن جي نالي تان "چانڊيو" ذات يا قبيلو مشهور ٿيو (41). شيخ صادق علي انصاري، چانڊيو نالي شخص متعلق وڌيڪ معلومات ڏيڻ کان معذرت ڪئي آهي (42). ڏسو هيٺيون شجرو:

جلال خان بلوچ

(1100ع-1180ع) (43).

↓

هوت

(دور ختم-1230ع)

مير عالي | مير حسين | ميربجار | خوسخ | مير حاجي | مير عبدو

ميربجار

(دور- 1270ع)

↓

محمد خان

(دور ختم- 1310ع)

↓

عمر خان

(دور ختم- 1350ع)

↓

مير عالي (ٻيو)

(دور ختم- 1390ع)

↓

هوت (ٻيو)

(دور ختم- 1430ع)

پنهون خان | چانڊيو | عالي خان (44).

چانڊيو

(دور ختم- 1470ع)

يوسف ميرڪ، "چانڊيو" نالي شخص کي ٻه پٽ هڪ گُورو ۽ ٻيو ڪارو نالي قرار ڏنا آهن (45). هن مٿئين شجري ۽ بلوچ تاريخي روايات ۽ تذڪرن مطابق چانڊيو خان کي 1470ع ۾ ٻن پٽن جو ،ولاد هو، انهن ٻن پٽن جو اولاد 1560ع تائين ڏهن ڪان ويهن ماڻهن تائين مشڪل سان هوندو. هتي هيءُ سوال اڀري ٿو ته ڏهن ڪان ويهن ماڻهن واري تعداد جي ڪري چانڊڪا علائقو، چانڊين جي نالي سان ڪيئن مشهور ٿيو، اها ڳالهه بعيد از عقل ۽ بوگس لڳي ٿي.

ٻئي بلوچي روايتن، افسانن، قصن ۽ ڪهاڻين جي مطابق ته چانڊيو نالي شخص، جلال خان جو پوٽو يعني هوت جو پٽ هو. ڏسو هيٺيون شجرو:

جلال خان

(دور 1180ع – 1100ع)

↓

هوت

(دور ختم- 1230ع)

↓

چانڊيو

(دور ختم 1285ع) (46).

بقول هيتورام جي ته جڏهن چاڪر رند ۽ گهرام لاشاري 1485ع ڌاري ڪڇيءَ ۾ داخل ٿيا ته مگسي ۽ چانديا، لاشاري قبيلي جا ساٿاري هئا. چاڪر رند، سيوي، ڍاڍر ۽ آسپاس جي علائقن ۾ رهائش اختيار ڪئي. تڏهن لاشاري گنداواهه، مگسي جهل ۽ چانديا ديره ملڪ ۾ جيڪو جهل جي ڏکڻ ۾ سنڌ ۾ واقع هو، رهائش اختيار ڪيائون (47). يعني بلوچي روايتن جي مطابق چانديا 1485ع کان پوءِ اتر سنڌ يعني ڪاڇي ۾ پير رکيائون(48). ان وقت چاندين جو تعداد گهڻو هو؟ ان متعلق بلوچ روايتون ۽ قصا ۽ ڪهاڻيون مات ۾ آهن پر منطقر ۽ تحقيقي حوالي سان جيڪڏهن غور ڪريون ۽ بلوچي روايتن، قصن ۽ افسانن کي پرکيون ته چانديو، جيڪو هوت جو پٽ هو، تنهن جو دور 1285ع ڌاري ختم ٿيو، ته ڪيس (يوسف ميرڪ مطابق) ٻه نرينه اولاد هو: هڪ ڳورو ۽ ٻيو ڪارو. تحقيقي حوالي سان انهن جو دور 1300ع ڌاري ٿو ٿيو يا بيهندو. 1300ع کان 1485ع تائين، جڏهن چاڪر رند ڪڇيءَ تي حملو ڪري ٿو ۽ چانديا اتر سنڌ موجوده ڪاڇي ۾ پير رکن ٿا، ان 185 سالن جي عرصي ۾ چانڊئي جون چار پشتون گذريون هونديون، ۽ انهن جڻن پشتن جو تعداد سٺ يا اسي مس هوندو. سٺ يا اسي ماڻهن جو پوري علائقي تي قبضو ڪرڻ، سندن نالي پنيان "چانڊڪا، چانڊڪو، چانڊوڪي" علائقو مشهور ٿيڻ ۽ دولهه دريا خان کي سبيءَ تي ارغونن مٿان حملي وقت فوجي مدد ڏيڻ جا واقعا ۽ ڳالهيون بعيد از عقل ۽ غير حقيقي لڳن ٿيون.

چانڊڪا (چانڊوڪي) علائقو ۽ نالو چاندين جي سنڌ ۾ آمد کان اڳ موجود ۽ مروج هو:

ٺوس تاريخي شاهدين، ثبوتن ۽ حقائق جي مطابق چاندين جي سنڌ ۾ آمد کان گهڻو اڳ چانڊڪا (چانڊوڪي) علائقو ۽ نالو موجود ۽ مستعمل هو.

جام نظام الدين (ننڍو) (1508ع- 1461ع) جي دور ۾ سبي، لس ٻيلو، ڪڇي ۽ ڪاڇو سنڌ حڪومت جي جاگرافيائي حدن ۾ واقع هئا (49). سندس دور ۾ ڪنهن کي جرات نه هئي جو سنڌ جي ڪنهن جاگرافيائي حدن سان هٿ چراند ڪري سگهي.

هڪ دفعو امير ذوالنون ارغون 890هه/1485ع ڌاري سبيءَ تي حملو ڪيو ۽ اتي جام ننڍي جي مقرر ڪيل گورنر مبارڪ خان کي قتل ڪري، پنهنجي ننڍي پٽ ابو محمد مرزا (سلطان محمد) کي پنهنجي طرفان گورنر مقرر ڪيائين (50). ارغونن جو سبيءَ تي قبضو ڪرڻ بعد سندن توسيع پسندانه سوچ کي هٿي ملي. وري هنن يعني سلطان محمد تقريباً 1490ع ڌاري سنڌ جي جاگرافيائي حدن اندر ٽپي اکڙي، چانڊوڪي، سنديڇو ۽ ڪوٽ ماڇيءَ جي ڳوٺن کي ڦريو. سندن پويان، دريا خان سيويءَ تائين ويو ۽ سخت لڙائي ڪري شاهه بيگ، جي ڀاءُ کي قتل ڪري، وري سبيءَ کي سنڌ جي جاگرافيائي حدن ۾ شامل ڪري سوڀارو ٿيو (51). جيئن سيد مير محمد بن بايزيد پوراني لکي ٿو ته:

> "شمشير بدر قلعه بکر رسانيد و دفع ديگر بنواحي چندوکه آمده بودند، ودفع ديگر در اُکري وتاخت بر اصل کرده..... (52)."

ساڳي ڳالهه مير محمد معصوم بکري هنن لفظن ۾ ڪري ٿو ته:

> "جام نظام الدين جي حڪومت جي پوين ڏينهن ۾ شاهه بيگ جي لشڪر قندار کان اچي اکڙي، چانڊوڪي ۽ سنديڇيءَ ۾ ڦرلٽ ڪئي. جام هڪ وڏو لشڪر مغلن جي فساد بند ڪرڻ لاءِ چاڙهي موڪليو. جن جلوگير نالي مشهور ڳوٺ وٽ اڳ وني سخت لڙائي ڪئي. انهيءَ لڙائيءَ ۾ شاهه بيگ جو ڀاءُ قتل ٿي ويو ۽ ٻيا شڪست کائي قندار موٽي ويا ۽ جام نظام الدين جي حياتيءَ ۾ وري سنڌ ۾ نه آيا........ (53)."

هن مٿئين بحث ۽ حوالن مان هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا:

1. بلوچ افسانوي قصن ۽ غير حقيقي روايتن (توس تاريخي شاهدين جي مطابق بلوچي تاريخي ۽ ڪردار غير حقيقي ۽ افسانوي آهن، نہ ڪي حقيقي تاريخ آهن) جي مطابق چاڪر رند 1495ع ڌاري ڪڇي ۽ سبيءَ ۾ قدم رکيو تہ انهيءَ دوران جڏهن هو يا هن جا ساٿاري بلوچ ذاتيون ۽ قبيلا، جيڪي اجان اتر ڪاڇي ۾ قدم بہ نہ رکيو هو، تنهن وقت "چانبوڪي" علائقو "چنبوڪ" نالي ۾ نہ صرف موجود هو ۽ مستعمل هو پر ان دور ۾ هيءُ علائقو هڪ سرسبز ڳوٺ جي صورت ۾ مشهور هو جو ارغونن ڪي اتي ڦرلٽ ڪرڻ جو موقعو مليو.

2. بلوچي افسانوي قصن ۽ روايتن جي مطابق چانڊيا بلوچ آهن ۽ هو جلال خان جي پٽ هوت جو اولاد يا ان جي ستين پيڙهيءَ مان پئي هوت جو اولاد آهن.

تاريخي ۽ حقيقي طور مٿيون پئي بلوچ روايتون بي بنياد آهن. ڇو تہ بنهيءَ روايتن جي آڌار تي چانڊين جو سنڌ ۾ 1485ع ڌاري آمد وقت تعداد سٺ يا اسي بيهي ٿو، جڏهن تہ پهرين روايت مطابق صرف نرينہ اولاد جو تعداد بہ بيهي ٿو. موجوده دور يعني 1973ع ۾ چانڊين جي ويهہ لک تعداد ڪي ڏسي (54). اهو يقين سان چئي سگهون ٿا تہ چانڊين جو بلوچ ۽ جلال خان جو اولاد هجڻ بوگس آهي. ان تي وڌيڪ ۽ نئين سر تحقيق ٿيڻ جي ضرورت آهي.

چانڊين جي سنڌ جي مختلف علائقن ۾ موجودگي، سرداري، سياسي ۽ قبائلي حيثيت:

سترهين صديءَ جي پهرين چوٿائيءَ ۾ چانڊيا بکر سرڪار جي چانڊڪا ۽ ٽکر پرڳڻن کان علاوه سيوهڻ سرڪار جي سيوهڻ حويلي، بوبڪ، باغبان ۽ ڳاهان پرڳڻن ۾ بودباش رکندا هئا، جتي سندن ڪرت چوريون، ڌاڙا، ڦرلٽ، اغوا ۽ هارپ هو.

يوسف ميرڪ، باغبان ۽ ڳاهان پرڳڻن ۾ رهائش پذير چانڊين متعلق لکي ٿو تہ:

"هتي بيو فسادي گروهہ چانڊين جو آهي. اهي نياڳا...... پوڪي راهي پڻ ڪندا آهن. هنن وٽ چوپايو مال ججهو آهي..... هنن بدبختن جو ڌنڌو ئي چوري، برده فروشي، سَنڌ هڻڻ آهي...... (55)."

يوسف ميرڪ ٽکر پرڳڻي جي چانڊين جي باري ۾ لکي ٿو تہ:

"ليڪن چانڊين جي ڪوَنس هلندي رهي ٿي. اهي ڌاڙا نامراد آهن. ايتري قدر جو ماڻهن جا بار ڪٽي وجي وڪڻن ٿا ۽ سندن مال ملڪيت هڙپ ڪري ڇڏين ٿا .... (56)."

يوسف ميرڪ، سيوهڻ سرڪار جي سيوهڻ حويلي پرڳڻي ۾ چانڊين جي متعلق رقمطراز آهي تہ:

"ممڪن ناهي تہ هتان جي رعيت هڪ سال تائين جابلو ماڻهن جي ڦرلٽ کان آجي رهي. ڪيترا دفعا ائين ٿيو آهي، جو نومڙيا ۽ چانڊيا جيڪي جبلن ۾ رهن ٿا، هنن ڳوٺن تي ڪاهي ماڻهن جا مال ڪڍي پئي ويا آهن. اهو تہ نهيو پر هنن ويچارن جا بار ٻچا بہ غنيمن جي ور چڙهندا ٿا رهن. جيڪي ماڻهو هنن نياڳن ڪي واٽ ويندي ملي ٿو، تنهن ڪي قتل ڪري ڇڏين. انهيءَ ڪري هي ڳوٺ اڪثر ويران رهن ٿا....... (57)."

چانڊيا بکر سرڪار جي چانڊڪا پرڳڻي جي اتر ڪاڇو جابلو پٽيءَ ۾ پڻ رهائش رکندا هئا، جتي سندن ڪرت پڻ ڌاڙا، ڦريون، اغوا ۽ چوريون هو. يوسف ميرڪ لکي ٿو تہ:

"هنن ۾ چانڊيا نياڳا بہ آهن، جيڪي اچن ٿا تہ پنهنجا دور ڍڳا ۽ بار ٻچا جبل ڏانهن اماڻي پاڻ جهنگ ۾ گهٽ تاڙي ٿا ويهن ۽ جيئن لشڪر اتان لانگهاؤ ٿئي ٿو، تہ هي اچانڪ ان تي ڌاڪا ٻڌي چڙهي وڃن ٿا........ (58)."

چاندين جو انهن مٿين سڀني علائقن ۾ رهائش رکڻ باوجود يوسف ميرڪ، چانڊڪا پرڳڻي جي برعڪس باغبان پرڳڻي جي صوبيدار کي چاندين تي مڪمل ڪنٽرول ۽ ڪين تابع ڪرڻ لاءِ "چاندين بروچن کي زير ڪرڻ بابت" صلاح، ۽ انتظامي ۽ قانوني مشورو ڏنائين ته:

"چاندين بروچن کي زير ڪرڻ بابت" هنن ماڻهن لاءِ باغبان جي پرڳڻي وارو ٺاٽيدار چڱيءَ طرح بندوبست ڪري سگهي ٿو. جيڪڏهن ڪين پنهنجي ماڳن تي رهڻ ڏنو وڃي ته هي به ٻي رعيت وانگي ڏل ڏيڻ کان ڪين ڪيٻائيندا. ساڳئي وقت وڳوڙن کان به پاسو ڪري رهندا. ٻي حالت ۾ ٺاٽيدار کي بروقت مٿن چڙهائي ڪري ڪين اهڙي سيڪت ڏيڻ کپي جيئن ٻيا ماڻهو ان مان عبرت حاصل ڪن. اهي جيڪڏهن هي ملڪ ڇڏي اصلي وٺاڻن ڏانهن هليا ويا ته انهن علائقن "سيوي ۽ گنجابي" ۾ ٽانيڪا ٿي اتان جي ماڻهن کي (جيڪي سدائين سندن دشمن آهن) بلڪل تباهه ڪري ڇڏيندا............ (59)."

يوسف ميرڪ جي هن قانوني ۽ انتظامي مشوري مان هڪ وڏي حقيقت ظاهر ٿئي ٿي ته چانديا مٿي ذڪر ڪيل سڀني پرڳڻن ۾ بودو باش رکڻ جي باوجود سندن سرداري جو مرڪز "باغبان پرڳڻي" ۾ هو، ان لاءِ يوسف ميرڪ به چانڊڪا پرڳڻي جي برعڪس باغبان پرڳڻي جي ٺاٽيدار کي چاندين تي ڪنٽرول ڪرڻ لاءِ انتظامي ۽ قانوني مشورو ڏنو. يعني سترهين صديءَ جي پهرين چوٿائيءَ ۾ چانديا، چانڊڪي جي ڪاڇي ۾ رهندڙ هئا، پر اتي ڪين ڪابه جاگير ۽ طاقتي مرڪز وغيره نه هو.

يوسف ميرڪ، باغبان ۾ چاندين جي سرداري ۽ ان جي ڪرت بابت واضح ڪندي تحرير ڪري ٿو ته:

"بختيار بيگ ترڪمان جهڙو زور آور حاڪم، جنهن جهڙو ٻيو ڪو به سيوهڻ-بکر جو حاڪم نه ٿيو، اهڙي ريت چاندين جي سردار مؤندر جي زال ۽ چاندين هٿان ٻاندي ٿيل ماڻهن کي، سندن راڄ سميت جبل مان هڪالي، بکر جي قلعي ۾ گهلي آيو. آخر جڏهن چاندين جا سردار ميڙيون وٺي آيا ۽ بکر ۾ ڏاڙي هڻڻ کان ٻان ڪيائون، تڏهن سڀني کي ڇڏيو ويو............ (60)."

بختيار بيگ ترڪمان 1001هه/1593ع-1007هه/1599ع تائين سيوهڻ جو صوبيدار هو. يعني بختيار بيگ ترڪمان جي دور تائين چانديا قبيلي جو سردار بغير جاگير جي، راڄ سميت اوباش زندگي گذاريندو هو. ان کان به سال پوءِ مرزا جاني بيگ جي دور جي آخري سال خان اعظم مرزا عزيز ڪوڪ ولد خان اعظم شمس الدين محمد خان اتڪ محرم 1004هه/ سيپٽمبر 1596ع ۾ پنج هزاري منصب حاصل ڪرڻ کان علاوه، ملتان (61)، بکر ۽ سيوهڻ پڻ جاگير طور حاصل ڪري ۽ اتان جو صوبيدار مقرر ٿيو (62). انهي سال سندس دور ۾ چاندين امن و امان جي صورتحال خراب ڪري ڇڏي. مرزا عزيز ڪوڪ، سيوهڻ سرڪار جي باغبان ۽ ڳاهان پرڳڻن جي پنهورن جي مختلف پاڙن جي سردارن کي، جن ۾ عيسيٰ، موسيٰ، ۽ جلال کي، پنهنجي پنهنجي قبائلي ماڻهن جي لشڪر سميت چاندين خلاف تيار ڪري مٿانئن تڙ تڪڙ ۾ حملو ڪيائين. جنهن ۾ نه صرف چاندين بُري طرح شڪست کاڌي، پر ماڻهو وچ ۾ آڻي، هميشه لاءِ خاموش رهڻ ۽ ڏل ڏيڻ جي حامي ڀريائون. جيئن يوسف ميرڪ رقمطراز آهي ته:

"انهي دوران بکر جي راڄڌاني خان اعظم مرزا ڪوڪ کي جاگير تي ملي ۽ هن پنهنجي پُٽ مرزا انور کي بکر ڏانهن اماڻيو. ايتري ۾ چانديا بروچ بکر ۾ ديهون ويران ڪرڻ لڳا. مرزا انور پنهنجي ملازم حيدر بيگ کي ڪُمڪ ساڻ ڏيئي چاندين تي ڪاهڻ لاءِ حملو ڪيائين. چانديا ڏينهن ڏٺي جو ساٽس جنگ ڪري

کيس شڪست ڏيئي ويا ۽ سندس مال اسباب نغارن سميت لُٽي ڦري ويندا رهيا.
مرزا انور اها خبر ٻڌڻ شرط پاڻ سواريءَ جي سنبت ڪرڻ لڳو ۽ بختيار بيگ کي نياپو موڪليائين ته اهو به پنهنجي پاسي کان اهڙي مدد ڪري. بختيار بيگ، مرزا انور کي چتاءُ ڏنو ته آءٌ تيار آهيان، جيئن توهان سوار ٿي نڪرو ته پڪ ڄاڻجو مان اڳواٽ اتي هوندس، پوءِ چانڊين جي چوڪسيءَ لاءِ پنهنجا ماڻهو مقرر ڪيائين...... اتان سيوهڻ هليو...... پروارن پنهورن، ڪوريجن ۽ سميجن ڏانهن خط لکي...... موڪليائين ته...... ڪنور ڳوٺ (ڳاهن جي پرڳڻي ۾) حاضر ٿين...... منجهند تائين سمورو لشڪر ۽ سپئي راج اچي ڪٺا ٿيا. پنهورن جي سردارن عيسيٰ، موسيٰ ۽ جلال کي گهرائي چيائين ته: چانڊين کي هن مهل تائين منهنجي ڪا خبر نه پئي آهي. مان مٿن چڙهائي ڪرڻ وارو آهيان. سياڻي انهن کي منهنجي سُڌِ پئجي ويئي ته چانڊين بدران اوهان جون سريون سلامت نه هونديون. پوءِ چئني سردارن کي ساڻ ڪري سج لٿي جو اتان اُسهيو ۽...... صبح تي چانڊين مٿان وڃي ڪڙڪو ڪيائين..... چانڊين هارايو، جن مردودن جا ڪيئي ماڻهو مارجي ويا ۽ ڪيترن کي لشڪر قيد ڪري ورتو. بختيار بيگ انهن مان ڪن جون منڍيون لاهي، ٿورن قيدين سان گڏي، پنهنجي ماڻهن هٿان مرزا انور ڏانهن اماڻيون...... مطلب ته هن چڙهائيءَ ۾ چانڊين سان اهي جُنيون ٿيون جو پنهنجي جاگيردار کي وچ ۾ آڻي باڻ ڪيائون. جيستائين سندن عملداري هئي، تيستائين ٻيءَ رعيت وانگي چانڊين کان زمين جي ڍل وصول ڪندو رهيو...... (63).“

بختيار بيگ جو چانڊين کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ بکر ۽ سيوهڻ سرڪار جي مختلف پرڳڻن ۾ امن جي ٽڙڻي هير گهلڻ لڳي. هن پنهنجي پوري طاقت ۽ نظم و ضبط تحت امن قائم ڪري، عوام جي فلاح و بهبود لاءِ ڪم ڪرڻ لڳو. جيئن يوسف ميرڪ رقمطراز آهي ته:

”بختيار بيگ جي عملداريءَ دوران سيوهڻ جو سڄو علائقو باقاعدي انتظام سان سرسبز ۽ آباد پئي رهيو ۽ لشڪر به ملڪ جي آباديءَ مطابق طاقتور رهيو جو ٻين علائقن جي خوشحالي فوج وانگي شاهي مهمن ۾ ڪارگر ٿيندو رهيو. ايتريقدر جو لشڪر جي دٻدٻي سبب بکر ۽ ٺٽي جي راڄڌانين جا رهواسي ٻنهه ڏٻيل هوندا هئا. ...... پاڻ جيڪو به ڪم ٿي ڪيائون. (خريد فروخت ۽ ڍل اڳاڙڻ تائين) ته شهر جي قاضين ۽ مفتين کي انصاف ڪرڻ جي آزادي مليل هئي، جيئن ڪنهن سان به ڪو ظلم نه ٿئي...... (64).“

بختيار بيگ 1001ھ/1593ع کان 1007ھ/1599ع تائين خان اعظم جو سيوهڻ تي نائب رهيو(65). يوسف ميرڪ جي مٿئين پهرين حوالي ۾ سندس هن هيٺئين جملي:

”چانڊين سان اهي جُنيون ٿيون جو پنهنجي جاگيردار کي وچ ۾ آڻي باڻ ڪيائون......“ ان حوالي مان سندس مطلب ۽ مدعا چانڊين جو پنهنجي ذاتي ۽ هر قبيلائي جاگيردار نه بلڪ ”مغل مقدم“ آهي. جو ته ان دور يعني 1600ع تائين چانڊين کي چانڊڪا جي ڪاڇي ۾ ڪا به جاگير مليل نه هئي. ”مغل مقدم“ جنهن کي بختيار بيگ جو چانڊين مٿان خونريز حملي کان اڳ، چانڊين ڍل ۽ محصول ڏيڻ کان

جواب ڏنو هو ۽ اُلٽو ساڻس ڪوُنس ڪندا هئا. انهي ڪري بختيار بيگ چانڊين مٿان عذاب الاهي بڻجي ڪين ماري تابعدار بڻايو. هن جي چانڊين جي پوري تباهي ڪرڻ باوجود سندس دل ٺڏي نہ ٿي، بلڪ هن بقايا گرفتار چانڊين ڪي بہ قتل ڪرڻ چاهي پيو اها سُڌ بين چانڊين کي پئي. هنن ہي ڪا واهہ نہ ڏسي پنهنجي علائقي تي مقرر "مغل مقدم" کي ميڙيون منٿون ڪري ڪانئس معافي وٺي ۽ اڳتي لاءِ توبهہ ڪري، ڪيس پرچائي، بختيار بيگ ڏانهن روانو ڪري، بقايا پنهنجي ماڻهن کي قتل ٿيڻ کان بچائي ورتو. يوسف ميرڪ انهي پس منظر ۾ "پنهنجي جاگيردار" جا لفظ ڪتب آندا آهن.

چانڊيا سردارن جي شجري جو تنقيدي ۽ تحقيقي جائزو:

بختيار بيگ جي دور (1001هـ/1593ع-1007هـ/1599ع) ۾ موجوده قنبر، شهداد ڪوٽ، وارهہ ۽ ميهڙ تعلقن سان لاڳو ڪاڇي جي علائقي جي برعڪس چانڊين جي سرداري سيوهڻ سرڪار جي باغبان پرڳڻي ۾ هئي. ٺوس تاريخي شاهدين جي مطابق ان وقت سندن سردار "مؤندر خان چانڊيو" هو. جيئن يوسف ميرڪ لکي ٿو تہ:

> "بختيار بيگ ترڪمان جهڙو زور اور حاڪم، جنهن جهڙو ڪوبہ سيوهڻ بکر جو
> حاڪم نہ ٿيو، اهڙي ريت چانڊين جي سردار موندر جي زال ۽ چانڊين هٿان باندي
> ٿيل ماڻهن کي، سندن راڄ سميت جبل مان هڪالي، بکر جي قلعي ۾ گهلي آيو.
> آخر جڏهن چانڊين جا سردار ميڙيون وٺي ويا ۽ بکر ۾ ڏاڙا هڻڻ کان بان ڪيائون
> تڏهن سيني کي ڇڏيو ويو (66)."

چانڊيا قبيلي جو هڪ ليڪڪ، بختيار بيگ جي دور ۾ سردار مؤندر چانڊيو جي برعڪس "محمد خان" نالو تحرير ڪيو، هيءُ هيٺيون شجرو پيش ڪيو اٿس:

مرزا خان
(دور: 1466ع)
↓
سريمڻ خان
(دور: 1501ع- وفات: 1527ع)
↓
ورريل خان (دوم)
(دور: 1527ع- 1566ع)
↓
مرزا خان (دوم)
(دور: 1567ع وفات 1591ع)

ڏاتا خان (اول) ← اسحاق خان

محمد خان ← مرزا خان (وفات 1654ع) (67)

چانديا سردارن جو هيءُ مٿيون شجرو، ان ۾ ترتيب سان پيش ڪيل نالا، سندن متعين ڪير دور، تاريخي حقائق ۽ سَندِي ثبوتن جي آڌار تي صحيح نه آهي، جو ته:

الف: چانڊيا ليکڪ تحرير ڪري ٿو ته:

”(دارا اشڪوهه جو 1658ع ۾)........ ارادو ايران وڃڻ جو هو. جڏهن غيبي ديري (تعلقي قنبر) چانڊين جي جاگير ۾ وارد ٿيو، تڏهن چانڊين جي معروف سردار ملڪ غيبي خان، غيبي ديري کان ڇهه ميل اولهه طرف سندس رهائش جو بندوبست ڪيو. محمد دارا شڪوهه تيرنهن ڏينهن مذڪوره ٽڪريءَ جي پاسي ۾ رهائش پذير هو ۽ سردار ملڪ غيبي خان سندس قوم ۽ چانڊين جي مهمان نوازي مان تمام گهڻو متاثر ٿيو ۽ جاگير لاءِ فارسيءَ ۾ سفارشي پروانو لکي سردار ملڪ غيبي خان کي ڏنو. مگر اهو پروانو بقول بابا سائين جي، ته اسان جي ڪتب خاني ۾ موجود هو سن 1942ع جي ٻوڏ ۾ يعني لڏپلاڻ سبب ڪيترن ئي قيمتي دستاويزن سميت وڃائجي ويو...... (68).“

موصوف هيءُ سمورو احوال ڪٿان ورتو، ان ماخذ جي ڪهڙي ساک آهي؟ هن واقعي جي ڪٿي به ڪنهن مستند تاريخي ڪتاب ۾ شهادت نه ٿي ملي.

ساڳيو ليکڪ اڳتي لکي ٿو ته:

> ”مرحوم رحيمداد خان مولائي شيدائيءَ جو پنهنجي ڪتاب 'جنت السنڌ' ۾ چانڊين جي خلاف غلط بياني مرحوم شيدائي به ٻين تاريخدانن وانگي چانڊين تي چوهه چنڊيا آهن. (جنت السنڌ صفحو: 444) ته دارا...... چانڊڪي پرڳڻي مان لنگهندي چانڊين سندس قافلي کي لٽيو...... صحيح احوال هن طرح آهي، جڏهن شهزاده محمد دارا شڪوهه چانڊڪي پرڳڻي ۾ پهتو ته سندس اهليه نادره بيگم سخت بيمار هئي، چانڊين جي انتها همدرديءَ کان پوءِ چوڏهين ڏينهن شهزادي بلوچستان وڃڻ جو ارادو ڪيو. چانڊڪي پرڳڻي مان ٿيي مگسين جي علائقي ۾ پهتو. انهي وقت مگسين به معزول شهزادي جي خاطر تواضع ڪئي. افسوس آهي ته سردار مرزا خان مگسي جو سردار نه هو بلڪ چانڊين جو سردار هو. يعني سردار ملڪ غيبي خان جو والد ماجد هو ۽ مرزا خان نالي ڪو به مگسي سردار ڪونه هو........ لهٰذا ڪيترن ئي تاريخ وارن بغير تحقيقات جي چانڊين تي چوهه چنڊيا آهن ۽ چانڊين جي گلا ڪرڻ مان ڪاغذ ڪارا ڪري ڇڏيا آهن...... (69).“

چانڊيا ليکڪ پنهنجي مٿين ٻنهي حوالن ۽ بيانن ۾ ٽي اهم ڳالهيون ۽ واقعا غير تاريخي، حقيقي طور پيش ڪيا آهن، جن جو حقيقت سان ڪو به واسطو نه آهي. جو ته:

1. دارا شڪوهه 22 شعبان 1062هه/28 جولاءِ 1652ع کان 29 جمادي الثاني 1069هه/14 مارچ 1659ع تائين مڪمل ۽ باضابطه طور ملتان صوبي (بکر، سيوهڻ ۽ ٺٽي سرڪارن سميت) گورنر رهيو (70). 12 مارچ 1659ع تي ٻنهي (اورنگزيب ۽ دارا) پائرن ۾ فيصلا ڪن جنگ شروع ٿي ۽ 29 جمادي الثاني 1069هه/14 مارچ 1659ع تي دارا کي شڪست آئي ۽ سندس سڄو لشڪر تباهه ٿي ويو. دارا بي سرو سامانيءَ جي حالت ۾ ڪجهه ماڻهن ۽ عورتن سميت، سخت پريشانيءَ ۽ بدحاليءَ جي حالت ۾ ميدان ڇڏي سنڌ طرف روانو ٿيو (71)، يعني 14 مارچ 1659ع جي شڪست کان پوءِ دارا شڪوهه پنهنجي هر حڪومتي دسترس، طاقت ۽ عهدن کان آجو، جان بچائڻ لاءِ ڪنهن محفوظ جڳهه جي ڳولا لاءِ نڪتو. 14 مارچ جي ڏينهن کان پوءِ هو بدحالي ۽ فقيرائي صورت ۾ ٻهرين مئي تي بدين پهتو ۽ ٻئي ڏينهن يعني 2 مئي تي هو بدين کان ٺٽي ۽ پوءِ سيوهڻ لاءِ روانو ٿيو، ۽ 4 جون 1659ع تي ڍاڍر (سبي ويجهو اهم مقام) پهتو (72). 2 مئي کان 6 جون تائين ٽوٽل ڇٽيهه ڏينهن بيهن ٽا،

يعني دارا شڪوهه بدين ڪان ڊاڍر تائين جو مفاصلو ٽن تڪڙ ۽ گرفتاريءَ جي خوف کان ڇنيهه ڏينهن ۾ طئي ڪيو.

چانڊيو ليکڪ لکي ٿو ته: ”دارا، تيرنهن ڏينهن چانڊئي سردار وٽ مهمان ٿي رهيو. جي اها ڳالهه وقتي طور تسليم ڪريون ته پوءِ دارا جي ڇنيهن ڏينهن جي سفر مان تيرنهن ڏينهن ڪٽڻا پوندا، جو ته دارا ان ئي ڇنيهن ڏينهن جي سفرَ دوران چانڊئي سردار جو مهمان رهيو هو، ته پوءِ دارا ضرور بدين، ٺٽي، سيوهڻ، جهل مگسي کان ڊاڍر تائين جو سفر تيويهن ڏينهن ۾ طئي ڪيو هوندو!

انهيءَ تاريخي شاهدين ۽ بدين کان ڊاڍر جي وچ ۾ مفاصلي کي مدنظر رکي ڇا اهو مڃي سگهجي ٿو ته اهو سمورو مفاصلو دارا تيويهن ڏينهن ۾ طئي ڪيو هوندو؟ بلڪل نه! اهو تيويهن ڏينهن کان وڌيڪ جو سفر ۽ مفاصلو آهي. يعني چانڊيا ليکڪ جو دارا شڪوهه کي چانڊيا سردار وٽ بطور مهمان ڏيکارڻ واري ڳالهه غلط ۽ بي بنياد آهي.

ٻيو ته اها ڳالهه به تاريخي حقائق ۽ شاهدين جي روءِ سان بوگس آهي ته ڪو دارا شڪوهه چانڊيا سردار کي پروانو يا جاگير عطا ڪئي هئي جو ته ان دوران خود دارا جي حالت ڪنهن فقير کان گهٽ ۽ خراب هئي. هو ته پاڻ هڪ چٽ ۽ ماني ٽڪر لاءِ صدا هڻي رهيو هو ۽ ڪنهن به سرڪاري عهدي تي مقرر نه هو ۽ نه ئي ان وقت پاڄ جي صورت ۾ کيس ڪي اختيار حاصل هئا. هن جا پنهنجي طرفان پنهنجي دور گورنريءَ ۾ مقرر ٿيل بکر، سيوهڻ ۽ سبي جا صوبيدار ڪانئس بغاوت ڪري ۽ منهن ڦيري کيس گرفتار ڪرڻ جي ڪوشش ۾ هئا. اهو ماڻهو چانڊيا سردار کي ڪٿان پروانو ۽ جاگير عطا ڪري پئي سگهيو جيڪو خود مانيءَ لاءِ پريشان هو. دراصل، حقيقت اها آهي ته دارا شڪوهه کي چانڊڪا مان گذرڻ وقت چانڊين کيس ڦري، لٽي ۽ بيعزتو ڪري ڀڄايو. سندس زال نادره بيگم، جيڪا اڳ ۾ ئي بيمار هئي. تنهن پنهنجي مڙس جي لاچاري، بيوسي ۽ بيعزتي نه سهي سگهڻ ڪري دل برداشت ٿي فوت ٿي وئي.

2. دارا شڪوهه بي حال ۽ بيوس فقيراڻي حالت ۾ مگسي سردار مرزا خان وٽ پهتو، جنهن کيس نه صرف چانڊين پاران ڦريل سامان جي پيٽ ۾ کيس ٻيڻو سامان مهيا ڪري ڏنو ۽ سندس وڏي دلجوئي ڪري، دلي ۽ دماغي سڪون ڏنائينس.

مختلف بلوچ مؤرخن يا بلوچ سردارن پاران پيش ڪيل ۽ لکيل ذاتي شجرا ۽ واقعا روايتن ۽ افسانن تي مبني آهن. جنهن وجهه کان اهي سڀ تاريخي حقائق ۽ سَندِي شاهدين جي روءِ سان صحيح نه آهن. ڊاڪٽر فرانسس برنيئر 1658-60ع دوران مگسين جي سردار جو نالو مرزا خان لکيو آهي، جيڪو وڌيڪ درست ۽ صحيح آهي، جو ته برنيئر پنهنجو سفرنامو ان واقعي کان ڏهن- ٻارهن سالن بعد قلمبند ڪيو، جيڪو معاصر مؤرخ ۽ اکين ڏٺو عيني شاهد هو.

راءِ بهادر هيتورام جي پيش ڪيل مگسين جي شجري ۾ مرزا نالي ڪو به مگسي سردار جو نالو لکيل نه آهي (73).

ان مان ظاهر آهي ته راءِ بهادر کي مگسين پاران پيش ڪيل سندن شجرو صحيح نه آهي. انهيءَ لاءِ چانڊيا ليکڪ راءِ بهادر جي پيش ڪيل مگسين جي شجري ۾ مرزا نالو نه ڏسي، ان کي الٽو چانڊيو سردار قرار ڏيئي سنڌ جي تاريخ سان ويساهه گهاتي ڪئي آهي.

چانڊيا ليکڪ وري ٻئي طرف راءِ بهادر طرفان پيش ڪيل مگسين جي شجري ۾ جعفر خان نالو ڏسي، ان کي ڪراڙو قرار ڏيئي، مگسي سردار قرار ڏنو آهي. دارا شڪوهه تقريباً پهرين ۽ ٻي جون 1659ع تي چانڊين جي علائقي مان گذريو. ان کان ٺيڪ پورا ستر ورهيه پوءِ يعني 1729ع ۾ مگسين جو سردار قيصر خان مگسي هو. جهڙي مير علي شير قانع لکي ٿو ته:

”سن 1142ھ ۾ مراد ڪليري عرف گنجو، سيويءَ تي مقرر ٿيو ۽ گنجاوه جي زميندار قيصر مگسي...... ماري مات ڪري ڇڏيو....... (74).“

1729ع دوران جيڪڏهن مگسين جو سردار قيصر خان هو، ته پوءِ ضرور هو ان وقت تقريباً پنجاهه سالن جي لڳ ڀڳ عمر جو هوندو. اهڙي طرح دارا جو مگسين وٽ پهچڻ دوران مرزا مگسي سردار هو، جيڪو قيصر خان مگسي جو ڏاڏو هو ۽ نه ڪ جعفر خان مگسي، جيڪو مرزا خان جو پٽ هو. تحقيقي طور دارا جي دور کان وٺي ميان نور محمد ڪلهوڙي جي دور تائين، مگسي سردارن جو سن وار ترتيبي دور جو تعين هينئين طرح بيهي ٿو:

سردار جو نالو	پيدائش	دور	سراسري عمر
مرزا خان	1605ع	1630ع — 1660ع	55
جعفر خان	1630ع	1660ع — 1675ع	45
قيصر خان	1675ع	1700ع — 1735ع	60

چانڊيا ليڪ تاريخي ڪڙين کي پنهنجي مفادن ۾ غلط طور تبديل ڪري سنڌ جي تاريخ سان کيڏ ڪيڏي ويو آهي. دراصل ان دور ۾ چانڊين جو سردار مؤنڌر خان ئي هو، پر هو پوڙهو ٿي چڪو هو.

3. مير رحيمداد خان مولائي شيدائي جو دارا شڪوهه کي چانڊين پاران ڦري، لٽي، ڀڄائڻ جو سمورو بيان ڊاڪٽر فرانسس برنيئر جي سفرنامي (75) تان کنيو آهي (76). مولائي شيدائي صاحب پنهنجي پاران چانڊين خلاف ڪابه ذاتي راءِ تحرير نه ڪئي آهي. دراصل تاريخي حقائق جي مطابق انهيءَ گس سان دارا شڪوهه چانڊين وٽ وڃي مهمان ڪونه ٿيو آهي. چانڊيو ليڪ جنهن جاءِ وقوع جو ذڪر پنهنجي ڪتاب ”اتر ڪاڇو عرف چانڊيو ڪاڇو“ ۾ ڪيو آهي، اها ’دارا‘ جي نالي سان منسوب آهي. اصل ۾ دارا جي ٽڪري ۽ دارا جو لڪ، اهي ٻئي ماڳ، چانڊئي ليڪ دارا شڪوهه سان نسبت ڏيکاريا آهن. درحقيقت اهي ماڳ مقامي ٻرڙا قبيلي جي چڱي مڙس دارا خان ٻرڙي سان واسطو رکن ٿا، جيڪو سمن جي دور ۾ اتي رهائش پذير هو. هن ڏس ۾ محقق دين محمد ڪلهوڙو انهن تاريخي ماڳن بابت پنهنجي تصنيف ”قنبر-شهدادڪوٽ ضلعو (تاريخ جي وهڪري ۾)“ ۾ لکي ٿو ته:

> ”دارا جو لڪ ۽ ٽڪري، ديهه ڪوهستان يونين ڪائونسل غيبي ديري ۾ قنبر کان 45 ڪلوميٽر اولهه ۾ واقع آهن. حڪيم خليفي عبدالحميد چانڊئي ”اتر ڪاڇو عرف چانڊڪو ڪاڇو“ ڪتاب ۾ هنن ماڳن جي نسبت مغل شهنشاهه محمد دارا شڪوهه سان ڏيکاري آهي، پر مقامي حقائق مطابق هن لڪ ۽ ٽڪريءَ جي نسبت دارا خان ٻرڙي سان آهي جيڪو سمن جي دور ۾ هتي پنهنجي ڪٽنب سميت رهندو هو. هن علائقي جي پرپاسي ۾ ٻرڙا پنهنجن تاريخي آثارن ۽ ورثن سان اوائلي دور کان آباد آهن(77).“

چانڊئي ليڪ کي مذڪوره تاريخي آثار مسخ ڪرڻ جي نوبت ڇو پيش آئي:

ان جا ٻه اهم ڪارڻ آهن:

(1) چانڊين هٿان دارا شڪوهه جي لٽجڻ ۽ ڦرجڻ واري تاريخي واقعي کي ڪوڙو ثابت ڪرڻ.

(2) ٻرڙا قبيلي جي تاريخي حيثيت مٽائڻ.

ٻرڙا قبيلي جي تاريخي حيثيت مٽائڻ جو فقط هڪ ئي سبب آهي ته انهن ماڳن تي صدر ايوب خان جي دور ۾ گئس ۽ پيٽرول جا ذخيرا دريافت ڪيا ويا هئا. ان بابت محقق دين محمد ڪلهوڙو ساڳيءَ تصنيف ۾ لکي ٿو ته:

"لڪ کي صدر ايوب جي دور ۾ وڏي اهميت حاصل ٿي. انهن ڏينهن ۾ گئس ۽ پيٽرول کي دريافت ڪيو ويو..... دارا ٽڪري ۽ لڪ جي ڀرپاسي وارين جابلو ٽڪرين کي هموار ڪري ڪالونيون ٺاهيون ويون آهن. هن معدنيات کي "مزاراڻي گئس فيلڊ" جو نالو ڏنو ويو آهي (78)."

مٿئين ملڪيت ٻرڙا قبيلي جي ماڻهن جي هئي، تنهنڪري ٻرڙن جي انهيءَ امڪاني دعوىٰ کي ختم ڪري چانڊيا قبيلي جي "مزاراڻي" پاڙي جي دعوا مستحڪم ڪئي وئي.

ب: يوسف ميرڪ، چانڊين جي سردار مؤندر کي سيوهڻ سرڪار جي باغبان پرڳڻي ۾ جاٽائي، ڪيس بختيار بيگ (1001ھ/1593ع-1007ھ/1599ع) جي دور جو قرار ڏنو آهي (79).

ان مان ظاهر آهي ته مؤندر چانڊيو 1001ھ/1593ع ۾ نه صرف چانڊين جو سردار هو، بلڪ هو مغلن سان گڏ مقامي ماڻهن کي به تنگ ڪري رهيو هو. هو ان دور ۾ تقريباً چاليهن سالن جو هوندو ۽ سندس پيدائش 1550ع ۾ ٿي هوندي! جڏهن ته چانڊيو ليکڪ مؤندر کي ميان نصير محمد ڪلهوڙي جو مريد ۽ سندس پاران مغلن سان 1110ھ/1699ع ۾ وڙهندي قتل ٿيندي ٻڌايو آهي (80). جيڪڏهن يوسف ميرڪ جي ٻڌايل سن 1593ع ۾ چانڊيو ليکڪ جي قتل ٿيڻ واري سن 1699ع کي مدنظر رکون ته اهو سمورو عرصو يا مؤندر چانڊئي جي ٽوٽل عمر ڏيڍ سؤ سال بيهي ٿي.

هت اهو سوال اڀري ٿو ته ڇا ڏيڍ سؤ سال جي عمر جو هڪ جُهور پوڙهو ماڻهو مغلن سان ترار هلائي وڙهي ۽ جنگ جي ميدان ۾ قتل ٿي سگهي ٿو؟ هيءَ جواب خود چانڊيو ليکڪ ڏيئي سگهي ٿو!

دراصل تاريخي حقائق جي مطابق مؤندر چانڊيو 1550ع جي ڌاري پيدا ٿيو ۽ تقريباً 1620ع ڌاري پنهنجي طبعي موت فوت ٿي ويو. يوسف ميرڪ خود ان دور جو اکين ڏٺو شاهد آهي، جنهن مؤندر چانڊيو جي مغلن سان ڪنهن به ويڙهاند ۾ قتل ٿيڻ جي وارتا پيش نه ڪئي آهي. مؤندر چانڊيو جو ميان نصير محمد ڪلهوڙي پاران مغلن سان ويڙهاند ۽ ان ۾ قتل ٿيڻ جو واقعو، چانڊيو ليکڪ جي پنهنجي هٿ جي من گهڙت وارتا آهي، جنهن جو حقيقت سان ڪوبه واسطو نه آهي.

جام ننڊي پاران چانڊين کي جاگير ڏيڻ واري سَنَدَ جو تنقيدي ۽ تحقيقي جائزو:

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، چانڊين جي سردار سريمڻ (جيڪو اصل سرمن > سريمڻ لفظ آهي. جنهن جي معنيٰ ڌرمي فقير ۽ سنياسي) جنهن جو لاڳاپو ٻڌ ڌرم سان هجي (81)، کي جام نظام الدين سمي پاران، دولهه دريا خان سان گڏ سبيءَ ۾ شاهه بيگ ارغون خلاف وڙهڻ جي عيوض هڪ وڏي جاگير عنايت ڪرڻ جو ذڪر ڪيو آهي، اها جاگير پوءِ چانڊين جي نالي جي وجهه کان "چانڊڪا" يا "چانڊوڪي" مشهور ٿي. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو ته:

> "جام ننڍو پنهنجي قابل سپهه سالار دريا خان جي هٿ هيٺ شاهه بيگ ارغون کي شڪست ڏيڻ لاءِ هڪ وڏو لشڪر چاڙهي موڪليو. انهن ڏينهن ۾ لاڙڪاڻي واري پرڳڻي ۾ چانڊين جي سرداري هئي. چانڊين جي سردار سريمڻ خان، دريا خان جي فوجي مدد ڪئي، انهيءَ ڪري شاهه بيگ ارغون کي شڪست آئي. هن ويڙهه ۾ شاهه بيگ جو ڀاءُ سلطان محمود مارجي ويو. انهي ڪري دريا خان، سريمڻ خان چانڊئي تي تمام گهڻو راضي ٿيو ۽ کيس وڏي جاگير انعام طور ڏنائينس. اهڙي طرح لاڙڪاڻي واري علائقي تي "چانڊڪا پرڳڻو" نالو پئجي ويو....... (82)."

ان کان بعد چانڊيو ليکڪ نه صرف ان جاگير کي يقيني بنائڻ لاءِ سمي حاڪم پاران جاگير سان گڏ سَنَدَ ڏيڻ جو به اعتراف ڪيو آهي ۽ ان جون يعني جاگير جون جاگرافيائي حدون به ٻڌايون آهن. هو لکي ٿو ته:

"12 ربيع الاول سن 907هه بروز جمعة مطابق سن 1501عيسوي............. جاگير (ملي)........ عظيم جاگير جو انتظام ۽ ان جو احوال، جاگير جون حدون هن طرح آهن.

1. شمال (اتر) سردار سڄڻ خان مهر و سردار گهرام خان.
2. مغرب (اولهه) ڪوهه دريارو/ڏاڙهاڙيو گورسگ.
3. جنوب (ڏکڻ) مغرب ڪاهان (ڳاهان)

اسان هن عظيم جاگير کي چوڏهن حصن ۾ تقسيم ڪيون ٿا، يعني چوڏهن پرڳڻن ۾، جنهن جو تفصيل هن طرح آهي:

1. پرڳڻو پنج ڦير پنج ڪڙ، 2. پرڳڻو تشوخ بشام فقير. 3. پرڳڻو ڪوهه هالار، 4. پرڳڻو ڪوهه ڪڙ ڪوهه 5. پرڳڻو مزاراڻي، 6. پرڳڻو پنرو، 7. پرڳڻو بداماڻي، 8. پرڳڻو ليلان و چنيسر، 9. پرڳڻو ٻانپيٽون، 10. پرڳڻو مخي، 11. پرڳڻو ڪارا، 12. پرڳڻو مغربي باغبان، 13. پرڳڻو جمود....... (83)."

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي وري 2001ع ۾ پڻ ساڳئي پنهنجي مئي پيش ڪيل تحرير کي ورجايو آهي(84).

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، چانديو ليکڪ جي حوالي سان نه صرف ان سَنَدَ جو ذڪر ڪيو آهي، بلڪه ان جو فارسي تحريري نمونو پڻ پيش ڪيو اٿائين. ڊاڪٽر بلوچ، سَنَدَ جو متن ڏيندي لکي ٿو ته:

"سلطان جام نظام الدين....... پنهنجي وزير دريا خان کي وڏو مان مرتبو ڏيئي فوج جو مهندار ۽ سپهه سالار ڪيو ۽ سڄي لاشاري قبيلي کي پنهنجو ڪري ڇڏيو..... سنڌ جي انهيءَ قوت ۽ طاقت سان ارغونن کي شڪست آئي ۽ سبيءَ تي سنڌ جو قبضو قائم رهيو. سبيءَ جو قلعو خاص طرح چانڊين جي فوجي سپهه سالار سريمڻ خان ۽ سندس فوجي دستي جي بهادريءَ ۽ حڪمت عمليءَ سان فتح ٿيو. انهي ڪري سلطان جام نظام الدين، سريمڻ خان کي غيبي خان جو خطاب ڏنو ۽ پڻ مهيني ربيع الاول 907هه ۾ جاگير جي سَنَدَ ڏني.

بسم الله الرحمن الرحيم

دوازده ماه ربيع الاول بروز جمعة المبارک هجري مقدسہ نُه صد و هفت جاگير عنايت شده بادشاه عادل سلطان نظام الدين شاه بن سلطان صدر الدين شاه بن سلطان صـ ـح الدين شاه بن سلطان رکن الدين شاه منصوبہ بوده انواء ايجاه (؟) مرتبہ سريمڻ خان چانديہ سردار قوم خويش بہ اولاد و اهل جان ايشان بقراره بہ پشت بہ پشت چنانچہ در مستقبل زمان تاحيات دنياي جهان متصرفي ايشان راهيچ دخل نہ خواهد شد لهذا انعام مرقوم مسبوق مقدم دانستہ سند هذا داده ميشود و اگر مستقبل وقت کسي کہ حکومت اين خط کند و اين جاگير رابہ ايشان ضرر رساند بر او انس و جن لعنت کند. فهرست حدون جاگير مشرقا: باغبانہ پرگنہ و جاگير مخدوم بلاول و لالولارک ومتصل شمالاً شکار گاه سردار سجن خان مهر. شمالاً: حدود سردار

گهرام خان لاشاري و متصل شڪار گاهه سردار سجن خان مهر مغرباً ڪوه ڪير تر ميان گن و گورغ و دارهاريو و هرباب و متصل گاج و جمودو جنوباً گاها پرگنه و جاگير خان الاعظم مبارڪ خان دريا خان و متصل جاگير مخدوم بلاول و باغبان پسگنه.

مُهر
بادشاهه عادل
سلطان، نظام الدين شاهه،
بن سلطان صدر الدين شاهه (85)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ حڪيم عبدالمجيد چانڊيو جن جيڪا نالي ۾ سَندَ پيش ڪئي آهي، اها صرف فارسي تحرير جا نمونا آهن، باقي ذڪر ڪيل اصل سَندَ ثبوت طور پيش نه ڪئي آهي. جنهن لاءِ سواءِ انومانن ۽ شڪي ڳالهين جي ڪا حتمي ۽ حقيقي ڳالهه نه ٿي سمجهي سگهجي. جو ته اصل شيءِ سامهون نه آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب دريا خان (دولهه دريا خان) کي لاشاري بلوچ قرار ڏنو هو (86). وري 2005ع ۾ پنهنجي ساڳيءَ راءِ کي دهرائيندي لکي ٿو ته:

"لاشاري قبيلي مان خان دريا خان، سلطان جام نظام الدين جو وڏي اعتماد وارو وزير ۽ سپهه سالار هو، جنهن کي سلطان پنهنجو پٽيلو ڪيو ۽ خان الاعظم جو خطاب ڏنو.......... (87)."

ڊاڪٽر بلوچ صاحب، چانگ قبيلي کي به بروچ قرار ڏيندي، انهن کي چانڊين ۽ دولهه دريا خان جو سانگاري قرار ڏيئي ٿو، هو لکي ٿو ته:

"بلوچ قبيلن مان چانگ هڪ اڳاٽو قبيلو آهي، .... چانگ وڏي بلوچ قبيلي هوت جي شاخ آهن..... جڏهن چانڊيا ۽ چانگ ذوالنون سان وڙهيا (يعني ارغونن سان سبيءَ ۾ وڙهيا). اهو سلطان جام نظام الدين جو دور هو. جڏهن دريا خان سپهه سالار هو....... (88)."

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، چانڊيو ليکڪ ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مٿين تحريرن جو محتاط مطالعو ڪرڻ بعد، اسان جي سامهون هيٺيان ٽي نڪتا نتيجي طور سامهون اچن ٿا:

1. ڇا دولهه دريا خان، لاشاري بلوچ هو؟
2. ڇا چانگ قبيلو به بلوچ آهي؟ بلوچ هجڻ جي ناتي چانڊين سان گڏجي دريا خان جو ارغونن خلاف ويڙهه ۾ ساٿ ڏنو هو. ان جنگ/جنگين ۾ دريا خان، چانڊين جي سردار سريمڻ خان کي سَمه حاڪم پاران هڪ وڏي جاگير ونرائي ڏني.
3. هن نُڪتي ۾ هيٺيان نتيجا سامهون اچن ٿا:

الف:

سَندَ ۾ چانڊيا جاگير جون حدون ۽ متصل علائقن ۽ جاگيرن جي وچور مطابق مشرق (اوڀر) ۾ باغبان پرڳڻو ۽ مخدوم بلاول جي جاگير ۽ لالو لاڙڪ ۽ اتر ۾ دنگئي سردار سجڻ خان مهر جو شڪار گاهه.

ب:

شمال (اتر) ۾ سردار گهرام خان لاشاري جي جاگير ۽ دنگئي سردار سجڻ خان مهر جو شڪارگاهه.

ج:

شمال (اتر) ۽ مشرق (اوڀر) ڪنڊ تي/ ۾ سردار سجڻ خان مهر جو شڪارگاهه جاڳايل آهي.

ڇا چاندين کي جاگير ملڻ کان پوءِ "چاندڪا" يا "چانبوڪي" نالا مشهور ٿيا؟ يا ان کان اڳ اهي نالا/نالو مستعمل هو؟

چاندين 1490ع ۾ جنگي معرڪا ڪيا ۽ ڄام ننڍي ڪين يارنهن سال پوءِ دير سان ڇو جاگير ڏني؟ اها ڪهڙي وجهه هئي؟
اسان هيٺ ترتيب ۽ تسلسل سان مٿين پنجن نُڪتن جو تحقيقي ۽ تنقيدي جائزو وٺي، اصل حقيقتن تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪنداسين.
1. ڊاڪٽر بلوچ صاحب، دولهه دريا خان کي لاشاري بلوچ قرار ڏنو آهي. ڊاڪٽر بلوچ جي ان ذاتي راءِ سان تقريباً سموري سنڌ جي مؤرخن ۽ محققن نہ صرف اختلاف رکيو، بلڪہ ان کي تاريخي حقائق ۽ شاهدين جي روءِ سان غلط قرار ڏنو. ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ڊاڪٽر بلوچ جي راءِ کي رد ڪندي لکي ٿو تہ:

> "همعصر دور جي نامور اسڪالر ڊاڪٽر نبي بخش خان، دريا خان کي لاشاري بلوچ سڏيو آهي. ڊاڪٽر صاحب مختلف روايتن، رند- لاشار جنگ جي پس منظر، نالي ۾ "خان" لفظ ۽ ڪجهه بين گمانن جي آڌار تي هيءَ راءِ قائم ڪئي آهي. جيڪڏهن سنڌ جو هيءُ وطن دوست سپاهي لاشاري (بلوچ) هو تہ، پوءِ اڳاڻا مصنف بہ پڪ سان ائين لکندي نہ ڪيبائين ها. مير معصوم جو ڪتاب "تاريخ معصومي" هن دور تي پهريون دستاويزي ماخذ آهي. ان موجب دريا خان سمن جي قبيلي يا سماٽ گروهن سان لاڳاپو رکندڙ هو...... هن سپهہ سالار جو نالو دريا خان ۽ لقب مبارڪ خان هو. قبوليو (قبولہ) اصل ۾ سنڌس قبيلو هو. هيءُ قبيلو سماٽ ۾ اچي ٿو ۽ اڄ سوڌو دادو ضلعي ۾ آباد آهي. خود دريا خان جي جاگير (ڳاها) بہ هن ضلعي ۾ هئي. هن ضلعي جي معتبر راوين جي روايت بہ اها ئي آهي تہ، دريا خان، ذات جو قبوليو هو. هن قبيلي جا اڪثر ڳوٺ اڄ بہ دادو ضلعي ۾ موجود آهن...... (89)".

سنڌي مؤرخن ۽ محققن پاران ڊاڪٽر بلوچ جي ان راءِ کي رد ڪرڻ بعد، هن ڪڏهن بہ انهن جو جواب نہ ڏنو. ان جي معنيٰ تہ هو پنهنجي ان راءِ کي غلط تصور ڪيو.
2. ڊاڪٽر بلوچ، چانگ ذات يا قبيلي کي بلوچ قرار ڏنو آهي ۽ سندس راءِ جي مطابق تہ هيءُ قبيلو دريا خان جي چوڻ تي چاندين سان گڏجي سبيءَ ۾ ارغونن سان سندس ۽ ڄام نظام الدين پاران وڙهيا هئا.
تاريخي ۽ نسلي حقائق جي مطابق چانگ قبيلو، بلوچ نہ بلڪ هندي (سنڌي) آهي. چانگ قبيلي وارا چنگ، گراٽ ۽ باهتي جي بہ نالن سان مشهور آهن. هن قبيلي ۾ ڪُنڊل، ياردواج، پٽاري، چابرو، ريڙو، بديال، چورا ۽ ٻنو ذاتيون آهن. هنن جا هوشيارپور ضلعي جي دسموئيہ تعلقي ۾ ڳوٺ ۽ وسنديون موجود آهن، جتي تقريباً سيئي چانگ هاري آهن (90).
سنڌ ۽ بلوچستان ۾ هن قبيلي جا احمداڻي (اجوداڻي)، باداڻي، پانڊياڻي، چاڪراڻي، دوستلياڻي، ريحاني، فتحاڻي، فتحياڻي، لڏياڻي، مانجهياڻي، ميراڻي، غازياڻي، گاهياڻي، نوڪراڻي، ڪنگاڻي، ڪوهو ناناڻي (ڪوهوداڻي) ۽ ميواڻي ذاتيون مشهور آهن. جتن ۾ بہ هڪ ذات جو نالو چانگ آهي. ۽ چانگ لفظ جي معنيٰ اونار يعني اٺ پالڻ، ڌارڻ وارو(91). اها ڳالهہ پنهنجي جاءِ تي اهم آهي، تہ "جت" سنڌي ۽ سنڌ جا قديم رهاڪو آهن (92).

چانگ قبيلو، چانڊين، دريا خان ۽ ڄام نظاالدين جو ساٿاري نه هو ۽ نه ئي ارغونن جي خلاف جنگ ۾ حصو ورتو هو. بلڪ ان جي برعڪس چانگ، سمي حاڪم ۽ دريا خان جو وڏو مخالف هو. ان سلسلي ۾ محترم جي. ايم. سيد لکي ٿو ته:

”نواب دريا خان، مخدوم بلاول عليه الرحمة ۽ سيد حيدر جو ڏاڏو (مدفن نزديڪ خانوٽ) ڄام نظام الدين سمي جي مقربن مان هو، جنهن ڪري نواب دريا خان کي ساڻس عقيدت ٿي ويئي. ان سندس پڙ ۾ اڳوٺيءَ گوپانگ اسٽيشن جي پرسان هڪ ڦبائين جاءِ پنهنجي رهڻ لاءِ ٺهرائي هئي، جتي هو رهي، سخي صاحب (سخي ابراهيم شاهه) سان اڪثر ملاقاتون ڪندو هو ۽ چانگ قبيلي کي شاهه صاحبؒ جي مريدن جي مدد سان هڪالي ڪيڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو.... (93).“

ان مان صاف ظاهر آهي ته موجوده ڪوٽڙي تعلقي ۾ چانگ قبيلي فساد ڪيو. ان وقت هن علائقي ۾ سخي ابراهيم شاهه جو وڏو اثر هو جيڪو ڄام ننڍي جو دوست هو. سخي صاحب هن تعلق سبب فساد کي ڪچلڻ ۾ دريا خان جي وڏي مدد ڪئي. سخي ابراهيم شاهه انهن معرڪن ۾ شهيد ٿي ويو. سندس مزار خانوٽ ۾ آهي. سخي ابراهيم شاهه جو پوٽو سيد حيدر سن وارو، دريا خان جو دوست هو. هن لاڳاپي سبب پوءِ دريا خان گوپانگ اسٽيشن جي پرسان هڪ ڦبائين جاءِ ٺهرائي جتي اڪثر اچي رهندو هو (94). محترم جي. ايم. سيد جي ان مٿئين تحرير جي آڌار ۽ بنياد تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا هي لفظ:

”چانڊيا ۽ چانگ، ذوالنون سان وڙهيا (يعني ارغونن سان سبيءَ ۾ وڙهيا). اهو سلطان ڄام نظام الدين جو دور هو...... (95).“ ڏهي پٽ پون ٿا ته سندس چانگن جو، چانڊين ۽ دولهه دريا خان سان گڏجي ارغونن خلاف وڙهڻ، تاريخي حقائق جي برعڪس صرف افسانو آهي.

الف: چانڊيا جاگير واري سَنَدَ ۾ جاگير جون جاگرافيائي حدن جي سلسلي ۾ مشرق (اوپر) ۾ باغبان پرڳڻو، مخدوم بلاول جي جاگير، لالو لاڙڪ واقع آهن ۽ اتر ۾ سردار سڄڻ خان مهر جو شڪار گاهه ڏنگئي آهي.

جڏهن اسان سند ۾ پيش ڪيل/ٻڌايل/ڄاڻايل پرڳڻن جي جاگرافيائي بيهڪ جو مطالعو ڪريون ٿا ته ڄاڻايل طرفن ۾ پرڳڻا ۽ جاگيرن جي جاگرافيائي بيهڪ غلط ثابت ٿئي ٿي، ڇو ته سنڌ جو نامور جاگرافيدان، محقق ۽ مؤرخ ايم. ايچ. پنهور طرفان تيار ڪيل نقشي (96) ۾ شاهه بيگ ارغون جي ابتدائي دور ۾ باغبان پرڳڻو، مخدوم بلاول جي جاگير، لالو لاڙڪ مشرق (اوپر) جي برعڪس اتر- اولهه ۾ ڏيکاريل آهن. جڏهن ته سردار سڄڻ خان مهر جو شڪار گاهه (جتوئي پرڳڻو) اتر بدران اوپر ۾ واقع هو.

ان مان صاف ظاهر آهي ته سند جون جيڪي جاگرافيائي حدون ڄاڻايون ويون آهن. سي تحقيقي ۽ جاگرافيائي حوالي سان صحيح نه آهن.

ب:

چانڊيا جاگير واري سَنَدَ ۾ اترائين پاسي ۾ صرف سردار گهرام لاشاريءَ جي جاگير ئي سڄڻ خان مهر جي شڪار گاهه ڏنگئي ڏيکاريو ويو آهي.

اسان اڳتي ان جاگير تي بحث ڪنداسون ته ان نالي شخص جي جاگير هئي يا هيءُ به هڪ غير حقيقي ۽ افسانوي ڪردار آهي.

مليل تاريخي ثبوتن ۽ شاهدين جي مطابق سنڌ جي اترين پاڱي ۾ سبي پرڳڻو واقع هو، جيڪو هڪ طرف جتوئي پرڳڻي (جنهن ۾ سڄڻ خان مهر جو شڪارگاهه به اچي ٿي ويو) ۽ ٻئي طرف چانڊڪا پرڳڻي سان ڏنگئي

هو. سبي پرڳڻو قديم زماني کان سنڌ جو حصو رهيو آهي. سبي پرڳڻي سان دنگئي حدون سامهون واري نقشي ۾ واضح طور ڏسڻ ۾ اچن ٿا. (ڏسو نقشو نمبر1) (97).

اير. ايڇ پنهور صاحب، شاهه بيگ ارغون جو سنڌ تي فوجي حملن وارو جيڪو جاگرافيائي نقشو تيار ڪيو آهي، تنهن ۾ پڻ جتوئي پرڳڻو (سچڻ خان مهر جو شڪارگاهه يا شڪارپور واري ايراضي جو اتريون پاسو، هاڻي جيڪب آباد ضلعي سان دنگئي آهي.) سبي پرڳڻي سان متصل هو. چاندڪا پرڳڻي جو پڻ اتريون پاسو هڪ طرف سبي پرڳڻي سان ٻئي طرف اتريون ۽ اولاهون طرف هالار جبل سان متصل هئا. مؤرخ هيوگز، چاندڪا پرڳڻي جي اتريون ۽ اولاهين حدن جي پوزيشن جي لاءِ لکي ٿو ته:

"It extends to the Desert of Kuchee...... to the north, and the Hala Range of the hills for its western... (98)"

باقي سنڌ ۽ بلوچستان جي اصلي (بلوچ مؤرخن جا لکيل ڪتاب نه) تاريخن ۾ ڪٿي به ڄام نظام الدين جي دور (1508-1461ع) ۾ سنڌ جي اترين پاسي يعني سبي پرڳڻي ۾ سنڌ سان متصل سرحد تي "سردار گهرام لاشاري" نالي ڪوئي شخص ۽ نه ئي سندس نالي ڪا جاگير هئي ۽ نه وري ڪو اهڙو تاريخي ۽ سَندِي اهڃاڻ ملي ٿو.

چانديا جاگير واري سنڌ ۾ اها پهرين تحرير آهي. جنهن ۾ سنڌ ۽ بلوچستان جي اصلي تاريخي ماخذن ۽ دستاويزي ثبوتن جي برعڪس گهرام لاشاري جي جاگير طرف اشارو ڪيل آهي. جڏهن ته اتر طرف سبيءَ جو پرڳڻو، جنهن ۾ ڪڇي، گنجابا وارا علائقا اچي ٿي ويا، جيڪي سبي جاگيردار جي هٿ هيٺ هئا ۽ سبي قديم دور کان سنڌ جو حصو رهيو آهي.

سڀ کان پهرين تاريخي حقائق ۽ دستاويزي ثبوتن جي مطابق ڄام فتح خان (1428ع- 1413ع) تقريباً 1445ع دوران بکر جي علائقي تي قبضو ڪيو ۽ ان کان پوءِ سبي، ڪڇي ۽ گنداواهه (گنجابه) تي به قبضو ڪيائين(99). ان کان بعد ڄام نظام الدين (1508ع-1461ع) تائين پڻ قبضو بحال هو. هن جي دور ۾ ذوالنون ارغون، سبيءَ تي حملو ڪري، ڄام نظام الدين جي مقرر گورنر بهادر خان کي قتل ڪري، علائقي تي قبضو ڪيائين ۽ اتي پنهنجي طرفان پنهنجي وٽ سلطان محمدکي گورنر مقرر ڪيائين. ارغونن جي ان حملي بعد 1490ع ڌاري دولهه دريا خان سبيءَ تي ٻيهر قبضو ڄمايو ۽ ارغونن پاران سلطان محمد مارجي ويو. اهڙي طرح سبي پرڳڻو ارغونن، ترخانن ۽ پوءِ اڪبر بادشاهه جو 1575ع ۾ سنڌ کي مغل سلطنت سان ملائڻ تائين سنڌ جو حصو ۽ مغل جاگيردارن جي جاگيرداري ۾ هو، نه ڪ گهرام لاشاري جي جاگيرداري ۾ شامل هو. ان هڪ سؤ سٺ سالن يعني 1415ع کان 1575ع تائين جي عرصي ۾ گنجابه تي ڪنهن سردار گهرام لاشاري جي حڪومت، جاگير يا جاگيرداري جو ڪو ثبوت نه ٿو ملي. تاريخي حوالي سان سردار گهرام لاشاري جي شخصيت ۽ سندس نالي منسوب ڪيل جاگير ائين غير حقيقي، تاريخي، يعني افسانوي آهي، جيئن "چاڪر رند" جنهن کي بلوچ تاريخ ۾ "بلوچن جو عظيم هيرو" ڄاڻائڻ جي ڪوشش ٿيندي رهي ٿي، جو ڪردار ۽ ڪارناما غير تاريخي آهن. جيئن محترم عزيز لوٽي رقمطراز آهي ته:

"A Careful reading of the relevant Persian text suggests that Chakar rind was not 'Mir Chakar Rind'... Besides, far form being a hero of Baloches, Chakar is shown both by legend as well as history... (100)"

(هلندڙ)

تحقيق: بي. ڊي. ميرچندائي
ترجمو: غلام محمد لاکو

ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ۾ سنڌي قبيلا

[بي ڊي ميرچندائي، انڊين سِول سروس ۾ آفيسر ٿي رهيو. ورهاڱي کان پوءِ هندستان لڏي ويو، جتي هن چوهتر سالن جي ڄمار ۾ 1- ڊسمبر 1980ع تي وفات ڪئي. مير چندائي، سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي جرنل لاءِ ڪيئي مضمون لکيا. هن هندستان جي اڪثر نامور رسالن ۾ پڻ مقالا لکيا. هن جون اڪثر لکتون سنڌ جي تاريخ سان تعلق رکن ٿيون. سنڌس وفات کان پوءِ هن جي پيڻ مسز سرسوتي گلراجاڻي، مير چندائي صاحب جي انگريزي مضمونن جو هڪ ڪتاب: "گلمپسز آف اينشنٽ سنڌ" نالي سان ڇپايو. هي مضمون سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي جرنل آڪٽوبر 1945ع (جلد ستون، حصو چوٿون) ۾ ڇپيو هو. مضمون مختصر مگر معلوماتي آهي، ان ڪري ان جو سنڌي ترجمو پيش ڪجي ٿو.]

شايد ئي هندستان جي ٻئي ڪنهن به حصي، ذات يا برادري سرشتي کي برجستگيءَ سان محفوظ ڪيو آهي، جيترو ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ۾ ٿيو آهي. گجرات ۾ اهڙين ذاتين جو انگ 300 کان به مٿي آهي، جي يا ته هڪ ٻئي سان کائيندا نه آهن، يا وري پاڻ ۾ شاديون نه ڪندا آهن پر جي ذاتين جي پاڻ ۾ وڌيڪ تقسيم کي نظر ۾ رکجي، اهي پاڻ ۾ گڏ کائيندا به هجن، پر اهي پاڻ ۾ مٽيون مائٽيون نه ٿا ڪن ته، پوءِ ته تعداد اڃا به وڌي ويندو. هن صورت حال جا مختلف سبب ٿي سگهن ٿا. ٻين آبادين جي صورت ۾ نيون ذاتيون وجود ۾ اچي رهيون آهن، ان جو وڏو سبب هڪ غير هندو ٻاهران ايندڙ ۽ ٻيو اصلي قبيلن (اصل رهاڪن) جو برهمڻي تهه ۾ ڇپيل هجڻ آهي. جڏهن هڪ نئين برادري برهمڻ ازم کي قبول ڪري ٿي، تڏهن ان کي اڳ موجود برداري پاڻ ۾ جذب نه ٿي ڪري، پر پاڻ مرادو اها هڪ ذات جي صورت وٺي ٿي ۽ ڪڏهن ته اهي ڪيئي ذاتين ۾ تقسيم ٿي وڃن ٿا. ائين ٿيڻ جو پس منظر يا ته ذات برادري آهي يا وري وڻج واپار. اهي ذاتيون ڪجهه وقت کان پوءِ پاڻ ۾ ميل ملاقات به ختم ڪري ڇڏين ٿيون. لڏپلاڻ به ذاتين جي واڌاري ۾ اهم ڪردار ادا ڪري ٿي. اتر هندستان کان گجرات، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ طرف لڳاتار لڏپلاڻ به اهم عنصر آهي. خاص ڪري مارواڙ، سنڌ ۽ هندستان جي ٻين علائقن کان به ماڻهو هن طرف اچن ٿا. هن مضمون ۾ منهنجو مقصد اهڙين ذاتين ۽ قبيلن بابت گفتگو ڪرڻ آهي، جي سنڌ مان اچي هتي آباد ٿيا آهن.

برهمڻن جي ڪيئي ذاتين مان صرف سر سوت (سارسوت) جي سنڌ ۾ به ملن ٿا، ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته پنجاب مان سنڌ کان ٿيندا گجرات پهتا آهن. هن ذات جو نالو وڃايل سرسوتي درياهه مان اخذ ڪيل آهي. پنجاب ۾ هنن جي اڪثريت آهي، جتي برهمڻن ۾ انهن جي پهرين حيثيت آهي. سنڌن خانداني ديوتا سرسوتي آهي، جو پنجاب ۾ انهن جي عبادت جو مکيه مرڪز آهي. ڏسجي ٿو ته انهن جا سرپرست لوهاڻا ۽ کتري پنجاب ڇڏي، ڏکڻ طرف وڌيا تڏهن سرسوت به هن طرف لڏي آيا.

راجپوت، جاڙيجا، چوڙاسمان ۽ پرمار سنڌ مان لڏي آيا. فوربس جي "راس مالا" موجب،

اٽڪل روءِ 2000 سال اڳ ذڪر سبب، سوڍا پرمار پارڪر مان لڏي ڪاٺياواڙ ۾ اچي آباد ٿيا. ماهي ڪننا وٽ اڄ به پرمارن جون به سرداريون دنت (دانت) ۽ سڏاشٽ (سوداسنا) قائم آهن. اهي 1050ع ڌاري ٿٽي مان مسلمانن جي دٻاءَ سبب نڪتا هئا. ڪڇ جا پرمار، پرمارن جي ننڍي ذات سوڍا، ڏسجي ٿو ته اهي پڻ سنڌ مان آيا هئا. اهي گهڻو ڪري اتر ڪڇ ۾ آباد آهن ۽ ڪي رڻ ڪڇ جي ڀيٽ ۾ به رهن ٿا. انهن مان ٿورا هاري ۽ اڪثر ڌنار آهن. انهن جو ڪڇ سان وڏو تعلق، مڪيه جاڙيجا ۽ مسلمان ذاتين سان، پنهنجين نياڻين جي شاديءَ جي ذريعي جڙيل آهي. سوڍن جون ڇوڪريون ڏاڍيون خوبصورت ۽ گهر ڏجاڻيون آهن.

سمان راجپوتن ۾ جاڙيجا مکيه هندو جاتي آهن. سمن راجپوتن سنڌ تي راڄ ڪيو، جن ڪيئي پيرا سومرن جي ظلمن کان بچڻ لاءِ لڏپلاڻ ڪئي. هن ذات جا حڪمران خاندان ڪڇ، نواننگر، گوندل، ڌرول، راڄ ڪوٽ، ۽ ڪاٺياواڙ ۾ ماروي ماڳن سان تعلق رکن ٿا. سنڌن روايتن موجب ڪڇ جي سمن 1350ع ڌاري جاڙيجا لقب ان ڪري اختيار ڪيو، ڇو ته ٿٽي جي جام جاڙيجي کي "لاکو" نالي سان پٽ هو. چوڙا سمان، اصل ۾ سمان قبيلي جي شاخ آهن. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته اهي ڏهين صدي عيسويءَ ڌاري، ڪڇ مان لڏي اچي ڪاٺياواڙ ۾ آباد ٿيا.

کتري وڏي تعداد ۾ ڪپڙي اڻڻ سان وابسته آهن. اهي وڏي پيماني تي سورت ۽ احمد آباد ۾ رهن ٿا ۽ انهن جو تعداد پنجاهه هزار کان مٿي آهي. اهي نسلي طرح برهمڻ کتري هجڻ جي دعويٰ ڪن ٿا. انهن سورهين ۽ سترهين صديءَ ۾ سنڌ مان گجرات طرف لڏپلاڻ ڪئي. ڇو ته اتي يورپين پاران انهن جي ناهيل ڪپڙي جي گهڻي طلب هئي. ايسٽ انڊيا ڪمپني پاران سنڌ ۽ گجرات مان وڏي مقدار ۾ سوٽي ڪپڙو خريد ڪيو پئي ويو. ڪپڙي جي خريداري مستقل جاري رکڻ لاءِ، ايسٽ انڊيا ڪمپني ٺٽي ۾ پنهنجي واپاري ڪوٺي قائم ڪئي هئي. کترين جو سنڌ واسي هجڻ جو وڏو ثبوت هي آهي ته، انهن جو ديوي مندر "هنگلاج" لس ٻيلي ۾ يعني سنڌ جي اولاهين سرحد تي قائم آهي.

ڪاٺيا، جن جو تعداد 3000 ٽيندو، اهي هڪ اندازي موجب مرڪزي ايشيا جي رولو قبيلن مان هڪ آهن[1]. مسلمانن جي لڳاتار حملن سبب اهي، لاڙ واري علائقي ڏي لڏي آيا. انهن جي سنڌ ۾ ڪا مستقل آبادي (بستي) نه رهي. ڪرنل والڪر موجب انهن پاڻ کي سنڌ ۽ ڪڇ جي ٿر واري علائقي ۾ محدود رکيو هو. فوربس جي "راس مالا" موجب ڪاٺيا، اصل ۾ سنڌ جي سومرن حاڪمن جا نائب هئا. سومرا جڏهن انهن کان ناراض ٿيا، تڏهن انهن جي نيڪاليءَ جو حڪم ڏنائون. تسليم ڪيو ٿو وڃي ته 1400ع ڌاري اهي اجا به ڏکڻ ڏي يعني ڪاٺياواڙ ڏي هليا ويا. ڪرنل جي. ڊبليو. واٽسن موجب اشوريا جي ڪتبي موجب ڪٿي ۽ توريت موجب هٽيز (هٽي) آهن.

سنگهار، مسلمان توڙي هندو، 500 جي تعداد ۾ ٽيندا ۽ اهي ڪڇ جي نارجي ساموندي ڪنارن سان رهن ٿا. اهي نوان ننگر رياست جي ڪڇهه ننڍن شهرن ۾ به موجود آهن. اهي سنڌي راجپوت تسليم ڪيا وڃن ٿا. جي جاڙيجن سان ڪڇ ڏي ويا هئا. صدين تائين انهن جو ڌنڌو هندستان جي اتر- اولهه ڪنارن (ساموندي) ۾ ڦرلٽ هو. اوڻيهين صديءَ جي اڄڻ بعد انهن جي ڦرلٽ واري ڌندي کي ڪچليو ويو هو. مون اڳ ۾ ئي هڪ مضمون (جرنل آف دي سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي) ۾ سنگهارن جي ڦرلٽ جهڙين سرگرمين تي تفصيل سان لکيو آهي.

---

[1] هي راءِ درست ڪونهي ڪاٺيا خالص سنڌي قبيلو آهي جنهن جي ڪري "ڪاٺياواڙ" علائقو (نالو) وجود ۾ آيو (مترجم).

لوهاڻا، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ آباد آهن. اصل ۾ راٺوڙ راجپوت، جن کي پنجاب جي مسلمانن ڌوڙائي سنڌ طرف ڌڪي ڇڏيو. تيرهين صدي عيسويءَ کان پوءِ انهن ڪڇ طرف رخ ڪيو. انهن جو خانداني ”ديوتا“ سرسوت برهمڻ آهن. هڪ بيان موجب ملتان جي پر ۾ لوهن پوريا لوهاڪوٽ جي نسبت سان، اهي لوهاڻا سڏجڻ ۾ آيا. ٻي روايت موجب اهي ”لوهاڻا“ ته سنڌ تي مسلمان حملن کان به اڳ موجود هئا. ڪتاب ”چچ نامہ“ موجب چچ جي دور ۾، برهمڻ آباد جو گورنر اگهم لوهاڻو هو. ڪڇ جا ڪجهه لوهاڻا مسلمان ٿي ميمڻ بڻجي ويا. عالمن ۾ لوهاڻن جي اصل وطن تي گهڻو بحث هلندڙ آهي. شايد انهن جو اصل وطن افغانستان هجي[1].

ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ موجود ”ڀنسالي“ به، ڏسجي ٿو ته سنڌ مان آيا هئا. انهن جو خانداني پوڄا مرڪز ”سوسوتہ“ ۽ لس ٻيلي بلوچستان ۾ سندن خانداني ”ديوتا“ هنگلاج ماتا آهي.

ڀاٽيہ، گهڻو ڪري ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ آهن. انهن مان اڪثر بمبئي لڏي ويا آهن، جتي جي ڪاروباري زندگيءَ ۾ انهن جو اهم ڪردار آهي. ڀٽي راجپوت هجڻ جي دعويٰ ڪن ٿا. اهي ڀٽي يا ڀاٽيہ جيسلمير ۾ حاڪم هجڻ واري ذات سان تعلق رکن ٿا. پر مسلمان ڀٽي ڏکڻ پنجاب ۽ سنڌ ۾ وڏي تعداد ۾ رهن ٿا. سنڌ ۾ اهي شڪارپور سان تعلق رکندڙ گهڻو مشهور واپاري آهن. ڀاٽيہ اصل ۾ پنجاب جا آهن. محمود غزنويءَ جي ڪاهن وقت، ڀاٽيا يا وري جهلم جي ڪاهي ڪناري تي ڀيره وٽہ ڀاٽين جي مضبوط حڪومت هئي. شايد انهن حملن وقت ڀاٽين ڀڄي اچي ڏکڻ ۾ سنڌ ۽ ٿر ۾ پناهہ ورتي. سنڌ مان ئي اهي لڏي اچي ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ آباد ٿيا.

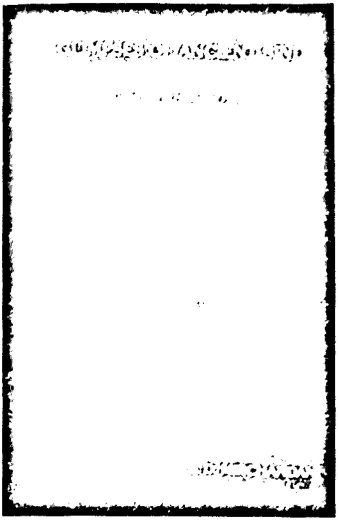

B. D. MIRCHANDANI
I.C.S.
25.2.1906 - 1.12.1980

(1) هي درست ڪونهي (مترجم).

بلونت گارگي/ يوسف سنڌي

هتي منٽو دفن آهي

(نوٽ: سعادت حسين منٽو تي هيءَ خاڪو هندستان جي ناليواري پنجابي ڪهاڻيڪار ۽ ڊراما نگار بلونت گارگي جي مشهور ڪتاب "حسين چهري" تان ترجمو ڪيو ويو آهي- مترجم)

منٽو جو نالو مون پهريون ڀيرو 1944ع ۾ انهيءَ وقت ٻڌو، جڏهن آئون نوڪري جي ڳولا ۾ پهريون ڀيرو دهلي آيو هئس. جنگ جي ڪري هر گريجوئيٽ ۽ پوسٽ گريجوئيٽ کي ڀرتي ڪيو پئي ويو. آئون به آل انڊيا ريڊيو ۾ جنگ جون خبرون ٻڌائڻ واري شعبي ۾ ماهوار ٻن سئو رپين تي ڀرتي ٿي ويس. اسين ڇهه ڄڻا هڪ وڏي ڪمري ۾ ويهي، اڌ ڪلاڪ خبرن جي ترجمي ڪرڻ ۽ ڏهه منٽ انهي نشر ڪرڻ ۾ لڳائيندا هئاسين. باقي سڄو وقت داڙون ڏسون هٽندا رهندا هئاسين، پر آرمي جي حڪم موجب اسين ٻاهر نڪري نٿي سگهياسين.

اسين اڪثر ڪري در پُوري هڪبئي کي لطيفا ٻڌائيندا هئاسين. هري سنگهه ادبي ۽ سياسي دلچسپ واقعا ٻڌائيندو هو ته ڪڏهن وري ميز تي چڙهي نچڻ لڳندو هو. ۽ اسين سڀئي هڪئي وقت رڙ ۾ تاڙيون وڃائيندا هئاسين، پر انهيءَ سڄي خرمستي جو رنگ رنگ ادبي هوندو هئو.

سياري جي مند ۾ ٻاهر هلڪي رمجهم پئجي رهي هئي. دلين تي عجيب ويراني ڇانئيل، ڇٻو موڪل وٺي شراب پيئڻ هليو ويو، اسين ٻي سڪائي جو شڪار ٿيا ويٺا هئاسين، ڪنهن به شئي ۾ دل نٿي لڳيسين، وڃڻ مهل ڇٻو ادب لطيف جو "افسانا نمبر" ڇڏي ويو. آئون ڪٿي پنا ورائڻ لڳس، انهيءَ ۾ ڪرشن چندر جي مشهور ڪهاڻي ان داتا هئي، جيڪا بنگال جي ڪاري ڏڪار تي لکيل آهي، ليهيءَ ڏکهي ڪهاڻي کي ڏهه ٻارنهن صفحا پڙهي ڇڏي ڏنم، پوءِ ٻين اديبن جي ڪهاڻين تي نظر وڌم، پر ڪو اتساهه پيدا نه ٿيو، اوچتو منهنجي نظر سعادت حسين منٽو جي نالي تي پئي. ڏاڍو عجيب نالو هو، منٽو... جيئن لارڊ منٽو يا نيٽو... يا ومٽو... گهٽو نقلي ۽ مزاحيه نالو... پوءِ ڪهاڻي جو نالو پڙهيم "بوءِ!"

ڪهاڻي پڙهڻ شروع ڪيم ته هڪئي وهڪري ۾ سڄي ڪهاڻي پڙهي پوري ڪيم. ڇا ته ڪهاڻي هئي. لفظ لفظ خوبصورت، ڪهاڻيءَ جي ڪردارن جا روحاني ۽ جسماني رشتا ٻي حد ڄڻا ۽ جادو ڀريل هئا. مون کي اڃا تائين انهيءَ ڪهاڻي جا جملا، تشبيهون ۽ ساهن جو بيان ياد آهي. انهيءَ جو ايترو ته اثر ٿيو. جو خبر ئي نه پيم ته پنج ٿي ڇڪا آهن ۽ منهنجا سنگتي گهر وڃڻ جي لاءِ اٿي کڙا ٿيا آهن.

ڪهاڻي پڙهڻ ڪانپوءِ مون پهريون ڀيرو اردو ادب جي باري ۾ ڍنگ سان سوچيو. اڳ ۾ منهنجون ڪرشن چندر جون ڪهاڻيون پڙهيل هيون، جن جو پسمنظر ڪشمير هو، جن ۾ پيار ۽ غريبيءَ جي تڙپ هئي. ٻين اديبن جي ڪهاڻين پڙهڻ جو موقعو به مليو هئم، پر سڀني کي پڙهي ائين محسوس ٿيو ته اهڙي ڪهاڻي ته آئون به لکي سگهان ٿو، پر جڏهن منٽو کي پڙهيم ته محسوس ٿيو ته آئون اهڙي ڪهاڻي لکي نٿو سگهان. ڪاش! آئون اهڙي انوکي ۽ اعليٰ معيار جي ڪهاڻي لکي سگهان. نه، آئون ايڏي عظيم ڪهاڻي لکي نٿي سگهيس.

منٽو منهنجي لاءِ ڪهاڻيءَ جو آدرش بڻجي ويو.

هڪ ڏينهن اوچتو مانجهاندي ڪانپوءِ آفيس جو پٽيوالو منهنجي ميز تي هڪ لفافو رکي ويو. الائجي ڇو، مون کي انهيءَ لفافي ۾ ڪو خطرو نظر آيو، ڪو سنگين ڏوهه، ڪو پريشان ڪندڙ نياپو. لفافو کولڻ کان اڳ واري پلدي مون کي اڃا سوڌي ياد آهي. لفافو کوليم، مون کي نوڪريءَ مان ڪڍيو ويو هو. آئون لفافو کڻي مئنيجر بخشيءَ وٽ ويس. هن چيو ته اسين ڪو سبب ٻڌائڻ جي لاءِ تيار ناهيون. هيءَ وٺ مهيني جي ايڊوانس پگهار ۽ منهنجي نوڪري تان ڪڍڻ جو سبب اهو هو ته حڪومت منهنجي گڏيل سرگرمين جي ڇنڊڇاڻ، ڳجهي

پوليس جي ذريعي مڪمل ڪري ورتي هئي. هنن کي خبر پئي ته مون کي 1942ع جي آزادي جي تحريڪ ۾ حصو وٺڻ تي گرفتار ڪيو ويو هو. مون کي نوڪريءَ مان ڪڍڻ جو اهو سبب ڪافي هو.

مون ڪمري ۾ وڃي سنگتين کي اها خبر ٻڌائي. همدرديءَ جي ڪري هڪ هندي ليکڪ روئڻ لڳو. ون پگهار جي پئسن مان هڪ ڪڙڪ نوٽ ڪڍيو ۽ سيٺي جي لاءِ چانهه ۽ پيسٽرين جو آرڊر ڏنو.

ڇدي انهي ننڍڙي الوداعي تقريب جي صدارت ڪندي پنهنجي خاص انداز ۾ چيو. "اوءِ الئو جا پٺئو! اوهين سڀ هتي سرڪار جي غلامي ڪندا رهندا ۽ هيءُ پکي آزاد ٿي ويو."

وڃڻ مهل هن مون کي منٽوءَ جي ڪهاڻي جو ڪتاب سوڪڙي طور ڏنو. هو خود دهلي ريڊيو اسٽيشن تي منٽوءَ سان گڏ ڪم ڪري چڪو هو ۽ اڪثر ڪري منٽوءَ جون ڳالهيون ڪندو رهندو هو. هو چوندو هو. منٽو سيٺي جو پيءُ هو، هتي به سال نوڪري ڪري دهلي هليو ويو ۽ پنهنجي پويان هڪ سؤ ڊراما ۽ فيچر ڇڏي ويو. اهو اوپندر ناٿ اشڪ سڄي عمر ساڻس سنگت رکڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو، پر منٽو ڪيس ويجهو اچڻ ئي نه ڏنو.

مون کي انهي وقت به انهي ڳالهه جو احساس هو ته منٽو هڪ انوکو ادبي معجزو آهي. مون کي خبر هئي ته ڪجهه وقت ڪانپوءِ ماڻهو پڇندا ته منٽو ڪهڙي ڪيفي ٽيريا ۾ ويهندو هو، ڪٿي رهندو هو، ڪهڙي قسم جي پين استعمال ڪندو هو. ريڊيو اسٽيشن جي ڪهڙي ڪمري ۾ ويهي لکندو هو.

انهن ڏينهن ۾ آئون منٽو سان گڏ ڪم ڪندڙن سان گڏيس، ۽ هن بابت ننڍي وڏي معلومات گڏ ڪيم. ريڊيو اسٽيشن جي ماڙي صنوبر خان جي ريسٽورنٽ هئي، جتي هو چانهه پيئڻ ويندو هو، منٽو ٿيلهي ۾ اردو جو ننڍو ٽائيپ رائٽر کڻي ريڊيو اسٽيشن تي ايندو هو ۽ سڌو ٽائيپ رائٽر تي ئي ڊرامو لکي ڏيندو هو، ڪيس پنهنجي فن تي وڏو ناز هو، ڪيترائي ڀيرا هو شرط هڻي ڊرامو لکندو هو. هڪ ڀيري هن دوستن جي سامهون اعلان ڪيو ته هو ڪوبه نالو يا عنوان تجويز ڪن، هو انهيءَ تي ڊرامو لکي ڏيندو. شرط به ڊزن بيئر جون بوتلون هيون.

هڪ دوست چيو "ڪبوتري" لک انهي تي ڊرامو، منٽوءَ ٽائپ رائٽر ۾ ڪاغذ وڌو ۽ ڪبوتري ۽ ڊرامو لکي ورتو، جيڪو گهڻو مشهور ٿيو، هڪ ڀيري هو دوستن سان ڊرامي تي شرط هڻي رهيو هو ته ڪنهن ڪمري ۾ گهڙندي چيو "ڇا آئون اندر اچي سگهان ٿو؟ ٻي جهٽي چيو "منٽو مزو ته تڏهن ايندو، جڏهن تون انهيءَ عنوان تي ئي ڊرامو لکندين ۽ بيئر جي بوتلن جو شرط لڳي ويو. "منٽو" ڇا آئون اندر اچي سگهان ٿو" تي ڊرامو لکي ورتو.

هڪ ڀيري ڪنهن ليکڪ ريڊيو تي پنهنجو پروگرام منسوخ ڪري ڇڏيو. چوڌاري ٻڙڌڪ مچي وئي، انهي پروگرام کي ڪيئن پورو ڪجي. منٽوءَ کي چيو ويو ته هو ڪو فيچر يا ڊرامو لکي ڏي. هن ڪاوڙ ۾ ڦوڪجي چيو، آئون نٿو لکي سگهان. مشين کي به وقت کپي، ۽ ڪيس گهڻي منٿ ميڙ ڪئي وئي. هڪ دوست ٽائپ رائٽر کولي انهيءَ ۾ ڪاغذ وڌو ۽ منٽوءَ کي چيو يار لکي ڏي ته اسين ٻاهر ويهي انتظار ٿا ڪريون. منٽو ٿوري دير ٽائپ رائٽر جي سامهون ويٺو رهيو ۽ ڪاغذ کي گهوريندو رهيو ۽ پوءِ هن انتظار تخليق ڪيو.

اهو ڊرامو منٽوءَ جي بهترين ڊرامن مان هڪ آهي.

ريڊيو اسٽيشن جي هڪ ڊئريڪٽر آڏواڻي منٽوءَ جي ڪنهن ڊرامي جي هڪ جملي تي اعتراض ڪيو ۽ اهو بدلائڻ جي لاءِ چيو (انهن ڏينهن اي. ايس. بخاري ڊائريڪٽر جنرل هو ۽ آڏواڻي جو ڪافي اثر رسوخ به هو ۽ ڪافي دلير ڊائريڪٽر به هو) منٽوءَ ڀريل محفل ۾ چيو "آڏواڻي صاحب کي اردو ڊرامي لکڻ جي ڪهڙي خبر، ڪيس ته اردو ڊرامو پڙهڻ به ڪونه ٿو اچي! ابتو منهنجي ڊرامي مان غلطيون ڪڍڻ لڳندو آهي."

آڏواڻي ڪاوڙ ۾ ٽپي ٻاهر ٿي ويو. هن منٽو خلاف ڪارروائي ڪرڻ چاهي. ڳالهه بخاريءَ تائين وڃي پهتي. منٽوءَ بخاري کي چيو "مون جيڪو چيو اهو صحيح آهي، جنهنجو نالو ئي آڏواڻي آهي، تنهن کي اردوءَ بابت ڪهڙي خبر."

آئون دهلي هليو آيس، ڪجهه مهينا بيڪار ويهڻ ڪانپوءِ 1944ع ۾ منهنجو پنجابي ناٽڪ ”لوها ڪٽ“ ڇپيو ته لاهور اسٽيشن مون کي هڪ آرٽسٽ جي حيثيت سان نوڪري ڏني. هتي راجندر سنگهه بيدي ڪم ڪندو هو. دلڪش آواز جو جادو جاڳائيندڙ آپا شيما (موهني داس) هئي. امتياز علي تاج ۽ رفيع احمد پير ڊراما پروڊيوسر ڪندا هئا. ملڪ پکهراج ريڊيو تي ويني پان ۽ سوپاريون چٻاڙيندي رهندي هئي. واهه جو تخليقي ماحول هو. انهن محفلن ۾ اڪثر منٽوءَ جو ذڪر پيو ٿيندو هو.

لاهور جي اردو رسالي ادب لطيف جو ايڊيٽر ۽ پبلشر نذير احمد هو. نذير احمد پنجاب جي ڪنهن ڳوٺ جو آرائين هو، جتي ڪيس نذيرا چوندا هئا. چار درجا پڙهيل، وچولي قد جو ٿلهيرڙو، چمڪندڙ ڏند ۽ هو نج پنجابي ڳالهائيندو هو. هن پنهنجي چاچي برڪت علي سان گڏجي مڪتبه اردوءَ جو بنياد رکيو. جيڪو سڄي هندستان جو سڀني کان وڏو ۽ مشهور پبلشنگ هائوس بڻجي ويو. هو نذير مان نذير احمد ۽ پوءِ چوڌري نذير احمد بڻجي ويو.

نذير احمد پاڻ ئي هر ڪهاڻي پڙهندو ۽ جانچيندو هو، پر منٽو واحد اديب هو، جنهن جي ڪهاڻيءَ جي لاءِ اڪثر ڪري پنهنجو پرچو شايع ڪرڻ ۾ دير ڪندو هو. هو منٽوءَ کي خط لکندو هو. ٽيليگرام موڪليندو هو ۽ جڏهن بمبئي مان منٽوءَ جي ڪهاڻي ايندي هئي ته خوشيءَ مان ٽهڪ ڏيندو هو ۽ چوندو هو ”هاڻ منهنجو پرچو مڪمل ٿي ويو ۽ جڏهن منٽوءَ جي ڪهاڻي ”بو“ ڇپي ته انهي تي فحاشي جو ڪيس هليو ته ڪيس ڪيس جي تاريخ تي لاهور اچڻو پيو.

ضلعي جي سيشن ڪورٽ ۾ ڪيترائي اديب ۽ ليکڪ، هن جي حق ۾ شاهدي ڏيڻ جي لاءِ ويا. مون پهريون ڀيرو ڪيس اتي ڏٺو. سنهڙو ڏگهو جسم، موڪري پيشاني، ڪشميري تراشيل نڪ ۽ اکين تي چشمو، ڪيس شيرواني، لٺي جي سلوار ۽ ذريءَ جو جوتو پاتل هئس. ڪنڌ غرور سبب مٿي، هن لاپرواهي سان اسان کي ڏٺو. هو عصمت چغتائي سان گڏ بيٺو هو. اسين سڀ عدالت جي اردليءَ جي آواز جي اوسيئڙي ۾ بيٺا هئاسين، پروفيسر ڪنهيا لال ڪپور اسان سڀني جو تعارف ڪرايو، پر منٽوءَ جي وات مان مهرباني جو ڪو روايتي لفظ به نه نڪتو، نه ئي وري ڪنهن به قسم جي خوشيءَ جو اظهار ڪيائين، ايتري ۾ چوڌري نذير ٽڪڙو آيو ”لو! سڏ ٿيو آهي“ ليڪن جو اهو جئو جج جي ڪمري ۾ گهڙيو ۽ بو جي فني پهلوئن کي اجاگر ڪندي بيان ڏنا ۽ چيو ته انهيءَ ۾ ڪابه اعتراض جوڳي ڳالهه ڪونهي، پر اهو ته ادبي شاهڪار آهي.

پنجابي اديبن مان سڀني کان وڏو سردار گر بخش سنگهه پريت لڙي وارو هو، جنهن خود پيار جون ڪهاڻيون لکيون هيون ۽ سماجي بغاوت جو علم بلند ڪيو هو. جڏهن ڪيس منٽوءَ جي ڪهاڻي جي حق ۾ شاهدي ڏيڻ جي لاءِ چيو ويو ته هن اهو چئي انڪار ڪيو ته اها فحش ڪهاڻي آهي، جڏهن اها ڳالهه عصمت ۽ منٽوءَ کي معلوم ٿي ته هو ڏاڍا حيران ٿيا. منٽوءَ چيو حيرت ۾ وجهندڙ ڳالهه اها آهي ته پنجابيءَ ۾ اهڙا اديب به موجود آهن. انهي زبان ۽ ادب جو الله ئي مالڪ آهي.

شاهديون ٿيون، جج ايندڙ شنوائي جي تاريخ مقرر ڪئي. سيشن ڪورٽ جي ماحول مان منٽوءَ جي طبيعت بيزار ٿي پئي. ٽٽل ڦٽل بئنچون، لوهه جون ڪرسيون، مٽي، وڪيلن ۽ منشين جي قانوني سوديبازي، عجيب گهبراهٽ ۽ پريشاني سبب ليکڪ جڻ ڏوهاري نظر اچي رهيا هئا.

منٽوءَ چيو نذير، آئون گهر ويندس. ٽانگو گهرائي ڏي. ۽ ٽانگو آيو ته منٽو انهي ۾ چڙهي ويٺو.

”بي ڪنهن کي هلڻو آهي؟ فقط هڪ!“

آئون ويجهو بيٺو هئس، اڳيان وڌيس ۽ بيهي رهيس، منٽو ٽنگون پکيڙي پوئين سيٽ تي ويٺو هو، رستي ۾ هڪ اڌ ڳالهه ٿي.

هن چيو: ”هيءَ همراهه مون کي هروڀرو هيرو پيا بڻائين. مون کي جيل کان ڊپ ٿو ٿئي. هر ڀيري بمبئي مان هتي اچڻ بي حد ڏکيو ۽ مهانگو آهي. اهو ئي ڏوهه ڪافي آهي. فلم جي ڪهاڻي جو اسڪرين پلي تيار ڪري رهيو هئس. جو چوڌريءَ جي ٽيليگرام اچي پهتي... تون ڇا ڪندو آهين؟

مون کيس پاڻ بابت ٿورو ٻڌايو. هن جو مون تي ڪافي رعب هو، نيري گنبذ وٽ پهچي آئون لهي ويس. هو چوڻ لڳو، آئون سڌو گهر ويندس. صفيہ پڻ آيل آهي. مون کي وڃي چوڌري جي لاءِ افسانو پورو ڪرڻو آهي. ۽ پوءِ هڪدم چيائين شام جو تون مون وٽ اچج. تيستائين افسانو ختم ڪري وٺندس. ۽ هو مون کي ڇڏي هليو ويو.

سندس وڃڻ کان پوءِ مون انهيءَ سڄي واقعي جو جائزو ورتو. هن جو آواز سنهو ۽ گرم هو، جنهن ۾ سندس شخصيت جي سڄي ڪوساڻ شامل هئي. اهو آواز نہ اڱواڻن جهڙو ۽ نہ ئي وري درويشن جهڙو هو، انهي ۾ بي تابي ۽ دعوت هئي. هو مون سان پنجابيءَ ۾ ڳالهائي رهيو هو. شام جو آئون منٽوءَ سان ملڻ ويس... هو فيروز شاهہ جي علائقي ۾ ڪنهن مائٽ وٽ ٽڪيل هو، نوڪر اچي ٻڌايو تہ آئون ڊرائنگ روم ۾ ويهان، ڇو تہ منٽو صاحب ڪهاڻي لکڻ ۾ مصروف آهي. هيءَ اها ئي ڪهاڻي هئي جيڪا ادب لطيف ۾ ”راج بهيا“ جي نالي سان ڇپي. پوءِ ميرا نام رادها هي جي نالي سان ڇپي. انهيءَ ۾ هن پرٿوي راج ڪپور جي نج پٽي جو مذاق اڏايو هو. ڏهن منٽن کان پوءِ منٽو پرواري ڪمري مان نڪتو ۽ پرجوش لهجي ۾ پڇيو چانهہ پيئندين.

پوءِ هن سڏ ڪيو. ”صفيہ! چا پئي ڪرين...؟ هيڏانهن اچ! هن جي زال آئي. منٽوءَ تعارف ڪرايو، ايتري ۾ ڪجهہ ٻيا اديب آيا، چوڌري نذير بہ اچي ويو. ڪنهن جي گهر محفل هئي، هو منٽوءَ کي وٺڻ آيو هو. منٽوءَ مون کي چيو چڱو! سڀاڻي ملاقات ڪنداسين... آئون مڪتبہ اردو ۾ هوندس.

منٽوءَ وٽ قلم نہ پر تيز نشتر هو، جنهن سماج جي رڳن مان ڪنو رت ڪڍيو هو. هو حڪيم نہ پر سرجن هو. هن جي تکي نظر ڊبل لينسز جو ڪم ڪندي هئي. هن جي بيان ۾ چاشني هئي. سيني کي خبر هئي تہ هو ڪانئن ڪافي سنو ٿو لکي. سيئي هن جي فن کي مڃيندا هئا. آئون منٽو سان ٻاهر مليس.

هو ”مڪتبہ اردو“ ۾ وينو پنهنجي ڪتاب جي اشتهار جي لکت ڏسي رهيو هو، انهيءَ ۾ لکيل هو، منٽو هن دور جو سڀ کان وڏو افسانا نويس آهي. چيخوف جي برابر، جنهن کي اپيل ڪندڙ ۽ سحر انگيز، هن جا افسانا فن جي بلندين کي ڇهي رهيا آهن.

منٽوءَ چيو ”اڙي چوڌري! هيءَ ڪهڙي بڪواس لکي اٿئي، هن سڀ تعريفي جملا ڪٽي ڇڏيا ۽ ڪتاب جو اشتهار خود ئي ٺاهيو. جنهن ۾ لکيل هو، منٽو بڪواس ٿو لکي. ماڻهو منٽوءَ کي فحش چون ٿا. پر منٽوءَ کي هڪ پيرو پڙهڻ شروع ڪجي ٿو تہ ڪهاڻي ختم ڪرڻ کان اڳ دل ئي نٿي ٿئي.

اشتهار ۾ بڪواس ۽ فحش جا لفظ وڏن اکرن ۾ هئا. اهي ڳالهيون جيڪي سندس مخالفن ٿي چاهيون، سي خود ئي هن لکي ڇڏيون تہ جيئن انهن کي ڌڪ لڳي.

ڪيس منن لفظن، لکٽي ۽ رسمي جملن کان بي حد چڙ هوندي هئي. هڪ پيري ڪنهن وڏي هستيءَ سان منٽوءَ جي ملاقات ڪرائي ويئي هئي، ان همراهہ چيو ”منٽو صاحب اوهان سان ملي بي حد خوشي ٿي.“

منٽوءَ وراڻيو اوهان سان ملي مون کي ڪابہ خوشي ناهي ٿي، اهو انداز اهو ڪڙو سچ، اهو چرڪائيندڙ جادو هن جي مزاج جو حصو هو.

چوڌري نذير ٻڌايو تہ منٽو، ڪيلاش هوٽل ۾ آهي، هو چئي ويو آهي تہ آئون اتي اچان، ڪيلاش هوٽل انارڪلي بازار ۾ آهي. ٽن منٽن جو سفر هو. آئون هوٽل جون ڏاڪڻيون چڙهي پهرين ماڙ تي پهتس. منٽو ٽن چٽن سان وينو شراب پي رهيو هو. مون کي ڏسي چيائين بس اجهو ٿا هلئون... تون پيئيندين..! ”نہ“ مون وراڻيو.

هڪ اديب چيو: منٽو صاحب! اوهان جون ڪهاڻيون تہ ڪمال جون آهن. هتڪ ۽ ڪالي شلوار تہ شاهڪار آهن. ڪا بہ ايتري اعليٰ ڪهاڻي...

منٽو سندس ڳالهہ اڌ ۾ ڪٽيندي چيو ”بڪواس بند ڪر“، توکي شراب پيئڻو هو، سو پيتئي، هاڻ نڪ هتان.

آئون هبڪي ويس. هو اتي هليا ويا. منٽو چيو تنهنجو ئي اوسيئڙو ڪري رهيو هئس. هي ٽيئي حرامزادا پنهنجي ميز تان اٿي هيڏانهن هليا آيا... ٻہ ٻہ

پيگ پي وٺڻ لڳا... منهنجي واڪاڻ ڪري ٽيون پيگ پيئڻ ٿي چاهيو.

اسين ڳنڍجي هلڻ لڳاسين، رستي ۾ مون پڇيس ڪيڏانهن پيو هلجي؟

عبدالباريءَ وٽ.

مون کي ياد ڪونهي ته اسين عبدالباري جي گهر وياسين يا ڪنهن ٻي هنڌ ملاقات ٿي. آئون عبدالباريءَ کي ڪيترين ئي ادبي ۽ سياسي محفلن ۾ ڏسي چڪو هئس. هو سانوري رنگ جو صحافي هو ۽ سڄي دنيا جا حوالا ڏيئي ليڪچر ڏيندو هو. هن جا خشڪ ليڪچر ٻڌي مون کي هن سان ملڻ جي ڪا سڌ نه ٿي. پر منٽو ڪيس ڳولهيندو پيو وتندو هو. هن مون کي ٻڌايو ته عبدالباري سندس ادبي استاد آهي. اسين ٽيئي هڪ پشاوري ٽانگي ۾ ويناسين. آئون ۽ باري اڳيان ڪوچوان مان گڏ ۽ منٽو عادت موجب نريءَ وارو جوتو پائي، پوئين سيٽ تي ٽنگون پکيڙي ويهي رهيو. ٽانگو مال روڊ تي هلڻ لڳو. جنرل پوسٽ آفيس وٽان لنگهي ٽانگو بيهي رهيو. باري هيٺ لٿو. منٽوءَ کيسي مان پرس ڪڍي هڪ سائو نوٽ ڪڍي ڪيس ڏنو. باري بولا ناٿ جي دوڪان تي ويو. اسين ٽيئي ٽانگي ۾ وينا رهياسين. ڏهه منٽ گذري ويا. منٽو بي تابيءَ مان چيو "هي جٽ منهنجو وقت پيو وڃائي... هيتري دير؟ هيرا پيو خريدي ڇا؟"

ايتري ۾ باري تکو تکو اچي ٽانگي ۾ وينو. هن جي هٿ ۾ جاني واڪر جي بوتل هئي. منٽوءَ پڇيو، نيڪ آهي. "ها" باري وراڻي ڏني.

ٽانگو ٻيهر ڊوڙڻ لڳو. اسين عجائب گهر ۽ گورنمينٽ ڪاليج کان ٿيندا راوي روڊ تي وڃي رهيا هئاسين. ڇا هي شوٽنگ جي لاءِ وڃي رهيا آهن. شام لڙي چڪي هئي. لائيٽون ٻرڻ لڳيون هيون. هي ڪيڏانهن پيا هلن؟ مون کي بلڪل خبر نه هئي ته ڪو هنن جي منزل هيرا منڊي آهي، جتي طوائف جي بازار آهي. شاهي مسجد جي ويجهو بازار ۾ ٽانگو بيٺو. باريءَ ٽانگي واري کي پئسا ڏنا ته اسين ٽيئي بازار حسن ۾ گهڙي پياسين. آئون اڳ ۾ ڪڏهن به هن پاسي نه آيو هئس. انهي جو سبب ڪو سني چال چلت نه هئي. مون کي هونئن به طوائفن ۽ دلالن جي پيشي کان ڏڀ لڳندو هو. ننڍپڻ کان ئي منهنجي ذهن ۾ اهو وينل هو ته هي همراهه جهيڙاڪ ۽ پئسي جا پٽ هوندا آهن. ڪاٽ ڪهاڙا هلن ٿا، انهي ڏڀ جي پويان اڻ ڄاڻ دنيا ۾ پهريون قدم رکڻ جي سنسني ۽ ڏڪڻي لڪل هئي. پر ان وقت منٽو مون سان گڏ هو. تنهنڪري مون کي ڏڀ نه پي لڳو، ڄڻ ڪنهن واڳونءَ جي پٺيءَ تي سوار ٿي درياءَ جو سير ڪري رهيو هجان.

بازار ۾ چمڪ دمڪ ۽ گهماگهمي هئي. شيخ ڪباب، پانن ۽ گلن جي هارن وارن ۽ تماشائين جو ميڙو متل هو، انهيءَ هل بکيڙي جي عجيب سراسرهٽ، خاموش اشارا ۽ گهوريندڙ نظرون هيون، ماڻ منيءَ ۾ سودي بازي ٿي رهي هئي.

مون ڏٺو ته باري هڪ پاسي بيٺو، ڪنهن پناڻ سان سُس پُس ڪري رهيو هو، پناڻ جي مهندي رڱيل رخسارن تي وڏيون مڇيون نظر اچي رهيون هيون، پوءِ ٻيئي اسان وٽ آيا ۽ باريءَ، طوائف جو اڳهه مقرر ڪرڻ جي ڳالهه ڪئي.

منٽوءَ ڪاوڙ مان وراڻيو "اهو معاملو تون ئي نبيري وٺ، جٽ ڪٿي جا!"

منٽوءَ کي انهيءَ قسم جي سودي بازي خراب لڳندي هئي، ايتري ۾ باري ۽ پناڻ اچي ويا، پناڻ چيو "هلو! هن ڪوٺيءَ تي سنو مال موجود آهي."

اسين چارئي ڏاڪڻيون چڙهي، بالڪونيءَ مان لنگهي ڪمري ۾ گهڙياسين ته هڪ پناڻ وئيشيا ويٺي هئي عمر لڳ ڀڳ 35 سال کن هيس، چهري تي ٿلها نقش ۽ وارن ۾ تيل لڳل هئس ۽ تيل لڳل وارن ۾ چنبيليءَ جا گل بدن تي ريشمي جهومر ڪنڊڙ قميص، سلڪ جي سلوار ۽ وات ۾ پان پيل هئس.

"اچو ويهو!"

پناڻ به گڏ ويهي رهيو، هن جي وڏين مڇين وارو ڳاڙهو چهرو نرم ٻڻجي ويو هو، هو بنهه چئيڪار ۽ نرم هو. هو "بازار حسن" جي انهيءَ اڏي جو چيف دلال هو.

منٽوءَ هڪ نظر سان انهيءَ وئيشيا جو جسم

ڏنو، هڪ نوڪر اچي ٽي گلاس رکي ويو. منٽوءَ چيو ”سوڍا گهرائي ۽ کائڻ جي لاءِ تڪا ڪباب تون ڇا پيئندين؟“

انهن ڏينهن آئون گوشت نہ کائيندو هئس، هڪ ٻہ ڀيرا کائڻ جي ڪوشش ڪيم پر چٻاڙيم تہ رٻڙ جيان محسوس ٿي ٿيو مون وراڻيو ”آئون آمليٽ کائيندس.“

منٽوءَ ڪيسي مان ڏهين ڏهين جا ڪڙڪ نوٽ ڪڍيا. ڏهن منٽن کانپوءِ هو ۽ سندس نوڪر ڪباب ۽ آمليٽ جون پليٽون کڻي آيا، گڏوگڏ سوڍا جون بوتلون ۽ برف پڻ، هڪ پليٽ ۾ ليمون ۽ بصر بہ هو، هن باقي پئسا واپس ڪيا، پر منٽوءَ چيو ”اهي پاڻ وٽ رک!“

باريءَ بوتل کولي ۽ ٽن گلاسن ۾ شراب اوتي برف ۽ سوڍا وڌي.

”آئون ناهيان پيئندو!“ مون چيو مون چيو.

باريءَ جي سانوري منهن تي ڦهريون ڀيرو مرڪ تري آئي ”پٽي! شراب تہ نيڪيءَ جي شيءِ آهي پي پي!“

منٽوءَ وراڻيو ”هيءُ ناهي پيئندو.“

پوءِ هن وئيشيا کي چيو ”تون پي منهنجي جان!“ وئيشيا آڏي اک سان منٽوءَ کي ڏنو ۽ هڪ مرڪ وکيريندي. گلاس کڻي پيئڻ لڳي.

منٽوءَ ۽ باريءَ هڪدم پنهنجا گلاس خالي ڪري ڇڏيا، پوءِ ڊبل پيگ ناهيو، منٽو ڍڪ ڀريندي چيو ”هاڻ مال ڏيکار“ نائڪا پناڻ کي اشارو ڪندي ڪجھ چيو ٿوري دير کان پوءِ پناڻ هڪ نهيل جڙيل وئيشيا اندر وٺي آيو، هو سامهون ويهي رهي منٽو کيس ڏيان سان ڏٺو، مون بہ کيس تجسس سان ڏٺو، هن مرڪي پڇيو ”اوهين ڪٿان آيا آهيو؟“

”تنهنجي ماءُ جي ڳوڻان“ منٽو وراڻيو ۽ پوءِ پڇيو: ”تون ڪٿي جي آهين“ ۽ منٽوءَ ٻن ٽن سوالن کان پوءِ وئيشيا کي رد ڪري ڇڏيو. پناڻ جي اشاري سان هوءَ هلي ويئي، انهي کان پوءِ هو ٻي وٺي آيو، پوءِ ٽئين پر ٽيئي منٽو کي نہ وڻيون، پوءِ چوٿين وئيشيا آئي، نقش تکا، منهن تي مسڪراهٽ، اکين تي ڪارو چشمو. هوءَ گوڏن ڀر ويهي رهي، جڻ نما جي حالت ۾ هجي. منٽوءَ کي سندس اهو انداز سٺو لڳو، ٻن چئن سوالن جا جواب وئيشيا مخصوص نخري سان جواب ڏنا. منٽوءَ جي دلچسپي ۾ واڌارو ٿيو، پر گڏوگڏ هڪ ٻيو جذبو بہ ڪم ڪري رهيو هو، هن پڇيو ”هي ڪارو چشمو رات جي وقت ڇو لڳايو اٿئي، منهنجي مٺي!“

هن وراڻيو ”اوهان جي حسن جي ڪري منهنجون اکيون ڪيريون نہ ٿي وڃن.“ منٽوءَ هن جي اکين ۾ اکيون وجهي چيو.“ منهنجي جان توسان تہ وقت سٺو گذرندو، پر ڦهرين توکي ڏسي وٺان تہ تون آهين ڇا؟“

اهو چئي منٽوءَ اوچتو هٿ وڌائي هن جو ڪارو چشمو تہ لاهي ورتو، وئيشيا اکيون ڇنڀيون، هڪ اک ڪاٽي هيس. اهو ڏسي منٽوءَ چيو ”جيڪڏهن تون چشمي ڪانسواءِ اچين ها تہ آئون توسان ضرور محبت ڪريان ها، تنهنجي هڪ ڪاٽي اک تان بہ قربان ٿي وڃان ها، پر آئون چوري سهي نہ ٿو سگهان.“

اها وئيشيا بہ رد ڪئي وئي.

رات جا يارهن ٿي چڪا هئا، گوشت، ڪباب ۽ آمليٽ ٽي ڀيرا اچي چڪا هئا، منٽو پنج پيگ پي چڪو هو، پر هن جي ڳالهين ۾ اها ئي چمڪ ۽ رنگيني هئي، هو ڇهون پيگ ناهڻ لڳو تہ نائڪا چيس ”وڌيڪ نہ پي!“ هن جي انداز ۾ همدردي هئي. منٽو بوتل کڻي تہ هن سندس هٿ جهلي ورتو. ”توکي منهنجو قسم تہ وڌيڪ نہ پي“ مون بہ منٽوءَ کي چيو ”هاڻ وڌيڪ نہ پي. هيءَ صحيح پئي چوي. هن کي توسان همدردي آهي“ اهو ٻڌي منٽوءَ چيو ”همدردي آهي؟ حرامڙي پنهنجي دلي جي لاءِ چار پيگ بچائڻ ٿي چاهي، جيڪڏهن صاف چئي ڏي تہ آئون هن جي لاءِ نئين بوتل بہ گهرائي سگهان ٿو. پر هيءَ همدردي جو ڍونگ پئي ڪري.“ اهو چئي هن وڌيڪ پيگ ناهيو ۽ ڍُڪ ڍُڪ ڪري پيئڻ لڳو، نائڪا ٻيهر منٽوءَ جو هٿ جهليو ”خدا ٿو ڄاڻي تہ تون ڏاڍو سٺو ٿو لڳين؟“

منٽو هن کي چيو ”منهنجي مني! تون دنيا جي سڀني عورتن کان وڌيڪ سهڻي آهين. تون قلوپطره آهين، هيلن آهين...

منٽوءَ پناڻ کي جيترا پيرا به نوٽ ڏنا انهن جو ڪاٿس حساب نه ورتائين. پناڻ هر پيري بچيل پئسا رکي ٿي ڇڏيا. منٽو نهايت بي دردي‌ءَ سان نوان نوان ڪڙڪ نوٽ لٽائي رهيو هو.

مون کي منٽوءَ ۾ سندس ڪهاڻين جو ڪردار گوپي ناٿ نظر آيو، جيڪو بازار حسن وڃي ٿو ۽ سڀ ڪجهه ڄاڻندي به دولت پنهي هٿن سان لٽائي ٿو. هن کي دلالن ۽ طوائفن جي دنيا پسند آهي، جيئن درگاهن ۽ مقبرن ۾ پيرن فقيرن جي، پر بابو گوپي ناٿ بي نياز آهي، منٽو انهي جو ئي اولڙو هو، هتي اهو چوڻ مناسب رهندو ته بابو گوپي ناٿ ۾ موجود انسانيت منٽوءَ جو ئي روح هئي.

منٽوءَ جي روح ۾ عجيب ويرانگي هئي، هو طوائفن جي دنيا ۾ رهندي به بي تعلق هو، پر هو، انهن هنڌن تي لڪل انسانيت ۽ نائڪا جي دل ۾ وسيل زال کي ڏسندو هو، زال ۾ طوائف ۽ طوائف ۾ زال ڳولهيندو هو.

جسمن جي انهيءَ منڊيءَ ۾ هو روح جو واپاري هو.

ٻي ڏينهن يارهين بجي منٽو ريڊيو اسٽيشن آيو، انهن ڏينهن "جگل ڪشور مهر" اسٽيشن ڊائريڪٽر هو، وڏو رعبدار، لچڪندڙ بدن، بگهڙ جهڙيون اکيون، منهن تي ماتا جا داغ ۽ اداڪارا جهڙو آواز ڪوٽ پاتل، وات ۾ سگريٽ، گڏوگڏ ميلسيئيشن ڪتو پاڻ سان گڏ هو ريڊيو اسٽيشن ۾ گهڙي ٿو.

آئون پنهنجي ڪمري ۾ وينو ڪم ڪري رهيو هئس جو پٽيوالي اچي چيو "منٽو صاحب پيو سڏئي!" مون وٽ منٽوءَ جي نوٽن وارو پرس هو. جيڪو رات هن مون کي سنڀالڻ جي لاءِ ڏنو هو. آئون ٻاهر نڪتس ته منٽوءَ وڏي سڏ چيو "جگل! آئون وڃان پيو. ايتري ۾ مهرا صاحب ٻاهر آيو ۽ منٽوءَ کي چوڻ لڳو. "ترس يار! گڏجي ٿا هلئون" منٽوءَ لاپرواهي مان چيو "تون ريس ڪيڏڻ ويندين... مون کي ريس جو ڪوبه شوق ڪونهي... بور... آئون هلان ٿو."

مون منٽوءَ کي سندس پرس واپس ڪيو، هن پئسا نه ڳڻيا، فقط بمبئي جي ٽڪيٽ ڏنائين، مون کي چيائين: "آئون اڄ شام جو واپس وڃان پيو."

آئون شام جو ريلوي اسٽيشن تي پهتس فرنٽيئر ميل ۾ هن جون ٻه سيٽون ريزرو هيون، صفيه سانس گڏ هئي، هن سوٽ ڪيس ۽ لاهور مان خريد ڪيل شين جا بنڊل سيٽن جي هيٺان رکي ڇڏيا.

اسين ٻيئي پليٽ فارم تي ئي بيناسين، منٽو چوڻ لڳو "چوڌري اڃا تائين نه آيو آهي، سگنل ڊائون ٿي ويو ۽ خبر ڪونهي ته هو ڪٿي آهي..."

گهڙي ڪن ترسي وري چيائين "هن گڏهه کي وقت جو اندازو ڪونهي، ڳوٺان نڪتو... ستو لاهور پهتو... آرائين جو آرائين ئي رهيو، اڃا تائين ڪونه پهتو آهي، مون وڏي غلطي ڪئي جو سيئي ڪپڙا ڌئارڻ لاءِ ڪيس ڏيئي ڇڏيم، ڇهه سلوارون، ڇهه قميصون، هوالوءَ جو پٽو اڃا تائين ڪونه پهتو آهي."

واردن سيٽي وڄائي، منٽو ٻڙ ٻڙايو "هن گڏهه جي ته ڪا خبر ئي ڪونهي" ايتري ۾ چوڌري نذير ڪپڙن جو بنڊل کنيو سهڪندو اچي پهتو، "ڏاڍي ڏکيائيءَ سان پهتو آهيان مٿان چڙهي بيهي ڪپڙا استري ڪرايا اٿم."

منٽوءَ ڪاوڙ مان گهوريس "ڇٽڻ واري آهي ۽ تون هاڻ پهتو آهين؟"

چوڌري جلدي ڪپڙا گاڏيءَ ۾ رکيا، هيٺ لٿو ته گاڏي هلڻ لڳي، جڏهن گاڏي پليٽ فارم تان رواني ٿي ته هن نرڙ کان پگهر اگهندي چيو "وڏو آيو آهي حڪم هلائڻ وارو، جڻ پٺهنس جو نوڪر هجان."

اسين ٻيئي آهستي آهستي هلڻ لڳاسين.

هن چيو "پاڻ کي ڪنهن نواب جو پٽ ٿو سمجهي، منهنجن پئسن مان مون تي ڏئونس ٿو ڄمائي. هتي آيو ته مون ڪيس ناول لکڻ جي لاءِ ٻه هزار رپيا ايڊوانس ڏنا، پر هن ڏسندي ئي ڏسندي منهنجي سامهون ئي هڪ هزار رپيا ڏف ڪري ڇڏيا، هرهنڌ ٻل ڏيڻ جي لاءِ سيني کان اڳتي نيٺ به ته پئسا اسان وٽان ئي ته اچن ٿا."

هو ٻڙ ٻڙائيندو رهيو، جڏهن ڪاوڙ ختم ٿيس ته چيائين "بلونت! آئون هن شخص جا نخرا سهندو آهيان، مون وٽ وڏا وڏا جج پروفيسر ۽ ڊائريڪٽر ايندا آهن ته انهن جو ڪو ڪتاب ڇپيان، آئون شايع نه

ڪندو آهيان، اها ئي شيءِ ڇپيندو آهيان، جيڪا ڇپڻ جي قابل سمجهندو آهيان، جنهن کي چند ڇاڻ ڪان پوءِ ڇپڻ جي قابل سمجهان، پر منٽو ڪهاڻي جو خدا آهي، ڪنهن وقت شايد منهنجو نالو رڳو انهيءَ ڪري جيئرو رهجي وڃي ته آئون منٽو جي ڪپڙن جو بنڊل ڪٽي ڪيس ريل ۾ چاڙهڻ آيو هئس، هيءَ انهيءَ قسم جو ليکڪ اٿئي."

انهيءَ ڪانپوءِ چودري "مڪتبه اردو" هليو ويو.

انهيءَ پيري منٽو اوچتو لاهور آيو هو. مڪتبه اردوءِ ۾ ٽنگ ٽنگ تي چاڙهيو ويٺو هو، ڪيس ريشمي ڪڙتو، تنگ پائنچن واري سلوار ۽ ڪڙيءَ وارو جوتو پاتل هو.

"فڪر تونسوي، مڪتبه اردو" جي پٺين ڪمري ۾ ويٺو ڪتابن جا پروف پڙهندو هو، هن ڇيس، منٽو صاحب! هن پيري اچڻ جو اطلاع ئي نه ڏنو؟"

منٽوءَ پير جي ڪڙي هٽندي چيو، "بمبئي ۾ نرگس اسٽوڊيو ۾ آئي ته ڪيس اڇي ساڙهيءَ جي مٿان ڪڙيءَ واري جتي پاتل هئي. ڪرسيءَ تي ويٺي هوءَ ايئن ئي ڪڙي هٽي رهي هئي، ڪيس ڪهڙي خبر ته ساڙهيءَ سان ڳڏ ڪڙيءَ واري جتيءَ ڪونه پائبي آهي، مون هتي اچي ڪڙتو ۽ سلوار سبرائي ۽ جوتو خريد ڪيم، هاڻ وڃي ڪيس چوندس ته ڏس ڪڙي واري جتي هيئن پائبي آهي."

هن جي مزاج ۾ انهي قسم جو شاهاڻو نٽ به هو.

منٽو جتي به رهيو اتي هن انهيءَ ماحول ۾ ٻڌي ڪهاڻيون لکيون، بمبئي جي ناگ پارا پوليس اسٽيشن طوائفن جي پارس روڊ ۽ فلم اسٽوڊيو جي خبر چار مون کي لاهور ۾ ويني ئي پنجي ويني هئي، "ڪاري شلوار" جي سلطانه، دهلي جي اجمير گيٽ جي ٻاهر جي ٽي روڊ تي هڪ بالا خاني تي رهندي ئي سامهون ريلوي جو يارڊ، جتي اڻ ڳڻيون ريلوي جون پٽڙيون وڇايل هيون اتي هيئنئر به رنڊي خانن جي قطار آهي ۽ منٽو جو بيان ڪيل سين ۽ طوائف جي من ڀاوناڻن جو هو هيئن ٺو ڪري... "اس ۾ لوهه جون اهي پٽڙيون چمڪنديون هيون ته سلطانه پنهنجي هٿن کي ڏسندي هئي، جن جون نيريون نيريون نسون بلڪل انهن پٽڙين جيان ايريل هيون، انهي ڏگهي ۽ کليل ميدان ۾ هر وقت انجڻ ۽ گاڏي جي ٺڪ ٺڪ ۽ ڇڪ ڇڪ گونجندي رهندي هئي... ڪڏهن ڪڏهن جڏهن هوءَ ڪنهن گاڏي جي ڏٻي کي جنهن کي انجڻ ڌڪي ڇڏي ڏنو هوندو هو، پٽڙين تي اڪيلو هلندي ڏسندي هئي ته ڪيس پنهنجو خيال ايندو هو، هوءَ به سوچيندي هئي ته ڪيس به ڪنهن زندگيءَ جي پٽڙيءَ تي ڌڪو ڏيئي ڇڏي ڏنو آهي ۽ هوءَ پاڻمرادو هلندي پئي وڃي، ڪنهن اڻڄاتل هنڌ ڏانهن پوءِ هڪ ڏينهن اهڙو ايندو جڏهن انهي ڌڪي جو اثر هوريان ختم ٿي ويندو ۽ هوءَ ڪنهن هنڌ بيهي رهندي، ڪنهن اهڙي اڻ ڏٺل هنڌ تي جتي هوءَ اڳ ۾ ڪڏهن به نه بيٺي هئي.

ڪڏهن ڪڏهن هن جي دماغ ۾ اهو خيال ايندو هو ته اهو سامهون جيڪي ريل جي پٽڙين جو چار وڇايل آهي، جتي هنڌ هنڌ تي ٻاڦ ۽ دونهون اٿي رهيو آهي، هڪ تمام وڏي بازار حسن آهي، ڪيتريون ئي وڏيون گاڏيون جن کي وڏيون وڏيون انجڻيون ڌڪينديون رهنديون آهن، سلطانه کي ڪيترائي پيرا اهي انجڻيون، انهن سيٺين جيان لڳنديون هيون، جيڪي ڪڏهن ڪڏهن انبالا ۾ هن جي بالا خاني تي ايندا هئا.

منٽوءَ جون مٿيون سٽون، اردو ادب ۾ ڪلائمڪس بنجي ويون، انهيءَ بيان ۾ زندگي جي ناز و انداز جا اشارا، اداسيءَ جي ماحول ۾ هلندڙ گهٽائن جو روحاني قوتن سان ميلاپ آهي.

ملڪ جي ورهاڱي کان پوءِ جڏهن منٽو لاهور هليو ويو ته هن پاڪستان ۽ فسادن جي باري ۾ لکيو. هو ڪڙي سچ جو زهر پيئڻ کان ڪڏهن به نه هٻڪندو هو، هو ڪڏهن به جذباتي رعايت نه ڪندو هو، ڪنهن دوست پڇيس، "تون ڪيتري حد تائين مسلمان آهين؟"

منٽو وراڻيو "جڏهن اسلاميه ڪاليج ۽ ڊي اي، ڪاليج جي وچ ۾ فوٽ بال جي مئچ ٿي رهي هئي ته جڏهن به اسلاميه ڪاليج گول ٿي ڪيو ته منهنجي دل ٽپ ڏيڻ ٿي لڳي بس آئون ايترو ئي مسلمان آهيان."

هن فوٽ بال ميچ جي ڳالهه شايد انهي ڪري هئي جو ڪيترائي هندو اديب ترقي پسند هئڻ جي دعويٰ ڪري رهيا هئا، پر هو اندران ڪٽر هندو هئا، جيڪي اها ڳالهه کليل نموني چئي نه ٿي سگهيا. منٽو انهيءَ جذبي تحت لکيو، جيڪو اسان جي تحت الشعور ۾ ڏڪندو آهي ۽ جنهن تي اسان جو شعور طور تي ڪو به وس نه ٿو هلي. اسان کي هڪ گهڙي سچ جي سامهون ڪڙو ڪري ٿو ڇڏي.

مون بابت هن جو رد عمل عجيب هو، هن چيو ته "هڪ ماڻهوءَ جو موت الميو آهي، پر هڪ لک انسان مري وڃن ته اهو قدرت جو وڏو مذاق آهي."

هن پنجاب جي ورهاست، قتل ۽ رتو ڇاڻ، زوري زنا جهڙن دل ڏاريندڙ واقعن تي ڪهاڻيون تخليق ڪيون "ٽوبه ٽيڪ سنگهه"، "ٺنڊا گوشت"، "کول دو" ڪهاڻين جي عظمت کان سڀ واقف آهن، هن "سياهه هاشيي" ۾ فرقيوارانه فسادن جو ذڪر ڪيو آهي.

اهي ڪارا لطيفا، ننڍيون ننڍيون ڪهاڻيون جن ۾ لقمان جون ڪهاڻيون ۽ پنج تنتر جهڙيون ٽڪيون ۽ ابتي ذهانت آهن، هن غنڊه گردي، قتل ۽ انساني بيوقوفين جو مذاق اڏايو آهي، انهي قسم جا ڪارا مذاق هندستاني ادب ۾ پهريون ڀيرو تخليق ٿيا.

انهيءَ جي ڪيترن ئي سالن کان پوءِ، يورپ ۾ هيومريا ڪاري مذاق کي فليني ۽ فاڪر فلمن ۾ پيش ڪيو، پر منٽو انهي کان ڪيترو وقت اڳ بين الاقوامي ادب جي واٽ تي هلي رهيو هو. ڪيترائي ڀيرا منٽوءَ جي ڪردارن جا نالا اصلي هوندا هئا. اهي ڪردار ايترا ته دلچسپ ۽ نرالا آهن، جو انهن جي حقيقت ۽ افسانوي روپ ۾ ڪو به فرق نظر نه ٿو اچي.

"بابو گوپي ناٿ" ۾ عبدالرحيم سينڊو، بي حد مڪار ڪردار آهي ۽ هن جي لفاظي به اوٽ پٽانگ آهي، هو فلمن ۾ ايڪسٽرا ڪردار طور ڪم ڪندو آهي، اڄ به بمبئي جي فلم اسٽوڊيو ۾ اوهين عبدالرحيم سينڊوءَ جي ڪردار کي سڃاڻي سگهو ٿا، هو پنهنجي ڳالهه ٻولهه ۾ اهڙا ته بي ايماني وارا ۽ اڏنگا لفظ استعمال ٿو ڪري، جن جو اثر ڌماڪي کان گهٽ ڪونهي، جهڙوڪ بابو گوپي ناٿ منٽوءَ جي سڃاڻپ ڪرائيندي لکي ٿو، "منٽو صاحب انڊيا جو پهريون نمبر ليڪ آهي، ڪهاڻين ۾ اهڙو ته تسلسل ٺو رکي. جو وڏن وڏن جو ڏينگو ڏيري ٿيو وڃي، ڪيئن منٽو صاحب! آهي نه اينٽي جي پينٽي پو؟"

اهي لفظ ڪنهن به ٻولي جا ڪونهن، جڏهن ته منٽوءَ انهن کي استعمال ڪيو ته اهي نئين ايجاد وانگيان چمڪڻ لڳا ۽ اردو ادب جو حصو بڻجي ويا.

"ٽوبه ٽيڪ سنگهه" ۾ پڻ هو انهي قسم جي جادوءَ کي تحت الشعور ۾ ايئن ئي اجاگر ٿو ڪري، پاڳل خاني ۾ هندو، سک ۽ مسلمان چريا واڙيل آهن، ملڪ جي ورهاڱي کان پوءِ انهن کي به باقي شين جيان ڳولهيو پيو وڃي، هڪ چريو سک عجيب بي ڍنگيون ڳالهيون ٿو ڪري، هو حيران آهي ته هندستان ۾ هو، پر پاڪستان ڪيئن هليو ويو ۽ اهو پاڪستان ڪٿان اچي ويو؟

هن جو ڳوٺ "ٽوبه ٽيڪ سنگهه" ڪيڏانهن ويو؟ ۽ هاڻ ڪيس ڪيڏانهن وڃڻو آهي؟ هو بار بار مڪالما آلاپي ٿو:

"اوهه گڙ گڙ دي، لالٽين دي، هندستان دي، تيري مان دي... اهي لفظ هن جي اندروني نفرت جو اظهار آهن. هڪ ڀيري منٽو، بمبئي جي اليڪٽرڪ ٽرين ۾ فلمستان وڃي رهيو هو، جو هن اخبار ۾ هڪ نالو پڙهيو، جنهن جي ابتي سبتي هج هئي، جيڪو شايد برڪت الله يا حنيف الله لکيل هوندو، ۾ چيو "هپ ٽلا" هو. هن به چار ڀيرا اهو لفظ ورجايو، اهو ڪيس سنو لڳو، اسٽوڊيو وڃي فلم ڊائريڪٽر سان هن جو ڪنهن ڪهاڻيءَ تي بحث ٿيو ته انهي بابت منٽوءَ جي راءِ ورتي وئي، منٽو چيو "ڪهاڻي ٺيڪ آهي، پر اها ڪهاڻي هپ ٽلا ڪونهي!" اشوڪ ڪمار ها ۾ ها ملائي ۽ چيو "ڪهاڻي هجي ته هپ ٽلا هجي!" مڪرجيءَ کي ڳالهه سمجهه ۾ اچي وئي، انهي کان پوءِ فلمي دنيا ۾ سٺي ڪهاڻيءَ جي لاءِ "هپ ٽلا" جو لفظ جاري ٿي ويو.

آگسٽ 1947ع ۾ جڏهن قتل ۽ رتو ڇاڻ جي بازار گرم هئي ۽ فسادن جي باهه ڀي ٻري ته آئون

لاهور مان هڪ قميص ۽ پتلون ۾ "بٽنده"، آيس، خبر پئي ته اها آخري گاڏي هئي جيڪا صحيح سلامت "مستلج جي پل" اڪري آئي هئي، "بٽنده" پهتس ته اتي به فساد شروع ٿي ويا، مون انهيءَ خوني ماحول ۾ رهڻ نه ٿي چاهيو، جتي منهنجي ننڍپڻ جو دوست فصل ميراثي ۽ سندس پيڻ قتل ٿي ويا.

دهليءَ پهتس ته هتي به رتو ڇاڻ جاري هئي، اتي هڪ مهينو رهي بيڪاري ۽ بي يقينيءَ واري صورتحال ڏسندي سوچيم ته بمبئي هليو وڃان، ٽڪيٽ ورتم ۽ پنجاب ميل ۾ چڙهي بمبئي هليو ويس، مون کي ملڪ راج آنند جو پتو ياد هو، مون پنهنجو ننڍو بريف ڪيس ۽ هنڌ بسترو وڪٽوريا بگيءَ ۾ رکيو ۽ ڪوچوان کي ڪف پيرڊ هلڻ جي لاءِ چيم، جتي ملڪ راج آنند رهندو هو، هن وڏي خلوص سان مون کي پاڻ وٽ ٽڪايو.

هتي ادبي محفلون ٿينديون رهنديون هيون، جتي ڪرشن چندر، علي سردار جعفري ۽ بمبئي جا پينٽر ۽ ڊانسر ۽ ترقي پسند سوچ جا حامل اديب ۽ شاعر ايندا هئا ۽ امن و امان جون ڳالهيون ڪندا هئا، شام ٿيندي ئي فضا ۾ لڪيل ڊپ ڏڪڻ لڳندو هو، پاڪستان نهڻ کان پوءِ مسلمان وڃي رهيا هئا، باقي ڪي ايڪڙ ٻيڪڙ وڃي بچيا هئا.

مون منٽوءَ کي فون ڪئي ته هن پڇيو "تون ڪڏهن آئين؟" مون ڪيس پاڻ بابت ٻڌايو ۽ چيو ته آئون سائس ملڻ ٿو چاهيان. هن وراڻيو "اڄ شام جو گهر هليو اچ منهنجي گهر بائيڪلا ۾، ڪلير روڊ تي..." هن پنهنجي گهر جو نمبر ۽ سڃاڻپ ٻڌائي.

شام جو ڪرشن چندر ۽ ڪجهه ٻيا دوست اچي ويا ۽ ڪچهري شروع ٿي ويئي، اونده ٿي ويئي، جڏهن مون چيو ته مون کي منٽوءَ سن ملڻ لاءِ وڃڻو آهي ته سڀني چيو "تون هتان جي رستن کان اڻ واقف آهين، رات به ٿي ويئي آهي، خطرو آهي، تنهنڪري صبح جو هليو وڃج." مون کي ڊپ ٿي ٿيو، تنهنڪري نه ويس، ٻي ڏينهن منٽوءَ کي فون ڪيم ته هن سخت ڪاوڙ مان وڏي سڏ چيو، "اڙي! ڪلهه شام جو آئون تنهنجو انتظار ڪندو رهيس، تون چو نه آئين؟"

مون وراڻيو "ڪرشن چندر ۽ ٻيا سنگتي اچي ويا هئا، جن ۾ ملڪ راج آنند به هو، ڳالهيون ڪندي دير ٿي ويئي ۽ آئون اچي نه سگهيس."

هن ان ئي لهجي ۾ چيو "اڙي ڪير ٿيندا آهن ڪرشن ۽ راج آنند.. توکي خبر ڪونهي هت تنهنجو منٽو انتظار ڪري رهيو آهي." مون معافي گهري ۽ شام جو اچڻ جو وعدو ڪيم، هن چيو "ماني مون سان اچي ڪائج ۽ مون وٽ ئي سمهي رهج، سڄو گهر خالي پيو آهي، صفيه لاهور هلي ويئي آهي، آئون به هليو ويندس."

شام جو جڏهن ڪلير روڊ پهتس ته بتيون ٻري رهيون هيون، ڏاڪڻيون چڙهي پهرين ماڙ تي هن جي فليٽ جو در کڙڪايم، هن وڏي سڏ گرجندي پڇيو، "ڪير آهي؟"

مون پنهنجو نالو ٻڌايو، ٿوري دير کان پوءِ بورچيءَ دروازو کوليو ۽ آئون اندر گهڙيس.

منٽو ڪاٺ جي ڪرسيءَ تي ويٺو ڪجهه لکي رهيو هو، شراب جي بوتل ميز تي پيئي هئي، هن چيو "صفيه کي خط لکي رهيو آهيان... بس به لفظ تون ويهه"!!

هو انهيءَ پوزيشن ۾ گوڏن تي پانو رکي لکندو رهيو، خط پورو ڪري چيائين "چڱو ٿيو، جو تون اچي وئين... آئون اڪيلو هئس ۽ اڪيلائي کان مون کي وحشت ٿيندي آهي. شراب پيئندين؟"

مون نهڪار ڪئي.

هن شراب گلاس ۾ اوتيو، هڪ ڍڪ ڀريائين ۽ چوڻ لڳو "منهنجي بورچيءَ ڪڪڙ رڌيو آهي، هاڻ تون گوشت کائڻ لڳو آهين نه؟"

"ها"

"خط ٻڌايانءِ! صفيه جي لاهور مان خط آيو هو، لکي ٿي ته هتي لڪشمي نواس ۾ سٺو فليٽ ملي ويو آهي، سٺو فرنيچر... ريفريجريٽر... گهڻو ڪجهه آهي. عورت! اوسالي! تون ڪهڙي ڳالهه تي خوش آهين، منٽو نه هتي ويٺو آهي... مون کان سواءِ اهو فرنيچر ڪهڙي ڪم جو... بڪواس... آئون صفا سڙي پڇي ڪباب ٿي ويو آهيان."

تنهن کانپوءِ هن پنهنجو خط ٻڌايو. انهي خط ۾ هن جي پنهنجي ويرانگي جو ذڪر هو، بورچي جو، بمبئي جي حالتن جو، دوستن جو ۽ پنهنجي هيڪلائپ جو ۽ لڪشمي نواس جي انهي ريفريجريٽر کي گاريون! هو انهي ڳالهه جي شڪايت ڪري رهيو هو ته هو بمبئي جي دنيا ڇڏي. فلم جي هيءَ زندگي ۽ دوستن جي محبت کي پويان ڦٽو ڪري لاهور وڃي رهيو آهي، صفيه ۽ پنهنجي ٻارڙي جي لاءِ... انهي خط ۾ هڪ مڙس ۽ پيءُ جو جذبو ڪارفرما هو ۽ انهيءَ اداسيءَ جو ذڪر هو، جيڪا هڪ اجڙيل گهر ۾ هوندي آهي، هن جو پنهنجو فليٽ انهيءَ ۾ هيڪلائپ جو اڪين ڏٺو ثبوت هو، زال ۽ ڌيءَ پاڪستان ۾ ۽ هو بمبئي ۾...

هن هڪ گلاس وڌيڪ پريو ۽ هن جون اکيون ۽ دماغ تيز ٿي ويو.

هن چيو، ”منهنجا سنگتي پڇن ٿا ته آئون پاڪستان ڇو پيو وڃان... آئون ڊڄڻو آهيان؟ پاڪستاني آهيان؟ مسلمان آهيان؟ پر هو منهنجي دل جي ڳالهه سمجهي نه ٿا سگهن، آئون پاڪستان وڃي رهيو آهيان، ڇو ته اُتي هڪ منٽو جي گهرج آهي، جيڪو اتي جي سياسي حراماپائين جو پردو چاڪ ڪري سگهي، هندستان ۾ اردو جو آئيندو اونداهو آهي، هينئر ڪان ئي هندي ڇانئجي رهي آهي، آئون لکڻ ٿو چاهيان، پر فقط اردو ۾ لکي ٿو سگهان، ڇيڇڻ ٿو چاهيان ته جيئن هزارن تائين پهچي سگهان، زبان جي پنهنجي منطق هوندي آهي... ڪيترا پيرا زبان خيال بخشيندي آهي، انهي جو لاڳاپو رت سان آهي، هڪ منٽو بمبئي ۾ رهيو، ٻيو لاهور ۾ رهندو...“

رات جو دير تائين هو ڳالهائيندو رهيو.

آئون ان ئي ڪمري ۾ ستس ٻيو ڏينهن به آئون وٽس ئي رهيس. هڪ هفتي ڪان پوءِ وري ويس ته خبر پيم ته منٽو لاهور هليو ويو آهي.

لاهور وڃي هن بي شمار ڪهاڻيون لکيون، هو حڪومت سان وڙهيو، ملن ۽ مولوين جو مذاق اڏايائين، فرقي پرستن جي خلاف لکيائين ۽ آمريڪا جي ”چاچا سام“ جي نالي خط لکيائين، جن ۾ انهي انڌيري نگري تي طنز ڪيائين، هو جري ۽ باغي طبيعت جو مالڪ هو ۽ سماج جي پڻن معيارن کي اگهاڙو ڪرڻ جو ماهر هو.

هو دنيا جي للڪار قبول ڪري ٿي سگهيو، پر دولت جو حملو سهي نه ٿي سگهيو.

پاڪستان ۾ 1950ع ڌاري ترقي پسند اديبن ڪيس پويان ڌڪڻ جي لاءِ منٽس فحاشين جو الزام لڳايو ۽ هڪ سرڪيولر جاري ڪيو ته منٽوءَ جي ڪهاڻي ڪنهن به رسالي ۾ نه ڇپي وڃي، سرڪيولر دهليءَ به پهتو، سڀني ڪان وڌيڪ ڏک جي ڳالهه اها آهي ته منٽو جو جگري ۽ پيارو دوست احمد نديم قاسمي انهيءَ تنظيم جو جنرل سيڪريٽري هو.

انهي ڳالهه جو منٽوءَ تي تمام گهرو اثر ٿيو، هو پنهنجي دنيا ۾ ويڳاڻو ٿي ويو، ڪهاڻين جو هڪ ڳنڪو ڇپيس ته انهي تي سلسليوار تاريخون به لکيائين انهيءَ جي پيش لفظ ۾ لکيائين، ”داد انهيءَ ڳالهه جو ملڻ کپير ته منهنجي دماغ پيٽ ۾ گهڙي کهڙي ڪرامت ڏيکاري.“

هو ڳري فنا ٿي ويو، شراب ڪانسواءِ ڪا به شئي هضم نه ٿيندي هيس، عجيب جنون جي ڪيفيت طاري ٿي ويس، ڪيس علاج لاءِ پاڳل خاني نيو ويو، پاڳل خاني وارن ڏينهن ۾ به هن جي تخليقي صلاحيتن تي ڪو به فرق نه پيو، هو لڳاتار لکندو رهيو. هن جي ڪهاڻي ”ٽوبه ٽيڪ سنگهه“ پاڳل جي تجربن تي ٻڌل آهي، ادبي دنيا ۾ ورهايل انسانيت بابت هڪ شاهڪار ڪهاڻي آهي، منٽوءَ کي انهي ڳالهه جو احساس هو ته هو هڪ وڏو افسانه نگار آهي، هن پنهنجي قبر جو ڪتبو خود ئي لکي ڇڏيو هو.

”هتي منٽو دفن آهي، ڪهاڻي لکڻ جو فن ساڻس گڏ ئي دفن ٿي ويو!“

اها اڳڪٿي سچ ثابت ٿي!

غلام رباني آگرو

دارا جا پويان ڏينهن

مانواري اديب، محقق، دانشور محترم غلام رباني آگرو صاحب جي جنم ڏينهن جي حوالي سان سندن هڪ اڻڇپيل تحرير پيڻا طور پيش ڪجي ٿي. (اداري)

[هيءُ مضمون، نڪولائي منوچيءَ جي اطالوي زبان ۾ لکيل ڪتاب "سوريا دو موگور" (SORIA DO MOGOR) ترجمو ٿيل آهي. اهو ڪتاب سن 1906ع ۾، لنڊن مان، چئن جلدن ۾، شايع ٿيو هو. مون ڪتاب جي چئن ئي جلدن جو انگريزي ترجمو پڙهيو آهي، جنهن ۾ شهزادي دارا جي پوين ڏينهن جو احوال ڏاڍو دل ڇهائيندڙ هو، تنهنڪري ان کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڇپائڻ جو خيال آيم.]

[نڪولائي منوچوي اٽليءَ جو رهاڪو هو. چوڏهن ورهين جي عمر ۾ پنهنجي وطن مان نڪتو ۽ مختلف ملڪ گهمندو، ايران جي رستي، جنوري 1656ع ۾ هندستان ۾ پهتو، جتي دارا جي توبخاني ۾ ڀرتي ٿيو. هن شهنشاهه شاهجهان جي پٽن ۾ هندستان جي تخت ۽ تاج لاءِ جنگ اکين سان ڏٺي. منوچي سني پايي جو طبيب هو. سو، شاهي دربار تائين سندس رسائي ٿي ۽ ڪيس مغل سلطنت جي بين معاملن کي به ويجهو ڏسڻ جو موقعو مليو. بعد ۾، هن پنهنجن يادگيرين جو ڪتاب لکيو، جيڪو سندس وفات کان پوءِ يورپ ۾ شايع ٿيو. پاڻ 1639ع ۾ ڄائو هو ۽ 1717ع ۾ وفات ڪيائين.]

• • • •

جنگ جي ميدان تي شڪست کائڻ کانپوءِ، شهزادي دارا وٽ مشڪل سان ٻه هزار ماڻهو هئا، جن سان گڏجي هو سنڌ ڏانهن پناهه لاءِ روانو ٿيو. ڪيس رستي تي رڻ پٽ خشڪ ميدانن مان لنگهڻو پيو، جتي ڪلاڪن ۽ پاڻيءَ جي سخت اڻاٺ هئي. ازانسواءِ، اها گرميءَ جي مند هئي، جنهن سندس سفر کي هيڪاري ڏکيو ڪيو. ڪوشش اها ئي هئس، ته رات ڏينهن سفر جاري رکي، جو ته پنيان پاٽس محي الدين اورنگزيب عالمگير جا عملدار راجا جئسنگهه ۽ بهادر خان ڌوڪيندا ٿي آيا. مسلسل سفر سندس ساٿين کي ٿڪائي بيحال ڪري وڌو. ڪيترائي سپاهي ڪجهه آرام ڪرڻ جي اميد سان پوئتي رهجي ويا، پر انهن تي اوچتو ڌاڙيل اچي ڪڙڪيا، جيڪي ڦرلٽ ڪرڻ کان پوءِ گهڻن کي ماري هليا ويا.

اورنگزيب جي ٻنهي عملدارن مان راجا جئسنگهه سفر اهڙي نموني ۾ ڪري رهيو هو، جيئن دارا کي ڀڄي وڃڻ جو موقعو ملي. ڪيس دارا لاءِ ڪا محبت ته ڪانه هئي. پر ساڳئي وقت هن کي اها ڳالهه به نٿي وڻي ته شهزادو دارا پنهنجو سر وڃائي. هن اهو ئي ڪافي ٿي سمجهيو، ته دارا ڪنهن دور دراز ملڪ ڏي هليو وڃي. جئسنگهه جي انهيءَ روش ڪري، دارا موقعي جو فائدو ورتو، گرفتاريءَ کان پاڻ بچائي، ڪڇ - نگر جي راجا جي ملڪ ۾ پهتو، جنهن سندس سنو آدرڀاءُ ڪيو ۽ ڪيس اَٽ، گهوڙا ۽ سفر لاءِ ٻيو رسد ڏنو.

دارا جي دل گهري ٿي، ته اتي پنهنجن ساٿين کي ڪجهه آرام ڪرڻ جي مهلت ڏئي، پر دشمن جا ماڻهو سندس پٺ وٺيون ٿي آيا، تنهنڪري ائين ڪرڻ ممڪن نه هو. ساڳئي وقت دارا ۾ ايتري طاقت به ڪانه هئي، جو جئسنگهه ۽ بهادر خان جو مقابلو ڪري سگهي. اهڙيءَ حالت ۾ لاچار ڪيس سنڌ ۾ درياءَ واري علائقي ڏانهن وڃڻو پيو، جتي جي رهاڪن کي جيئن ئي سندس آمد جي خبر ملي، ته ڊپ ۾ ٻيڙيون ساڙائي ڇڏيون. بدنصيب شهزادو وڏيءَ مصيبت ۾ اچي ويو: هڪ طرف دشمن سندس پيرو ڪنيو ٿي آيو، ٻئي طرف ڪيس سفر جاري رکڻ لاءِ ڪيترين ئي دريائي شاخن کي ٽپڻو هو، جنهن لاءِ

وٽس ٻيڙيون ڪونہ هيون. آخر، هن وڻ ڪپائي ۽ جاپون ٺهرائي، انهن جي ڪاٺ مان ٻہ جوڙائي درياءُ پار ڪيو. جڏهن هو پرينءَ پر پهتو، تہ باقي وٽس وڃي پنج سؤ ماڻهو بچيا: ٻيا يا تہ ڪيس ڇڏي پٺي ويا هئا، يا وري سفر ۾ موت جو شڪار ٿيا هئا.

• • • •

درياءُ پار ڪرڻ جو مسئلو حل ٿيو، تہ دارا بکر جي قلعي ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو، جو اڃا تائين سندس ماڻهن جي قبضي ۾ هو ۽ ڪافي مضبوط هو، پر اتي ڪيس خبر پئي، تہ خليل الله خان بکر جي قلعي کي وڏي لشڪر سان گهيرو ڪيو وينو آهي ۽ قلعي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ڪوبہ رستو ڪونهي. سو، اتي بہ ڪيس ڇوٽڪاري جي راهہ نظر ڪانہ آئي. هوڏانهن راجا جئسنگهہ ۽ بهادر خان بہ سٽت پهچڻ وارا هئا.

دارا جو ٻيو ارادو اهو هو، تہ ايران هليو وڃي، جو گهڻو پري ڪونہ هو. ازانسواءِ، ايران ڏانهن ويندڙ رستي تي ڪيس جيوڻ خان سان ملڻ جي اميد هئي، جو هندستان جي مغل سلطنت ۽ ايراني سلطنت جي دنگ تي، وڏيءَ جاگير جو مالڪ هو. دارا ٻہ دفعا جيوڻ خان کي موت جي منهن مان بچايو هو. شهنشاهہ شاهجهان حڪم ڪيو هو، تہ جيوڻ خان کي سندس گناهن جي ڪري، هاٿيءَ جي پيرن هيٺان چيڀاٽي ماريو وڃي، پر دارا ٻانيو تہ انهيءَ احسان جي ڪري، جيوڻ خان سندس مدد ڪندو. آخرڪار، هن جيوڻ خان وٽ پناهہ لاءِ وڃڻ جو پڪو فيصلو ڪيو.

جڏهن دارا، جيوڻ خان وٽ پهتو، تہ هن شخص دل ۾ پهہ ڪيو تہ جيڪڏهن مان دارا کي قيد ڪري اورنگزيب جي حوالي ڪندس، تہ هو مونکي وڏا انعام اڪرام ڏيندو. انهيءَ ڪُڌي ڪم تي جيوڻ خان جي دل کي ذري برابر بہ لوڏو ڪونہ آيو. سو، ظاهر ۾ تہ هن دارا جو وڏو آدرياءُ ڪيو. پر، سٽت، پنهنجا ماڻهو گڏ ڪري، بدنصيب شهزادي ۽ سندس گهر جي ڀاتين تي اهڙو تہ سخت پهرو ببهاريائين، جو دارا جي نوڪرن لاءِ پنهنجي آقا کي کاڌو ۽ پاڻي پهچائڻ بہ مشڪل ٿي پيو. پنهنجيءَ سازش کي پوريءَ طرح ڪامياب ڪرڻ لاءِ هن حڪم ڪيو تہ دارا جي سپاهين کي ٽولن ۾ ورهائي، جدا جدا هنڌن تي رکيو وڃي. جڏهن اهو سڀڪجهہ ٿي ويو، تہ هن پنهنجي رٿيل قدم کڻڻ جو فيصلو ڪيو.

دارا جي زال پاڻ کي اهڙيءَ آفت ۾ آيل ڏسي خيال ڪيو، تہ پنهنجي مڙس ۽ اولاد جي دردناڪ پڇاڙي ڏسڻ بدران بهتر آهي، تہ آپگهات ڪريان. سندس اهڙو ارادو ڏسي، سندس وفادار گهرو نوڪر ڪيس ائين ڪرڻ کان روڪيو. چيائينس تہ "مان جيڪي ڪجهہ آهيان، سو شهزادي جي طفيل آهيان. هن موقعي تي مان پنهنجي حياتي شهزادي دارا تان قربان ڪرڻ گهران ٿو. مان احسان فراموش جيوڻ خان کي قتل ڪرڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو."

هن منٿ ميڙ ڪري دارا کان پستول ورتو، جو شهزادي کي احمدآباد جي هڪ ڏڄ واپاريءَ تحفي طور ڏنو هو. اهو پستول لڪائي، نوڪر انهيءَ هنڌ ويو، جتي جيوڻ خان پنهنجن ماڻهن سان گڏ وينو هو. جڏهن هو جيوڻ خان کي ويجهو ٿيو، تہ چوبدارن ڪيس روڪيو ۽ پڇيو تہ "ڪهڙو ڪم اٿئي؟"

بهادر فريدون - نوڪر جو نالو هو. جواب ڏنو تہ مان شهزادي دارا وٽان جيوڻ خان کي هڪ املهہ ماڻڪ تحفي طور ڏيڻ آيو آهيان، جو ڳوٿريءَ ۾ بند آهي.

جيوڻ خان اها ڳالهہ ٻڌي لالچ ۾ چيو تہ "نوڪر کي اچڻ ڏيو."

فريدون، نهايت احترام سان، فرشي سلام ڪندو، ڳوٿريءَ کي ٻنهي هٿن ۾ جهليندو، اچي جيوڻ خان جي اڳيان بيٺو. جيئن ئي جيوڻ خان ڪانئس ڳوٿري وٺڻ لاءِ پنهنجو هٿ اڳتي ڪيو، تہ هن پستول ڇوڙيو، (جنهن جو گهوڙو اڳيئي چاڙهي ڇڏيو هئائين) پر سندس نشانو خطا ويو!

جڏهن بدبختيءَ جو ڪارو ڪڪر ماڻهوءَ جي مٿي تي ٿو پوي، تہ هٿيار ۽ منصوبا، پوءِ اهي ڪيڏي بہ اعليٰ پايي جا ڇونہ هجن، سندس بچاءُ ڪرڻ بدران، ڦري سندس ڦاسڻ جا ڦندا بڻجي پَون ٿا. جيڪڏهن فريدون جو هيءُ منصوبو سچ پچ ڪامياب

ٿئي ها، تہ جيوڻ خان جي ماڻهن ۾ جيڪو وڳوڙ پيدا ٿئي ها، ان جو فائدو وٺي دارا کي ايران ڏينهن کسڪي وڃڻ جو موقعو ملي ها، پر بدقسمت فريدون جهلجي پيو.

هاڻي جڏهن جيوڻ خان کي معلوم ٿيو تہ دارا مٿس حملو ڪرايو هو، تہ هن پنهنجون سختيون هيڪاري وڌائي ڇڏيون. دارا جي ڪٽنب جي ڀاتين کانسواءِ باقي سيني ماڻهن کي قيد ڪيائين. دارا جي بيگم کي جڏهن خبر ملي تہ فريدون پنهنجي منصوبي ۾ ناڪام ٿيو ۽ هاڻي سندس مڙس جي ڇوٽڪاري جي ڪابہ صورت ڪانهي، تہ هن دل لوڙهي وڌي ۽ بيعزتيءَ کان بچڻ لاءِ زهر کائي ڇڏيائين (جو سندس منديءَ ۾ ٽڪ جي هيٺان رکيل هو). نوڪريائين سخت روڄ راڙو شروع ڪيو، جو ٻڌي گهر جا سڀ ڀاتي اچي گڏ ٿيا. دارا جو پٽ سپهرشڪوه ۽ ڌيءَ جاني بيگم پنهنجي ماءُ کي ڏسي، زارو زار روئڻ لڳا. ايتري ۾ شهزادو دارا بہ اچي پهتو. واردات ڏسي هن جي دل کي ايڏو تہ ڌڪو آيو، جو سندس وات مان هڪ اکر بہ نہ اڪليو.

جيوڻ خان جي جاءِ تي ڪو پٿر دل ماڻهوءَ بہ هجي ها تہ سندس دل پگهرجي پوي ها. شايد، جيوڻ خان کي بہ ڪهل اچي وڃي ها پر عين انهيءَ مهل دارا جي رت جو پياسي، بهادر خان اچي ڪڙڪيو. هن جا ماڻهو دارا کي پڪڙڻ لاءِ جاءِ ۾ گهڙيا. دارا سمجهي ويو تہ دشمن اچي پهتو، سو هڪدم پنهنجا هٿيار پهرڻ لڳو، تہ جي پيو نہ، تہ گهٽ ۾ گهٽ، وڙهندي وڙهندي پنهنجي بيگم جي پاسي ۾ دم ڏيان. پر، سندس اها ڪوشش بہ ناڪام ٿي. بهادر خان هڪل ڪئي تہ "قيديءَ کي گرفتار ڪريو!"

بهادر خان جا سپاهي، دارا وٽ پهچي ويا. ڪيس پڪڙي، اولاد کان جدا ڪيائون. هن تمام سختيءَ کان ڪم ورتو ۽ انهن رعايتن ۽ مروتن جو ڪوبہ خيال نہ رکيو، جي شاهي خاندان جي ماڻهن لاءِ مخصوص هونديون آهن. دارا کي هٿڪڙيون هنيائون ۽ چيلهہ سان زنجيرون ٻڌائون. پوءِ هنن چار هاٿي آندا، جن تي هوديون رکيل هيون. دارا کي هڪڙيءَ هوديءَ ۾ وهاريو ويو. هر هڪ هاٿيءَ جي چوڌاري ٽن هزارن نيزي بازن ۽ اگهاڙين ترارين وارن سپاهين جو پهرو رکيو ويو. اهڙيءَ ريت لشڪر جا چار حصا ڪيا ويا، جن ۾ شهزادي جي زالن ۽ ٻچن کي بہ ورهائي قيد ڪيو ويو. اهو سڄو ڪم اهڙي تہ مخفي نموني ۾ ڪيو ويو، جو ڪنهن بہ عام سپاهيءَ کي سُڌ نہ رهي، تہ شهزادو دارا لشڪر جي ڪهڙي حصي ۾، ڪهڙيءَ هاٿيءَ تي ۽ ڪهڙيءَ هوديءَ ۾ قيد آهي. هر هڪ هوديءَ جي پٺيان هڪ سپاهي اگهاڙيءَ ترار سان ويهاريو ويو، تہ جيڪڏهن اتفاق سان شهزادي کي آزاد ڪرائڻ لاءِ ڪو حملو ٿئي تہ پٺيان ويٺل سپاهي پنهنجيءَ اگهاڙيءَ ترار سان دارا جو سر ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏي.

دهليءَ ڏانهن واپسيءَ جو سفر شروع ٿيو. لشڪر جي اڳيان راجا جئسنگهہ ٿيو ۽ پويان بهادر خان. هنن بکر جي قلعي وارو رستو ورتو. اهڙيءَ ريت، بدنصيب دارا جي قافلي جو آخري سفر سنڌ مان ٿيو.

منوچيءَ لکيو آهي تہ "بکر جي قلعي تي اسان جو قبضو هو. پر، اورنگزيب جا ماڻهو اسان تي حملن مٿان حملا ڪري رهيا هئا. اسان بہ دليريءَ سان مقابلو ڪري رهيا هئاسون. دشمن ننهن چوٽيءَ جي زور لڳائڻ جي باوجود اسان کي ڪجهہ ڪري ڪونہ سگهيو. انهيءَ ڪري، هن ارادو ڪيو تہ يورپي توبچين کي پنهنجي پاسي ڪجي. انهيءَ مقصد سان هنن قلعي ۾ تير اڇلايا، جن سان خط ٻڌل هئا. انهن خطن ۾ هنن اسان کي دارا جو پاسو ڇڏي، پنهنجي پاسي اچڻ جي دعوت ڏني. اهڙي خط وارو هڪ تير مونکي بہ اچي ڪلهي ۾ لڳو. مان ان وقت ڪوٽيءَ ۾ رينو هئس. رات جو اٽڪل اٺ لڳا هئا. مون تير پنهنجي ڪلهي مان ڪڍيو ۽ زخمي حالت ۾ سڌو خواجہ وٽ ويس. ڪيس تير ۽ خط ڏيکاريم. هن منهنجيءَ وفاداريءَ تي خوش ٿي، مونکي سروپاءِ ڏئي ڏڪائي ۽ گلاب جي پاڻيءَ جا ڪيترا شيشا تحفي طور ڏنا.

اورنگزيب پنهنجي عملدار خليل الله خان

تي تمام گهڻو زور رکيو هو، ته بکر جي قلعي تي هر حالت ۾ قبضو ڪري. خليل الله خان هٿيارن جي زور تي ته ائين ڪرڻ ۾ ڪامياب ڪونه ٿيو، انڪري قلعي جي محافظ خواجه سرا کي، جنهن جو نالو بسنت هو، خط لکيائين ته "تون قلعو منهنجي حوالي ڪندين، ته مان تنهنجون سڀ گهرجون پوريون ڪندس." جڏهن اهڙا خط بسنت وٽ تمام گهڻا آيا، ته هن ڪڪ ٿي، خليل الله خان ڏي چوائي موڪليو ته دارا جي قسمت رولڙي ۾ آهي، سو مان قلعو تنهنجي حوالي ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. پر ان باري ۾ ڏي وٽ جون ڳالهيون ڪرڻ لاءِ تون پاڻ اچ، ته گڏجي عهدنامو ڪريون.

خليل الله اهو خط پڙهي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ هڪدم لاهور ۾ باقي بچيل پنهنجو لشڪر ساڻ ڪري، بکر ڏانهن روانو ٿيو. جڏهن بکر اچي پهتو، ته بسنت کي اطلاع موڪليائين ته مان اچي ويو آهيان، ۽ ائين به چوائي موڪليائيس ته قلعي جي قبضي ملڻ تي محي الدين اورنگزيب بادشاهه عالمگير ڏاڍو خوش ٿيندو. توکي وڏا انعام اڪرام ملندا.

بسنت، خليل الله خان جي پهچڻ جو ٻڌي، خوش ٿيو ۽ ڪيس موزون جواب ڏيڻ بابت ويچار ڪرڻ لڳو. هن مون ڏي ماڻهو موڪليو. جڏهن وٽس ويس، ته مون کي چيائين ته جنهن باغ ۾ خليل الله خان لٿل آهي، انهيءَ طرف واريءَ توب جي منهن ۾ پراڻا پادر وجهه. سندس حڪم موجب توب منهن تائين، پراڻن پادرن سان پري ويئي. پوءِ بسنت، خليل الله خان ڏي خط لکي موڪليو ته: "مان توسان گهڻو ڳالهائڻ نٿو گهران. تون سڄي عمر عورتن جو دلال ٿي هريو آهين ۽ سندن پادر به جهليا اٿيئي. هاڻي، هيءُ مردن جا پادر به وٽ، جن جو تون لائق آهين."

هن اهو خط بند ڪري، خليل الله خان جي ماڻهوءَ کي بند ڪري، ڏنو، جو وٺي هو خوش ٿي بيڙيءَ ۾ چڙهي، درياهه جي ڪپ تي خليل الله خان جي منزل واري ڏانهن روانو ٿيو. اسان مٿان قلعي جي ٻت تي چڙهي اهو نظارو ڏسي رهيا هئاسون.

جڏهن بيڙي باغ وٽ پهتي ۽ بسنت اندازو ڪيو، ته خليل الله خان هاڻي خط پڙهي رهيو هوندو، ته هن اسان کي توب ڇوڙڻ جو چيو. اسان سندس حڪم تي، خليل الله خان جو تنبو پراڻن پادرن سان پري ڇڏيو.

خليل الله خان شرم ۾ ٻڏي ويو. هن اسان کان پنهنجيءَ بيعزتيءَ جي بدلي وٺڻ لاءِ پنهنجن سمورن توبچين کي ان وقت قلعي ڏي تي گوليبازي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. قلعي تي ايتري ته گوليبازي ٿي، جو اهو ٿيو، جنهن تي اسان جو جهنبو ڪتل هو، تن گولن ڇيري ڦاڙي ڇڏيو، پر اسان جو خواجه سرا مڙڻ وارو نه هو. هن ٻيءَ رات اسان کي سمورن توبن سان خليل الله خان تي گوليبازي ڪرڻ جو حڪم ڏنو، ۽ چيو ته لوهي بم (IRON BOMB) استعمال ڪريو، ته جيئن دشمن کي پتو پوي ته اسان وٽ هٿيارن ۽ بارود جو ڪافي ذخيرو آهي. رات جو وقت هو. بهادر بسنت ٻيو حڪم ڏنو ته ايتري روشنائي ڪريو، جو اصل ڏينهن ٿي وڃي ته جيئن دشمن کي پتو پوي ته اسان ڊنل نه آهيون. اسان ائين ڪيو.

خليل الله خان بڇڙو ٿي، لاهور جي وات ورتي. پنيان پنهنجو لشڪر ڇڏي ويو، جنهن قلعي جو گهيرو قائم رکيو.

خليل الله خان جي روانگيءَ کان چاليهه ڏينهن پوءِ اسان قلعي کان پوري پند تي، هاٿين جو هڪ ڏگهو قافلو اولهه کان اوڀر ويندي ڏٺو. اسان جي توبچين مٿن سخت گوليبازي ڪئي. ايتري ۾ هڪ گهوڙيسوار اچو جهنبو ڪٽي بيڙيءَ ۾ چڙهي آيو. خواجه سرا سوار کي قلعي ڏي وٺي اچڻ لاءِ اجازت ڏني جڏهن سوار قلعي ۾ پهتو ته هن خواجه سرا کي هڪ خط ڏنو، ۽ زور سان چيو ته، "مان اوهان کان شهنشاهه اورنگزيب عالمگير جي نالي ۾ گهر ڪريان ٿو ته اوهين قلعو اسان جي حوالي ڪريو، ڇو ته اسان شهزادي دارا کي قيد ڪري، پاڻ سان وٺي وڃي رهيا آهيون."

اها منحوس خبر ٻڌي، اسان سيني جا منهن لهي ويا، خواجه سرا، سوار کي جواب ڏنو ته هن قلعي

جي نگراني مون کي شهزادي دارا سپرد ڪئي هئي، سندس حڪم ڪانسواءِ مان قلعو ڪنهن جي به حوالي ڪونه ڪندس.

سوار اهو جواب کڻي روانو ٿيو. اڃا ڪنڌيءَ تي ئي ڪونه پهتو هو، جو اسان هٿيارٻند ماڻهن جون ست ٻيڙيون قلعي ڏي ايندي ڏٺيون. انهن ماڻهن جو مهندار چغتائي خان ازبيڪ نسل جو هو ۽ وڏيءَ آڪڙ سان ٻيڙيءَ ۾ ويٺو هو. مون پنهنجن ماڻهن کي بندوقون تيار رکڻ جو حڪم ڏنو. جڏهن ٻيڙيون قلعي کي ويجهو پهتيون، ته اسان مٿن بندوقبازي ڪئي. هنن جو ڪافي نقصان ٿيو ۽ هو پوئتي موٽيا. اسان مٿن بندوقبازي جاري رکي.

اسان جو محڪم ارادو ڏسي، بهادرخان، دارا کي وڃي عرض ڇيو ته هو پنهنجي خواجه سرا بسنت کي پيش پوڻ جو حڪم ڏئي. ٻيءَ صورت ۾ هو (بسنت) ايستائين مقابلو جاري رکندو، جيستائين قلعي ۾ رهندڙ سمورا ماڻهو ڪُسي وڃن.

دارا کي پنهنجي خواجه سرا ۽ پنهنجن ماڻهن تي ڪهل آئي. هن پنهنجي هٿ سان لکي موڪليو ته:

"اهو بدنصيب جنهن جي لاءِ اوهان
لڙي رهيا آهيو مان ئي آهيان.
اوهان کي عرض ڪريان ٿو ته
دشمن کي قلعو خالي ڪري ڏيو."

جڏهن بسنت، دارا جو خط ڏٺو ۽ سندس اکر سڃاتا، ته هن شينهن جهڙي بهادر مڙس جي ڇاتي ڇجي پيئي. زارو زار روئڻ لڳو. اسان سڀني جي اکين مان ڳوڙها وهڻ لڳا.

جڏهن بهادرخان کي هوش آيو ته هن جواب ۾ لکي موڪليو ته اسان کي پنهنجو ضروري سامان کڻي قلعي مان نڪري وڃڻ جي مهلت ڏيو.

بهادرخان چوائي موڪليو ته اوهان پنهنجو ضروري سامان سڙو پلي کڻي وڃو، پر قلعي ۾ رهندڙ شاهي خاندان جا سڀ مرد، زالون ۽ ٻار توڙي قلعي جو خزانو ۽ ٻيو سامان منهنجي حوالي ڪريو. هن اهو به شرط وڌو ته اسان قلعي مان نڪري درياءَ جي الهندي طرف وڃون، پر هنن جي روانگي ٿيڻ کان اٺ ڏينهن پوءِ پلي دهليءَ جو رستو وٺون.

هن اهو شرط ان خيال کان وڌو ته متان اسان سندس ڇانوڻيءَ ۾ گهڙي، دارا کي ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪريون.

اسان ٽن ڏينهن کان پوءِ قلعو خالي ڪيو.

بهادرخان جو لشڪر پنهنجي شاهي قيديءَ يعني شهزادي دارا کي ساڻ وٺي ڀکر کان پري هليو ويو. اورنگزيب اجمير جي لڙائيءَ بعد موٽي دهليءَ پهچي ويو هو، بهادرخان ڏانهن حڪم موڪليائين ته سفر تڪڙو طئي ڪري، دارا کي ترت سندس اڳيان پيش ڪيو وڃي. دارا جي نگرانيءَ لاءِ به سخت حڪم ڏنائين. بهادرخان سندس حڪم جي پوئواريءَ ۾ هر رات پنهنجو تنبو دارا جي تنبوءَ جي پرسان هڻائيندو هو. ٻنهي تنبن جي چوڌاري سخت پهرو هوندو هو. دارا جي تنبوءَ ۾ سڄي رات هڪ ماڻهو اگهاڙي ترار کڻي دارا جي مٿان بيهندو هو. کيس حڪم مليل هو ته جيڪڏهن ڇانوڻيءَ ۾ ڪا به گڙٻڙ ٿئي، ته هو هڪدم دارا جو سر ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏي.

چاليهن ڏينهن ۾ سفر پورو ڪري، هو دهليءَ کي ويجهو اچي پهتا. جڏهن اورنگزيب کي اهڙو اطلاع پهتو، ته هن بهادر خان ڏانهن، حفاظت طور، هٿيارٻند فوج جا وڌيڪ دستا موڪلي ڏنا. ان کانپوءِ اورنگزيب حڪم جاري ڪيو، ته دهليءَ جي شهر ۾ داخل ٿيڻ وقت دارا کي بيعزتو ڪرڻ لاءِ هاٿيءَ جي اگهاڙيءَ پٺيءَ تي هڪ ڪليل هوديءَ ۾ وهارجي ۽ پاسي ۾ پٽس سپهرشڪوه هجي. ٻنهي جي پٺيان ماڻهو اگهاڙي ترار کڻي بيهي. اورنگزيب پنهنجي وڏي ڀاءُ دارا کي انهيءَ نموني ۾ دهليءَ جي شهر ۾ بي عزتو ڪري آندو.

دارا جي هاٿيءَ جي چوڌاري بيشمار گهوڙيسوار هئا، جن کي چمڪندڙ زرهون پيل هيون. ۽ هٿن ۾ اگهاڙيون تراريون هيون. بهادرخان پنهنجي هاٿيءَ تي اڪيلو هو، جو دارا جي هاٿيءَ جي پاسي ۾ هلي رهيو هو. سندس سپاهين کي به تاڻيل تير ڪمان

هٿن ۾ هئا. انهيءَ حالت ۾ شهزادي دارا کي بڇڙو ڪرڻ لاءِ دهليءَ جي مکيه رستن تان سفر ڪرايو ويو.

اها تاريخ ٻي آڪٽوبر هئي، ۽ عيسوي سنه هڪ هزار ڇهه سؤ ستونجاهه هو. شهزادي دارا جا پير ٻڌل هئا ۽ هٿ ڪليل هئا. سندس چهرو اداس هو، جڏهن لشڪر قلعي کي ويجهو پهتو، ته هڪڙي فقير صدا هنئي ته "او دارا، جڏهن تون آقا هئين، ته مون کي هميشه خيرات ڏيندو هئين، اڄ تو وٽ ڪجهه ڪينهي."

دارا جو هٿ هڪدم پنهنجي ڪلهي ڏي ويو ۽ ڪاري شال جا ڪيس چوغي وانگر ڍڪيل هئي، سا لاهي، فقير ڏانهن اڇلايائين.

پر، بهادر خان، جو ويجهو هو، تنهن ڇيو ته شال ڪٽي ورتو، "قيديءَ کي خيرات جو حق ڪونهي." اهو ٻڌي، فقير جيوڻ خان کي گاريون پٽي ڪڍيون.

سنت، هو شاهي محل وٽ اچي پهتا. اتي شهزادي کي ٻه ڪلاڪ ترسايو ويو، ته جيئن هر شخص جي مٿس نظر پوي. سخت گرميءَ جي مهل هئي. شهزادو دارا هڪ ننڍي هاٿيءَ تي ويٺو هو. اهو ڏکوئيندڙ نظارو ڏسي ماڻهن جون اکيون ڏک سان ٽمٽار ٿي ويون.

سورهيه، سخي ۽ هر دلعزيز دارا پاڻ به سراسر ڏک جي تصوير هو!

شهزادو اهڙيءَ حالت ۾ ويٺو رهيو، ۽ اورنگزيب کيس اڃا به وڌيڪ بي مانو ڪرڻ لاءِ کيس اهو حڪم موڪلڻ ٿي گهريو ته هاٿيءَ تان لهي، پيرين پيادو، جيئن زنجيرن ۾ ٻڌل هو، تيئن سندس اڳيان اچي حاضر ٿئي. پر، شائسته خان کيس صلاح ڏني ته گهٽين ۾ ڳالهين جي ڪري، ائين ڪرڻ مناسب نه ٿيندو. سو، شهزادي دارا کي اتان شهر جي ٻاهران هڪ باغ ۾ وٺي ويا، جنهنجو نالو خضرآباد هو ۽ جمنا نديءَ جي ڪپ تي هو.

سُنت هڪ حڪم جاري ٿيو، ته ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ دارا کي گواليار جي قلعي ڏانهن موڪليو ويندو. اهو حڪم عام ماڻهن جي ڏڪويل دلين کي ٺارڻ لاءِ جاري ڪيو ويو، پر، ان جو اصل مطلب ڪين نڪرڻ هو.

اورنگزيب، دارا ڏانهن ماڻهن جي دل جو لاڙو معلوم ڪرڻ واسطي هڪ ڪيڏ ڪئي. هن مکيه ماڻهن کان راءِ ورتي ته بهتر ڳالهه ڪهڙي آهي ته دارا کي قتل ڪجي، يا گواليار موڪلجي؟ بهرحال هن دارا کي قتل ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو هو.

مڙني مکيه ماڻهن کي اورنگزيب جي بڇڙي ارادي جو پتو هو ۽ هنن ڄاتو ٿي ته ڪانئن راءِ پڇڻ رڳو هڪ ڍونگ آهي، انڪري هنن ڇيو ته دارا کي مارڻ گهرجي، نه ته عام خلق کي سندس آزاد ٿيڻ جو هميشه آسرو رهندو، دانشمند خان اڪيلو شخص هو، جو انهيءَ راءِ سان شامل نه ٿيو، جيتوڻيڪ دارا سان سندس ڪوبه لاڳاپو ڪونه هو. جن دارا جي قتل لاءِ گهڻو زور ڀريو، سي هئا: شائسته خان، محمد امين خان، بهادر خان ۽ طبيب دائود.

ستت ئي دائود، اورنگزيب جي نظرن ۾ ڪري پيو ۽ نهايت ذليل ٿي مئو. قدرت جو اهو قانون آهي ته جيڪو شخص پاڻ کان وڏن کي خوش ڪرڻ لاءِ سندن چاپلوسي ڪري ٻئي جي جان مال جو مدو ٿيندو آهي، سو پاڻ به ساڳين ئي ماڻهن جي هٿان بڇڙو ٿيندو آهي.

دائود وانگر دارا جي جان جي وڏي ۾ وڏي دشمن سندس ويڳي ۽ اورنگزيب جي سڳي ڀيڻ روشن آرا بيگم هئي ڪيس اورنگزيب ئي زهر ڏياري مارايو.

بهرحال، اورنگزيب، جنهن کي دارا جي قتل کان وڌيڪ ٻي ڪا ڳالهه خوش نٿي ڪري سگهي، پنهنجن درباري مقربن جي راءِ ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو.

تاريخ چوويهين آڪٽوبر تي هن خالص خان کي حڪم ڏنو ته شهزادي سپهرشڪوه کي پيءُ کان ڌار ڪيو وڃي ۽ کيس گواليار جي قلعي ڏانهن موڪليو وڃي. اورنگزيب ننڍڙي شهزادي تي اها مهرباني ڪئي، جو کيس آفيم جو پاڻي پيارڻ جو حڪم ڪونه ڏنائين.

مغل بادشاهن جو اهو دستور هوندو هو ته قيديءَ کي ايئن نيراني آفيم جو پاڻي پياريندا هئا ته

ازخود ڳري مري ويندو هو.

دارا جڏهن ڏٺو ته سندس پٽ کي ته گواليار جي قلعي ڏانهن موڪليو ٿو وڃي، ۽ سندس باري ۾ خاموش آهي، تڏهن هو سمجهي ويو ته هاڻي حياتي باقي کي ٻه ٽي ڏينهن آهي.

سٽت اورنگزيب کيس چوائي موڪليو ته، "جيڪڏهن بخت تنهنجو ساٿ ڏني ها ۽ اڄ مان قيديءَ جي حالت ۾ تنهنجي اڳيان هجان ها، ته تون مون سان ڪهڙي هلت ڪرين ها؟"

دارا پليءَ پت چاتو ٿي ته اهو سوال ٻه مٺس هڪ ٽوڪ آهي! سو، هڪ بي ديي ماڻهوءَ وانگر کيس ٽڙي ڪڙي جواب ڏياري موڪليائين ته، "جيڪڏهن ائين هجي ها، ته دهليءَ جي قلعي جا چار وڏا دروازا تنهنجي سوال جو جواب ڏين ها، جن ۾ تنهنجي لاش جا چار ٽڪر لڙڪندا نظر اچن ها."

اورنگزيب اهو جواب ٻڌي، باهه ٿي ويو ۽ هڪدم دارا جي قتل جو حڪم ڏنائين. جڏهن هن پڇيو ته اهو ڪم ڪير ڪندو؟ ته نذربيگ پاڻ پيش ڪيو.

نذر بيگ، دارا جي پيءُ شاهجهان جو هڪ ٻانهو هو، جنهن کي هن ٻالي نندي کان وڏو ڪيو هو. جڏهن محي الدين اورنگزيب پنهنجي پيءُ کي ٻه نظربند ڪيو، ته پٽس جا سمورا ٻانها سندس پيش پيا. اورنگزيب، نذر بيگ کي انهن جي مٿان مقرر ڪيو. ڪنهن زماني ۾ دارا، نذربيگ کي ڪنهن لاغارضائي واريءَ هلت ڪري، چيڀيو هو. نذر بيگ ان ڳالهه جي بدلي وٺڻ جو موقعو ڏٺو. هن پنهنجو زيردست مقبول ۽ ٻيا اهڙا ڇهه ڄڻا: محرم، مشهور، اسارون، فراد، مراد ۽ فتح بهادر ساڻ ڪنيا. اهي سڀ درٻار مان روانا ٿيا. اتي اورنگزيب رعايا کي برغلائڻ لاءِ سيف خان کي چار هزار گهوڙيسوار ۽ ڪجهه اُٺ، جن تي رڌ پچاءَ جو ۽ ٻيو سفر جو سامان لڏيل هو، ساڻ ڪري روانگيءَ جو حڪم ڏنو، ته جيئن عام مشهور ٿئي ته دارا کي قيد ڪري گواليار جي قلعي ڏانهن پيو وڃي.

هو ڇهه ڄڻا رات جو خضر باغ وٽ پهتا، ۽ انهيءَ ڪمري ۾ گهڙيا، جنهن ۾ دارا نظر بند هو. هنن هڪدم کيس جهلي، ڌرتيءَ تي دسيو ۽ ترار سان ڪهي، سندس سر ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏيو. جسم کي رت ۾ ٻڏل ڇڏي، هو دارا جو سر ڪٽي، تڪڙا تڪڙا اورنگزيب ڏانهن ويا. ان وقت رات جا اٺ ٿيا هئا.

شاهجهان جي وڏي پٽ، مغل سلطنت جي وارث ۽ عام ماڻهن ۾ هردلعزيز دارا جو انجام اجهو اهڙو ٿيو.

اورنگزيب محلات جي باغ ۾ هو ته کيس خبر پئي، ته سندس وڏو ڀاءُ ڪسي ويو ۽ سندس سر ڪٽجي آيو آهي. حڪم ڏنائين ته سندس منهن تان رت اگهي، منڊي ٿالهيءَ ۾ وجهي پيش ڪريو.

هن پوءِ گهڻي روشني ڪرڻ جو حڪم ڏنو، ته جيئن هو دارا جي نرڙ وارو نشان ڏسي خاطري ڪري، ته سر دارا جوئي آهي ۽ نه ڪنهن ٻئي شخص جو.

جڏهن هن اهو نشان ڏسي خاطري ڪئي، ته حڪم ڏنائين ته سر ٿالهيءَ مان ڪڍي، هيٺ ڌرتيءَ تي رکو. پوءِ هن دارا جي منهن تي ترار سان ڌڪ هنيا ۽ چيو ته، "مغل سلطنت جي مالڪ ۽ بادشاهه ٿيڻ جي آرزو رکڻ واري جو هي منهن مهانڊو! هٽايو هن کي منهنجي اڳيان!"

ان کان پوءِ اورنگزيب، دارا جو سر پيتيءَ ۾ وجهي، اعتبار خان ڏانهن موڪليو، جو شاهجهان جي نظربنديءَ وقت سندس مٿان نگهبان هو.

دارا جو سر پوڙهي پيءُ کي موڪلڻ بعد اورنگزيب حڪم ڪيو ته دارا جو ڌڙ همايون جي مقبري ۾ دفن ڪيو وڃي.

انهيءَ رات دارا جي دشمن، ويڳي ڀيڻ روشن آرا جشن ملهائڻ لاءِ هڪ وڏي دعوت ڪئي.

جڏهن شاهجهان رات جو ماني کائڻ لاءِ وينو. ته اعتبار خان اندر گهڙيو ۽ پيتي شاهجهان جي اڳيان رکي چيائين، "بادشاهه اورنگزيب هيءُ تحفو پنهنجي پيءُ ڏي موڪليو آهي ۽ چيو آهي ته ڏسو ته مون اوهان کي وساريو ڪونهي."

ٻڍڙي شهنشاهه جواب ۾ چيو ته، "شڪر

آهي جو منهنجو پٽ قيد ۾ به اجا مونکي ياد ڪندو رهي ٿو.“

شاهجهان ابهرائيءَ مان پيتيءَ جو ڍڪ لاٿو، ته هن جي نظر دارا جي سِر تي پئي. دانهن ڪري، منهن ۾ وجي ميز تي ڪريو! سندس ڏند، ٽانون سان لڳي پڇي پيا، ۽ اتي ئي بيهوش پيو رهيو.

بيگم صاحبه (دارا جي سڳي ڀيڻ ۽ اورنگزيب جي ويڳي ڀيڻ) ۽ ٻيون زالون جي اتي حاضر هيون، پنهنجي ڪپڙا ڦاڙڻ، چوڙيون ڀڄڻ، مٽي جا وار پٽڻ، سينو ڪٽڻ ۽ پار ڪيڻ لڳيون.

اتي اعتبار خان، دارا جو سر هٽايو.

جڏهن ٻيڍڙو پيءُ هوش ۾ آيو، ته پنهنجي منهن ۾ پاڻ ڏڪ هڻڻ ۽ پنهنجي ڏاڙهي پاڻ پٽڻ لڳو، تان جو اها سڄي رتو رت ٿي ويئي. پوءِ پنهنجن ڳوڙهن ۾ ڳري ويو، هن پنهنجا ٻئي هٿ آسمان ڏي کنيا ۽ ڏک مان چيائين ”يا خدا، تنهنجي رضا!“

ايتري ۾ ڪي عورتون اندر آيون ۽ بيگم صاحبه کي اتان کڻي ويون، جا بيهوش ٿي ويئي هئي. ان کان پوءِ اهي زالون ٻيڍڙي شهنشاهه کي به اتان وٺي ويون.

اورنگزيب جي حڪم تي، اعتبار خان، دارا جو سر سندس ماءُ ممتاز محل جي مقبري، تاج محل ۾ دفنائڻ لاءِ موڪليو ويو ۽ اورنگزيب کي سڄيءَ روئداد کان واقف ڪيو. اهو ٻڌي، اورنگزيب ۽ سندس ڀيڻ روشن آرا ڏاڍا خوش ٿيا.

دارا کي ائين ختم ڪرڻ ڪانپوءِ، اورنگزيب سندس ٻن زالن کي پاڻ وٽ اچڻ جو حڪم ڏنو. هڪ سندس حڪم مڃيو ۽ وٽس ويئي. اورنگزيب، ساڻس شادي ڪئي ۽ منجهانئس ڪيس ڪام بخش پٽ ڄائو.

ٻيءَ، جنهن جو نالو رعنا دل هو قاصد کان پڇيو ته بادشاهه مون کي ڇا لاءِ سڏايو آهي؟

ڪيس ٻڌايو ويو ته بادشاهه توکي پنهنجي زال بنائڻ ٿو گهري.

اهو ٻڌي، هن چيو ته مون ۾ اها ڪهڙي ڳالهه آهي، جنهن تي بادشاهه جي دل آهي؟

اورنگزيب چوائي موڪليس ته مون کي تنهنجا وار ڏاڍا وڻندا آهن.

اهو ٻڌي هن پنهنجا سڀ وار ڪپي، اورنگزيب کي موڪلي ڏنا، ته ”جا شيءِ توکي وڻي ٿي، سا حاضر آهي. مونکي اڪيلائيءَ ۾ رهڻ ڏي.“

• • • •

عام ماڻهن ۾ مشهور ڪيو ويو هو ته اورنگزيب فقير آهي. پنهنجو گذران ڪرڻ لاءِ ويچارو ٽوپيون ناهي وڪڻندو آهي ۽ قرآن شريف لکي ماڻهن کي ڏيندو آهي. سو، شهزادي دارا جي وفات ڪانپوءِ، عام ماڻهن بخت جي لاهن چاڙهن بابت هڪ راڳ ناهيو، ته ڪيئن ان اورنگزيب کي تخت تي ويهاريو، جيڪو پاڻ کي فقير ۽ ديندار ڪوٺائيندو هو ۽ ڪيئن بخت سندس پيءُ شهنشاهه شاهجهان کي قيدي بنائي ۽ دارا کي قتل ڪرايو.

راڳ ۾ چيل هو ته: ”بخت، پنهنجي هڪ ئي ڦيري سان، فقير (اورنگزيب) جي مٿي تي ڪلاهه بدران تاج رکيو، ۽ ولي عهد شهزادي (دارا) جو سر وڄايو.“

جڏهن اورنگزيب کي انهيءَ شعر جي خبر پيئي، ته ڏاڍو ڪاوڙيو ۽ اعلان ڪرايائين ته ”جيڪو به اهو راڳ ڳائيندو، تنهن جي زبان ڪپي ويندي.“

پر، راڳ اهڙو ته سوز ۽ درد ڀريو هو، جو انهيءَ اعلان کان پوءِ به، عام ماڻهو لڪ ڇپ ۾ ڳائيندا هئا.

• • • •

اورنگزيب رڳو پنهنجي وڏي ڀاءُ دارا کي ڪونه مارايو. پر، پنهنجا سڀ ڀائر هڪ هڪ ڪري مارايائين. جڏهن پاڻ تخت تي وينو ته ”محي الدين“ (يعني دين کي جيئرو ڪندڙ) جو لقب اختيار ڪيائين. سو، هندستان جي هڪ اديب پنهنجي ڪتاب ۾ مٿس هيءُ تاريخي جملو لکيو:

اورنگزيب مغل بادشاهه ايڏو ته
ديندار هو، جو تهجد جي ڪابه
نماز قضا ڪانه ڪيائين ۽ پنهنجو
ڪو به ڀاءُ جيئرو ڪونه ڇڏيائين.

پروفيسر شمشاد احمد سومرو

مياں مخدوم عبدالرؤف مورائيؒ

(جيدعالم، عارف، اديب ۽ صحافي)

قاضي ميان عبدالرئوف مورائي، موري جي مشهور قديم علمي ۽ ادبي گهراڻي جي گوهر، جيد عالم، صاحبِ روحانيت بزرگ ۽ ولي ڪامل مخدوم قاضي خليفي عبدالواحد مورائيءَ جو وڏو فرزند هو. پاڻ 1220 هجري/ 1805ع کان 1223 هجري/ 1808ع اندر موري ۾ قاضين جي محلي ۾ تولد ٿيو(1).

خانداني پس منظر:

موري شهر ۾ قاضي خاندان جي وسڻ جي ڏس ۾ ڪيترين ئي روايتون ملن ٿيون جن مطابق ملتان مان ٻه ڀائر (ڪن روايتن مطابق ٽي بزرگ) مخدوم محمد طاهر ۽ مخدوم محمد هاشم شاهي سڙڪ وٺيو، ملتان مان آيا پئي، جڏهن موري پرسان پهتا ته موري واسين کي سندن اچڻ جي خبر پئجي وئي، انهن هنن بزرگن جي ڏاڍي خدمت ڪئي. سندن تقويٰ، علمي تشخص، ۽ ظاهري توڙي باطني فيض ۽ ڪمالات کي ڏسي مٿن زور ڀريائون ته پاڻ موري ۾ ئي رهائش اختيار ڪن. گهڻي زور بار ڪرڻ تي ۽ شهر واسين جي محبت کي ڏسي بزرگن، موري ۾ ترسڻ جو فيصلو ڪيو ۽ اتي ئي مستقل رهائش اختيار ڪئي. هنن بزرگن جا ملتان جي بزرگن سان گهڻا واسطا هئا. قاضي خاندان جي ڪن علمي شخصيتن کان ورتل انٽرويوئن مان معلوم ٿيو ته انهن پنهنجن وڏن کان سيني به سيني اهو ٻڌو ته ڪيترائي پيرا ملتان جا بزرگ جڏهن به سنڌ آيا ته هن خاندان جي بزرگن وٽ آيا ۽ ڏينهن ٻه ڏينهن جون پاڻ ۾ رهاڻيون ۽ روحاني ڪچهريون به ٿينديون رهيون. هن خاندان جي بزرگن جي طريقت جو سلسلو پڻ سهروردي هو. خليفي عبدالواحد کان پوءِ نقشبندي طريقو اختيار ڪيائون.

قاضي خاندان جي وڏي ڏاڏي مخدوم محمد طاهر (جيڪو نوشهري فيروز ۾ مخدوم عبدالرحمان عرف 'عمر پير' سان گڏ سندس نالي واري قبرستان ۾ مدفون آهي)، ڏهين صديءَ جي آخر ڌاري موري جي قاضي محلا (موجوده ميمڻ محلا) ۾ پنهنجي حويلي اڏي، اتي هڪ جامع مسجد ۽ مدرسو قائم ڪيو، جتي پاڻ به ديني علم جي تدريس شروع ڪيائين، ۽ ان بعد ٻين بزرگن پڻ انهيءَ درسگاهه ۾ درس تدريس جاري رکي. هن خاندان جي بزرگانه ۽ عالمانه محبت موري شهر جي تاريخ کي چارچند لڳائي ڇڏيا. سندن زهد، عبادت، تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ کي ڏسي ۽ سندن تعليمات جي اثر هيٺ ڪيترائي هندو مسلمان ٿيا. موري جي رهاڪو اڪثر مسلمانن جي ديني تعليم جو سهرو پڻ هن خاندان جي سر تي رکيل آهي، جنهن ڪري موري جي رهواسين ۾ ديناري ۽ خدا ترسي پيدا ٿي. هي خاندان اسلامي فقه ۾ سند يافته ۽ علم طب ۽ حڪمت ۾ وڏي مهارت رکندڙ هو. سندن علم جو اندازو هن ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته اڄ کان اٽڪل ٻه اڍائي سؤ سال اڳ ٿائين ديني علوم ۽ طب حڪمت تي هن خاندان جي بزرگن جون ڪيترين ئي نادر تصنيفون قلمي نسخن جي صورت ۾ عربي ۽ فارسيءَ ۾ موجود آهن. اهي ڪتاب ڪلڪ ۽ ڪاري مس سان لکيا ويا هئا، ڪئي ڪئي صفحن جي ٻاهران ڳاڙهي مس سان لکيل حاشياڻ نظر آيا.

تعليم وتربيت:

قاضي ميان عبدالرئوف مورائيءَ جي والد مخدوم قاضي خليفي عبدالواحد (1180هه/ 1766- 1255هه/ 1839ع) بن قاضي عبدالخالق مورائي جو موري شهر ۾ قاضين جي محلي ۾ ديني مدرسو هو، جنهن ۾ پاڻ ظاهري خواهه باطني علمن جو درس ڏيندو هو. ڪين روحاني فيض ۽ خلافت جو خرقو حضرت مجدد الف ثاني جي پڙپوٽي جي فرزند خواجه شاهه صفي الله 'صفي' کان حاصل ٿيو ۽ بعد ۾ خليفو سڏجڻ لڳو.

ميان عبدالرئوف مورائي شروعاتي تعليم پنهنجي والد صاحب کان حاصل ڪئي، ان بعد وڏيڪ

علمن جي تحصيل، مٿيارين جي مشهور عالم قاضي عبدالڪريم بن قاضي محمد عثمان متعلوي (متوفي 1261ھ/ 1845ع) ۽ ميان عبدالرحيم ٺٽويءَ کان حاصل ڪيائين، جتي فقه، عربي، فارسي ۽ ٻيا علوم حاصل ڪيائين (2). قاضي صاحب هڪ عالم باعمل ۽ مبلغ هو، دولتپور پرسان ڳوٺ شاهه حسن پيرزادي (ڪڇي اندر) ۾ مدرسو قائم ڪري درس تدريس شروع ڪيائين. سندن علمي فضيلت جي هاڪ پري پري تائين پکڙيل هئي. قاضي صاحب پنهنجي دور جو علامه هو.

شاگرد:

قاضي ميان عبدالرئوف مورائيءَ جي شاگردن جو تعداد تمام گهڻو آهي، جن ۾ وقت جا نامور عالمِ دين، مجذوب ۽ بزرگ اچي وڃن ٿا، جن مان ڪجھ هي آهن:

1- مولوي قاضي عبدالڪريم وند قاضي نعمت الله ڏاهري (سن ساوڙي تعلقو دولتپور). پاڻ سن ساوڙي جي مشهور ۽ معروف حڪيم قاضي عبدالغني ڏاهري (متوفي: 1320ھ/ 1902ع) جو پاءُ هو. سندن والد پڻ مجيل عالم ۽ صاحبِ بياض هو.

2- حافظ محمد ابراهيم لاکو، عالم هو ۽ پاڻ درس وتدريس سان لاڳاپيل هو جيڪو دولتپور پرسان ڪُور نور محمد جو وينل هو، بعد ۾ لڏي اچي 'دودي پاٽپو ٽي' جي ڳوٺ ۾ وينو (پاڻ پروفيسر ڊاڪٽر غلام محمد لاکي جو وڏو نانو ۽ حڪيم پروفيسر غلام الرسول لاکي جو پڙ ڏاڏو هو).

3- قاضي خدا بخش (3)، چنيجن وارو، عالم هو پر بعد ۾ مجذوب ٿي ويو.

(4) سيد حيدر علي شاهه، مير حسن علي ٺنڊي وارو (4).

(5) ميان عطا الله شاهه فيروز شاهي (متوفي 1325ھ/ 1907ع) جيڪو شرح ملا جامي تائين هُن سال پڙهيو ۽ بعد ۾ استاد جي اجازت سان شهداد ڪوٽي بزرگن وٽ وڃي پڙهيو (5).

6- مولوي حڪيم فضل محمد نوشهرائي(6).

7- ميان فقير محمد ويهڙائي (ويهڙ شريف نزد دادو، ڪجھ وقت پڙهيو بعد ۾ مخدوم غلام محمد ملڪائيءَ وٽ وڃي پڙهيو.)

8- ملا عبدالصمد سومرو (مورو).

9- قاضي مولوي نبي بخش مورائي (متوفي 1938ع).

ان کان علاوه ڪين مخدوم محمد يوسف ڪنياروي جن پنهنجن فرزندن: مخدوم عبدالله، مخدوم عبدالحق، عبدالحئي ۽ عبدالڪريم لاءِ استاد مقرر ڪيو، جيڪي چارئي وڏا عالم ۽ فاضل ٿي گذريا آهن (7). مخدوم عبدالله (متوفي 1282ھ) ۽ مخدوم عبدالحق (متوفي 1325ھ) درگاهه ڪنياروي شريف (نوابشاهه) جا سجاده نشين ٿي گذريا آهن.

هم عصر عالم ۽ بزرگ:

قاضي ميان عبدالرئوف مورائي جي همعصر عالمن ۾ مخدوم محمد عارف سيوهاڻي (متوفي 1258ھ)، مخدوم محمد يوسف ڪنياروي (متوفي 1277ھ)، مخدوم حاجي فضل الله پلاٽي (متوفي 1290ھ)، مولانا نور محمد شهدادڪوٽي (متوفي1296ھ)، مخدوم محمد صادق گڇيرائي، خواجہ محمد حسن لواريءَ وارو (متوفي 1298ھ)، مولانا عبدالغني ڪِيريو ڪنڌري (متوفي 1298ھ)، قاضي مولانا عبدالغني هالائي، سيد علي محمد شاهه دائرائي(1226ھ- 1287ھ)، پير ميان محمد حسن ڪنڀاري،(1783ع- 1858ع) مخدوم محمد مسعود چوٽياروي، مخدوم حڪيم ميان غلام محي الدين سيوهاڻي، خواجہ محمد سعيد لواروي (متوفي 1223ھ) مخدوم محمد شفيع صديقي پلاٽي (متوفي 1312ھ)، مولوي عبدالله ٽپڻائي (متوفي 1325ھ)، مخدوم عبدالله ولهاري (متوفي 1306ھ)، حافظ محمد اسماعيل بوبڪائي، سيد رشد الله شاهه، پير حزب الله شاهه راشدي (متوفي 1308ھ) ۽ مولانا غلام صديق شهدادڪوٽي (م 1323ھ) اچي وڃن ٿا.

تصنيفات:

مخدوم عبدالرئوف مورائي تحرير جو وڏو قابل هو، سندن ڪيترا ڪتاب/ مخطوطا عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ لکيل آهن. قاضي صاحب فارسي ٻوليءَ

صابوگر ميمڻ

جو وڏو انشاءپرداز هو. هيٺ سندس ڪجهه ڪتابن/ مخطوطن جو ذڪر ڪجي ٿو:

(1) تنزيہ از تشبيہ:

هيءُ فارسي نظم جو مخطوطو آهي، جيڪو قاضي صاحب جن "خدائي تشبيہ" واري عقيدي جي رد ۾ لکيو. هن مخطوطي جو ڪاتب خود مخدوم صاحب پاڻ آهي ۽ عمدي خط نستعليق ۾ لکيل آهي. هن مخطوطي جي سائيز 16x21س.م آهي، هن ۾ ڪل 20 صفحا آهن ۽ هرهڪ صفحي ۾ 15 سٽون آهن.

مولوي محمد عيسيٰ سانداڻي (متوفي 1294هه/ 1877ع)، (مولوي فيض الڪريم جو والد) سان موري ۾ قاضي صاحب جو مناظرو ٿيو جيڪو قاضي صاحب جن کٽيو. مولوي محمد عسيٰ "مشبہ" هو. قاضي محمد عثمان نوشهرائي (متوفي 1294هه) کان متاثر ٿيو. قاضي ميان عبدالرئوف انهيءَ مناظري کي سنڌيءَ ۾ "ردالوهابيہ"، فارسي نظم ۾ "تنزيہ از تشبيہ" ۽ عربيءَ ۾ "الاستد لال القوي لاذلال الحشوي" نالي سان قلمبند ڪيو آهي.

"تنزيہ از تشبيہ" مخطوطي جي شروعات هيئنن ٿئي ٿي:

هر ثنائي ڪہ در وجود آيد	از ورا مرورا همي شايد
ذات خود راڪ او ستايش ڪرد	گشت از عجز ما سوايش گرد
بي نياز است با غنا از غير	ليس ينسب اليہ الا الخير
هرچہ از ڪائنات تا ابد است	با نيازي بدر ڪہ صمد است (8).

ان بعد مخطوطي ۾ نبي ڪريم ﷺ جن جي تعريف ڏنيل آهي ۽ بعد ۾ "تنزيہ از تشبيہ" جي نهڻ متعلق چيل آهي:

عرض "عبدالرئوف" ميدارد	غرض از نظم نسخہ مي آرد
ڪہ همين صنعت لرچہ ڪلرم نيست	لائق روزگارز ارم نيست.
ليڪ وهابيہ چو نوع فساد	در نهادي ز جنس خويش نهاد
خاصہ"عيسيٰ" ڪہ از فصول فتن	ڪہ دمر علمہ را اسير محسن.
هر زباني گہ داشتہ معلوم	همدران نسخہ ڪرده لہ مرقوم.
سندي و پارسي دگر عربي	بهتر است از همہ زبان نبي.
تاشود انتفاع عام بدان	شهره گر دد بملڪ نام بدان.
تا ازين قوم احتراز ڪنند	باب بغضا بروئي باز ڪنند
پارسي نثر هست گرچہ بس	فهم آن سهل گشت بر هر ڪس
ليڪ چون نظم هست شيرين خوش	بس لذيذ است و بيشتر دلڪش
گشت منظوم نسخہٴ تنزيہ	نام تنزيہ دارد از تشبيہ (9).

ترجمو:

- عبدالرئوف عرض ڪري ٿو، هن نسخي کي منظوم ناهي مقصد حاصل ڪري ٿو.
- هيءُ فن جيتوڻيڪ منهنجو ڪم نہ آهي ۽ منهنجي زماني سان مناسب ناهي.
- پر جڏهن وهابين (پنهنجي جنس مان) فساد جو بنياد وڌو آهي.
- خاص ڪري مولوي عيسيٰ جنهن عام ماڻهن کي مختلف فتنن ۾ ڦاسايو آهي.
- جنهن بہ ٻوليءَ جي مون کي ڄاڻ آهي، ان ۾ نسخو (مخطوطو) لکيو اٿم.
- سنڌي پارسي ۽ عربي، اها نبي پاڪ جي ٻولي، ٻين ٻولين کان بهتر آهي.
- جيئن تہ عام ماڻهو فائدو وٺن ۽ ان جو ملڪ ۾ نالو مشهور ٿئي.
- جيئن ماڻهو انهيءَ (وهابين) قوم کان بچن ۽ انهن سان بغض رکن.
- پارسي نثر جيتوڻيڪ گهڻو آهي پر ان جو سمجهڻ هر ڪنهن لاءِ آسان آهي.
- پر جڏهن تہ نظم منڙو آهي، گهڻو مزيدار ۽ دل کي وڻندڙ آهي.
- منظوم نسخو (ڪتاب) تنزيہ ٿيو، نالو "تنزيہ از تشبيہ" رکيل اٿس.

اڳتي هن نسخي/ مخطوطي جو خاتمو هيٺئين ريت ڪري ٿو:

خاتمہ در نسخہ تنزيہ از تشبيہ:

هر دوام است عام انعامش	نوع بشر است خاص اڪرامش
گرچہ انعام غير محصور است	عدو احصاءٴ غير مقدور است.
ليڪ برقدر حمد شايد ڪرد	عذر تقصيران ببايد ڪرد
حمد حق را بود برين انعام	ڪہ موفق شدمہ برائي تمام
روز سہ شنبہ از مہ شعبان	هزدهم بود نظم شد پايان
دوصد و يڪ هزار ديگر هشت	بعد هفتاد سال هجرت گشت (10).

ترجمو:

- ان جو انعام عام ۽ هميشہ آهي، انساني نوع ان جي نعمتن سان خاصو آهي.
- جيتوڻيڪ انعام اڻ ڪٿ آهي.....
- پر طاقت آهر حمد ڪرڻ گهرجي، ان جي

ڪوتاهيءَ جو عذر ڪرڻ گهرجي.
• خدا جو حمد انعام آهي، جو هن (ڪتاب) جي پوري ڪرڻ جي توفيق ڏيم.
• شعبان مهيني جي اڳاري ڏينهن، 18 تاريخ هئي.
• جو هيءُ نظم پورو ٿيو، 1278 هجريءَ تي.
نسخي/ مخطوطي جي پڇاڙيءَ ۾ هيٺئين فارسي نثر ۾ عبارت لکيل آهي:
"تسويد اين نسخہ در سنہ 1278 در قريہ پيرزادگان کہ بشاه حسين شهرت دارد بہ ثبوت رسيد و تبيض آن بعد زمان مديد وعهد بيعد روز شنبہ بيست و يکم شهر صفر سنہ 1301 در بلده موره واقع گرديد(11).
ترجمو: هيءُ نسخو تسويد (رف) ڪيو ويو 1278 هجريءَ ۾، شاه حسين پيرزادي جي ڳوٺ ۾ ۽ ان جي تبيض (فيئر) ٿي گهڻي وقت کان پوءِ، ڇنڇر ڏينهن 21 تاريخ صفر جي، 1301 هجريءَ تي، شهر موري ۾.

ردالوهابيہ:

(2) ردالوهابيہ:

هيءُ مخطوطو/نسخو سنڌي نظم "الف اشباع" ۾ چيل آهي، هن جو مصنف ۽ ڪاتب مخدوم عبدالرئوف صاحب آهي. هن ۾ ڪل 14 صفحا ۽ هر صفحي ۾ ڏهه سٽون اٿس، نسخي جي سائيز 16.5x21 س.م آهي. تصنيف جو سن 1278 هجري /1861ع اٿس.
نسخي جي شروعات هيٺئين ريت ٿئي ٿي:

ساراهه سبحان کي جو باري بي مثلا
ناهي نظير ان کي منجهه ذات ۽ صفتا
"ليس کمثلہ شيءٌ" آگي وصف اها
عرش اپايل ان جو ۽ پڻ ڪرسيا
خالق خلقيو خلق کي ڪامل قدرتا
ناهس نياز ڪنهن سندو باري بي پروا
مڙئي محتاج ان جا ڪٿس نہ حاجت ڪا
"الله الصمد" ان ۾ آهي اشارتا
صلوات سرور ڄام تي ۽ پڻ سلاما
جنهن واڪاڻيو واحد کي وڏائي وصفا
۽ اتي آل ان جي پڻ اتي اصحابا
جن متابعت مرسل ڪئي واحد
واڪاڻا بعد حمد صلوات جي سڻو سڀوجها
عاصي"عبدالرئوف"ڪنا جو موري منسوبيا (12).

هن مخطوطي/ نسخي جو خاتمو هيٺئن ٿئي ٿو:

ختم ٿيو خيرسين سنڌي زبانا
رسالو "ردِ وهابين" جو فضل ساڻ خدا
"رد الوهابيہ" ان جو نالو رکون تا
هزار حمد حڪيم کي اتي اتماما
سو صلوات سيد اتي سهسين سلاما
نازل هئن نبيءَ تي خاص خير وريٰ
۽ اتي آل ان جي سائين سڳورا
ڪيا ڪرم پنهنجي فائق سين فضلا
پڻ اتي يارن ان جي نوري نجوما
اقتداءُ انن سندو هادي هدايتا (13).

نسخي جي پڇاڙيءَ ۾ عربيءَ جي هيٺئين عبارت لکيل آهي:
"وقع الفراغ من تصنيف هذه الرسالة المسماة برد الوهابيہ ليلة احد وقت العشاءُ الثامن من رجب المنتظر في سلک شهور سنة الف و مائيتن و ثمان وسبعين(14)."
ترجمو: هن رسالي نالي "رد الوهابيہ" جي تصنيف آچر رات سمهڻيءَ مهل رجب مهيني جي 18 تاريخ 1278 هجريءَ ۾ ٿي.

(3) الاستدلال القوي لا ذلال الحشوي:

هيءُ عربي مناظرو آهي جيڪو مخدوم صاحب مولوي عيسيٰ سان ڪيو هو. هن مخطوطي/ نسخي جو ڪاتب خود مخدوم عبدالرئوف پاڻ آهن. هن نسخي جي سائيز 16x22س.م آهي ۽ هن ۾ ڪل صفحا 54 آهن، هر صفحي ۾ 13 سٽون اٿس، خط نسخ معمولي اٿس.
مخطوطي جي شروعات هنن لفظن سان ٿئي ٿي:
"اما بعد- فهذه رسالتہ مسماة "بالاستدلال القوي لاذلال الحشوي" مشتملة عليٰ فصول ثلثہ.

الفصل الاول في صورة المناظرة وما يتعلق بها اعلم ان المولوي عيسيٰ الوهابي لما نزل في منزل القاضي محمد لائق الهالائي مختيار الامر من قبل الانجريز في هذه البلدة اعني "موره" كتبت في الاستواءِ تحرير اقبل وقوع المناظرة وارسلته اليه هذا لفظ قال الله تعاليٰ ليس كمثله شيءِ ..... الخ (15)".

ترجمو: اما بعد- هيءُ رسالو نالي "استدلال القوي لاذلال الحشوي" ٽن بابن تي ٻڌل آهي. پهريون باب مناظري جي صورت ۾، ۽ ان سان تعلق رکندڙ شين متعلق آهي. جيئن تہ مولوي عيسيٰ وهابي جڏهن قاضي محمد لائق هالائي جي گهر ۾ آيو جيڪو ان وقت موري ۾ انگريزن جي طرفان مختيارڪار مقرر ٿيل هو. مون مناظري کان اڳ "الاستواءُ" بابت تحرير لکي ان ڏي موڪلي هئي جيڪا هن ريت هئي:

قال الله تعاليٰ ليس كمثله شيءِ.... الخ.

مخطوطي/ نسخي جي پنجين صفحي تي لکيل آهي تہ:

فلما وصل اليه هذالتحرير عجز من لجواب لا نحراف عن الصواب ووقعت المناظره في ذٰلک المنزل عندالقاضي المذكور و كتبت صورتها في وريقات و بقيت علي التسويد ايامل بل اعوام ماثم بيضتها بعد ها و ادرجتها في هذه الرسالته..... هذالفظ بسم الله الرحمان الرحيم...... الحمدلله وسلام عليٰ عباده الذين اِصطفاه درشبي از شبها درميان فقير و درميان حاجي عيسيٰ وهابي درسكونت گاه ميان قاضي محمد لائق متوطن هالا كهنہ كہ مختياركار بلده موره بود مناظره واقع گشت وفقير بيش از قدوم وهابي مذكور درانجا نشتہ بودو يقي از اتباع وهابي مسطور هم در انجا بود وقتي كہ وهابي من بود در انجا رسيد تابع وهابي گفت "جاء وفد الله" فقير گفت "اولائک حزب الشيطان الا ان حزب الشيطان هم الخاسرون".

ترجمو: جڏهن منهنجي هيءُ تحرير ان وٽ پهتي تہ جواب کان عاجز ٿيو ۽ سڌي رستي کان ڦريو ۽ مذڪوره قاضيءَ جي جاءِ تي مناظرو ٿيو ۽ مون ان مناظري جي صورت چند ورقن ۾ لکي ۽ باقي رف طور لکيو ۽ ڪجهہ سالن کان پوءِ مون ان کي فيئر ڪيو ۽ هن رسالي ۾ هنن لفظن سان لکيو:

بسم الله الرحمن الرحيم ه الحمدلله و سلام عليٰ عباده الذي اصطفاه. هڪ رات هن فقير ۽ حاجي عيسيٰ وهابي جي وچ ۾ قاضي محمد لائق رهندڙ هالا پراڻا مختيارڪار مورو جي رهائشگاهہ تي مناظرو ٿيو ۽ هيءُ فقير، وهابي جي اچڻ کان اڳ ۾ اُتي ويٺو هو ۽ هڪڙو وهابيءَ جو پوئلڳ بہ اتي موجود هو، پوءِ جڏهن مذڪوره وهابي اتي پهتو تہ چيائين تہ "جاء وفد الله" يعني "الله جي جماعت" پهچي وئي. فقير (عبدالرئوف) چيو "اولائک حزب الشيطان الا ان حزب الشيطان هم الخاسرون" يعني: "اها شيطان جي جماعت آهي ۽ خبردار! شيطان جي جماعت وارا خساري ۾ آهن."

هن مخطوطي/ نسخي جي پڇاڙي هڪ خواب تي ٿئي ٿي، جنهن جو ترجمو هيٺ ڏجي ٿو:

هي پڇاڙي آهي رسالي "الاستدلال القوي لاذلال الحشوي" جي، جنهن کي خواب تي ختم ڪجي ٿو جيڪو مون رسالي ٺاهڻ دوران ڏٺو. اهو هيءُ آهي تہ مون خواب ۾ مولوي عيسيٰ وهابي ۽ هڪ ٻئي شخصيت کي ڏٺو. مون ان شخص کي چيو تہ مولوي عيسيٰ وهابي مناظري کان ٿورو اڳ هڪ ننڍي گهر ۾ لکي ملول ٿي ويهي رهيو، جنهن ڪري ڪن موجود ماڻهن ان تي چٿرون ڪيون. جيڪڏهن توکي ان ڳالهہ ۾ ڪو شڪ هجي تہ هن مولويءَ کان پڇ، پوءِ مون پنهنجو منهن ان مولويءَ ڏانهن ڪيو تہ چپ ڪئي ڪيائين ۽ ڪجهہ بہ نہ ڳالهايائين ۽ حقيقت ۾ ايئن ٿي هو سڀ تعريفون الله تعاليٰ لاءِ آهن، جنهن اسان کي ان جي هدايت ڏني ۽ اسان هدايت يافتہ نہ بڻجون ها جيڪڏهن الله تعاليٰ هدايت نہ ڪري ها. بيشڪ الله تعاليٰ جا رسول حق سان آيا (16).

تمت هذه الرسالة يوم الجمعة العاشر من شهر ربيع الآخر سنة واحد وثلثمائة بعد الالف اللّهم اغفر لمؤلفه ولا سلافه ولاخلافه ولمن طالعه وبلغه في الاطواف والاقطار بجاه نبيک المصطفيٰ المختار عليه وعليٰ آله وصحبه الصلوات والسلام ما تعاقب اليل والنهار (17).

ترجمو:

”هيءُ رسالو جمعي جي ڏينهن، ڏهين تاريخ ماهه ربيع ال آخر 1301 هجريءَ 1883ع ۾ پورو ٿيو. اي منهنجا الله! رسالي جي ناهيندڙ ۽ ان جي ابن ڏاڏن ۽ پونئرن کي ۽ جنهن پڙهيو ۽ جنهن ملڪ جي پاسن ۾ پهچايو، ان کي نبي ڪريم ﷺ جن جي طفيلي جهنم جي عذاب کان پناهه ۾ رکڻ فرماءِ.“

(4) ازالة الغين من العين الاثبات الانتقاض بالخارج من غير السجيلين:

هيءُ مخطوطو/ نسخو عربي زبان ۾ آهي، هن جو مصنف ۽ ڪاتب خود مخدوم مورائي آهي. ”غير سبيلين مان نڪرندڙ شيءِ (پونءِ يا رت) تي وضوع ڀڄندو يا نه“ تي قاضي عبدالغني ۽ سيد رشد الله شاهه جي وچ ۾ مناظرو ٿيو. قاضي عبدالغني هلائي ”عدم انتقاض وضوع“ جو قائل هو جڏهن ته سيد رشد الله ان جي برعڪس هو.

قاضي عبدالغني جي تحرير پڙهي، مخدوم صاحب ان تي تعليقات لکيو آهي جنهن ۾ قرآن شريف، حديث، فقهه، مڪتوبات امام مجدد الف ثاني ۽ مختلف فقيهن ۽ عالمن جون عبارتون درج ڪيون آهن. پاڻ سيد رشد الله سان متفق آهن ۽ ان کي دليلن سان ثابت ڪيو اٿن. هن مخطوطي ۾ ڪل 64 صفحا آهن، هر صفحي ۾ تيرنهن سٽون ۽ ان جي سائيز 16x22 س.م آهي. ڪاغذ سنهو حنائي ۽ خط نسخ اٿس.

مخطوطي/ نسخي جي شروعات هيئنئين ريت ٿئي ٿي:

”اما بعد- فاني لما اطلعت عليٰ تحرير الفاضل القاضي عبدالغني عليه رحمة في عدم انتقاض الوضوع باالخارج من غير سبيلين اردت ان اعلق عليه شيئا ليرتفع الغين من البين وسميته ”بازالة الغين من العين الاثبات الانتقاض بالخارج من غيرالسبيلين“ وها انا اصدر ذالک التحرير وازيل ليتيسر الفهم التعليق ولي التوفيق وبيده ازمة التحقيق (18)“.

ترجمو:

”آءٌ جڏهن قاضي عبدالغني عليه رحمة جي تحرير کان واقف ٿيس جيڪا غير سبيلين مان نڪرندڙ شيءِ جي وضوع جي نه ڀڄڻ بابت هئي. مون ارادو ڪيو ته آءٌ ان تي ڪجهه تعليقات (فوٽ نوٽ) لکان ته جيئن ڪارائڻ دور ٿي وڃي ۽ مون ان تعليقات تي ازالة الغين من العين الاثبات الانتقاض بالخارج من غير سبيلين“ رکيو. هاڻي آءٌ ان تحرير جي شروعات ڪيان ٿو ۽ شڪ شبها دور ڪيان ٿو ته جيئن تعليق سمجهڻ آسان ٿي پوي. الله تعاليٰ توفيق جو صاحب آهي ۽ سندس قدرت جي هٿ ۾ تحقيق جي واڳ آهي.“

ان کان پوءِ مخطوطي ۾ قاضي عبدالغني جي تحرير شروع ٿئي ٿي جيڪا صفحا چوٽين تائين هلي ختم ٿئي ٿي، هن بعد مخدوم عبدالرئوف جن جي تعليق شروع ٿئي ٿي.

مخطوطي جي 32 صفحي تي لکيل آهي، ته:

”انتقلت هذه الرسالته من السواد الي البياض يوم الاحد بعد الزوال التاسع من جمادي الثاني سنته احد و ثلثمائته و الف من الهجرة النبويته (19).“

ترجمو:

”آءٌ هن رسالي کي رف کان فيئر ڪرڻ ڏي موٽيس بروز آچر زوال کان پوءِ، نائين تاريخ جمادي الثاني سن 1301 هجريءَ 1883ع تي.“ ان کان پوءِ لکيل آهي:

’هذا آخر الكلام و مقام الاتمام و اوان تمام التبيض بعد العوام فيقول المؤلف الفقير الي الله الغني عبدالرئوف السندي الموراني عفي عنه ما كان منه وعن اسلافه واخلاقه.‘

ترجمو:

’هيءُ آخري ڪلام آهي ۽ پوري ڪرڻ جي جاءِ آهي ۽ فيئر ڪرڻ جي پوري ڪرڻ جو وقت آهي. پوءِ چوي ٿو مؤلف فقير، الله بي پرواهه جو عبدالرئوف سنڌي مورائي شال الله تعاليٰ ڪيس سندس اڳين ۽ پوين کي معاف ڪري.‘

هن مخطوطي جي 34 صفحي تي سنڌ جي برک عالم ۽ حڪيم مخدوم ميان غلام محي الدين سيوستانيءَ (متوفي 1274هه/ 1857) جو هڪ خط

مخدوم صاحب جي تعليقات جي تائيد ۾ لکيل آهي، جنهن جو ترجمو هيٺ ڏجي ٿو:

محقق مخدوم مورائي دام بقائہ حنفي مذهب جي تائيد ۾ کهڙي نہ سهڻي تحقيق ڪئي جڏهن تہ اهو قوي دليلن سان ثابت ڪيل آهي ۽ مذهب واري (مقلد) جو طريقو اهو هوندو آهي تہ قوي دليل کي ونجي نکي گهڻا دليل جيئن ان بابت اصول جي ڪتابن ۾ تصريح ٿيل آهي. ڪيئن نہ جڏهن غيائيہ واري فتني دوران ان امت جو اجماع منعقد ٿيو تہ جيئن مذهبن مان ڪنهن بہ مذهب تي عمل ڪيو وڃي. ان ڳالھ جي اطلاع خاطر تہ ان ۾ ڪثرت صحت آهي ۽ موضوع آهي. ايتري قدر جو انهن حديثن ۾ ڪيترائي موضوعي ڪتاب ڏنا، جيئن اسان ان ڳالھ کي پنهنجي رسالي ”التعليق الانيق“ ۾ تفصيلي طور ثابت.ڪيو آهي تہ پوءِ مذهب جي خلاف چوڻ اگرچہ ان غذر سان هجي تہ قوي دليل تي واقفيت نٿي سو اهو اجماع جي خلاف آهي تانڪ الله تعاليٰ فرمايو آهي تہ جيڪو ماڻهو هدايت ظاهر ٿيڻ کان پوءِ رسول جي مخالفت ڪندو ۽ مومنن جي طريقي کان سواءِ ٻين جي طريقي جي تابعداري ڪندو (اسان ان کي جهنم ۾ داخل ڪنداسين) ال آية (اڳتي پوري آيت پڙهي وڃي). ان کان سواءِ تاتارين واري فتني ۾ اهم ڪتاب ضايع ٿي ويا، جيڪڏهن نہ تہ حديث جا ڪتاب تہ بيشمار آهن. اها ڳالھ نقصان نہ پهچائيندي تہ جيڪڏهن ڪو ماڻهو معتمد عليہ روايتن جي حڪم ثابت ٿيڻ کان پوءِ صحيح حديثن تي واقف نہ ٿيو ۽ اهو سڀ ڪجھ التعليق النيق ۾ لکيل آهي الله تعاليٰ وڌيڪ ڄاڻندڙ آهي (20).

مخطوطي جي پڇاڙي هينين لفظن سان ٿئي ٿي:

”قال العائذ بالله السيد رشد الله وفق للاعتصام بحبل الله. هذا آخر ما ارادت في تحقيقة و رغبت في تمنيقہ ولم آل جهدا في ابتغاء الحق فان كنت اصبت فيما اجبت شكرالله جهدي عليٰ مطابقة الصدق وان اخطاعت في ما سعيت فما ابري نفسي ان النفس لكثيره الخطاءُ و امل من الله ان يغفرلي ويلقي الحق ولسداد في نفسي بكشف للخطاءُ (21).“

ترجمو:

”الله کان پناھ وٺندڙ سيد رشدالله چيو، جنهن کي الله تعاليٰ جي رسيءَ کي مضبوط وٺڻ جي توفيق حاصل هئي. هيءَ ان شيءِ جي پڇاڙي آهي، جنهن جي تحقيق جو مون ارادو ڪيو ۽ ان جي صفائيءَ ۾ رغبت ڪيم ۽ مون حق جي طلب ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ڪاب گهٽتائي نہ ڪئي. پوءِ جيڪڏهن آءٌ جواب ڏيڻ ۾ حق کي پهتس تہ الله تعاليٰ جو شڪر آهي جنهن منهنجي ڪوشش کي سچ جي مطابق بنايو ۽ جيڪڏهن مون پنهنجي ڪوشش ۾ خطا ڪئي تہ پوءِ آءٌ پنهنجي نفس کي پاڪ نٿو سمجهان ڇو تہ نفس گهڻا گناھ ڪندڙ آهي ۽ آءٌ الله تعاليٰ ۾ اميد رکان ٿو تہ مون کي بخش ڪري، حق ۽ سڌي رستي کي منهنجي نفس ۾ پردن کولڻ سان پلٽائي ڇڏي“

(5) بياض:

مخدوم ميان عبدالرئوف مورائي هڪ وڏي عالم، ليکڪ سان گڏوگڏ هڪ بهترين ڪاتب پڻ هو. سندس ڪيترائي ڪتاب پنهنجن هٿن اکرن سان لکيل آهن. سندس لکيل ڪتابن ۾ ٻہ ٽي بياض پڻ آهن، جن ۾ سندن دؤر ۽ ان کان اڳ جي مختلف عالمن جون تحريرون جهڙوڪ: مخدوم عبدالواحد سيوستاني، مخدوم محمد عارف سيوستاني، مخدوم محمد صادق ڳچيرائي، مخدوم محمد عثمان متعلوي، سيد محمد عاقل الحسيني، مخدوم محمد سيوهاڻي، مولانا حامد اگهمي، مولانا عبدالغني، مخدوم جنيد، مخدوم محمد دائود ۽ ٻين وڏن وڏن عالمن جون فتوائون درج ٿيل آهن. سندن پڻ ڪيتريون ئي فتوائون انهيءَ بياض ۾ شامل آهن جن تي سندس همعصر عالمن جهڙوڪ: مخدوم محمد مسعود چوٽياروي، مخدوم محمد ٽپٽائي ۽ ٻين جون تصحيحون ۽ مهرون لڳل آهن. هڪ بياض ۾ مختلف باب آهن جن ۾ سنڌ جي مختلف عالمن جون فتوائون مختلف بابن هيٺ گڏ ڪيل آهن جن مان ڪجھ بابن جا نالا باب اولياءُ والانعام، باب الصريح، باب الڪنايات ۽ باب التعليق آهن. بياض ۾ تقريباً 250 کان مٿي صفحا آهن.

مخدوم صاحب جي هڪ بياض ۾ گهڻي

ڪوشش سان تقريباً سڄي سنڌ جي اڳين ۽ سنڌس همعصر مشهور ۽ معروف عالمن جون جامع ۽ مانع فتوائون نقل ڪري وڏي محنت ۽ احتياط سان هڪ مفيد ديني، فقهي ۽ علمي ذخيرو ڪٺي ڪيو آهي. مسئلا بابت فتوا جي آخر ۾ ان بزرگ جو نالو، تعارف ۽ سندس مهر جو نقل پڻ ڏنل آهي. انهيءَ صفحي جي سامهون ان بزرگ جي هٿن اکر لکيل فتويٰ ۽ مهر لڳل پنا پڻ لئيءَ سان چنبڙيل آهن. ڪاغذ ديسي ۽ ٿلهو حنائي آهي. اهڙو ساڳيو ئي نموني وارو بياض مخدوم صاحب جن جي هٿ اکرن ۽ ساڳي ترتيب ڏنل ”سنڌالاجي جي ريسرچ لائبريري“ ۾ ”فتوائي علماءِ سنڌ“ جي نالي سان رکيل آهي، جنهن ۾ مؤلف ۽ ڪاتب جو نالو نہ آهي.

”انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي ۾ موجود پراڻن قلمي نسخي جي تشريحي ڪئٽالاگ“ ۾ مرحوم مولوي محمد صديق ”مائر“ سنڌي ”تحريرات المسائل عليٰ حسب النوازل“ جي عنوان هيٺ لکي ٿو تہ:

”هيءُ مخطوطي بياض آهي ۽ شايد بياض واحدي هجي، بياض واحدي اڳ ۾ بہ اچي چڪو آهي، هن ۾ فقهي مسئلا آهن. اڳ حاصل ٿيل بياض جو بہ اهوئي نالو آهي يعني تحريرات المسائل عليٰ حسب النوازل جيڪو علامہ مخدوم عبدالواحد سيوستاني جي خاص شاگرد محمد صادق جي گڏ ڪيل مواد تي مشتمل بياض آهي ۽ هيءُ مخطوطو گويا ثاني نسخو آهي (22).“

انهيءَ ساڳئي ڪئٽالاگ ۾ اڳتي هلي مولوي ”مائر“ سنڌي ”فتواء علماء سنڌ“ جي سري هيٺ لکي ٿو تہ:

”هيءُ مخطوطو بياض آهي ۽ فقهي مسائل تي مشتمل گويا هڪ شاهڪار آهي، شايد ”بياض واحدي“ هجي! جيئن اڳ حاصل ٿيل ٻن بياضن جي تحرير جي نوعيت بہ اهڙي ئي آهي يعني تہ صاحبِ فتويٰ جو نالو ۽ سندس مهر جي نوعيت ۽ مخدوم عبدالواحد سيوستاني جو بار بار ڪثرت سان نالو ۽ ان جي مهر جو نقل وغيره. جيئن تہ اول ۽ آخر نا مڪمل آهي، تنهنڪري مؤلف، ڪاتب ۽ سن ڪتابت معلوم نہ آهي. ان ۾ ڪي ئي باب ۽ فصل آهن، هر مسئلو ان جي مناسبت سان رڪنڊڙ باب يا فصل ۾ ڏنل آهي(23).“

ٽماهي ”الرحيم“ ۾ سنڌ جو ٻرڪ عالم علام غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ”مجموعہ الفتاوي العلماء سنڌ“ جي سري هيٺ رقمطراز آهي تہ:

جهڙي طرح فتاوي عالمگيري ڪي ڪن عالمن گڏجي لکيو ۽ عهد عالمگيريءَ جو اهو قانون شريعت جو وڏو ڪتاب هو، اهڙي طرح سنڌ ۾ اهڙو ڪتاب لکيو ويو، جنهن جو نالو آهي ”سنڌي عالمن جو فتوائن جو مجموعو“. فتويٰ عالمگيري جي لکڻ تي تہ سلطان عالمگير اورنگزيب هزارين روپيا خرچ ڪيا، باقي ”مجموعہ الفتاوي“ هن طرح لکي ويئي جو هن تي سواءِ لئيءَ جي ٻيو ڪجهہ بہ خرچ نہ آيو. جنهن جي صورت هيءَ هئي جو ”موري“ جي هڪ عالم وٽ سنڌي عالمن جون فتوائون، تقريظن، تصحيحن ۽ مهرن سميت موجود هيون. اهو بزرگ چا ڪندو ويو جو اصلي تحريرن کي هر باب ۾ ان جي مناسب رکي لئيءَ سان صفحو بنائيندو، ملائيندو ويو ايستائين جو اهو ڪتاب ٻن ضخيم جلدن ۾ تيار ٿيو جنهن ۾ سون عالمن جون اصلي شڪل ۾ تحريرون ۽ سندن مهرون موجود آهن (24).

مولوي محمد صديق تشريحي ڪئٽالاگ ۾ جنهن ڀهرئين بياض جو ذڪر ڪيو آهي، ان ۾ ڪيترن اهڙن عالمن جا نالا ۽ صحيحون ڄاڻايون آهن، سي هڪ تہ مخدوم سيوستانيءَ جي دور سان تعلق نٿا رکن ٻيو تہ ان ۾ ”عبدالرئوف مورائي“ جو نالو پڻ آيل آهي. مخدوم عبدالرئوف مورائي، مخدوم سيوستانيءَ کان پوءِ جي دور جو آهي. ٻيو بياض يعني ”فتاوائي علماء سنڌ“ پڻ مخدوم عبدالرئوف مورائي جن جو آهي، ان جو هڪ ثبوت اهو آهي جو انهيءَ بياض ۾ هڪ هنڌ فتويٰ/ تحرير تي ”اللاستاذنا العلامہ المخدوم عبدالڪريم المتعلوي قدس سره“ لکيل آهي جڏهن تہ مخدوم سيوستاني مخدوم عبدالڪريم متعلوي وٽ ڪونہ پڙهيو هو ۽ مخدوم عبدالڪريم سندن کان پوئين دؤر جو آهي. ٻيو ثبوت تہ ان بياض ۾ ڪيترين تحريرن اهڙن عالمن جون درج ٿيل آهن

جيڪي مخدوم سيوستانيءَ جي دؤر کان بعد جا آهن جن مان هڪ فتويٰ/ تحرير تي ”ڪتبہ الفقير غلام محمد ملڪاڻي عفي عنہ“ لکيل آهي جيڪو پڻ مخدوم صاحب ڪان پوءِ جو آهي. مخدوم عبدالڪريم متعلوي (متوفي 1261هه/ 1845ع مخدوم مورائيءَ جو استاد هو.

علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي پڻ جنهن جو ذڪر ڪيو آهي جنهن ۾ واضح اشارو ”موري“ جو هڪ عالم پڻ ڏنو اٿن سو ۽ مٿيان بياض مخدوم عبدالرئوف مورائيءَ جا آهن. راقم مخدوم صاحب جي هٿن اکرن سان لکيل هڪ جلد پروفيسر نذير احمد قاضي جي ذاتي ڪتب خاني ۾ ڏٺو آهي ۽ ان جو نقل ڪٽي سنڌالاجيءَ ۾ رکيل بياضن ڪي پيڻلي ڏنو تہ اهي پڻ ساڳئي نوعيت جا ۽ ساڳيا ئي هٿ اکر آهن.

سنڌالاجيءَ ڪي مخدوم عبدالرئوف جن جا ڪيترائي بياض، مخطوطا ۽ قلمي نسخا، جن ۾ حڪمت جا ڪتاب پڻ شامل هئا، سنڌن پڙپوٽن پروفيسر نذير احمد قاضي (بن قاضي محمد قاسم بن مولوي محمد صادق مورائي) ۽ مرحوم انور احمد قاضي ايڊووڪيٽ (بن محمد هاشم قاضي بن مولوي محمد صادق مورائي) تحفي طور Donate ڪيا هئا. جنهن مرحوم رشيد ڀٽي، مرحوم الطاف عباسي ۽ حڪيم نياز همايوني، پروفيسر سيد غلام مصطفي شاهہ جي اپيل تي سنڌ مان سنڌالاجيءَ لاءِ قلمي نسخا ۽ ٻيو مواد ڪٺي ڪرڻ نڪتا هئا (ياد رهي تہ ان وقت سنڌالاجيءَ ڪي سنڌ دشمنن باهہ ڏني هئي جنهن ۾ ڪافي قلمي نسخا ۽ ٻيو مواد سڙي ويو هو) اها ڳالهہ راقم کي تحقيق دوران پروفيسر نذير قاضي ٻڌائي جنهن جي تصديق راقم خود وڃي سنڌ جي برک شاعر ۽ حڪيم سائين نياز همايونيءَ ڪان ڪئي هئي.

مولوي مائر مٿين مخطوطن/ بياضن ۾ مصنف ۽ ڪاتب جو نالو نہ ڄاڻايو آهي ۽ ان جڳهہ تي سواليہ نشان ڏنا اٿس، تن جو هڪ سبب اهو بہ آهي تہ اهي مخطوطا/ بياض مخدوم مورائيءَ جي فرزند ۽ سنڌ جي جيد عالم قاضي مولوي محمد صادق جي وفات بعد ڪاٺ جي پيتين ۾ پيل هئا ۽ ڪيترائي سال پيل رهيا. بعد ۾ پروفيسر نذير قاضيءَ انهن کي پيتين مان ڪڍيو جيڪي گهڻو ٽٽو اڏوهيءَ جو ڪاج بنيا ۽ ٻيا جيڪي پاڻ سنڌالاجيءَ کي ڏنائون سي بہ ڪٽان ڪٽان ڪاڌل هئا پر سٺي صورت ۾ هئا. اڏوهيءَ جي ڪري انهن ڪتابن جا ڪيترائي صفحا ضايع ٿي ويا ۽ تقريباً سڀني مخطوطن جا اڳ وارا صفحا ۽ ڪجهہ پٺيان ۽ وچ وارا صفحا پڻ ڪاڌل هئا، انڪري مولوي ”مائر“ کي انهن مخطوطن جي مؤلف ۽ ڪاتب جي خبر نہ پئجي سگهي.

مخدوم محمد مسعود چوٽياروي قاضي ميان عبدالرئوف صاحب جن ڏانهن لکيو تہ ”علم باطن فرض نہ آهي.“ قاضي ميان عبدالرئوف جن لکيو تہ ”فرض آهي.“ اها تحرير بن ٽن جزن ۾ هئي ۽ ڪنياروي ميان عبدالحق بزرگن جي معرفت اها لکپڙهہ ٿيندي هئي (25).

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ”قاضي عبدالرئوف مورائي“ واري مضمون ۾ لکي ٿو تہ: ”مخدوم امير احمد صاحب جن ٻڌايو تہ وهابين جي رد ۾ سندس فارسيءَ ۾ لکيل ڪي تحريرون ۽ مسئلا مون سندن شاگرد ”مولوي فضل محمد مرحوم“ جي ڪتب خاني ۾ ڏٺا هئا. تحريرن مان موصوف جو علمي تبحر صاف ظاهر هو ۽ ڪيس تحرير جي فن ۾ قدرت خاص ملڪو عطا ڪيو هو (26).

شاعري

مخدوم عبدالرئوف مورائي هڪ جيد عالم ۽ ليکڪ سان گڏوگڏ سٺو شاعر پڻ هو. پاڻ سنڌي، فارسي ۽ عربيءَ ۾ پڻ شاعري ڪئي اٿن. سنڌيءَ ۾ سندن ڪيترائي مولود ۽ مدحون چيل آهن (27). تحقيق دوران ڳولا ڪندي سندن صرف هڪ مولود ۽ هڪ مدح هٿ اچي سگهي/ ملي جيڪا هيٺ ڏجي ٿي:

قاضي صاحب جي سنڌي شاعريءَ جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

مرضن ماري، آئون سائين ناهيان، ماري آهيان مرض محبت
ماري آهيان، مرض محبت، سڄڻ ريءَ، ريءَ صحبت.
مرضن ماري.......

چارئي يار رسول جا، پنجن تنن جي برڪت،
پرين سنڌي پار جو، سور پانيان ٿي بہ صحت.
مرضن ماري......

ڍڪي ڍاڪون سور جو، ڏاج ڏنو ميان حضرت،
جمي چاپر سر تي، سائي امانت،
مرضن ماري......

عاصي ميان "عبدالرئوف" جئي جاءِ ڏيو جنت،
دائم ٿو دانهون ڪري، جتي روز وسي ٿي رحمت.
مرضن ماري.....

قاضي صاحب جي هڪ مدح هيٺ ڏجي ٿي:

ٻاهر ٻاڦ نہ نڪري، من ۾ متو مچ،
لڪائي سڀ لوڪ کان، پر ۾ پيو پچ،
انهيءَ رنگ سان رچ، نسبت پيرن پچين.

پير اڪابر بادشاهہ، نوري نقشبند،
گردن ۾ گمراهہ ڪي، ڪنين ٿا ڪمند،
ٻري وڃهن بند، اذن سان الله جي.

نوبت شاهہ نقشبند[1] جي، وڄي ڪي وارو،
ميدان ۾ مردن جي، هنيون دوريءَ نگارو
هنئيدين هر بارو، عالم فتح انهيءَ جي.

شاهي شوڪت سان، الاهي هزار،
ناصر دين نبيءَ جو، ملڪن ۾ مختيار،
ڏئي ٿو ڏاتار، ٻاڪرون ٻاجن ڪي.

مير مجدد[2] مقتدا، عالم جو آڌار،
آهي نور نبيءَ جو، شافع روز شمار،
حافظ ٿيو همراهہ، امت احمد جو.

عروه الوثقي[3] عظيم جو، ڪنهن پرو نہ پوءِ،
جو هر سڀ جهانن جو، عالم عرض هوءِ،
جوهر جوڙ نہ ڪوءِ، عرض قائم ان سين.

غجدواني[4] غوث جي، ڪير مدح ڪندو،
راس سلسلہ خواجگان، رئيس انهن سندو،
باريءَ جو بندو، مشڪل ڪشا مڙني سندو.

[1] شاهہ نقشبند، حضرت خواجہ بهاؤالدين بخاري نقشبند"
[2] مجدد، خواجہ مجدد الف ثاني"
[3] عروه الوثقي، حضرت خواجہ محمد معصوم"
[4] غجدواني، خواجہ عبدالخالق غجدواني"

صديق اڪبر اڳرو، پلو ڪان پلن،
مريد آ مرسل مير جو، مرشد آهي مڙن،
طعام تجلي تن، جنين مرشد مجيو.

مولا مالڪ ملڪ جو سائين سڀاجهو،
ٻانهن تي ٻاجهون ڪري، اڙين آهي اجهو،
پڙرو ۾ ڳجهو، عام انعام انهيءَ جو.

عرض هن غريب جو قادر ڪر قبول،
فضل ساڻ فقير کي، تون نسبت ڪرين نصيب،
ٿئي عرض عجيب، برڪت هنن پلن جي (28).

عربي شاعريءَ جو نمونو:

نخص الحمدلله ذوالجلال	علي ماعم فضلا بالنوال
الله واحدٌ فرداً قدير	تنزه عن مشارك المثال
له ملك وحمد وهو يُحي	يُميت الخلق من غير المقال
قدير هُو علي ما كل شيءِ	جديد هُوَ با وصاف الكمال
تقدس عن صفات الخلق طُرا	وِ عما لا يليق من الخصال
فذاك المصطفي اختياره الله	وَ فضل با علاءِ الكمال
صحابہُ نجومُ لاهتداءِ	وجوم هم لا صحاب الضلال
خصوصاً اربع منهم جميعا	تجلو بالجلا مع الجمال
تسلطهم علي اعداءِ دين	كقضر غام تسلط لاغتيال
ترحمهم لا هل الدين جمعا	كرحمة ربهم كلّ الموال
هم الصديق و الفاروق ايضاً	وذوالنورين اسدالله عالي
وسبطي مصطفي وابناء بتول	بصحبة جدهم يلقا المعالي
لهم فضل وراء الفضل هذا	لما يحويهما مفهوم آل
وعماه مكره كل احدِ	وصنوالاب اعمام الرجال
صلاه الله كانت مع سلامِ	علي خير البرايا و الزلال
ويتبع الصحابة بعد آلِ	ومن تبع لهم في الاعتدال
فكن في هذه الدنيا غريبا	تسير مُعجلا للانتقال
ولا تغتر مفتخرا بمال	ستبقي مُفلسا من غير مال
ولا تشغل با ولاد عن الله	ولا تركن الي ما في الزوال
وتب عما فعلت من المعاصي	و عما قلت من شر المقال
ولا تنس الجحيم ولا القبر	ولا قبرا ومافي سواءِ حال
من العبد المضاف الي رئوف	سيبقي واعظا بعد ارتحال (29).

انهيءَ خطبي کان علاوه قاضي صاحب جا بيا ٻہ ڪيترائي مشهور خطبا عربي زبان ۾ جڙيل آهن. ان کان علاوه پاڻ فارسيءَ ۾ پڻ ڪيتري ئي شاعري ڪئي اٿن، جنهن مان "تنزيہ از تشبيہ" سندن مشهور منظوم شاهڪار آهي جنهن جو تذڪرو اڳ ۾ ئي اچي چڪو آهي.

روحاني سلسلو:

مخدوم صاحب نقشبندي طريقي جو صاحبِ حال ۽ قال جو بزرگ هو، سندن سلوڪ ۽ معرفت ۾ خاص مقام هو. قلبي ذڪر جي جوش ۽ گرمائش سبب تهہ سياري ۾ ململ جي ڪپڙي ڪانسواءِ ٻيو ڪوبہ اوڇڻ اوڍي نہ سگهندو ۽ ذڪر جي آتشِ عشق ڪان انهيءَ تهہ سياري ۾ بہ نباتن جو شربت پيئندو. قاضي خالد حيات ٻڌايو تہ ڪيس پنهنجي ناني ميان عبدالله مرحوم (جيڪو ميان جون سڳورن جو ڏهٽو هو) ٻڌايو هو تہ مخدوم صاحب حافظ سعديءَ جو اهو شعر پڙهندو هو.

درڪفي جام شرعيت دڪف مسندانِ عشق
هر هر سنا ڪہ ندانند جام وسندان باختن

الله تي ڪامل توڪل ۽ دنيا ڪان بيزاري:

هڪ دفعي موري جو ڊپٽي ڪليڪٽر قادر **داد خان پٺاڻ** (جيڪو بعد ۾ خيرپور رياست جو وزير ٿيو) مخدوم صاحب جو معتقد ۽ مريد هو سو مخدوم صاحب جن سان ملڻ لاءِ سندن آستاني/ دربار ۾ آيو، پاڻ ان وقت ذڪر اذڪار ۾ مشغول هو. هن ڪنهن ماڻهوءَ هٿان چوائي موڪليو تہ سائين جن کي ٻڌايو تہ آءٌ قدم بوسي ڪرڻ آيو آهيان. مخدوم صاحب جڏهن ذڪر فڪر مان فارغ ٿيا تہ کين ٻڌايو ويو، پاڻ ٻاهر آيو ۽ اچي هن سان مليو. ملڻ ڪان پوءِ مخدوم صاحب قادر داد کي چيو تہ: "دادا! اسين توکي هڪ ڳالهہ چئون (پاڻ پيار وچان ڪيس دادا سڏيندا هئا) "مهرباني ڪري تون اسان وٽ نہ ايندو ڪر." اهي لفظ ٻڌي هو ڏاڍو پريشان ٿي ويو ۽ عرض ڪيائين تہ سائين آءٌ معافي وٺان ٿو جيڪڏهن مون ڪان ڪا غلطي يا گستاخي ٿي آهي. مخدوم صاحب ڪيس وراڻيو تہ: بابا! اهڙي ڪابہ ڳالهہ نہ آهي، تون جتي بہ هوندين اسين تنهنجا دعاگو هونداسين. تنهنجي هتي اچڻ سان، تنهنجو نٽ ۽ نانگر ڏسي اسان جو نفس تقويت وٺي ٿو ۽ اسان جي ذڪر ۽ فڪر ۾ خلل پوي ٿو." (ياد رهي تہ انگريزن جي وقت ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر جو پنهنجو دٻدٻو هو ۽ هو باقاعدي وڏي سپاهہ سان هوندو هو) اها هئي هڪ الله واري جي دنيا داريءَ ڪان ڪنارا ڪشي(30).

جڏهن داد واهہ (موري لڳ) جي نئين سِر کوٽائي ٿي رهي هئي، ان دوران اهو ساڳيو قادرداد خان مخدوم صاحب جن وٽ آيو ۽ هڪ ڪاغذ ڪڍي مخدوم صاحب کي عرض ڪيو تہ "سائين! هن تي اوهان صحيح ڪيو." پاڻ ڪانئس پڇا ڪيائون تہ هن ۾ ڇا لکيل آهي، ليڪن قادر داد خان بہ ٽي دفعا کين عرض ڪيو تہ اوهان انهيءَ ڪاغذ تي صحيح وجهو. مخدوم صاحب جي گهڻي پڇڻ بعد قادرداد کين عرض ڪيو تہ: "سرڪار! مون اوهان جي نالي تي بہ سؤ ايڪڙ زمين ڪٽ ڪئي آهي ۽ ان جي سرڪاري في پڻ ادا ڪئي آهي، اوهان صرف انهيءَ ڪاغذ تي صحيح ڪيو تہ اها زمين اوهان جي نالي ٿي وڃي." مخدوم صاحب ڪيس وراڻيو تہ "اسان فقير ماڻهو آهيون، اسان کي انهيءَ جي ڪهڙي ضرورت." هن جي جواب ۾ قادرداد مخدوم صاحب کي عرض ڪيو تہ: "سائين! اوهان جا ٻچا ننڍا آهن جيڪي اڳتي هلي وڏا ٿيندا ۽ انهن جو اولاد ٿيندو، انهن کي ڪم ايندي." مخدوم صاحب اهو جواب ٻڌي فرطِ جوش ۾ اچي (سندن سجو چهرو لال ٿي ويو) ڪيس فرمايو تہ: "ڇا؟ تون منهنجي اولاد جو رزاق آهين، جيڪڏهن هو نيڪ عمل ڪندا تہ خدا کين حلال رزق عطا فرمائيندو." مخدوم صاحب جي ڪاوڙ ۽ جواب ٻڌي قادرداد اهو پنو/ ڪاغذ ويڙهي کيسي ۾ وڌو. اها هئي سندن الله تي توڪل ۽ دنيا ڪان بيزاري (31).

اولاد:

مخدوم عبدالرئوف جن کي چار فرزند هئا، جن ۾ حڪيم مولوي قاضي محمد صديق (و: 1298هہ، 1349هہ)، حڪيم مولوي قاضي محمد صادق مورائي (و: 1300هہ، م: 1388هہ)، قاضي محمد مصدوق (و: 1303هہ) ۽ قاضي محمد يوسف (م: 1944ع) اچي وڃن ٿا.

وفات ۽ مدفن:

اسان جي سنڌ جي ڪيترن عالمن ۽ اسڪالرن قاضي صاحب جي جنم ۽ وفات جا سن غلط ڏنا آهن. هاڪاري عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

1299ھ ڄمر ۽ وفات 1363ھ ڄاڻايو آهي (32). پروفيسر ڊاڪٽر حامد علي خاناڻي، ”نوابشاهه ضلعو، تاريخي شهر ۽ شخصيتون“ ۾ وفات جو سن 1363ھ ڏنو آهي(33). جڏهن ته ڊاڪٽر محمد جمن ٽالپر ”سنڌ جا اسلامي درسگاهه“ ۾ پڻ ساڳئي غلطي دهرائي آهي ۽ وفات جوسن 1363ھ ڄاڻايو آهي (34). جڏهن ته مخدوم عبدالرئوف جن 26 ربيع الاول 1306ھ ۾ وفات ڪئي آهي. قاضي محمد عثمان (م: 1310ھ) پنهنجي بياض ۾ سندن وفات بابت لکيو آهي ”بتاريخ بيست ششم ماه ربيع الاول روز شنبہ وقت صلوه ظهر 1306ھ رحلت فرموند (35).“

مخدوم صاحب جي وفات تي سندن شاگردن ۽ قريبي عزيز، موري جي جيد عالم مولوي قاضي نبي بخش مورائي (متوفي 1357ھ) هيٺيون، ”قطعه تاريخ“ تحرير ڪيو آهي:

هليو موري ملن ”ميان جن“ ويا لڏي	خلق سارئ ڪي ويا گونڌر گڏي.
اسم اعليٰ هو سندن ”عبدالرئوف“	حق جي رحمت هئي مٿن هر دم الوف.
فيض و برڪت هو سندن جاري سدا	سنڌ سارئ جا هئا سي مقتدا
هئا وڏا علم با علم وعمال	مت سندن ڪو ملڪ ۾ ڪونهي اصل
هئي سندن صحبت مثل اڪسير جي	ٿيا روانا سان حڪم تقدير جي.
ڏينهن ڇنڇر وقت ٻپهري وصال	ڪيو ڪريمن هن دنيا مان انتقال.

هئي چوڏهين عرس تيرهن سؤ ڇهه سال.
داخل الجنت ڪيا رب ذوالجلال (36).

مخدوم صاحب موري ۾ ’خليفي صاحب جي مقام‘ ۾ سندن والد صاحب جي پرسان ڪابي پاسي مدفن آهي. مخدوم صاحب جي مزار تي سندن گهري دوست ۽ سنڌ جي هڪ وڏي عالم مخدوم محمد شفيع صديقي ٻاٺائي (متوفي 1312ھ) جو هيٺيون تاريخي ڪتبو لڳل آهي.

تحسر هزار وتاسف الوف
ڪ مخدوم مرحوم عبدالرئوف.
ازين دار فاني روانہ شدهہ.
گرين زان زد ورَ زمانہ شدهہ.
بگفتہ من هاتف تيز راءِ،
توهم شرط تاريخ آور بجاءِ.
ڪ دو عالم عامل حلم بود،
زهي ڪامل علم باعمل بود
چو او گشت دار جنت مقيم،
بگفتہ ڪ ”قد فار فوزاً عظيم“ (37).

حوالا، حاشيا ۽ واڌارا

(1) مخدوم عبدالرئوف مورائيءَ جن جي ڄمر جو سال ڪٿي به ڪونہ ٿو ملي. تحقيق دؤران قاضي خاندان جي ڪيترن سڄاڻ فردن سان ملاقات ٿي، جن وٽ پنهنجن وڏڙن جو علمي سرمايو موجود آهي جن ۾ قاضي محمد اڪبر بن قاضي خدا بخش مورائي، قاضي خالد حيات ”سيف“ ۽ پروفيسر نذير احمد قاضي اچي وڃن ٿا، انهن وٽ پڻ ان بابت معلومات/ مواد نہ هو. خوشقسمتيءَ سان ڪجهہ وقت اڳ راقم کي پنهنجي چاچي فيض محمد سومري (مرحوم) وٽان قاضي محمد عثمان (متوفي: 1310ھ) جو هڪ بياض مليو، جنهن ۾ قاضي ميان عبدالرئوف جن جي ٻئي نمبر پاءُ ”قاضي محمود“ جن جي ڄمر جو سن مليو آهي جيڪو ”1224 هجري“ آهي. ان حساب سان مخدوم صاحب جن جو ڄمر ”1220ھ کان 1223 هجريءَ“ اندر بيهندو.

(2) ميان عبدالرئوف جن جي هڪ فتويٰ تحرير راقم وٽ موجود آهي، جنهن ۾ مورائي صاحب جن پنهنجي استاد قاضي عبدالڪريم متعلوي جن جي تحرير جو حوالو ڏنو آهي، جنهن ۾ پنهنجي استاد کي ”استاذنا و مرشدنا سلطان علماء المشرق والمغرب مخدوم صاحب هو الڪريم المتعلوي اسم الڪريم رحمه ربہ في الدارين“ ڪري لکن ٿا. ميان عبدالرئوف جن جو هڪ خط تحقيق دؤران ڳولا ڪندي هٿ آيو، جيڪو پاڻ قاضي ميان بهاول ڏانهن، ٺٽي مان پنهنجي استاد قاضي عبدالرحيم ٺٽوي جن جي ارشاد تي لکيو اٿن. خط جي شروعات ۾ ”من الفقير الحقير المملوبالخطاءِ

والتقصير راقم الحروف عبدالرئوف" لکيل آهي.
خط اندر پنهنجي استاد کي هيئين لقبن سان نوازيو اٿن:
"عند الاستاذ المولي الاجل الاكمل الارحم الاشفق الافضل قدوت العلماءٔ الاكرام و زبده الفقهاءٔ الفخام مولانا و مقتدانا المخدوم التتوي ابقا هم الله تعاليٰ.... الخ"

(3) چنيجا تعلقي موري جو هڪ ڳوٺ آهي. اڳ ۾ چنيجا پرڳڻو هو جيڪو علم ۽ ادب جو مرڪز هو. هتي ڪيترائي عالم پيدا ٿيا جن علم ۽ فقهه ۾ پنهنجو نالو روشن ڪيو جن ۾ قاضي محمد حسين (جنهن جي سجع ۾ 1165هه آهي) ۽ بيا اچي وڃن ٿا.

(4) نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر، "قاضي عبدالرئوف مرحوم مورائي"، ٽماهي "مهراڻ حيدرآباد، 4/3 سال 1957ع "سوانح نمبر".

(5) مولانا دين محمد "اديب" فيروزشاهي، "علامه حاجي عطاءُ الله شاهه فيروزشاهي" واري مضمون ۾ لکي ٿو ته:
"برخي از عبدالرئوف مورو خوانده كرد در شهدادكوت آن ختم كار"
يعني در قصبه مورو ضلع نوابشاهه نزد حضرت عارف عالم مولانا عبدالرئوف قدس سره تا شرح جامي خواند، بعده حسب مشوره و اجازت استاد موصوف در شهدادكوت رفته، نزد عارف كامل مولانا حضرت نور محمد صاحب قدس سره بقيه كتب خوانده فارغ التحصيل شدند......... (ٽماهي مهراڻ حيدرآباد، 4/3، 1957ع سوانح نمبر، صفحو 64)

(6) حڪيم فضل محمد نوشهرائي، وڏو عالم، حڪيم ۽ خلافت تحريڪ جو سرگرم ڪارڪن ۽ اڳواڻ هو. راقم وٽ سندس هڪ خط موجود آهي جيڪو مخدوم عبدالرئوف صاحب جن جي فرزند برک عالم مولوي محمد صادق جن کي لکيو اٿن جنهن ۾ پنهنجي استاد مخدوم عبدالرئوف صاحب جي هڪ تحرير جو حوالو ڏنو اٿن ۽ کين وڏن لقبن سان نوازيو اٿن. سندس ڪيترائي قلمي ڪتاب اٽل پوهٽي جي هڪ مدرسي ۾ مهتمم احمد خان پوهٽي وٽ موجود آهن، جن ۾ مخدوم مورائيءَ جي قلمي مخطوطي "الاستدلال القوي لا ذلال الحشوي" جو هڪ نسخو موجود آهي. جنهن جو هڪ نسخو راقم وٽ به موجود آهي پر ان ۾ آخري يعني اختتام وارو صفحو نه آهي. خوشقسمتيءَ سان حڪيم صاحب واري نسخي ۾ موجود آهي جتان راقم استفادو حاصل ڪيو آهي.

(7) ٽماهي "الرحيم" حيدرآباد، 4/3، 1967ع، "مشاهير سنڌ نمبر"، صفحو 178، شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد

(8) قاضي، مورائي عبدالرئوف، "تنزيه از تشبيه" (قلمي)، صفحو 1، سچل سرمست لائبريري مورو، سنڌ

(9) ايضاً، صفحو 3/2.

(10) ايضاً، صفحو 19.

(11) ايضاً، صفحو 20.

(12) قاضي، مورائي عبدالرئوف، "رد الوهابيته" (قلمي)، صفحو 2/1، سچل سرمست لائبريري مورو، سنڌ

(13) ايضاً، صفحو 13.

(14) ايضاً، صفحو 14.

(15) قاضي، مورائي عبدالرئوف، "الاستدلال القوي الحشوي" (قلمي)، صفحو 1، سچل سرمست لائبريري مورو، سنڌ

(16) سومرو، شمشاد احمد، "جوڳيڙا جهان ۾" (موري جي قاضي خاندان جي علمي، ادبي، ديني، سماجي

۽ سياسي خدمتن جو تحقيقي جائزو)، صفحو 70 (قلمي).

(17) قاضي، مورائي عبدالرئوف، "الاستدلال القوي لاذلال الحشوي"، (قلمي)، سچل سرمست لائبريري مورو سنڌ

(18) قاضي، مورائي عبدالرئوف، "ازالته الغين من العين الاثبات الانتقاض بالخارج من غير السبيلين"، (قلمي) صفحو 1، سچل سرمست لائبريري مورو سنڌ

(19) ايضاً، صفحو 32.

(20) ايضاً، صفحو 34.

(21) ايضاً، صفحو 64.

(22) سنڌي، محمد صديق "مائر"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ موجود پراڻن قلمي نسخن جو تشريحي ڪٽالاگ"، صفحو 61/60، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄام شورو 1980ع.

(23) ايضاً، صفحو 47/46.

(24) ٽماهي "الرحيم" حيدرآباد، نمبر 3، سال 1966ع صفحو 79.

(25) نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر، "قاضي عبدالرئوف مورائي"، ٽماهي مهراڻ حيدرآباد، 4/3، 1957ع.

(26) ايضاً.

(27) راقم 1996ع ۾ تحقيق دوران "درگاهه ڪنياروي" شريف ويو. درگاهه پرسان ڳوٺ ڪبڙ لڪمير ۾ سنڌ جي مشهور شاعر محترم عبدالحڪيم "ارشد" سان ملاقات/ رهاڻ ٿي. ڳالهين ۾ جڏهن مخدوم عبدالرئوف جن جو ذڪر نڪتو ته پاڻ ٻڌايائون ته اسان وٽ (پاڪستان ٺهڻ کان اڳ) هتي موري جو هڪ مولوي لغاري صاحب مسجد جو پيش امام هوندو هو، جنهن وٽ اسان قرآن شريف پڙهندا هئاسين. ان وٽ هڪ بوڪ/ ڪاپي مولودن جي هوندي هئي، پاڻ اهي مولود پڙهندو هو. پڇا ڪرڻ تي ٻڌايائين ته اهي مولود مولوي عبدالرئوف قاضي جن جا آهن.

(28) سومرو، شمشاد احمد"، جوڳيئڙا جهان ۾"، صفحو 78 (قلمي).

(29) مخدوم محمد سعيد لواريءَ وارن قاضي صاحب ڏي نياپو موڪليو ته وهابين جي رد ۾ خطبا ٺاهين. هي خطبو ۽ ڪي ٻيا مخدوم صاحب جن پوءِ ٺاهيا (ڏسو مضمون، قاضي عبدالرئوف مورائي، بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش، ٽماهي مهراڻ، 4/3، 1957ع.)

(30) هيءُ واقعو اهلسنت جي وڏي عالم، مفتي عبدالرحيم شر صاحب قاضي احمد لڳ تقرير ۾ ٻڌايو. مون کي ڊاڪٽر حافظ غلام محمد ڏاهريءَ ٻڌايو جيڪو اُتي موجود هو.

(31) هن واقعي جو راوي پروفيسر نذير احمد قاضي جن آهن.

(32) بلوچ، نبي بخش ڊاڪٽر، عبدالرئوف مورائي، ٽماهي مهراڻ، سوانح نمبر، 4/3،1957ع.

(33) خانئي، حامد علي ڊاڪٽر، نوابشاهه ضلعو تاريخي شهر ۽ شخصيتون، صفحو 255، نوابشاهه ڊسٽرڪٽ ڪلچرل سوسائٽي نوابشاهه، سال 1987ع.

(34) ٽالپور، محمد جمن ڊاڪٽر، سنڌ جا اسلامي درسگاهه، صفحو 500/499.

(35) بياض قاضي محمد عثمان، ملڪيت پروفيسر شمشاد احمد سومرو.

(36) جوڳيئڙا جهان ۾ "تذڪره قاضي خاندان مورو"، صفحو 159 (قلمي) تحقيق: پروفيسر شمشاد احمد سومرو.

(37) راقم خود وڃي مخدوم صاحب جي مزار تان اهو تاريخي ڪتبو پاڻ اتاريو آهي.

استاد لغاري

لطيفي فڪر ۾ سمايل

متارا ڪير هُئا؟

1. لطيفي فڪر:

شاهه جي رسالي پڙهڻ سان معلوم ٿيندو ته سُر "ڪلياڻ" ۽ "يمن" ۾، ٻين فڪري موضوعن سان گڏ، موڪي متارن جو ذڪر به وڏي فڪري معنيٰ رکي ٿو.

موڪي متارن جو قصو، سنڌ جي نيم عشقيه لوڪ داستانن مان هڪ آهي. هي واقعو پندرهين عيسوي صدي جي وچ ڌاري يا ٿورڙو بعد ۾، سنه 1450- 1460ع جي لڳ ڀڳ پيش آيو. متارن جي موڪي سان محبت نه هئي. ُبلڪ هُو موڪي جي ناهيل مڌ جا متوالا هئا. لطيف" کان اڳ متارا هن واقعي ۾ اُها حيثيت حاصل ڪري نه سگهيا، جنهن جا هُو صحيح حقدار هئا. جڏهن لطيف هن قصي کي، پنهنجي ڪلام جو فڪري موضوع بڻايو ته ان کان پوءِ ئي ٻي دنيا کي خبر پئي ته موڪي متارا به ڪا وڏي ۽ حقيقي حيثيت رکن ٿا.

البت ڀٽائي صاحب هن قصي جو فقط مرڪزي پهلو ڳايو، ۽ چيائين: "هڪ هُئي موڪي. ٻيا هُئا متارا. موڪي مڌ (شراب) ناهيندي هئي، ۽ متارا اُهو پيئڻ لاءِ ايندا هئا. هڪ ڀيري پولي ۾، وهه گڏيل واپرايائون ته ڪنهن وڏي ڪڙي ڪيف ۾ ڪڪورجي ويا. ٻي ڀيري موڪي کي چيائون ته: "ڪيئن به ڪري اسان کي پروڪو پيار". موڪي چيو ته: "اُن ۾ ته ڪاريهر جو وِهُ پيل هو." ته "هان!" ڪَري، ڪِري پيا ۽ چرڪ ۾ اتي جو اتي دم ڏنائون." لطيف چوي ٿو:

ايڪ پيالو، ٻه ڄڻا، عشق نه ڪري ايئن،
لکيا جي نه لکڻ ۾، سي قُرب رسندا ڪيئن؟
"هُئڻ" ڪيا هِيئن، وانجهيا پس وصال کان.

وجهج واٽاڙن تي، مئيخاني جي ماڪ،
ٿيندي سڌ سڀ ڪهين، هنڌ هنڌ پوندي هاڪ،
پرهه جا پياڪ، جڏهه سي اڳڻ آئيا.

جڏهه سي اڳڻ آئيا، ته سرو ڪندا سُڄ،
سائي ٿيندي اُڄ، هِي پيتو، هُو آڻ ڪِي،

موڪي مَٽَ اُپٽيا، سوارا صُبوح،
اُونچي، عبداللطيف" چي، باس پُهتين بُوءِ،
ڪڙو جي ڪڪوه، وٽ سِر گهرن وٽيون.

سري ڪين ڪِيو، ويڻ موڪي جي ماريا،
ڪو جو سُخن ڪلاڙڪو، پٽي تي پيو،
تهان پوءِ ٿِيو، مرڻ متارن جو(1).

سمجهاڻيون:

1. هتي شاهه عجب ٿو ڏيکاري ته عشق جي پيالي ۾، ٻه ڄڻا پائيوار ٿي نه سگهندا. عام طرح محفلن ۾، هڪڙي پيالي مان، ڪيترائي ڄڻا سُرڪ سُرڪ ڪري پيئندا آهن. مگر عشق ۾ دُوئي بلڪل روا نه آهي. سچو عشق دوئي وڃايو، عاشق کي، معشوق جي هستي ۾ نابود ڪري، هڪ ڪيو ڇڏي. رومي چوي ٿو: زنده معشوق است- و عاشق مرده. جي حساب ۾ شمار ڪيا وڃن ٿا، جن کي اجا هڪ به ڪري شمار ڪري سگهجي ٿو، جنهن پنهنجي انفرادي هستي نه وڃائي آهي. سي قرب رسندا ڪيئن؟ اهڙا شخص محبوب جي ويجهو وڃڻ، يعني هُن سان وصال حاصل ڪرڻ جا لائق نه آهن. چاڪاڻ ته عشق جو اول شرط آهي، دُوئي ڌار ڪرڻ. معشوق ۾ هستي وڃائڻ. ڏس ته انفرادي هستي، هنن کي اهڙي ريت وصال کان محروم ڪري ڇڏيو آهي(2).

2. اي موڪي! اي ساقي! واٽ ويندڙن تي ڪا مئيخاني واري مٽي جي بُوءِ بُوندار ڪج. ايئن سڀ ڪنهن کي خبر پوندي ۽ هر ماڳ مڪان تنهنجي مئيخاني جي مشهوري ٿي ويندي. پوءِ ته وڏا پياڪ، جيڪي صبح جي پيئڻ جا عادي آهن،

سي چاڻ تہ صبح ساڻ مئيخاني جي صحن ۾ پهتا(3).

3. اهي متارا مئيخوار جيئن ئي مئيخاني تي ايندا، تہ سارو رکيل شراب پي پورو ڪري ڇڏيندا. گهٽي پيئڻ سان سندن اُڃ ويتر وڌندي ۽ چوندا تہ "هيءُ پي پورو ڪري ڇڏيوسون، هو جيڪو مٽن ۾ سنڌيل آهي سو بہ وجي آڻ(4)."

4. موڪي شراب وارا سنڌيل مٽ صبوح ساڻ سوير ٻاهر ڪڍي آڻي کوليا. عبداللطيف ٿو چئي تہ "انهي اعليٰ قسم جي شراب جي هُبڪار ۽ خوشبوءِ انهن پرهہ جي پياڪن تائين وڃي رسي، ۽ هُو پيئڻ لاءِ اچي پهتا. اهو رنگين شراب جيتوڻيڪ سخت ڪوڙو آهي، تہ بہ هي پياڪ هر پيري، وند وقت، ساقي کان پيالن تي پيالا گهري پيا ٿين(5).

5.ڪين شراب، جيڪو اڳ پيتو هُئائون، تنهن کو نقصان ڪونہ ڪيو، پر موڪي جي ٻُڌايل خبر واري چرڪ ڪين ماري وڌو. موڪي جو کو اهڙو گفتو سندن ڪن تي پيو ۽ صدمي طور هانءُ تي لڳو، جو سندن هانءُ ڦاٽي پيو. متارن جو موت، ان کان پوءِ ٿيو. مٽ سان مرن ها تہ اڳ مري وڃن ها(6).

2. متارن جو مزارون:

ڪراچي ويجهو گڏاپ واري علائقي ۾، ڪونڪر ماڳ وٽ، هڪ مشهور پهاڙي آهي. جنهن کي "ناڙا ٽر" ٽڪري سڏيو وڃي ٿو(7). هن پهاڙي کي لوڪل ماڻهو "نارا ٽر" بہ چون ٿا. هتي ڪنهن وقت بُرفتن سان، جتن، جوکين، ڪلمتين ۽ نومڙين جي جنگ لڳي هئي(8). هتي هن وقت جوکين جو وڏو قبرستان پڻ موجود آهي.

هن پهاڙي جي اُلهندي ڇيڙي تي، لاهي وٽ، متارن جون مزارون موجود آهن. جيڪي هڪ چوڪنڊي جي اندر، ترتيب سان، هن ريت رکيل آهن. اولهندي کان: 1. حالار حاجي، 2. اسحاق حاجي، 3. اسحاق اسماعيل، 4. نامعلوم، 5. آدم رستم، 6. اسماعيل حاجي ۽ 7. نامعلوم (هي متارو چوڪنڊي کان ٻاهر، اترئين پاسي رکيل آهي.)

اگر متارن جي نالن ڏانهن ڌيان ڏبو تہ، انهن جا نالا اسان کي انهي تذبذب ۾ مبتلا ڪن ٿا تہ "آيا اهي قبرون واقعي ئي متارن جون آهن!؟ يا متارن جون آهن بہ ڪونہ!؟" ڇو جو هنن مان ٽي ڄڻا حاجي سڳورا آهن. ڇا حج مبارڪ جي سعادت ماڻڻ کان پوءِ، وري بہ ڪي ماڻهو غير شرعي فعل ڏانهن ايئن مائل ٿي سگهن ٿا؟ ايتريقدر جو، انهن جو ساهہ بہ ڪلاڙخاني ۾ نڪري وڃي ٿو! مذڪوره نالن مان هڪ نقطو هي بہ نڪري اچي ٿو تہ "اهي نالا ڪنهن هڪڙيئي خاندان جا لڳن ٿا." اگر باريڪ بيني سان ڏسبو تہ اسحاق حاجي اسحاق اسماعيل ۽ اسماعيل حاجي، اهي پاڻ ۾، هڪڙيئي خاندان جا فرد، پيءُ، پُٽ ۽ پاءُ وغيره لڳن ٿا، جن جو وڏو حالار حاجي آهي.

مزارن جي مٿان رکيل پٿرن تي ٿيل چُنسالي ۽ اُڪريل نالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ: هي هڪڙيئي ڏينهن تي وفات ٿيل يا دفن ٿيل ماڻهو نہ آهن. هنن جي وڏي حالار حاجي ۽ ٻين جي وفات ٿيڻ يا دفن ٿيڻ ۾ اندازن 50 کان 100 سالن جو فرق لڳي ٿو، يا اچا بہ وڌيڪ. حالار حاجي جي پٿر تي سندس نالو اُپريل ۽ اُگر جهڙن ٺُلهن اکرن ۾ لکيل آهي. باقي ٻين جي پٿرن تي، باريڪ، سنهڙن ۽ ڪوٽري لکيل اکرن ۾ نالا تحرير ٿيل آهن. جيڪي مختلف گهاڙي دورن جي نشاندهي ڪن ٿا.

محترم گل حسن ڪلمتي صاحب پنهنجي ڪتاب "ڪراچي: سنڌ جي مارئي" ۾ لکي ٿو تہ: "انهن جو تعلق هڪ ئي خاندان سان هو(9)." ۽ ٻيو هي تہ: "متارن جي مزارن کي، انهن ڪانسواءِ ٻي پاسي بہ ڳولڻ گهرجي(10)."

انڪري چئي سگهجي ٿو تہ ناڙا ٽر ٽڪري تي، هڪ چوڪنڊي جي اندر رکيل ماڻهو "مشڪوڪ متارا" آهن. البت جيستائين اسان کي حقيقي متارن متعلق صحيح معلومات نہ ٿي ملي، تيستائين انهن

قبرن کي ئي متارن جون مزارون مڃڻ اسان جي مجبوري آهي. حالانڪ لطيفؒ چٽو چئي ويو آهي تہ: ”سُرڪِي جن سِري، تن جون ٻُنين ٻاسي ٻُنيون(11). يا ”هو جي ڳالهين ڳڱاٽيا، تن جون ٻنين ٻاسي ٻُنيون(12).“ يعني متارا اُتي دفن ٿيل آهن، جتي موڪي جون ٻُنيون موجود هيون.

3. متارن جو تعداد:

روايت آهي تہ متارا اٺ (8) ڄڻا هئا(13). البت ناڙا ٿر ٽڪري تي رکيل، متارن ڏانهن منسوب قبرن جو تعداد ست (7) آهي ۽ انين موجود نہ آهي. ڪن روايتن ۾ متارن جو تعداد ڇهہ بہ ڄاڻايو وڃي ٿو(14).

محترم گل حسن ڪلمتي صاحب، متارن جي تعداد کي (ٻہ سما، ٻہ سومرا، ٻہ چنا، ٻہ ڇهواڻ) اٺ ڄڻا تسليم نٿو ڪري ۽ لکي ٿو تہ ”ان ڳالهہ کي ان ڪري وزن ڪونهي، ڇاڪاڻ جو گهڻن ڪتابن ۾ سُگهڙن انهن جو تعداد ڇهہ ڄاڻايو آهي(15).“ البت گل حسن ڪلمتي صاحب ڪنهن بہ ڪتاب جو نالو يا روايت نقل ڪندڙ سُگهڙ جو پتو حوالي طور ٻڌائي نہ سگهيو آهي.

متارن جي تعداد بابت، استاد بخاري پنهنجي شاعري جي ڪتاب ”ڪوڪڻ يا ڪلياڻ“ ۾ چوي ٿو:

متارا متا، ساٿي ست سري تي،
پيڙ ٿي پڙڪي اُٿيا، ڪاڪڙ ٿي نہ ڪتا،
توڙي رت رتا، پيالي پت رکي ويا(16).

اهڙي طرح استاد بخاري جو بيت، متارن جي تعداد کي ست (7) ڄڻا سمجهڻ تي آماده ڪري ٿو.

متارن جي تعداد بابت، شاهہ جي رسالي ۾، هڪ بيت هيٺين ريت لکيل آهي:

ڪلاڙڪي ڪار وهي، اڄ نہ سٽ سري،
ڪٽورا قاتل جا، پيتئون پاڻ پري،
اٺئي رهيا اُٿلي، ڏرتي سِر ڏري،
ڄاڻايو ڄامن کي، ٿي ٻارهين ماهہ ٻري،
تہ نڪي ماريا جنگ ۾، نڪي سُور ٻري،
تن کي روئان ڪيئن ڪري؟ جي ڳلهہ سٽي گهريا(17).

مذڪوره بيت متارن جي تعداد کي وري اٺ (8) ڄڻا تسليم ڪرڻ لاءِ راهہ هموار ڪري ٿو. يعني: ”اٺئي رهيا اُٿلي، ڏرتي سِر ڏري.“

ڪنهن سگهڙ جي ٺاهيل هيٺين مشهور بيت ۾ بہ متارن جو تعداد اٺ (8) ڄاڻايل آهي. هي بيت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، شاهہ جي رسالي جي تحقيقي جلد نمبر ٻهرين ۾، موڪي جي مهمانن جي تعداد ڄاڻائڻ بابت شامل ڪيو آهي، تہ:

ٻہ سما، ٻہ سومرا، ٻہ چنا، ٻہ ڇهواڻ،
ايندا هئا، اٺ ڄڻا، موڪي گهر مهماڻ(18).

سنڌ جو مشهور لوڪ سگهڙ ۽ ڏاهو، شاهہ لطيفؒ جو وڏو پارڪو، ڏاڏو فتح خان (سيد صالح محمد شاهہ) بہ متارن جي تعداد کي اٺ (8) ڄڻا تسليم ڪندو هو. هُو چوندو هو، ”انهن اٺن متارن سان، نائين موڪي بہ مدَ تي ميڙو ڪندي هئي. ايئن موڪي سميت نوَ (9) ڄڻا مدَ تي اچي مڙندا هئا. ”نومڙيا“ لفظ وارو اصطلاح ۽ ذات بہ اُن ميڙي پُنيان وجود ۾ آئي.

اها ڳالهہ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جو مشهور پروگرام ”فتح خان جي ڪچهري“ (جمهور جو آواز) ۾ راقم (اَ-ل) سان ڏاڏا فتح خان روبرو ڪئي. ايئن اهي اٺ ڄڻا، سري جي سُرڪين جا سوالي ۽ مدَ جا متوالا، موڪي جا مهمان ٿيندا هئا. جن کي تاريخ ۾ متارن جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو.

4. متارن جا نالا ۽ ذاتيون:

موڪي متارن جو قصو، سنڌ جي مشهور نيم عشقيہ لوڪ داستان آهي. انڪري، اهو طئي آهي تہ، متارا سنڌي هئا. پوءِ اُهي سنڌي ثقافت ۽ تهذيب ۾ ضم ٿي ويل بلوچ هجن توڙي سماٽ. مسلم هجن توڙي غير مسلم. متارن بابت بنيادي نقطو هي آهي تہ: ”اُهي سنڌي هئا ۽ بس!“ انڪري متارن کي سنڌي نالن ۾ بہ ڳولڻ گهرجي ۽ متارن کي سنڌ جي تاريخ جي ورقن ۾ بہ ڳوليو وڃي. متارن کي، ٻيجل، پُورل، سارنگ، سانول، سوڍل، راڻل ۽ دودل ۾ بہ ڳوليو وڃي. متارن کي، گُلڻ، چارڻ، ڪلڻ، ڪنڻ، مَرڪڻ، ڊولڻ ۽ سانوڻ ۾ بہ

ڳوليو وڃي. متارن کي، سهٽي، ڳهٽي، سرهي، سپاڳي، جاڙي ۽ ابڙي ۾ به ڳوليو وڃي. متارن کي، ڦوٽي، ڦوڳ، ڪرڙ، ڪنڊيري، ڪيت، لونگ، چيڙ ۽ ڏاڙهون ۾ به ڳوليو وڃي. متارن کي، رتن، ملوڪ، پوپٽ، ننگر، پونگر، سپڙ، سنگهار ۽ ساماٽي ۾ به ڳوليو وڃي. اهو نه ڏسڻ گهرجي ته متارا غيرمسلم هئا يا مسلم؟ سماٽ هئا يا بلوچ؟ ۽ اهو به نه ڏسڻ گهرجي ته متارا حاجي هئا يا غير حاجي؟ فقط اهو ڏسڻ گهرجي ته متارا سنڌي هئا يا سنڌي نه هئا؟ اگر متارا سنڌي هئا، ته پوءِ انهن جي نالن پنيان غيرضروري لقبن لڳائڻ جي ڪابه ضرورت نه آهي. اگر اسان اڄ ايئن ڪنداسين ته سڀاڻي ڪو ٻيو نئون محقق قلم کڻندو ۽ اهو لکندو ته متارن جا نالا هيٺين ريت هئا:

1. حالار حاجي بن عبدالله المالڪ الشمسي الاوراقي القدوسي.
2. اسحاق حاجي بن فضل الله الفائق الطوراني التميمي.
3. اسحاق اسماعيل بن ذڪريا المعروفي العجمي العصري.
4. آدم رستم بن حزب الله الغالب العصري المجددي، وغيره.

متارا اگر سما، سومرا، چنا يا ڇهواڻ نه هئا، تڏهن به سنڌي هئا. ۽ اهو طئي آهي ته متارا، "الشمسي الاوراقي" نه هئا، بلڪ "سانول ۽ سوڍل" هئا. متارا، "الفائق الطوراني" نه هئا، بلڪ "ڊولڻ ۽ سانوڻ" هئا. متارا، "المعروفي العجمي" نه هئا، بلڪِ "سُرهو سَپاڳو" هئا، "متارا، الغالب العصري" نه هئا بلڪِ "سنگهار ۽ ساماٽو" هئا. متارن جي ذاتين بابت، ڪنهن سُگهڙ جي بيت کي بنياد بنائجي ته انهن جون اڻ تصديق ٿيل ذاتيون به ليي پونديون. جهڙوڪ، سما، سومرا، چنا ۽ ڇهواڻ وغيره(19).

اگر شاهه جي رسالي جي بئي بيت ڏانهن ڌيان ڏبو ته معلوم ٿيندو ته متارا ذات جا "ڄام" هئا. يا "ڄام" سندن لقب هو. "ڄاٽايو ڄامن کي، ٿي ٻارهين ماهه ٻري(20)."

ڪن روايتن ۾، متارن کي بُرفت ڄاٽايو ويو آهي. بُرفت ڪنهن خاص علائقي جي ڳڏيل ذاتين کي به چيو ويندو آهي. جيئن ٿري، ڊاٽي، يا ڪوهي وغيره. ڪتاب "ذاتين جي انسائيڪلوپيڊيا" ۾ لکيل آهي ته "بُرفت سما قبيلي مان آهن(21)." هيوزبلز جي لکڻين موجب "بُرفت راجپوت نسل مان آهن(22)." مولائي شيدائي بلوچستان جي قومن تي لکيو آهي ته "بُرفت نومسلم راجپوت ۽ نومڙين جي شاخ آهن(23)." ساڳي طرح ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو ته: "بُرفت ۽ نومڙيا هڪ ڳڏيل قوم آهن، جيڪي لس ٻيلي جي ڄامن مان آهن(24)." اهڙي طرح شاهه جي رسالي ۾ ڄاڻايل ذاتيون، يعني "سما" توڙي "ڄام" يا "نومڙيا" اصل ۾ بُرفتن ڏانهن ئي اشارو سمجهڻ گهرجي. يعني:

1. به "سما"، به سومرا، به چنا، به ڇهواڻ(25).
2. ڄاٽايو "ڄامن" کي، ٿي ٻارهين ماهه ٻري(26).

5. متارا ڪٿان ايندا هئا؟

جناب ٻدر ابڙو صاحب پنهنجي ڪتاب "ڪوهستان جو سفر" ۾، ص- 30 تي لکي ٿو ته "متارا سنڌ جي ڪوهستان واري علائقي کان ايندا هئا، ۽ ڇاڪاڻ ته هو ڪنهن اهڙي وکر جو واپار ڪندا هئا، جنهن جو تعلق مُندن سان هو." هڪ روايت موجب هُو چيٽ جي چانڊوڪين ۾ ۽ پوءِ ڇهن مهينن بعد ايندا هئا. موڪي وٽ ٻارهوئي شراب جي موسم هوندي هئي. ۽ موڪي جو مڌ نج هو(28).

مرحوم فتح خان (سيد صالح محمد شاهه) چوندو هو ته "متارا ساموندري سوداگر (جواهري) هئا. جيڪي اترين علائقن کان ايندا هئا، ۽ ٻيڙن ذريعي، پنهنجو واپار لنڪا، جاوا، سماترا، ملايا ۽ ٻين ملڪن سان ڪندا هئا. واپار لاءِ ويندي ۽ وري وطن لاءِ واپس ايندي بندر (ديبل يا ڪراچي؟) تي ترسندا هئا. اٺ پندرهن ڏينهن يا مهينو سوا، هتي

موکي جا مهمان ٿيندا هئا.“ ڪجهه عرصو موکي جا مهمان ٿي، ٽڪ پچي، ڪيس ڏهرا دان ڏيئي، مايا ملڪيت ۽ ماڻڪ موڙين سان مالا مال ڪري، هيري لعل جواهرن ۽ موتين ڀريل ٿالهه اڳيان رکي، واپس وطن هليا ويندا هئا.

محترم گل حسن ڪلمتي صاحب لکي ٿو ته: ”متارا بحري قزاق هئا. جيڪي بندر تي ڦرون ڪرڻ لاءِ ايندا هئا(29).“ البت متارن جو غير ملڪي (پرڏيهي) هجڻ ۽ بحري قزاق بنجي ڦرون ڪرڻ، روايتن کان وڌيڪ ٻيو ڪجهه به ڪونهي. متارن بابت ان ڳالهه تي اڪتفا ڪجي ٿو ته: ”اُهي سامونڊري سوداگر هئا ۽ سنڌي هئا. انهن جو ديس موکي جي مئيخاني کان ڏُور هو. ڪوهستان ڏانهن هجي يا ريگستان ڏانهن. ٿر ڏانهن هجي يا بر ڏانهن. موکي وٽ ڇهن مهينن کان اڳ اچي نه سگهندا هئا. يا پاڻ نه ايندا هئا. لطيف انهن سامونڊرين لاءِ چوي ٿو:

”لنڪا لنڪا ڪن، لئي لنڪا جي اوهريا،
سُٺي سونَ لنڪا جو، سُک نه سامونڊرين،
پره پڳهه ڇوڙيا، ڪاري ڪيڙائن،
وڏي پاڳ پرن، جي کهيا ڪارونپار ڏي(30).“

جي ڪارونپار ڏي کهندا هئا، تڏهن به ڇهين مهيني بعد واهوندي تي ورندا هئا. جيڪي موکي جا مهمان ٿي، وري موڪلائي، پنهنجي ماڳن ڏانهن روانا ٿيندا هئا. ايئن اهي ڏُور ديس جا مسافر ۽ ملهه مهانگا متارا، واپار لاءِ ويندي ۽ وري واپس وطن لاءِ ايندي، موکي جا مهمان ٿيندا هئا ۽ موکي مانَ لهندي هئي.

6. متارا ڪيئن مُئا:

موکي جي مئيخاني (ڪلاڙخاني) تي، ڪيئي پياڪ عُشاق پئي آيا، پر وڏا متارا ميئخوار ۽ هميشه جا هيراڪ ساٿي اٺ هئا. جيڪي هر ڇهين مهيني مند تي ايندا هئا ۽ پُراڻا پڪل مٽ انهن لاءِ پلٽيا هئا. هڪ ڀيري هُو جڏهن موکي جي مئيخاني تي آيا ته پراڻو سنڌيل شراب بچيل ئي ڪونه هو. نيٺ موکي کي ڪنهن کُنڊ ۾ ـ پيل پراڻو مٽ ياد آيو. جنهن کي وڃي جانچيائين ته ان مٽ ۾، ڪنهن وقت کان وٺي، ڪاريهر واسينگ نانگ سُري وڃي اندر پيو هو ۽ مري ڳري ڪندا ٿي ويو هو. موکي مٽ ۾ نانگ جو ڪنبو ڏسي، سوچيائين ته: ”هي عُشاق هميشه جا هيراڪ آهن ۽ ڪين خالي موٽائڻ بدران، جيڪو حاضر آهي، سوئي ڪٽي ٿي ٿاهي پياريان.“ پوءِ جيئن ئي ڪين ٿاهي، وٺيون پري پيارايائين ته هو ڪنهن ڏاڍي ڪيف ۾ ڪڪورجي ويا ۽ اتان اٿيان ته ڳهڏي ڳهڏي پنهنجي گهرن پهتا(32). ٻئي ڀيري دير سان، يعني ٻارهين مهيني ڪانپوءِ مئيخاني تي موٽيا(33). ”ٻي گهُٽ ٻارهين آئيا، اڳي ڇهين ماهه اچن.“ اُن وقت موکي وٽ ڪيئي مٽ سنڌيل هئا، پر ڪين هڪ مان پياري ته چون ”ٻئي مان آڻ.“ ٻئي مان پياري ته چون ”ٽئين مان آڻ.“

ايئن ڪندي بالاخر ڪيس چيائون ته ”اسان کي ڪيئن به ڪري، پروڪو پيار(34).“ پر اهو ته هاڻ ناممڪن هو. چاڪاڻ جو اهو نانگ وارو زهر مليل قاتل شراب موکي وري هن ڀيري ڪٿان آڻي؟ جڏهن پروڪي شراب لاءِ ڏاڍو زور ڀريائون ۽ ضد ڪري موکي جي قدمن کي چنبڙي ويهي رهيا، تڏهن مجبورن موکي ساڻن سچي ڪئي ۽ چيائين ته:

”جو پَرَ پيتو آن، سو سنڌو سپن ساڙ،
جي واسينگ وتن ويڙهين، سي نه وهيٽا مان،
تيلان لڄ مران، جيئن اڄ هوندو ائين گهرو(35).“

اهو ٻڌي چيائون ”هان! اسان زهر پيتو هو!؟“ بس انهي ”هان“ واري چرڪ ۾، اُتي جو اُتي دم ڏنائون.

”سري ڪين ڪِيو، ويڻ موکي جي ماريا(36).“

7. متارن جو دور:

متارن جو دور، سڌي طرح، موکي جي دَور سان منسلڪ آهي. موکي، جا مومل وارن جي ڀيڻ هئي. اهي ڀينرون، ماٿيلي جي سردار راجانند گوجر جون راجڪماريون هيون. راجانند جو زمانو سن 1410ع کان 1440ع جي درميان وارو هو(37).

هوڏانهن راڻو مينڌرو، جنهن لُڊاڻي (ڪاڪ) تي مومل ماڻي هئي، اهو همير سومري جو وزير هو. همير سومري جو دور سن 1400ع کان 1440ع تائين هو(38). راڻي مينڌري ۽ مومل جي چڪيا تي چڙهڻ وارو واقعو لڳ ڀڳ 1440ع ڌاري ٿيو. ان بعد مومل جون ٻيون ڀينرون ڪيڏانهن هليون ويون، سو انهن جو پورو احوال نٿو ملي. البت موکي پنهنجي چالاڪ ٻانهي ناتر کي ساڻ ڪري، هن (ڳڏاپ واري) علائقي ۾ اچي آباد ٿي.

هتي اچڻ کان پوءِ، دولت حاصل ڪرڻ لاءِ، مومل واري فارمولي جي برعڪس هن نئين طريقي تي عمل شروع ڪيو. جنهن موجب اگهور اڳڙين، پڪ پياسن، سامونڊري سوداگرن، شير شهزادن، مڌ جي مشتاقن، مئي جي متوالن، ڪنور ڪوڏين، گهاٽي جي گهوٽن، انگوري عاشقن، ۽ وِير واڻاڻن کي ڪلاڙخاني ۾ ڪوٺي، ڪين سَري جُون سُرڪيون پياري، نينهن جا نشا چاڙهڻ شروع ڪيا. پڪ پياڪ، پتنگن وانگر ڀڇڻ لڳا. جن ۾ خاص مئي جا متوالا ۽ سري جا سوالي اٺ (8) چڱا هوندا هئا. جن کي تاريخ ۾ متارن جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. متارا موکي جي انگڙاين جا عاشق نہ هئا. البت مڌ جُڪِي چکي، وحدت جي وادي ۾ گم ۽ ڪنهن ڪري ڪيپ ۾ ڪپي فنا ٿي ويندا هئا. "آئِي ايڪ ٿِيا، ڪتا نينهن ڪري."

متارا ڪيترو عرصو موکي وٽ ايندا رهيا؟ ۽ موکي ڪيترو عرصو انهن کي مڌ پياريندي رهي. سراسري لحاظ سان موکي متارن جي بنياد تي ئي لڳائي سگهجي ٿو. سراسري لحاظ سان موکي متارن جي پيئڻ ۽ پيارڻ واري دَور کي 1440ع کان پوءِ، وڌ ۾ وڌ ڏهن کان ويهن سالن تائين تسليم ڪري سگهجي ٿو. اگر ائين آهي تہ پوءِ متارا 1450ع ۽ 1460ع جي درميان ۾ وفات ڪري ويا هوندا، ۽ موکي بہ انهن جي مرڻ پڄاڻان ويراڳ ورتو، سا پڻ متارن کان پوءِ وڌ ۾ وڌ پنجن کان ڏهن سالن تائين زنده رهي هوندي.

متارا مري ويا، موکي! تون نہ مَرين!
ڪيهيءَ پَرِ پَرين؟ ڏُکِي! ڏاتارن ري(40).

8. متارن جو پيالو:

متارن جي مزارن سان گڏ، هڪ پيالي نُما ڊي (D) شڪل جو گهڙيل پٿر بہ اتي موجود آهي. جنهن کي ماڻهو "متارن جو پيالو" چون ٿا. هن پيالي نما پٿر کي ئي، گهڻا ماڻهو، انهن قبرن متعلق متارن جي مزارن هجڻ جو سرٽيفڪيٽ سمجهن ٿا.

هي پيالو هن وقت ڀڳو بہ اڌ ٿيو پيو آهي. جنهن جي ڀڄڻ ۽ اڌواڌ ٿيڻ جو ڪوبہ ڪارڻ معلوم نٿو ٿئي. لڳي ٿو تہ زماني جي گردش ۽ اُٿل پُٿل سبب شايد ائين ٿيو هجي. اهو بہ ضروري ناهي تہ هي پيالي نما پٿر ئي هنن مزارن بابت متارن جون مزارون هجڻ جو ثبوت هجي. اگر حقيقت ۾ پيالو ئي ناهڻ مقصود هجي ها تہ اهو گول او (O) شڪل ۾ بہ آساني سان هُوبهو پيالو ئي ٺهي پئي سگهيو. جيئن تہ ڪاريگرن يا سنگتراشن هاسيڪار ان پٿر کي گول شڪل نہ ڏني آهي، انڪري چئي سگهجي ٿو تہ اهو پيالو نہ آهي ۽ نہ ئي اهو متارن جي مزارن ڏانهن ڪو اشارو آهي.

محترم بدر ابڙو صاحب پنهنجي ڪتاب "ڪوهستان جو سفر" ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو تہ: "انور پيرزادي ۽ مُون، سنڌ سروي مهر دوران، سال 1991ع ۾، ڳڏاپ ويجهو، ناڙاٽر کان پنج ڪلو ميٽر اوپر طرف، هڪ چوديواري جي اندر، ڍاڪو ڪن قبرون ڏٺيون، جن جي لاءِ چيو وڃي ٿو تہ: "اهي لاشارين جون قبرون آهن." اڏاوت ۽ چٽسالي جي لحاظ سان، اُهي ناڙاٽر ٽڪري تي

موجود، متارن ڏانهن منسوب قبرن جهڙيون ئي هيون. اهي قبرون روميون سڏجن ٿيون. هتي به ايئن ئي هڪ عدد پيالو ڊي (D) شڪل جو گهڙيل رکيل هو. لهاذا اهو پيالي نما پٿر، متارن جي مزارن يا انهن جو شرابي هجڻ لاءِ ڏنل ڪو به اشارو يا سرٽيفڪٽ نه آهي.

9. متارن جي مزارن جي ڪيفيت:

متارن جي مزارن ڏسڻ کان پوءِ، معلوم ٿئي ٿو ته شايد ڪن مخصوص سوچ رکڻ وارن طرفان، قبرن جي پچ ڊاهه ڪرايل آهي. مزارن جي ٻاهران ڏنل چوديواري ڊانوان ڊول ٿيل آهي. چوڪنڊي جا ڪُنگري وارا گهڙيل پٿر هيڏانهن هوڏانهن پکڙيا پيا آهن ۽ ڪي حصا ڀين آس پاس جي قبرن تي رکيا پيا آهن. قبرن جا بنيادي پٿر ٽٽل آهن. حالانڪ هڪ هڪ پٿر ايڏو وڏو ۽ ڳرو آهي، جو ان کي گهٽ ۾ گهٽ اٺ_ ڏهه ماڻهو گڏجي مس چوري سگهندا.

قبرن جي ڇنسالي ۽ ڊاهه جوڙ مان اندازو لڳائجي ٿو ته هي ڪِن امير ۽ خوشحال ماڻهن جون تُربتون آهن. پر هنن مرحومن ڏانهن شراب نوشي جو موت منسوب ٿيڻ ڪري، (شايد؟) ڪن مخصوص سوچ رکندڙ ماڻهن (اهوئي خير ۽ ثواب جو ڪم سمجهي) قبرن کي ڌڪ هڻي، پنهنجي اڳوتر سنوارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. (والله اعلم؟)

10. آخري نقطا:

مٿي بيان ڪيل سموري قصي مان، جيڪا ڳالهه عيان ٿئي ٿي، ان موجب هيٺيان نقطا واضح ٿي بيهن ٿا.

نوٽ: (هي نقطا، محقق جي پنهنجي راءِ سمجهڻ نه گهرجن)

1. متارا لطيفي فڪر جو جُز آهن.
2. متارن جي مزارن کي، هن کان ٻي پاسي (موکي جي مئيخاني وٽ) به ڳولڻ گهرجي.
3. متارن جو تعداد اٺ (8) هو.
4. متارا ذات جا (ڪجهه سائي) بُرفت هئا.
5. متارا ڪوهستان يا ڀين اترين علائقن کان ايندا هئا. جي ساموندري سوداگر (جواهري) هئا.
6. متارن جو موت شراب نوشي جي ڪري ڪونه ٿيو. البت "وِهُ جِي ويچارا، سُٽي ڳالهه سِڄي رهيا."
7. متارا اندازن 1450ع کان 1460ع جي درميان وفات ڪري ويا.
8. متارن جي مزارن تي رکيل پيالي نما پٿر، متارن جي مزارن بابت ڏنل اشارو سرٽيفڪيٽ ڪونهي.
9. متارن جون مزارون ۽ چوڪنڊي، نئين سِر ڊاهه جوڙ جون متقاضي آهن.
10. لطيفؒ متارن جي فڪري قصي مان، جهڙوڪِ: "زهر پِي زنده رهڻ، ننڍڙي ڳالهه ٻُڌي مري پوڻ ۽ موکي جي در تي دفن ٿيڻ" جي مثالن مان، معنيٰ جا موتي ميڙي، پنهنجي دل کي نصيحت ڪندي فرمائي ٿو ته:

مَتارَ ٻِنُون ڪاءِ، مَتِ نه سِڪيين مُون هِنيان!
رُوندي راتِ وَهاءِ، ڇڪائِيندي ٻَنِيُون(42).

حوالا:

1) بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان. شاهه جو رسالو. سال 2009ع وارو نسخو. ڇپائيندڙ ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ، سُر "يمن" داستان ڇهون.

2) گربخشاڻي، هوتچند مولچند. شاهه جو رسالو. ڇپائيندڙ سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي. سال 2008ع. معنيٰ ۽ شرح. ص- 414.

3) بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان. شاهه جو رسالو. تحقيقي جُلد نمبر ٻهريون. ڇپائيندڙ شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاهه. سال 1989ع. ص-162.

4) ايضاً. ص- 152.

5) ايضاً. ص- 156.

6) ايضاً. ص- 160.

7) بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان. جنگ ناما. ڇپائيندڙ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو. سال 1984ع. ص- 121.

8) ايضاً. ص- 121.

9) ڪلمتي، گل حسن. ڪراچي: سنڌ جي مارئي. ڇپائيندڙ ڪاڇو پبليڪيشن ڪراچي. سال 2007ع. ص- 374.

10) ايضاً. ص- 374.

11) ڏسو حوالو نمبر 1. ص- 79.

12) ايضاً. ص- 78.

13) ڏسو حوالو نمبر 3. ص- 228.

14) ڏسو حوالو نمبر 9. ص- 374.

15) ايضاً. ص- 374.

16) بخاري، استاد. ڪوڪڻ يا ڪلياڻ. ڇپائيندڙ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو. سال 1986ع. ص-278.

17) بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان. شاهه جو رسالو. تحقيقي جلد نمبر ڏهون. ڇپائيندڙ علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ. سال 1996ع. ص- 254.

18) ڏسو حوالو نمبر 3.ص-228.

19) ايضاً. ص- 228.

20) ڏسو حوالو نمبر 17. ص-254.

21) سيوهاڻي، خير محمد ٻرڙو. ذاتين جي انسائيڪلو پيڊيا. ڇپائيندڙ مُراد پبليڪيشن سيوهڻ شريف. سال 2005ع. ص-84.

22) ايضاً. ص- 84.

23) ايضاً. ص- 84.

24) ايضاً. ص- 84.

25) ڏسو حوالو نمبر 3.ص-228.

26) ڏسو حوالو نمبر 17.ص-254.

27) ابڙو، بدر ڪوهستان جو سفر. ڇپائيندڙ ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ. سال 2009ع. ص- 30.

28) ايضاً. ص- 30.

29) ڏسو حوالو نمبر 9. ص-374.

30) ڏسو حوالو نمبر 1. ص-103.

31) ڏسو حوالو نمبر 3. ص-228.

32) ايضاً. ص- 228.

33) ايضاً. ص- 228.

34) ايضاً. ص- 228.

35) جنجهي، سُگهڙ حاجي الهه داد. شاهه جو گنج. ڇپائيندڙ ڪويتا پبليڪيشن حيدرآباد. سال 2008ع. ص-49.

36) ڏسو حوالو نمبر 1. ص-78.

37) ڏسو حوالو نمبر 2. ص- 626.

38) مولائي شيدائي، رحيم داد خان. جنت السنڌ. ڇپائيندڙ سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي. سال 2000ع. ص-267.

39) ڏسو حوالو نمبر 1. ص-74.

40) ايضاً. ص- 78.

41) ڏسو حوالو نمبر 27. ص-28.

42) ڏسو حوالو نمبر 1. ص-79.

مقصود گل

واڻيءَ بابت ٻہ ٽي ڳالهيون

واڻيءَ جي بنيادي ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ جڏهن مون ڪتابن جا سينا ڪولي معلومات جا موتي ميڙڻ لاءِ قلم ڪنيو تہ مون کي اهو ڏسي مايوسي ٿي تہ اسان جا محقق واڻيءَ متعلق ڪو ٺوس يا پختو رايو قائم نہ ڪري سگهيا آهن. منهنجي خيال ۾ سڀني محققن هڪٻئي جا رايا کڻي انهن ۾ ٿوري تبديلي آڻي پئي واڻيءَ کي متعارف ڪرايو آهي.

مرحوم محبوب علي چنا واڻيءَ متعلق پنهنجو رايو لکندي هيئن لکيو آهي تہ "عام اصطلاح ۾ ڪنهن ڳالهہ ۽ ٻوليءَ کي واڻي سڏبو آهي هن جو ڌاتو پراڪرت لفظ "وايا" ۽ سنسڪرت جي لفظ "وارتا" مان نڪتل آهي. سنسڪرت ۾ "ورت" لفظ جي معنيٰ آهي "هجر" (نئين زندگي ڊسمبر 1958ع)

مخدوم طالب المولىٰ سائين جو رايو ورجائيندي مرحوم غلام حمد گرامي صاحب پنهنجي مضمون ۾ لکيو آهي "وايا" ۽ وارتا" جي معنيٰ آهي، رهت، حالت ۽ ماجرا. ان طرح "وايو ۽ "واڻي" معنيٰ هوا، پران يا پساهہ، "واڻي" "اهوئي" هڪ آهن."

ان کان پوءِ اڳتي لکي ٿو تہ خدا نٿو ڀلائي تہ "واڻي" مان واڻي نهيو آهي." (ادبي اوسر- مرتب غلام علي الانا 1967ع) هندن جي مذهبي اوتار باباگرو نانڪ صاحب جي قولن يا ڪلام کي بہ "واڻيون" يا "ٻاڻيون" چئبو آهي. انهن جي ڇوَتِ بہ واڻي سان مشابهت رکي ٿي.

جڳت ڀکاري ڀرت هي، سب ڪو داتا رام
کهہ "نانڪ" من سمرتهہ، پورن هوئي ڪام.

واڻيءَ کي ڏسجي تہ ان جو گهاڙيٽو بہ ٻاڻين وارو ئي آهي. (حوالو ڪتاب "ڪافي" مصنف طالب المولىٰ).

پر منهنجي خيال ۾ تہ بابا گرو نانڪ جي ٻاڻيءَ ۽ اسان جي سنڌي ڪلاسيڪل واڻي جو گهاڙيٽو تمام گهڻو مختلف آهي.

سنڌي ۽ فارسي جو مهان تاريخدان پير حسام الدين شاهہ راشديءَ پنهنجي تحقيق ۾ لکيو آهي تہ "ڪافي تي نالو لطيف واڻيءَ جو رکيو، پر ان جا سبب تحقيق طلب آهن." مولانا غلام محمد گراميءَ جو رايو آهي تہ "ڪافي" ۽ واڻي موضوع ۽ مواد جي حيثيت سان هڪ ڳالهہ آهن، پر فني هيئت ۽ فارم ۾ فرق آهي."

منهنجي ذاتي راءِ بہ ساڳي مولانا گرامي مرحوم جي راءِ سان شامل آهي تہ موضوع ۽ مفهوم جي لحاظ کان تہ ڪافيءَ واڻيءَ کي ساڳي حيثيت ڏئي سگهجي ٿي، پر هيئتي سٽاءَ ۽ گهاڙيٽي جي لحاظ کان واڻي ۽ ڪافيءَ ۾ ڏينهن رات جيڏو فرق آهي ڇاڪاڻ تہ موضوع جي حوالي سان ڪافيءَ ٿوري واڻيءَ ۾ شاهہ صاحب "وو..... وو ڪندي وتہ، متان وو.....! وسارين" وارو "هاءِ....! هاءِ.....!" ۽ "واءِ...... واءِ.....!" وارو سُر آلاپيو آهي ۽ وڇوڙي جون واپون سمايون آهن. جيڪڏهن تحقيقي نگاهہ سان نهاري ڏسبو تہ فني سٽاءَ ۽ گهاڙيٽو واڻيءَ جو الڳ ۽ ڪافيءَ جو وري بلڪل مختلف آهي.

"ڪافيءَ" ۾ ٿلهہ کان پوءِ هر مصرع ۾ ڪڏهن هڪ سٽ ۽ پوءِ وراڻو، ڪڏهن ٻہ سٽون ۽ پوءِ وراڻو، ڪڏهن ٽن سٽن کان پوءِ وراڻو، ويندي مخدوم طالب المولىٰ سائينءَ تہ هڪ ڪافيءَ ۾ اٺن سٽن جو بند رکي ۽ آخر ۾ نائين سٽ جو وراڻو ملايو آهي. اچو تہ مثال طور طالب المولىٰ سائينءَ جي اٺن سٽن واري بند واري ڪافيءَ جو هڪ بند پڙهي ڏسئون.

ٿلهہ: تو دلڙي يار ڏتاري- ۾ پوءِ ڪانہ ڪيئي پوئواري.
بند: تنهن جو "طالب مولي" آهي.
ٻئي ساڻ ڀلا منهنجو چاهي.
رسُ مون کي قرب مان ڪاهي،
ٻيا لڳ لاڳاپا لاهي،

اڄ موٽ وٽ ڳاهي ماهي،
ڪير سينو تو سان ساهي،
اها طاقت ڪنهن ۾ ناهي،
مان بينس لاهي پاهي.
وراٽو: لاٿي برھ جي يار بهاري- ۾ پوءِ ڪونہ ڪيڏ پوئواري.

ڳهاڙيٽي جي لحاظ کان ڪي ڪافيون وري غزل جي شڪل جهڙيون بہ لکيون ويون آهن. سچل سائينءَ جي رسالي ۾ اهڙيون ڪوڙ ڪافيون ملن ٿيون. جيڪي سٽاءَ ۽ بيهڪ ۾ بلڪل غزل ئي آهن، پر آهن ڪافيون- ڇاڪاڻ تہ انهن جو موضوع مواد ۽ مفهوم ڪافيءَ جو آهي. اهڙن غزلن کي جن ۾ مڪمل طور ڪافيءَ وارو موضوع سمايل آهي انهن کي ناميارا عالم، اديب، شاعر ۽ محقق ڊاڪٽر عطا محمد حاميءَ "غزل نما ڪافيون" ڪوٺيو آهي. سچل سائين جي اهڙي غزل نما ڪافي مثال طور هيٺ لکجي ٿي.

ٿلهہ: عاشق ڏسڻ ۾ آيو محبوب گل سنياسي،
عبرت عجب عجائب اسرار رنگ عباسي.
برهي جي اک ببيني، ڪاٿي، مثال چيني،
توڙي رنگون رنگيني، چينيءَ جي مٽ نہ ڪلسي.
گِل آب جاءِ جاتي، محبوب راز تاتي،
عاشق ڏسڻ ڪئون ڪاتي، رهندو پتنگ پياسي
ابليس جي وڏائي هر سانس تي سوائي،
جيوڻ تہ دم پلائي، نہ تہ تحت نحس ناسي.
ثابت "سچل" سچاري يارن جي ياد ياري،
وحدت جني وساري، تن جي مٽي اٿاسي.

تاريخ اهو بہ ٻڌائي ٿي تہ "ڪافي" جو وجود شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ کان تقريباً ٻہ صديون اڳ ۾ هيو. مطلب تہ "ڪافي" شاهہ صاحب کان ٻہ صديون اڳ ۾ متعارف ٿي. شاهہ صاحب جي جنم کان ٻہ سو سال اڳ هڪ بزرگ لاڏ جيئو برهانپوري ۽ ان کان پوءِ مير معصوم شاهہ بکري تاريخ معصوميءَ جو مصنف ۽ معصوم شاهہ جي مناري سکر واري جي بانيءَ جو پاءُ مير محمد فاضل بکريءَ جا نالا تاريخ ۾ ملن ٿا جيڪي تمام سٺا ڪافي جا شاعر ٻڌايا وڃن ٿا. انهن حوالن مان ثابت ٿئي ٿو تہ "ڪافي" شاهہ صاحب کان گهڻو اڳ ڳائي ۽ لکي ويندي هئي. ان کان سواءِ ڪن عالمن امير خسروءَ کي "ڪافي" جو مؤجد ڄاڻايو آهي. وري جيڪڏهن اسان پنجابي ادب جو مطالعو ڪريون ٿا تہ معلوم ٿئي ٿو تہ پنجابي ٻوليءَ ۾ بہ "ڪافي" رائج آهي جيڪا گهڻي وقت کان وٺي ويندي اڄ تائين پنجاب ۾ ڳائي ۽ وڄائي وڃي ٿي ۽ بابا بلي شاهہ، خواجا غلام فريد، شاهہ حسن ۽ فقير مهر علي، پنجابي ٻوليءَ ۾ "ڪافيءَ" جا برک ۽ بلند پائي جا صوفي شاعر ملن ٿا. مٿين ڪوجنا کان پوءِ بنا ڪنهن شڪ ۽ گمان جي اهو چئي سگهجي ٿو تہ "ڪافي" هتان جي يا سنڌ جي خالص صنف نہ آهي، پر اها سنڌيءَ سان گڏ هندي ۽ پنجابي ٻولين جي صنف بہ آهي.

پر "وائي" خالص سنڌي ٻوليءَ جي يگاني ۽ يڪتا صرف سنڌيءَ جي ڪلاسيڪل شاعري جي صنف آهي. هاڻي ماضي قريب ۾ "وائي" جا سنڌيءَ مان اردوءَ ۾ ترجما ٿيا آهن يا وري ڪجهہ اردوءَ جي نوجوان شاعرن سنڌي "وائي" کان متاثر ٿي سنڌي وائيءَ جي سٽاءَ تي اردوءَ ۾ واين لکڻ جي شروعاتي ڪوشش ڪئي آهي.

اچو تہ هاڻي وائيءَ جي فني سٽاءَ ۽ ڳهاڙيٽي جي باري ۾ ٿورا ويچار ونڊيون. اسان جا سڀ محقق انهيءَ راءِ تي متفق آهن تہ اسان جو پٽ ڌڻي بادشاهہ لاکيڻو لطيف وائي جو پهريون شاعر آهي جنهن اسان جي ڪلاسيڪي سنڌي ادب کي "وائي" جي صنف ايجاد ڪري ڏني. ۽ نہ صرف هن وائي متعارف ڪرائي، پر مان انهيءَ راءِ ۾ اهو بہ اضافو ڪندس تہ ڀٽائي وائي تہ متعارف ڪرائي، پر ان منفرد صنف جي منفرد ڳائڪيءَ کي پيش ڪرڻ لاءِ منفرد ساز دنبورو بہ ايجاد ڪيو تہ جيئن وائيءَ جي "واءِ واءِ" يا "هاءِ هاءِ...!" واري افسرده آلاپ کي اهڙي افسرده تاثر سان پيش ڪري سگهجي ۽ منهنجي خيال ۾ دنبورو واحد ساز آهي جنهن جي تار مان نڪرندڙ دل ڀڄائيندڙ سرود غم ۽ وڇوڙي جي آلاپ واري ئي غمزده صدا اڀاري ٿو.

ڳهاڙيٽي جي لحاظ سان نظر وجهنداسين تہ

شاه صاحب واري ”وائي“ اسان کي ماترائن ۽ ڇند ودِيا تي ٻيٺل نظر ايندي.

شاه سائين جي سموري رسالي کي اسان جيڪڏهن هڪ نظر سان ڏسنداسين ته ان ۾ اسان کي صرف ٻه صنفون هڪ ”بيت“ ۽ ٻي ”وائي“ نظر اينديون. مطلب ته شاه سائين پنهنجي شاعري کي بس صرف ٻن نيٺ ڪلاسيڪل سنڌي شاعريءَ جي صنفن بيت ۽ وائيءَ تي محدود رکيو ۽ ٻئي صنفون ماترائن ۽ ڇند ودِيا تي ٻيٺل آهن.

پر جيڪڏهن اجا ٿورو غور ڪري ڏسنداسين ته سٽاءَ ۽ گهاڙيٽي جي حوالي سان ٻه ٻئي صنفون هڪ ٻئي جي تمام گهڻو ويجهڙيون آهن ۽ ماترائن جي ڳڻپ موجب ٻه شاه سائين واري وائي ۽ بيت پاڻ ۾ تمام گهڻي مشابهت ۽ هڪجهڙائي رکن ٿا. ايئن ڪٿي چئجي ته ٿورڙي فرق سان بس ٻئي صنفون ڄڻ ته ساڳيون ئي آهن. فرق صرف اهو آهي ته جيڪڏهن ”وائيءَ“ جو وراڻو ڪڍي ڇڏجي ۽ مصراعن وارين سٽن کي مسلسل پڙهبو وڃي ته ”وائي“ بيت، بڻجي پوندي.

هاڻي مثال طور جيڪڏهن هيٺ ڏنل شاه سائينءَ جي وائي مان وراڻو ”ساڄن صحيح سڃاڻو“ ڪڍي ڇڏبو ته وائي بيت جي صورت اختيار ڪندي

مَنڊ پيئندي مون ساڄن صحيح سڃاڻو.
ٻي پيالو عشق جو، سيڪي سمجهو سون.
پريان سندي پار جي اندر اڳ اُتون
جيئڻ ناهي جڳ ۾ ڏينهن مڙيئي ڏون.
الا! عبداللطيف چئي، آهين تون ـهي تون.

پر جيڪڏهن ”بيت“ جي پهرين سٽ مان اڌ سٽ ڪٽي وراڻو ڪري هرهڪ سٽ سان ملائبو ته ”بيت“ اسان کي وائيءَ واري ڏِک ڏيندو. مثال طور شاه سائين جي هيٺين بيت ۾ اڌ سٽ کي وراڻي طور ملايون ٿا ته ”بيت“ وائيءَ جي صورت اختيار ڪري وٺندو.

رڳون ٿيون رباب - وڄن ويل سيڪنهر.
لڇڻ ڪڇڻ نه ٿيو جانب ريءَ جباب
وڄن ويل سيڪنهر.
سوئي سَنديُمر سپرين ڪَيس جنهن ڪباب
وڄن ويلَ سيڪنهر
سوئي راحت روح جي، سوئي عين عذاب
وڄن ويل سپ ڪنهر

انهيءَ حوالي سان جيڪڏهن بيت ۽ وائيءَ کي هڪٻئي سان تمام گهڻي ويجهڙائي رکندڙ صنف چئجي ته بهتر ٿيندو. ساڳي راءِ ۾ مخدوم طالب المولي ٻه ڪنهن حد تائين مون سان همراءِ آهي.

ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ جي راءِ جيڪا هيٺ لکيل لفظن ۾ ڏنل آهي ان مان ٻه منهنجي انهيءَ راءِ کي تقويت ملي ٿي.

”هاڻي بيت کان پوءِ اسان جي سنڌي شاعرن ان ساڳي ئي دوهي (بيت) ۾ ان جي ڇند ودِيا ۾ واڌارا ڪري ”وائي“ ايجاد ڪئي. (سنڌي شاعريءَ جي سکيا آڊيو ڪيسٽ س. ايس)

”وائيءَ“ جي بيهڪ ۽ سٽاءَ بابت اسان جا سڀ عالم انهيءَ راءِ جا آهن ته ”وائيءَ“ جو سٽاءُ پهرين ”ٿلهه“ واري شروعاتي سٽ کان پوءِ هڪ هڪ سٽ جي مصرع جي پويان ”ٿلهه“ واري سٽ جو اڌ وراڻي طور ايندو. يا وري مٿين ”ٿلهه“ واري سٽ سڄي ڏار هوندي ۽ ان جي پويان اڌ سٽ جيترو يا ڪڏهن اڌ سٽ کان ٻه گهٽ وزن جيترو ڏار ”وراڻو“ ڪنيل هوندو.

پهرين نموني واري ”وائيءَ“ جي مثال طور سرڪش سنڌيءَ جي هيءَ وائي پڙهي ڏسئون جنهن ۾ ٿلهه واري سٽ مان اڌ سٽ ”مهل تي ماڳ رسون“ وراڻي طور ڪنيل آهي.

هلي پئو همراهه- ـ مهل تي ماڳ رسون.
دير نه ڪر ”استاد“، اُٺي ”امداد“، ”اياز“ ۽ ”شاهه“،
مهل تي ماڳ رسون.
تڪڙ ڪريون ”تنوير“ او! ”راشد“ ”واجد“ ٿئي وهواهه
مهل تي ماڳ رسون
روشن ڪرڻ پويان ڪيئي اُلري پيا اونداهه،
مهل تي ماڳ رسون.
ڇا جي سُستي، ڇاجي ساهي، سَهڪُ پلي تون ساهَ،
مهل تي ماڳ رسون.

پير پچي ٿيا پيرون، پير بہ نہ ڪا پرواھ
مھل تي ماڳ رسون.
ويسورا ۽ سور سپاٽي، اڄ تي سڀ ويساھ
مھل تي ماڳ رسون.
"سرڪش" پاڙين پاڳن جا ڪي ڏوئون ڏوھ گناھ
مھل تي، ماڳ رسون.
(امن آب حيات) (1987ع)

"وائي" جي سڄي سٽ واري "ٽلھ" ڪان پوءِ ڏار ننڍڙي وراڻي واري وائيءَ جو مثال ۾ وفا ناٿن شاھيءَ جي ھيءَ خوبصورت وائي پڙھي ڏسون.

موڙ مھار اکين ڪي آھي صدين جي ٻاڙائي،
او، ھرجائي!
ڪوري ڪَنڌ گھرين ٿو مون کان الٽو ڪنڌ ڪپائي،
اوھرجائي!
ڏاتر ڏات ڏنہ چا مون کي گھاٽي، گھاٽي، گھائي.
او ھر جائي!
مُنھنجا گيت نہ آڻ چَپن تي ٿي ويندين سودائي،
اوھر جائي!
تنھن جو روز پڇن ٿا مون کان تنھن جا سڀ ڳوٺائي،
او ھرجائي!
مھراڻ 1970)

"وائي" جي ميدان ۾ "شيخ اياز" ۽ "استاد بخاري" نوان نوان تجربا ڪري نہ صرف وائيءَ کي نواڻ بخشي، پر وائيءَ کي "چند وديا" جي ڪلاسيڪل گھاڙيٽي مان ڪڍي عروض جي طرف بہ وٺي آيا. اڄڪلھ وائي تقريباً سڀني مانوس بحرن ۽ وزنن تي لکجي چڪي آھي، پر گھڻو ڪري اڄ جي وائي "فعلن مفعلن" واري وزن تي لکي وڃي ٿي جيڪو وزن ماترائن جي قريب آھي.

وزن تي پوءِ ٿا اچون ھتي مان استاد بخاريءَ جي نئين تجربي ھيٺ لکيل ھڪ خوبصورت وائيءَ جو ذڪر ڪندس. ھيءَ وائي جيڪا مان ھيٺ مثال طور لکندس ان ۾ استاد ھيٺ مصراعن جو سٽاءُ تہ ساڳيو رکيو آھي، پر مٿي شروعاتي سٽن يعني "ٽلھ" ۾ نواڻ پيدا ڪرڻ لاءِ ٽلھ جي پھرين سٽ ۾ "نہ تہ مان" "نہ تہ مان" ٽي ڀيرا لکي وراڻو "جيئان ڪيئن جيون بنا" وچ ۾ رکي ٽلھ کي خوبصورت نواڻ ڏني آھي ۽ وري ھرھڪ مصرع ۾ بہ اڌ سٽ وراڻي سان ھمقافيہ ڪري وائيءَ کي دلچسپ ۽ مزيدار بڻايو آھي. اچو تہ وائيءَ کي پنھنجي سٽاءَ ۾ پڙھي ڏسون.

موٽ مٺا نہ تہ مان،
نہ تہ مان،
نہ تہ مان جيئان ڪيئن جيون بنا،
سرچان ڪيئن ساجن بنا.
توکان تيئن ڇڇان مان جاني!- جيئري جيئن مران،
جيئان ڪيئن جيون بنا.
پاڻي منھنجو ساڻ نيو ٿا، ڪُرڙي ڪيئن ڪيان،
جيئان ڪيئن جيون بنا.
ٻَربَر مون کي ٻاري نڪتا، ھينئڙ ھوت ھتان،
جيئان ڪيئن جيون بنا.
دل دم دير سھي ئي ڪٽ ٿي، سو ڪيئن سال سڪان،
جيئان ڪيئن جيون بنا.
پاڻيءَ مانيءَ ريءَ نہ سري ٿي. جانيءَ ريءَ جيان!
جيئان ڪيئن جيون بنا.
وَقتُ ۽ وِيرَ وَرنِ ٿا ڪاٿي، چا تي واجھ وجھان،
جيئان ڪيئن جيون بنا.
موٽ مچي، جي منٿ "بخاري"، واري پيار وٺان،
جيئان ڪيئن جيون بنا.
سرچان ڪيئن ساجن بنان
(ڪوڪڻ يا ڪلياڻ 1986)

اسان جي سنڌي ۽ اردو ٻوليءَ جي مھان ڪويءَ ۽ نثري ليکڪ "شيخ اياز" بہ وائي جي ميدان ۾ تمام گھڻا، خوبصورت، وڻندڙ ۽ ڪامياب تجربا ڪيا آھن، ھيئت جي لحاظ کان يا وزن جي لحاظ کان، ننين توڙي وڏن وزنن ۾، ننين توڙي وڏن وراڻن جي حوالي سان شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ تمام گھڻا دل کي ڇھندڙ مثالي تجربا ملن ٿا.

ھيٺ جيڪا شيخ صاحب جي وائي مان مثال طور پيش ڪرڻ وارو آھيان ان ۾ شيخ صاحب ٽلھ جي سٽ سان ڏار وراڻو رکيو آھي، پر بند ۾ بہ سٽون رکيون اٿس، پر ھيءَ ڳالھ بلڪل غور طلب آھي تہ، مصرع جي پھرين سٽ ۽ ٻي سٽ ۾ مضمون يا

موضوع ساڳيو آهي ۽ ٻئي سٽون ٻه هڪٻئي سان هم قافيه ۽ هم رديف نه آهن، گويا ائين محسوس ٿو ٿئي ته سٽ هڪ ٿي آهي جيڪا طوالت سبب ٻني جي گهڻ ڪشادگيءَ ڪري ٻن حصن ۾ ورهائي رکي ويئي آهي. انهيءَ حوالي سان شاعر جڻ ته وائي جي انهيءَ صحت کي برقرار رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته وائيءَ جو بند هڪ سٽ جو هئڻ گهرجي. اچو ته شيخ اياز جي هيءَ من ۾ پيهي ويندڙ وائي پڙهي ڏسون.

آڳ اجهاٽي ناهي، جڙ ۾ گيت پيا جرڪن.
عمر پئي گذري.

پيار پتنگا ڪيئي اُڏري ٿن، ۾ ڪامي ويا،
پوبه ڪٽن تا ڪونه پيا ٿا ڦيرا ور ور ڪن.
عمر پئي گذري.

هنج اچن ٿا، هنج وڃن ٿا، نير ولوڙا ڏئي،
راتيون اڳ جان آهن پيوُن ڪونجون ڪُرڪرڪن.
عمر پئي گذري.

من ۾ دانهِ وساٽا ناهن، پنهنجي پڙڪن ٿا،
سَر تي سيءُ نه آهي، پيئون سِرون سَرَسرڪن.
عمر پئي گذري.

ڏيئا ڏيئا ڏيهه ڏسان شل، اڳ نه اجهامان مان،
روشنين ۾ رنگ رليون شل سارا گهر گهر ڪن.
عمر پئي گذري.

گيت امرتا آهن، جن کي موت نٽو ماري،
جهوٽا بڻجي ڪي ڪي شاعر مون جيئن جهر جهرڪن.
عمر پئي گذري.

آڳ اُجهاٽي ناهي، جڙ ۾ گيت پيا جرڪن،
عمر پئي گذري.

هونءَ ته شيخ اياز جون وايون ڪيترن ئي نمونن ۾ تجرباتي حوالي سان لڪيل ملن ٿيون، تن ۾ ٻني بند واريون، ڏيڍوٽي مصرع واريون، ٻندي وزن واريون ۽ وڏي وزن واريون وايون شامل آهن. ٿورن لفظن ۾ ائين چئجي ته شيخ اياز وسيع ۽ عام ڪرڻ سان گڏ وائيءَ کي ڀناٿيءَ کان پوءِ اداڻي سؤ سالن کان پوءِ نه صرف نئون جنم ڏنو، پر ان کي جدت خوبصورتي ۽ امرتا به بخشي آهي.

اج ڪلهه وائيءَ جي صنف هڪ مروج ۽ مانوس صنف بڻجي چڪي آهي. سينئر نون شاعرن هن صنف کي اپنايو ۽ خوب پنهنجو ڪيو آهي. انهيءَ ڪري جيڪڏهن چئجي ته وائي عوامي رنگ اختيار ڪري چُڪي آهي ته انهيءَ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو.

موضوع جي لحاظ کان به وائي هاڻي تمام گهڻي وسيع ٿي چڪي آهي. اڳ وائيءَ ۾ صرف وڇوڙي جا ورلاپ ۽ رنل پرينءَ کي پرچائڻ جون ڳالهيون ڳايون وينديون هيون يا وري صوفي فقيرن وائيءَ ۾ معرفت ۽ عرفان جي ڳالهين جو پرچار ڪيو جنهن ڪري صوفيانه ڪلام کي عارفانه ڪلام به چيو وڃي ٿو، پر جديد ۽ ترقي پسند شاعرن موضوع جي حوالي سان وائيءَ کي خاص وسعت ڏني آهي. عوامي مسئلا، قومي ڳالهيون، دل جا درد، محبتون، عشق وڇوڙو، عورت جا، مزدور هاري جا مسئلا، ڏاڍ ڏمر، زيادتيون، ظلم ۽ زبردستيون اهي سڀ موضوع اڄ ڪلهه وائيءَ ۾ بيان ڪيا ويا آهن. انهيءَ حوالي سان وائيءَ کي جيڪڏهن گهڻن موضوعن واري صنف چئجي ته به درست، يا ائين ڪٿي چئجي ته وائي اڳ وانگر موضوع جي لحاظ کان به محدود ناهي رهي.

ڪتابيات

- ڪافي مخدوم طالب المولىٰ.
- ادبي اوسر ڊاڪٽر غلام علي الانا. 1967.
- سچل جو رسالو (سنڌي).
- ڪوڪڻ يا ڪلياڻ استاد بخاري 1986ع.
- امن آبحيات سرڪش سنڌي 1987ع.
- راڄ گهاٽ چنڊ شيخ اياز.
- شاهه جو رسالو ڊاڪٽر بلوچ صاحب.
- شاهه جو رسالو ڊاڪٽر ڪلياڻ آڏواڻي.
- سورج مکيءَ ڪيت مختار گهمرو.
- سنڌي ٻوليءَ جي سکيا (آڊيوڪيسٽ) ڊاڪٽر تنوير عباسي.
- نئين زندگي (ڊسمبر 1958).
- مهراڻ جا مختلف رسالا.
- گلن هار مقصود گل- مختار گهمرو.

مرزا ڪاظم رضا بيگ

سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعري ۾ نعت جو عنصر

نعتيہ شاعري، عربي، فارسي ۽ اردو ۾ بہ آهي تہ سنڌيءَ ۾ بہ ان جو وڏو ذخيرو موجود آهي. نعتيہ ڪلام، ان کي چئبو آهي، جنهن ۾ ٻنهي جهانن جي سردار، ڪائنات جي ڪارڻي، اڙين جي آڌار حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جي ساراهہ ۽ ثنا هجي. سنڌن فراق ۽ ڦوڙائي ۾ ڳوڙها ڳاڙيندي، هنجون هاريندي، سڪ ۽ سوز مان بي اختيار سڏڙا ڪجن. حضور اڪرم ﷺ جن جي روضي مبارڪ جي زيارت لاءِ سڪ ڏيکاريل هجي ۽ حضور اڪرم ﷺ جن جي سيرت ۽ اخلاق جي تعريف ڪيل هجي. ان قسم جو مضمون سنڌي شاعريءَ جي صنفن مثلاً مداحن، معجزن، قصيدن، ٽيهہ اکرين ۽ مولودن ۾ ملي ٿو.

مولود، جي صنف تہ آهي ئي خالص "سنڌي نعتيہ شاعري" انهن قديم شاعريءَ جي صنفن کانسواءِ سنڌي عروضيءَ شاعريءَ ۾ بہ نعتيہ ڪلام جو وڏو ذخيرو ملي ٿو. گهڻو ڪري سڀني عروضي شاعرن، جهڙوڪ، خليفي گل محمد گل هالائي، مرزا فتح علي بيگ فتح، آخوند محمد قاسم، حافظ حامد ٽکڙائي، سيد فاضل شاهہ، سيد غلام محمد شاهہ گدا، مرزا قاسم علي بيگ قاسم، مير عبدالحسين خان سانگي ۽ مرزا قربان علي بيگ قربان وغيره جي ڪلام ۾ بہ نعتون تمام گهڻي تعداد ۾ ملن ٿيون. هن هيٺ سنڌي نعتيہ ۽ مدحيہ ڪلام جو مختصر نموني، فني ۽ فڪري جائزو پيش ڪجي ٿو، ۽ انهن جي تاريخي اوسر تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪجي ٿي.

(1) ڏوهيڙو:

سنڌي شاعريءَ جو سڀ کان قديم نمونو "بيت" آهي، جنهن کي ڏوهيڙو يا دوهيڙو بہ چيو ويندو آهي. انهن بيتن ۾ حضرت ميين شاهہ عنايت کان، حضور اڪرم ﷺ جن جي ثنا ملي ٿي. شاهہ عنايت جو هڪ بيت نموني طور هن هيٺ ڏجي ٿو.

پار پهتا پهيڙا، شفيع سنپاريو ڏجن،
اڳي اڳاهون ڪئو، مگر مٿان تن،
ذوق ۾ جنتن، محمدين موڪ ڪرين. (1)

شاهہ عنايت کانپوءِ، حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام ۾ اهڙي قسم جا شعر ملن ٿا. سندس رسالي جي سر ڏهر جو هڪ بيت هن هيٺ درج ڪجي ٿو.

وانئن مديني مڱڻا، اکيون پير ڪري،
جتي ماڻڪي مُحَمّد مير جي، جهرڪيون جوت ڪري،
پسي جوت جمال جي، جت ننهن سئين نيڻ نري،
پريتون پير پري، ڪج زيارت ذوق سين.

هن کانپوءِ بين ڪيترن ئي شاعرن، بيتن ۾ حضور اڪرم ﷺ جن جي ساراهہ ڪئي آهي.

(2) مداح:

"مداح" سنڌي قديم شاعريءَ جي هڪ الڳ ۽ جداگانہ صنف آهي. مداحن جو تمام وڏو ذخيرو اسان وٽ وڏي مقبوليت ماڻي چڪو آهي. مداحون نہ فقط عام مجلسن ۽ مذهبي شغلن تي پڙهيون وڃن ٿيون، پر انفرادي طرح بہ ماڻهو پڙهندا آهن. مداحن جو مضمون ڏڻي تعاليٰ جي ساراهہ، نبي ڪريم ﷺ جي ثنا، اصحابن سڳورن، ولين ۽ لوليئن جي تعريف ۽ مدح تي مشتمل هوندو آهي. ڪن هندو شاعرن، سک گرن ۽ ٻين ترمي اڳوائن لاءِ بہ مداحون چيون ويون آهن، نہ فقط ايترو، پر سنڌ ۾ صوفي بزرگن جي تعليم سبب، صوفي منش هندن پڻ نبي ڪريم ﷺ جي ثنا ۾، مداحون چيون آهن. پائي آسورام جي حضور اڪرم ﷺ جن جي شان ۾ چيل مدح اسان وٽ موجود آهي. مداحون سنڌ جي شاعرن نهايت سوز، درد ۽ دلي محبت وچان چيون آهن، جنهن ڪري انهن ۾ اثر آهي، رواني آهي ۽ خلوص آهي. سنڌن سادا خيال نهايت گهاءُ ڪندڙ اثر رکن ٿا. مداحن ۽ مناجاتن جا ڪيترائي مجموعا شايع ٿيا آهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ايڊٽ ڪيل "مداحون ۽ مناجاتون" ڪتاب ۾ سنڌ جي انيڪ شاعرن جون مداحون سلسليوار ڏنل آهن. مدح لفظ جو اصل بيان ڪندي ڊاڪٽرن نبي بخش خان بلوچ مذڪوره ڪتاب جي مقدمي ۾ لکي ٿو تہ:

"اصلي عربي لفظ مدح آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ساراهه يا تعريف. مدح ڪندڙ (اسم فاعل) کي عربيءَ ۾ "مادح" يا "مداح" چئبو سنڌيءَ ۾ پڻ "مدح" (ساراهه يا تعريف) توڙي "مدح ڪرڻ" (ساراهه ڪرڻ، تعريف ڪرڻ) ٻئي رائج آهن، پر انهن جو استعمال خاص طرح ادبي آهي ۽ پڙهيلن تائين محدود آهي. ان جي برعڪس "مداح" ۽ مداحي" عام مشهور الفاظ آهن. لغت جي لحاظ سان لفظ "مداح" خاص معنيٰ ۾ استعمال ٿئي ٿو. "مداح" سنڌي نظم جي هڪ خاص جنس آهي، بلڪ "صنفِ شاعري" آهي. عربي لفظ "مدح" جي معنيٰ آهي، تعريف پوءِ ڀل ته اُها ڪنهن جي به هجي. سنڌي ۾ "مداح" جو مفهوم خاص آهي. يعني ته اُها منظوم ساراهه يا تعريف جا نبي ﷺ ۽ اصحابن سڳورن يا ڪنهن ولي درويشن جي شان ۾ ڪيل هجي، جا ڪنهن نفساني خواهش يا دنيا ئي طمع سببان نه، پر خالص دلي محبت ۽ عقيدت جي نتيجي طور پوءِ ڀل ڪو نيڪ مقصد سري يا ذاتي هدايت نصيب ٿئي، "مداح" چوندڙ شاعر کي لفظ ۾ "مادح" يا مداح" جي بجائي سنڌي ۾ مداحي چئبو". (2)

تاريخي طرح "مدح" عربي شاعرن ڪعب بن زهير کان شروع ٿي، جنهن حضور اڪرم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿي پنهنجو مشهور "قصيده برده" پڙهيو، جنهن ۾ حضور اڪرم ﷺ جن جي ثنا ۽ صفت بيان ڪيل هئي. حضور اڪرم ﷺ جن خوش ٿي پنهنجي ڪٿي مبارڪ لاهي سندن ڪلهن تي وڌي. "ڪٿي" کي عربيءَ ۾ "بردہ" چيو ويندو آهي. انهيءَ ڪري اهو قصيدو، "قصيده برده" جي نالي سان مشهور ٿيو. ڪعب بن زهير سن 24 هجري ۾ وفات ڪئي. ان ڪانپوءِ عربي زبان ۾ اهڙي قسم جي قصيدن چوڻ جو رواج پيو.

سنڌي زبان ۾ "مدح" جو رواج انهن عربي قصيدن جي تاثر جو نتيجو آهي. سنڌي قوم جي اها خصوصيت رهي آهي ته، هنن ڪنهن جي ساراهه انهيءَ لاءِ نه ڪئي آهي ته ڪنهن حاڪم، سردار يا بادشاهه کان انعام حاصل ڪيو وڃي، پر هِنن بزرگن ۽ ڀلارن جي مدح ڳائي آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ انهيءَ متعلق لکيو آهي ته:

"مخصوص ماحول سببان سنڌي اخلاق ۽ معاشري جي اُها هڪ خاص خصوصيت رهي آهي ته محض لالچ ۽ طمع خاطر تعريف ڪي وڏو عيب سمجهيو ويو آهي، انهيءَ ڪري ئي سنڌي شاعريءَ ۾ قصيده گوئي ترقي ڪانه ڪئي. تاريخي طور معلوم ٿئي ٿو ته، سنڌي شاعرن جيڪڏهن ڪنهن شخص کي ساراهيو آهي ته صرف ان جي چڱاين ۽ نيڪين کان متاثر ٿي ساراهيو آهي. ابو عطا سنڌيءَ جي عربي اشعار ۾ انهن ۾ ظاهر ڪيل جذبات ۾ پڻ اِها خصوصيت بکي ٿي. ان بعد جڏهن هڪ سنڌي شاعر بغداد ۾ برمڪي وزير جي ساراهه ۾ پنهنجو شعر پڙهيو ته به چيائين ته، اسان جي پاسي جڏهن چڱاين جو ذڪر ڇُرندو آهي ته ماڻهو تنهنجو مثال ڏيندا آهن. ان ڪانپوءِ سومرن ۽ سمن جي دؤر ۾ پڻ سنڌي شاعرن جيڪڏهن ڪنهن کي ڳايو ته محض عقيدت ۽ محبت جي جذبي هيٺ ڏٺي تعالي، نبي ﷺ، اصحابن، ولين ۽ ٻين ڀلارن درويشن جي ساراهه ۽ تعريف ڪئي وڃي ٿي."

اڳئين زماني ۾ سنڌ جا ڀٽ، ڀان ۽ چارڻ، سنڌ جي سورهين ۽ سخي سردارن جاڳڻ ڳائيندا هئا. مداحن ۽ مناجاتن جو مضمون به جيئن ته، ان قسم جو آهي، تنهنڪري مداحون ۽ مناجاتون به ڀان، ڀٽ ۽ چارڻن چڱيون چيون آهن. صدرالدين چارڻ جي مداح مان معلوم ٿئي ٿو ته، هو ڪعب بن زهير جي قصيدي جي مقبوليت کان ڏاڍو متاثر هو، انهيءَ قصيدي جي مقبوليت ڏانهن اشارو ڪندي چوي ٿو ته:

ڪر قبوليت "ڪعب" جيئن ڪو قصيده ڪمذات جو. اڳتي هلي وري هڪ ٻئي عربي قصيدي لکندڙ "لبيد" جو نالو ڪٿي چوي ٿو ته:

تنهن لنگهي لاڳ "لبيد" جيان ڏي خزاني دلخواهه مان.

هن مان معلوم ٿئي ٿو ته، سنڌي مداحي، عربي مدحيہ قصيدن کان گهڻو متاثر هئا. فني لحاظ کان ڪيترين مداحون "الف اشباع" جي قافيي واريون آهن. ڊاڪٽرن نبي بخش خان بلوچ ان بابت لکي ٿو ته:

"عربي شعر ۾ قافيي واري لفظ جي آخري حرف جي زبر کي "الف" ڪري پڙهڻ وارو اصول جو نتيجو آهن." (4)

ڪي مداحون صحيح قافيي سان آهن ۽ شروع ڪان آخر تائين سڀ مصرعون هڪ قافيي واريون آهن. ڪن مدحن ۾ جدا جدا صحيح قافيي وارا بند آهن. ڪي مداحون عام سنڌي بيتن تي مشتمل آهن، ۽ ڪي وري ٿيهه اکرين ۾ آهن. ڪن سنڌي مداحين پنهنجي مداحن جا بند علم عروض جي وزن تي ٻڌڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جيتوڻيڪ هو انهيءَ ۾ پوري طرح ڪامياب نه ويا آهن. تڏهن به انهن ۾ رواني آهي ۽ موزونيت آهي. ڪن مداحين بحر وزن جي ڄاڻ کانسواءِ فقط پنهنجي ذوق ۽ طبعي موزونيت سبيان مداحون چيون آهن. انهيءَ ڪري انهن جي ڪلام جي تقطيع جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. ڪن عروضي شاعرن پڻ سنڌي ۾ باقاعده عروضي شاعريءَ موجب مداحون چيون آهن. ان قسم جي شاعريءَ جو اڳواڻ ميان سرفراز خان ڪلهوڙو آهي. ان کانسواءِ ملا صاحبڏنو، آخوند محمد بچل انور (مير نصير خان ٽالپر جو استاد) ۽ نواب الهداد صوفي جون مداحون علم عروض موجب آهن. مداحن ۽ مناجاتن جي لاءِ ٽڪن ۽ لفظن جو ورجاءُ ۽ تڪرار لازمي اَمرُ آهي، يعني هر مداح ۾ ڪي لفظ يا مصرعون هر بند کانپوءِ وري وري پيرن ڌهرائيون آهن.

سنڌي شاعريءَ ۾ "مداح" چوڻ جو رواج قديم زماني کان معلوم ٿئي ٿو، پر ڀهڙين اوائلي مداح جمن چارڻ جي ملي آهي، جنهن جي وفات سن 1151هه ۾ ٿي. (5) سندس مداح حضرت پيران پير دستگير حضرت سيد عبدالقادر جيلاني رحمت الله عليه جي شان ۾ چيل آهي، ۽ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مقبول ۽ مشهور آهي. هن مداح لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکيو آهي ته:

"سندس هيءَ مدح اڳئين ۾ اڳئين مدح آهي جا دستياب ٿي آهي، ۽ انهيءَ لحاظ سان اها سنڌيءَ ۾ چيل مداحن جو منڍ آهي." (6)

جمن چارڻ جي چيل مداح مان پهريون بند نموني طور هن هيٺ ڏجي ٿو:

نامِ خدا يا مصطفيٰ، يا پير پيران بادشاهه،
تو هئون مڱان صحت وشفا، صحت وشفا، شرم وحيا،
تنهنجي مريدن سان وفا، ٿنهنجي مڱئي سڀ ڪنهن نفعا،
يا پير پيران بادشاهه. (7)

مٿين بيت مان معلوم ٿيندو ته، سندس شعر ۾ رواني ۽ اثر انگيزيءَ کانسواءِ لفظن جي سٽاءُ ترتيب ۽ چونڊ به سهڻي آهي.

قدامت جي لحاظ کان، هن کانپوءِ ميان سرفراز خان ڪلهوڙي جي مداح ملي ٿي. ميان سرفراز خان، ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جو پٽ هو، ۽ ان جي وفات کانپوءِ تخت تي وينو. ميرن سان سندس ٽڪر ٿيو، ۽ قيد ۾ ويو، هيءَ مداح قيد جي حالت ۾ سن 1774ع ۾ نهايت سوز ۽ درد سان چيائين. سنڌ ۾ باقاعده مداح جي شروعات، هن مدح سان ٿئي ٿي. مداح اندروني قافيي جو بي مثال نمونو آهي، ۽ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مشهور آهي. هڪ بند نموني طور هن هيٺ ڏجي ٿو:

صغير ۽ ڪبير، ڪير ڪرت، ڪچايون،
محمد مير، من حقير، سنديون ميٺ مڃايون،
ٻلا ڄام، هن غلام، سندو سوال، سڄج تون. (8)

ان کانپوءِ مشهور مداحين ۾ صدرالدين چارڻ جو نالو ملي ٿو، جيڪو ميرن جي دور ۾ ٿي گذريو آهي. سندس استاد سهراب چارڻ ۽ همعصر جانو چارڻ پڻ مداح جا سٺا شاعر هئا. سندس مداح مان معلوم ٿيندو ته هن عربي، فارسي ۽ سنڌي لفظن جو سهڻو امتزاج پيش ڪيو آهي. سندس مداح مان هڪ بند نموني طور هن هيٺ ڏجي ٿو:

ڪيئن ڪيان ڪلاڏي وجان ڪنهن کان پڇان ڏيرن جو ڏس؟
"تحيرت العُقول فِي ذاته" اهڙو فڪر آهي عبث،
وصفون ڏسي وهسي هنيون، جيءُ ڪي رسي ٿو جو جس،
ويري وجهي وسواس ٿو، ناقص عقل، ناهل، نجس،
"تعوذ" سنڌي تلوار جو تر جو نه ٿيو تنهن کي ترس،
واهر وري، ويري ويو، دشمن نه دسيو دئوس دس،
آلاپ ذاتي اسم جي جهونگار جيءَ ۾ جيئن جرس،
ريءَ دير ڪر درگاهه مان، مقصد سگهو محتاج جو،
رک يا رسول الله! تون ٻانهي مٿي هٿ ٻاجهه جو. (9)

مداح جي مشهور ۽ بلند پايه شاعرن ۾ ملا

صاحبڏني جو نالو به ملي ٿو. هي سنڌي ۽ فارسيءَ جو اعليٰ پايه جو شاعر، شڪارپور جو ويٺل هو. سن 1843ع ۾ وفات ڪيائين. سندس مداح "اغثني جي مداح" کي سنڌ ۾ ايڏي ته مقبوليت حاصل ٿي، جو گهر گهر ۾ اِها جهونگارجڻ لڳي. مدح ڏاڍي درد سان لکيل آهي، انهيءَ ڪري منجهس سوز ۽ گداز آهي. سه حرفيءَ ۾ لکيل آهي، نموني طور هڪ بند هن هيٺ ڏجي ٿو:

الف- اول اي سچا لهه سار سونهان سيدا،
مجتبيٰ مختار مرسل، ماڙ ڪر يا محمدا،
تو بنانا هي تڳڻ، عاجز ابوجهن احمدا،
نور نرمل ڪر نظر، مان تي نبي نورالهدٰا،
اغثنيٰ يا سيد، رس يا نبي خيرالبشر،
غور ڪر مون غمگين جو، اي نور نافع نامور، (10)

ان ڪانسواءِ سندس ٻيون به مداحون ملن ٿيون. ملاصاحبڏني ڪانسواءِ مخدوم عبدالرحيم گروهڙي، سيد ثابت علي شاهه، فتح فقير، آخوند محمد بچل انور، حمل فقير لغاري، شاهه محمد ديدڙ، مينگهو فقير شر، حاجي محمد ڪاتب سمون، الله بخش لغاري، هزهائينس مير محمد حسن علي خان ٽالپر، حاجي عبدالله ڏکڻ، علي بخش شر، ڪمال فقير، محمد مداحي، مولوي محمد صلاح، خير شاهه، نواب جان محمد خان لغاري، نواب الهداد خان لغاري، قائم فقير شر، ميان احمد خانگڙهي، اسد الله شاهه فدا وغيره جون مداحون ملن ٿيون.

(3)مناجات:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "مناجات" جي وصف هن طرح بيان ڪئي آهي ته:

مناجات جو خاص مقصد پنهنجو حال اورڻ ۽ مدد لاءِ سوال ڪرڻ آهي، حالانڪ ساراهه ۽ تعريف به ان جو لازم ملزوم جز آهي. مجموعي طور سان، مداح ۾ ساراهه ۽ مناجات ۾ سوال جو جز غالب آهي. ٻيو ته ڌڻي تعاليٰ جي تعريف ۽ ساراهه ۽ سندس مدد لاءِ ڪيل سوال واري نظم کي مناجات چئبو ۽ نه مداح، مداح فقط نبي ﷺ ۽ اصحابن سڳورن، يا ڪنهن ولي درويش يا مرشد جي شان ۾ چيل نظم کي چئبو آهي." (11)

فني لحاظ کان مناجات جي ترتيب به ساڳي مدح واري آهي. قدامت جي خيال کان پهرين مناجات مخدوم عبدالله عرف ميان موريو جي ملي آهي. هو مشهور سنڌي عالم ميان ابوالحسن جو پاٽيجو ۽ شاگرد هو. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو همعصر هو، ۽ ان جي وفات کان هڪ سال پوءِ سن 1761ع ۾ "ڪنزالعبرت" نالي ڪتاب لکيائين. ان ڪانسواءِ هن بزرگ عالم ٻيا به ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن، جهڙوڪ بدرالمنير، غزوات، نورالابصار، هفت بهشت، قمرالمنير، سگ نامون ۽ تفسيرو غيره. سندس مناجات مان هڪ بند نموني طور هن هيٺ ڏجي ٿو:

انتن ڏيون ائين اکيون . مَيرن ڊِيو مان،
ٻُڪين برادين ٻيڪسن ڏاتيون ڏيو ڏانْ،
جوڙي ناهه جهان ۾ ڪو شريڪ انهن جي شان،
موليٰ معراج انهنجو، ساراهيو سبحان،
مون کي مهربان، فرياد رس يا مصطفيٰ (12)

مداحن جي مشهور ڪتاب "مجموعة المدحيات" بمبئي ڇاپو، ۾ هڪ ٻي پراڻي مناجات شيخ محمد حسن جي ملي ٿي، پر ان جي حياتيءَ جو احوال ڪٿان به ڪونه ٿو ملي. سندس مناجات جو هڪ بند نموني طور هن هيٺ ڏجي ٿو:

ڪَر ڪچايون ڪيو، اوگڻ اپارا،
هادي ناهِر هَنڌُ ڪو دوست تو ڌارا،
اجهي تنهنجي آهيان، اي سرور سچار،
رسهر يا رسول الله ﷺ! (13)

هن ڪانسواءِ مذڪور مداحن جي مجموعي ۾ حاجي طاهر محمّد جي مناجات به ملي ٿي، پر ان جي حياتي جو احوال به ڪونه ٿو ملي. هڪ بند نموني طور هن هيٺ ڏجي ٿو:

عزيب ڪي تون غفلت لاهه، خيال خطرا حرص هواءِ،
انهُون مون کي تون موٺاءِ، رسج يا رسول الله. (14)

لاڙڪاڻي ضلعي جي حسين فقير ديدڙ جون به مناجاتون ملن ٿيون. حسين فقير ڳوٺ ديدڙ ضلعي قمبر جو ويٺل هو. ۽ سن 1870ع ڌاري وفات ڪيائين. تمام سنو شاعر هو. سندس ڪلام ۾ شاعريءَ جون ڪيتريون خوبيون ملن ٿيون. سندس هڪ مناجات مان هڪ بند هن هيٺ ڏجي ٿو:

سنڌيان سرور ٿيجهي، رات، پلئي پاند ڳچيءَ پرپات،
ور وسيلا وائي وات، ڏاتر ڏيار اسان کي ڏات،!
سيد! سڻ فرياد فقير،
ماڙ سگهو کر محمد مير (15)

لاڙڪاڻي ضلعي جي بئي شاعر ميان حامد الله عرف حامد حضوريءَ جي به هڪ مناجات ملي ٿي، هي بزرگ ميرو خان تعلقي جو وينل هو. سن 1789ع ۾ سندس ولادت ٿي ۽ سن 1843ع ڌاري وفات ڪيائين. سندس زيارت گاهه خاص و عام آهي. سلاست ۽ رواني سندس مداح جون خاص خوبيون آهن. نموني طور هڪ بند هن هيٺ ڏجي ٿو:

حَمد ثنا آءَ هر هر، پرتئون پڙهان ٿو پرور!
قادر! قبول. تون ڪر، رس يا سخي سرور!
پهچ اچي پيغمبر! (16)

ان کانسواءِ همت علي شاهه رضوي، غلام حيدر شر، حاجي احمد سمون، حاجي خان محمد ڇڄڙي، مصري شاهه، حاجي عبدالله ڏکڻ، علي بخش شر، محمد يوسف ميمڻ، صوفي آسورام، حاجي ڄام چانڊيو، حافظ علي اڪبر مجروح، خليفو غلام الله ڪلهوڙو، پير محمد اشرف ڪامرائي، اميد علي شاهه، دريا خان فقير، نواب الهداد خان لغاري صوفي ۽ لعلڻ خان لغاري وغيره جون مناجاتون ملن ٿيون.

(4) مَناقبا:

سنڌي شاعريءَ جي صنف "مَناقبو" مدحيه شاعريءَ جو هڪ قسم آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لفظ "مناقبا" جي وصف هن طرح بيان ڪئي آهي:

"سنڌي مناقبو هڪ خاص معنيٰ ۾ استعمال ٿئي ٿو، يعني ته اهو نظم جنهن ۾ نبين، اصحابن سڳورن يا ولين مان ڪنهن جي ڳڻن کي ڳايو وڃي. معنوي توڙي فني لحاظ سان مناقبو فقط سنڌي نظم جي ئي هڪ خاص صنف آهي، ڇاڪاڻ ته عربي توڙي فارسيءَ ۾ "منقبة" يا "مناقب" جي مخصوص عنوان سان شعر جي ڪا به جنس موجود نه آهي. سنڌيءَ ۾ مداح جو دارو مدار محض وصف، بيانيءَ تي آهي، مگر "مناقبي" ۾ صفت ۽ ثنا لاءِ ڪنهن ڳالهه يا مثال جو قالب ضروري آهي، يعني ته جنهن به نبي يا ولي جي تعريف ڪئي وڃي، ان جي زندگي جي ڪنهن نه ڪنهن ڳالهه يا مقال کي بيان ڪرڻ ضروري آهي. مطلب ته ڳالهه يا حڪايت مناقبي جو روح آهي. البته اِها حڪايت اهڙي هجي، جنهن ۾ ڪنهن به ناممڪن واقعي جو ذڪر نه هجي، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن ان ۾ ڪنهن به اڻ ٿيڻي واقعي جي ٿيڻ جو ذڪر هوندو ته پوءِ ان کي معجزو چئبو." (17)

انهيءَ وصف جي لحاظ کان مناقبن کي چئن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. (1) حضور ﷺ جن جي شان ۾ چيل (2) ٻين نبين جي شان ۾ چيل (3) اصحابن سڳورن جي شان ۾ چيل ۽ (4) ولين جي شان ۾ چيل.

سنڌي مناقبا، صنف جي حيثيت سان ابوالحسن جي سنڌي ۽ ان قسم جي ٻين ديني ڪتابن جي اثر هيٺ اُسريا، جنهنڪري نظم جي سَٺاءِ توڙي اسلوب بيان ۾ مناقبن تي انهيءَ اوائلي سنڌي نظم جو رنگ چڙهيل آهي (18). الف اشباع جي قافيي کانسواءِ ڪجهه اهڙا مناقبا به مليا آهن، جن ۾ صحيح قافيو استعمال ٿيل آهي. ان کانسواءِ ڪي مناقبا علم عروض موجب مخمس يا مسوس جي صورت ۾ به ملن ٿا. مناقبن جون روايتون گهڻي قدر "ٻُڌ" تي دارو مدار رکن ٿيون، جنهنڪري ڪن مناقبن جي روايتن لاءِ تاريخي سَنَدَ ڪانه ٿي ملي. ان کانسواءِ صنف جي حيثيت سان مناقبن کي مناجاتن ۽ مداحن جي مقابلي ۾ ايڏي وسعت ۽ رنگيني به ڪانهي ڇاڪاڻ جو مداحن ۽ مناجاتن ۾ مرڪزي نڪتو "مداح ۽ تعريف" آهي، جنهن جي ادا ڪرڻ لاءِ شاعر کي ڪشادو ميدان آهي، پر مناقبن ۾ مرڪزي محور هڪ خاص ڳالهه يا روايت آهي، انهيءَ ڪري انجو دائرو محدود ٿي پوي ٿو. انهيءَ حد بنديءَ هوندي به گهڻن شاعرن پنهنجي مني بيان ۽ موثر بيان سان مناقبن جي نظم ۾ لطف، ميناج، اثر ۽ رواني پيدا ڪئي آهي. مناقبا نج سنڌي ٻوليءَ ۾ نظم گوئيءَ جو هڪ سنو مثال آهي. جيتوڻيڪ مناقبن جا چونڊ عربي ۽ فارسيءَ جا وڏا عالم هئا، ته به هنن مناقبا نج سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيا آهن، انهن جو بهترين مثال مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جا چيل مناقبا آهن، جن ۾ نهايت سهڻي، سلوڻي، سپڪ ۽ سوادي ٻولي ڪم آندل آهي. (19)

قدامت جي لحاظ کان پهرين پهرين مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جا مناقبا ملن ٿا، جيڪي سنڌس ڪتاب ”قوت العاشقين“ ۾ آيل آهن. مخدوم صاحب سنڌ جو جڳ مشهور عالم ۽ فاضل ٿي گذريو آهي. سن 1104هه ۾ سنڌس ولادت ٿي ۽ سن 1174هه ۾ وفات ڪيائين. سنڌي، عربي ۽ فارسيءَ ۾ ڪيترائي ڪتاب لکيائين. سنڌس سنڌي ڪتابن ۾ اسلامي تعليم سمجهايل آهي، ۽ اسلامي تاريخ جا واقعا بيان ٿيل آهن. سمورا ڪتاب نظم ۾ آهن، جن مان ڪي ”الف اشباع“ جي قافيي تي آهن ته ڪي صحيح قافيي سان ڏگهن بيتن جي صورت ۾ به آهن. ڪتاب ”قوت العاشقين“ ۾ معجزا ۽ مناقبا آهن. مناقبن جو مضمون حضور ﷺ جن جي نور مبارڪ جي پيدائش، سنڌن ڄمڻ وارو واقعو ۽ حضور ﷺ جن جي ذات اقدس سان تعلق رکندڙ ٻيون ڳالهيون بيان ٿيل آهن. هڪ معجزي ۾ حضور ﷺ جن جي ڄمڻ تي، سنڌن تعريف هن طرح ڪيل آهي:

ٿا چمڪن منجهان پارچن، پاڻيءَ جا ڦڙا،
ڌُنا هٿائون پرينءَ ڪي غسل ساڻ صفا،
گهڻو سونهارا سيين پرين، ڪامل جا ڪپڙا،
جان پڻ نهاريان نراڙ ڏونهن، تان ڪر چنڊ چوڏهين ماه،
اُپرانهائي اُجرو، سنڌس پوي شعاع،
مڪو سڄو ئي پُر ٿيو، نرمل جي نورا،
مشرق مغرب وچ ۾، ڪيائون گهڻو اوهاءِ (20)

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي ٻئي ڪتاب ”بناءِ الا سلام“ ۾ حضور اڪرم ﷺ جن جي ساراهه هن طرح بيان ڪيل آهي:

رحمت تنهن رحمان جي ڪوڙين لک سلام،
وسن دير سوير مٿي مير مُحَمَّد ڄام،
جو رحمت ڪارڻ عالم ۾ موڪليو علام،
ملڪ مڙوئي جنهن ڪي آگي ڪئو انعام
دين جنهن جو ڏٺي ڪيو قائم سڀسين قيام،
فضل تنهن فائق جا عالم مٿي عام،
۽ پڻ آلِ رسولؐ تي ۽ مٿي مڙن صحابن،
شال رحمت رب جي راتو ڏينهن وسن (21)

هن قسم جي مدحيه ڪلام جي ٻي ڪڙي آهي، ڪتاب ”قمرالمنير“ جنهن جو جوڙيندڙ مخدوم عبدالله عرف ميان موريو آهي. حضور ﷺ جن جي اوصافن ۽ اقوالن سان گڏ سوانح، حيات ڪي سهڻي سنڌي نظم ۾ ۾ منظوم ڪيو آهي. نمونيءَ طور منجهائنس هڪ ٽڪرو هت هيٺ ڏجي ٿو:

ملڪ، جن، پکڻ، پري سڀ سيد سڄاڻن،
شفيع سرور سپرين ڄام سنڌو ڄاڻن،
واحد واڪاڻيو واحد ڪي منجهه ڪتاب ڪريمن،
شريڪ ناه ڪو شاهه جو منجهه ماڙن ۽ ملڪن،
الاهي احسان سين مالڪ سندا ملڪن،
سڻ عرض عبدالله جو، قادر سين ڪرمن،
حرمت حضرت رسول جي عزت اصحابن،
ڪرڪو تدارڪ تنهنجو مالڪ مهرن،
جنهن ڪي ڏڪن جا ڏيل ۾ پيا ٿا چاڪ چڪن
ٻهر ٻاڦ نه نڪري، منجهه مچ ٻرن. (22)

ان ڪانپوءِ مشهور مولودن جي شاعر مخدوم عبدالرؤف ڀٽيءَ جو مناقبو ملي ٿي ٿو. سنڌس مناقبو ”الف اشباع“ واري نظم ۾ چيل آهي، ۽ ان ۾ حضور ﷺ جن جي فرزند ارجمند حضرت ابراهيم جو واقعو بيان ٿيل آهي، ان ۾ شاعر حضور ﷺ ۽ سنڌن فرزند جي ثنا ۽ صفت هن طرح بيان ڪري ٿو:

ڪريان قصي جي ڳالهڙي، ڪڍي ڪتابا،
جي هئا فرزند رسول ڪريم جا، سي پڻ سڄيجاه،
”طيب“ هڪ ”قاسم“ ٻيو، ٽيون حضرت ”ابراهيما“
عمر حضرت ابراهيم جي هئي سٽن ورهن شمارا،
ٻيا ننڍي ئي فوت ٿيا هئا، هاديءَ جي حڪما،
جڏهن حضرت ابراهيم ٿي پڙهيو، ڪامل قرآنا،
وٽ استاد پانهنجي، حضرت عثمانا،
صورت ۾ سهڻو هو، حضرت يوسف ڪا،
۽ آواز حضرت دائود جهڙو، سنڌس صحيحا،
خلق ۾ حضرت محمد جهڙو، هو ڪامل منجهه قلبا (23)
نالي ڏيو تنهن جي، خيراتا،
جنهن پرينءَ پنهنجو پُٽ ڪيو، صدقي امت تا،
ضامن ضعيفن جو، ڏنو رسولِ خدا،
اهڙو ڀلو پروسو، مڙني مُحَمَّدا،
جڙي ڪونه جهان ۾، ساڻس منجهه سخا،
حامي حضرت هاشمي“ هيڻن همراها،
مون جهڙي معذور تي، ماڙ ڪندو مددا،

عاصي "عبدالرؤف" تي، رسج رسولِ خدا،
بخشين سڀ برايون، خاميون خون خطا،
ويندا سڀ ايمان سين، جي ڪلموچون مها،
لاالٰه الا الله محمد رسول الله (24)

مخدوم غلام محمد بگائي مناقبن جو وڏو شاعر ٿي گذريو آهي. هو پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ عاشق رسول ﷺ هو. ڳوٺ بگا تعلقي موري جو وينل هو. ۽ ميان نور محمد ڪلهوڙي (سن 1719ع-1753ع) جي زماني ۾ زنده هو. جڏهن ميان نور محمد ڪلهوڙي ڪهڙن جي مشهور بزرگ ۽ عالم مخدوم عبدالرحمان کي سن 1732ع ۾ شهيد ڪرايو، تڏهن عالمن ۾ مخدوم صاحب ئي هو، جنهن ميان نور محمد ڪلهوڙي کي سخت ننديو ۽ مخدوم صاحب جي شهادت جو واقعو منظوم ڪيو. (25) سندس مناقبا "الف اشباع" جي نظم ۾ به آهن ته ڪن ۾ وري "ن" جو قافيو سڀني مصرعن ۾ استعمال ٿيل آهي. نموني طور هڪ ٽڪرو هيٺ ڏجي ٿو:

صلوات توتي سيدا جاراتو ڏينهن پڙهن،
آهي اندازي اڳري، ڪنا ڳاڻيٽن،
توتي رسول رب جا، احمد اڳ اڙين،
سؤ سؤ صلواتن جا، سؤ سؤ سلامن،
روزمره رحمت جا واهيرا به اچن،
مٿي مير محمد جي، ويران وير وسن،
ناهي شرح شمار ڪو، بلت نه بيانن،
نڪا حد حساب جي، اندازي عددن. (26)

مشهور شاعر پير محمد اشرف شاهه ڪامارائي به مناقبا چيا آهن. هن بزرگ شاعر جي ولادت باسعادت سن 1799ع ۾ ڳوٺ ڪرم خان جمالي تعلقي ٽنڊي باگي ۾ ٿي. سندس ڪيترو ڪلام رسالي جي صورت ۾ به چيل آهي. ۽ مداحن، مولودن، مناقبن ۽ ڪافين جي صورت ۾ موجود آهي. سندس مناقبا "الف اشباع" جي قافيي ۾ آهن. هڪ مناقبي ۾ حضور ﷺ جن جي ساراهه هن طرح ڪري ٿو:

مرتبي محبوب جي، ڪنهين جوڙ نه ڪا،
سڀني مرسلن ۾، سندس نانءُ ضياءُ (27)

هن مان معلوم ٿيندو ته، مدحيه شاعريءَ جي هيءَ صنف به صديون اڳ وجود ۾ آئي ۽ هن وقت تائين انجو ذوق باقي آهي.

مٿين شاعرن ڪانسواءِ آخوند عبدالرحمان، پانڊي آريسر، مولودي محمد صلاح، فيض محمد ماڇي، محمد حسن، حاجي عبدالله ڊڪڻ ۽ رمضان واڍو وغيره جا مناقبا به ملن ٿا.

معجزا:

مدحيه شاعريءَ جو ٻيو قسم "معجزو" آهي. هي لفظ اصل عربي "معجزة" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي، "اهڙي اڻ ٿيڻي ڳالهه، جيڪا حضور ﷺ جن جي طرفان ٿي هجي." انهيءَ ڪري "معجزو" اُهو ٿيو، جنهن ۾ حضور ﷺ جن جي معجزن مان ڪو معجزو منظوم ٿيل هجي، پر ڪن شاعرن امامن، اصحابن ۽ ولين جون ڪرامتون بيان ڪيون آهن، انهن کي به معجزو سڏيو اٿن. (28)

هن نظم جي فني سٽاءَ به مناقبن جهڙي آهي. ڪجهه معجزا "الف اشباع" ڪانسواءِ بيتن ۾ به چيل آهن. قدامت جي لحاظ کان پهريون معجزو مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو ملي ٿو. مخدوم صاحب جا معجزا سندس ڪتاب "قوت العاشقين" ۾ آيل آهن. منجهائن نموني طور هڪ بيت هن هيٺ ڏجي ٿو:

ساراهيا سچو ڌڻي، رازق رحيما،
جنهن پيغمبر پيدا ڪيو، وسيلو ورياءُ،
ڪجي تان ڪَس لهي، تنهن جي صفت ثنا،
هڪڙي ڏينهن حبيب کي، ڪنهن رکيو ايذا،
درد مٿي جي دوڙ ڪئي، ضرب رکي زوارا،
پوءِ احمد ڄام اُٺاءِ، سمجهيوٰ هنج صديق جي (29)

ان کانپوءِ معجزن جي سلسلي ۾ سيد خير شاهه جو نالو ملي ٿو. هو ڪلهوڙن ۽ ميرن جي دور ۾ وڏو عالم ۽ مشهور شاعر ٿي گذريو آهي، حيدرآباد شهر ۾ رهندو هو. سيد ثابت علي شاهه سان سندس ٿيل چٽا پيٽي مشهور آهي. سندس معجزي مان هڪ بند نموني طور هن هيٺ ڏجي ٿو:

پوءِ منجهئون شهر شتابه ناميا هليس نڪري،
ناميا، هليس نڪري، پئي ڪنهن ديس داناهه،
ڏکيا جاليم ڏينهڙا، سپرين ريءَ ساهه،
انئي پهر عجيب جي، آهه اڻ تڻ کي ارواح،

اکيون انهيءَ پار ڏي، ٽيون روز نهارن راهه، هڪ نڪتو اچي ناگاهه قاصد قريبن جو (30)

ان ڪانپوءِ معجزي جا بيا بہ ڪيترا ئي شاعر ملن ٿا، جهڙوڪ، مل محمد پلي، پانڌي آريسر، رمضان واڍو ۽ رمضان ڪنڀر وغيره وغيره.

(6) مولود:

مولود، نعتيہ ڪلام جي هڪ مخصوص صنف جو نالو آهي، جنهن کي خالص سنڌي شاعريءَ جي وصف چيو وڃي ٿو. هيءَ صنف شاعري سنڌ ۾ تمام قديم زماني کان مروج آهي. هي هڪ مخصوص نالو آهي، جيڪو سنڌي شاعرن ئي ڪنيو ۽ رواج ۾ آندو، ڇاڪاڻ جو ٻئي ڪنهن بہ ٻوليءَ جي شاعريءَ ۾ نعتيہ ڪلام لاءِ اهو نالو نٿو ملي. اهو چئي نٿو سگهجي تہ اهو نالو ڪنهن تجويز ڪيو ۽ ڪنهن رواج ۾ آندو. لفظ "مولود" نئين ڄاول ٻار يا طفل کي. مولود جي اها معنيٰ قرآن شريف ۾ سورة بقر جي هن آيت مان پوريءَ طرح واضح ٿئي: "وعليٰ المولودله رزقهن و ڪسوتهن با المعروف."

ترجمو "والد کي نون ڄاول ٻار جي مائرن جي ڪاڌي ۽ اوڇڻ جو انتظار سهڻي طريقي موجب ڪرڻ لازمي آهي." (31)

فني لحاظ کان مولود جي سٽاءَ وائي ۽ ڪافيءَ جهڙي آهي، يعني اصولي طور مولود، وائي يا ڪافيءَ جو هڪ خاص قسم آهي، جنهن جو موضوع موسيقي آهستي آهستي مستقل ۽ مخصوص بڻجي ويا. شروع جي مولودن، واين ۽ ڪافين ۾ هيئت جي لحاظ کان ڪو فرق ڪونهي، پر مولود، تاريخي ارتقا بعد جيڪا صورت اختيار ڪئي آهي، اها وائيءَ کان هڪ نرالي حيثيت رکي ٿي. مولود جي ليءَ وائيءَ ۽ ڪافي جي لئي کان بلڪل الڳ آهي. ڪافي ۽ وائيءَ جي مضمون جو دائرو وسيع ٿيندو ويو، پر مولود جو موضوع محض هڪڙوئي رهيو، يعني حضور ﷺ جن جي ذات اقدس، جنهن جو تعلق عقيدتمندي ۽ روحاني خوشيءَ سان هو. انهيءَ ڪري مولود کي راڳ وانگر سازن سرودن سان نہ ڳايو ويو، پر ان کي خاص الحان سان آلا پيو ويو. انهيءَ ڪري مولود ڳائڻ جي بدران مولود پڙهڻ يا مولود چوڻ جي رسم رائج ٿي، ۽ مولود کي بنا سازن جي ديني محفلن ۽ شغلن ۾ پڙهيو ويو ۽ اڄ تائين پڻ پڙهيو وڃي ٿو. (32)

مولودن جو موضوع حضور ﷺ جن جي ذاتِ اقدس آهي، شاعرن حضور ﷺ جن بابت جيڪي مولود چيا آهن، انهن ۾ حضور ﷺ جن جي ساراهه، صفت ۽ ثنا ۾ جدا جدا اسلوب اختيار ڪيا اٿن. انهيءَ ڪري اندروني طور مولودن ۾ جدا جدا مضمون پيدا ٿي پيا آهن. مثلاً حضور ﷺ، ڏٺي تعاليٰ جو سندن اعليٰ شان ۽ رتبو، سندن سوانح جا جدا جدا پهلو، سندن سائين سڳورن جي ساراهه، سندن علم فيض ۽ ڪرم، سندن شفاعت ۾ آسرو، ڪائڻ دعا ۽ مهر جي طلب، ساڻن محبت ۽ عقيدت جو اظهار، مٿن صلوات ۽ سلام، ۽ سندن روضي مبارڪ جي زيارت ۽ حج پڙهڻ جي تمنا وغيره (33)

مولودن جي ادائگيءَ جو بنياد خوش الحانيءَ سان صاف سهڻي نموني پڙهڻ تي آهي. انهيءَ ڪري مولودن کي هڪ خاص الحان ۽ لهجي ۾ ادا ڪرڻ جو طريقو خاص سنڌ سان ئي واسطو رکي ٿو، جڻ اِها هڪ قسم جي خاص موسيقي آهي، جيڪا بنا ساز سرود جي آهي. اِها سنڌ وارن ئي ايجاد ڪئي ۽ ان کي عجب انداز ۾ وڌايو ۽ ويجهايو. (34)

شروع واري دؤر ۾ مولودن کي سهڻي آواز سان آلاپڻ جو سلسلو جاري ٿيو ۽ اوج تي پهتو. اهو لسي، مگر مني ۽ وڏنڊڙ آواز ۽ مولودن پڙهڻ جو طريقو اڄ تائين اتر سنڌ ۾ رائج آهي. انهيءَ لسي نموني، مني آواز ۽ مولود پڙهڻ جو رواج لاڙ ۾ تمام ٿورو آهي، جنهن کي "لاتيون" چيو وڃي ٿو. قوت گذرڻ سان مولودن پڙهڻ واري ابتدائي سٽاءَ ۾ بہ خاص اضافا ٿيا، هڪ اندروني ترنم پيدا ٿيو، ۽ ٻيو مولودن پڙهڻ جي سلٽ سنگت، يعني هڪ کان وڌيڪ شخصن جي مولودن پڙهڻ جو رواج پيو. مولودن جي پڙهڻي جو اهو ٻيو دؤر اندازاً مخدوم عبدالرؤف ڀٽي جي زماني کان شروع ٿيو. (35) محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو خيال آهي تہ، اهو رواج "سمنهن" هٿڻ جي رواج تان آيو.

سائين سان گڏجي مولودن ڳائڻ جو اهو اضافو وچين دؤر ۾ ٿيو، جو اندازاً تيرهين صديءَ

جي آخر تائين هليو. چوڏهين صديءَ جي شروعات کان مولودن جي پڙهڻيءَ جو نئون دؤر شروع ٿيو، جنهن ۾ ٻه ڳالهيون ٿيون. پهريون مولودن کي فن طور پڙهڻ وارا ماهر مولودي پيدا ٿيا، جن جون خاص مشهور ٽوليون ٺهيون. ٻيو مولودن جي پڙهڻ تي سنگيت جو اثر پيو. (36) انهيءَ ڪري مولود پڙهڻ، جڻ هڪ اعليٰ فن بڻجي ويو، ۽ ان فن کي ماهر مولودن پيچيرو ۽ پُر اثر بنايو.

لاڙ ۾ ٻارين سنگت سان مولود پڙهڻ جو جيڪو طريقو هن وقت رائج آهي، اهو محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي مولود واري ڪتاب ۾ هن طرح بيان ڪيو آهي:

”مولودين جي ٻاري ۾ هڪ اڳواڻ ۽ ٻيا ان جا جهيلي هوندا آهن. گهٽ ۾ گهٽ چار ۽ وڌ ۾ وڌ پنج يا ڇهه جهيلي هوندا آهن. ٻه ٻاريون ساڳيءَ وقت ويهي مولود پڙهنديون، هن طرح جو ساڳيو مولود هڪ ٻاري اڳواڻ ٿي، اڳيان پڙهندي، ته ٻي ٻاري بلڪل ساڳئي لحن ۽ لهجي ۾ پُٺ پڙهندي، يعني اڳواڻ ٻاري جي پويان ٿلهه ٻه ٿلهه ۽ مصرع پڙهندي. اهڙيءَ طرح ٻه مولود (جنهن کي وارو چئجي) ۽ هڪ مداح، هڪ ٻاري اڳواڻ ٿي پڙهندي ۽ ٻه مولود ۽ هڪ مداح ٻي ٻاري اڳواڻ ٿي پڙهندي. پڙهڻيءَ جي لحاظ سان مداح ٽن قسمن جي هوندي آهي. هڪ ڏار واري مداح جا هر هڪ ٻاري مان هڪ ڄڻو پڙهندو: يعني ته اڳواڻ ٻاريءَ مان هڪ ڄڻو مداحي جي منڍ واريون مصراعون يا بند پڙهندو، ان بعد ٻي ٻاريءَ مان هڪ ڄڻو ساڳيءَ مداح جون ڪجهه مصراعون اڳتي پڙهندو. اهڙيءَ طرح ٻئي ڄڻا واري سان سڄي مداح پڙهي پوري ڪندا. گڏو گڏ مداح ۾ ٻئي ٻاريون واري سان گڏجي پڙهنديون. شغل ۾ شامل ٻئي ٻاريون جيڪڏهن هڪ جهڙيون ڪاريگر هونديون ته پوءِ واري واري سان هڪ ٻاري اڳواڻ ٿي پڙهندي ۽ ٻي ٻاري پٺ پڙهندي، پر جيڪڏهن هڪ ٻاري ڪاريگريءَ ۾ گهٽ هوندي ته اها هميشه پٺ پڙهندي ۽ ان کي وارو نه ملندو، فقط ڪاريگر ٻاريءَ کي اڳواڻ ٿي واري پڙهڻ جو حق حاصل آهي، يعني ته وارو فقط عوام ۾ تسليم ٿيل ڪاريگر مولودي کي ئي ملندو. وڏيڪ قابل مولودي، ڪانئس گهٽ ڄاڻ واري کي وارو نه ڏيندو، ڇاڪاڻ ته شغل توڙي فن جي لحاظ سان وارو پڙهڻ آسان نه آهي، شغل جي دستور موجب جيئن جيئن رات گذرندي ويندي، تيئن تيئن شڪل سلسليوار مٿي چڙهندو ويندو (يعني سُر مٿي چڙهندا ويندا) تان جو پوئين رات جو چوٽيءَ تي ڳائبو. وڏي مولودي جي پيٽ ۾ ننڍي مولودي کي سلسليوار شغل چاڙهڻ جي ايتري خبر نه هوندي آهي، ۽ پڻ مداح جي شان ۽ سر مطابق مولود ڪڍڻ (جا ڳالهه شغل بيهارڻ لاءِ لازمي آهي) تي ايتري دسترس نه هوندي اٿس. انهيءَ ڪري ضروري آهي ته وڏو مولودي وارو پڙهي. اڳ جوڙو جوڙو مولودن جو، يعني ته هينئيون (هينئين سر وارو) توڙي مٿيون (مٿي چڙهيل سر وارو) مولود، ساڳئي ڏن سان پڙهندا هئا، ۽ هينئين توڙي مٿئين مولود جو وزن ساڳئي نموني جو هوندو هو. هن وقت هينئيون مولود هڪ ڏن مان ته مٿيون مولود ٻيءَ ڏن مان پڙهن ٿا، مگر لازمي طور اهو خيال رکندا ته ٻنهي مولودن جو مضمون هڪجهڙي سان ملي (يعني جيڪڏهن هڪ مولود ولادت جو هجي ته ٻيو به ولادت يا ساراهه جو هجي، پر ولادت جو مضمون بلڪل ضد مثلاً لاڏائي جو نه هجي ۽ مٿيون مولود هينئين مولود کان ڪنهن به صورت ۾ نه لهي. (يعني ان جو سر هيٺ نه لهي) اهو رواج مشهور مولودي اڳواڻ محمد هاشم مگنهار پنجاهه سال کن اڳ وڌو جو هن وقت تائين هلندو اچي. (37) جيتوڻيڪ سنڌ جي هر پاڳي ۽ ننڍن ڳوٺن توڙي شهرن ۾ مولودي ساماڻا، پر ڪي ڳوٺ ۽ شهر مولودن جي شغل جا خاص مرڪز بڻيا، جهڙوڪ، اتر سنڌ ۾ کهڙا، درگاهه حضرت پير صاحب پاڳارو، راڻيپور، گنبٽ، مخدوم بلاول، درگاهه شاهه خيرالدين (سکر) درگاهه محمد اسماعيل پريالو، روهڙي شريف، اروڙ، لونگ فقير جو لوڙهو، گهوٽڪي، درگاهه پرچُوندي شريف، هالاڻي شريف، نوشهروفيروز، ڪنڊيارو، شڪارپور، نئون ديرو، ميهڙ ۽ ٻيا.

لاڙ ۾ هينئيون درگاهون مولودن جي مرڪز جا مکيه مرڪز بڻيل رهيون آهن، ضلعي ٺٽي ۾ شاهه ڪمال، شاهه مسڪين ۽ شاهه ابراهيم جي درگاهن تي ساليا نه ميلا، نصرپور ۾ شاهه محمود جي درگاهه، بدين ۾ يارهين شريف، درگاهه شيخ پرڪيو، حيدرآباد ضلعي ۾ شاهه

محمد مڪي، تعلقي هالا ۾ درگاهہ مخدوم نوح سرورؒ، ضلعي ٽنڊوالهيار ۾ ڪامارو شريف، بکيرن ۾ درگاهہ قائم الدين، درگاهہ ڇٽو پير ضلعو حيدرآباد، درگاهہ شيخ ريحان ضلعو حيدرآباد، مڪان شريف تعلقو ماتلي، خانقاهہ منگواڻو فقير تعلقو حيدرآباد وغيره. (38)

جيئن تہ مولود جي فني ساخت وائي يا ڪافي جهڙي آهي، انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو تہ، مولود انوقت کان وٺي رائج ٿيو، جڏهن وائي وجود ۾ آئي. وائي جو نمونو پهريائين پهريائين اسان کي ميين شاهہ عنايت رضوي جي ڪلام ۾ ملي ٿو، ۽ ان کانپوءِ حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رح جي ڪلام ۾ ملي ٿو. انهن ٻنهي شاعرن جي ڪلام ۾ مولود جي مضمون واريون وايون ملن ٿيون. ٻنهي شاعرن جي واين مان نموني طور هڪ هڪ وائي هن هيٺ درج ڪجي ٿي:

ميين شاهہ عنايت رضويؒ

ٿلهہ:

دوس قريشي عرب ديسي! توکي رب سنڀالي، ميان سائين! اول نور نبيءَ جو تاري ۾ رکيائين،
ڏسي ڏيهہ ڏٺين کي التحياتہ اتائين،
منجهان بهشت براق سينگاري ٻيا ملائڪ مڪائين،
آءُ موجن سين محمدا! ايءُ توکي ذات ڏنائين،
آدم، عالم، عارف سڀ، مرسل! خاطر توخلقيائين،
جت مَپُ نہ ملائڪن جو، اتہ ڳجهاندر ڳرهيائين،
جنبي جبرئيل سين، پاونگ پير ڏريائين،
گس غربت خاص خلوت اوير چڙهہ اتائين،
عرض ڪري عنات چئي، امت انعام لڌائين (39)

حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائيؒ

ٿلهہ:

وٺان وڃ مَ مون، منهنجو تونهين تون،
ڪو نہ سٽي تان ڪو ٻيو، وٺان وَڃ مَ مون،
مون تڏها نڪر منجهئين، جڏهن ڪن فيڪون،
اهڪي رسج احمدا! اڳيان سوڙهي ڀُون،
آڳهہ هن امت جو، آهين تونهين تون،
ڏج ڪالپ لطيف چئي، طهورا مان تون. (40)

هي ٻئي شاعر ڪلهوڙن جي دور جا آهن. شاهہ عنايت رضويءَ جي نہ فقط واين ۾ مولودن وارو مضمون آهي، پر شاعر پنهنجي هڪ وائي کي صاف مولود سڏيو آهي. چوي ٿو تہ:

ڇٽو صلوات صدق سين، اي مولود مدام.

انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو تہ، لفظ مولود پنهنجي خاص مفهوم الحان ۽ ليءِ سان ٻارهين صديءَ جي آخر ۾ رائج هو. ٿي سگهي ٿو تہ، اجا بہ ڪنهن آڳاٽي شاعر جو ڪلام هجي، جنهن ۾ مولود جو مفهوم آيل هجي. ان ڪانسواءِ سنڌ جي ٻين انيڪ شاعرن پڻ مولود چيا آهن. جن جو ذڪر محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ڪتاب "مولود" ۾ ڪيو آهي.

حوالا

(1) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "ميين شاهہ عنايت جو ڪلام" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال-1963ع- متن- ص 3 جو بيت نمبر 8.

(2) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مداحون ۽ مناجاتون، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال 1959ع- مقدمو، ص 4-5.

(3) ايضاً، مقدمو، ص 7-8.

(4) ايضاً، مقدمو، ص 9.

(5) ايضاً، متن، ص 1

(6) ايضاً، متن، ص 2

(7) ايضاً، متن، ص 2

(8) ايضاً، متن، ص 13

(9) ايضاً، متن، ص 23-24.

(10) ميمڻ عبدالمجيد سنڌي تذڪرة الشڪراءِ سکر"، ص 48-49.

(11) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "مداحون ۽ مناجاتون" متن، ص 4-5.

(12) ايضاً، متن، ص 59-60.
(13) ايضاً، متن، ص 83.
(14) ايضاً، متن، ص 93.
(15) ايضاً، متن، ص 104.
(16) ايضاً، متن، ص 108.
(17) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مناقبا، مقدمو، ص 1.
(18) ايضاً، مقدمو، ص 4.
(19) ايضاً، مقدمو ص 5.
(20) ايضاً، متن، ص 34.
(21) مضمون ”سنڌي ادب ۾ نعتيه ڪلام ۽ مولود شريف“ از- مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي- نئين زندگي، ڪراچي، ماه سيپٽمبر 1955ع، ص 12.
(22) ايضاً، ص 13.
(23) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مناقبا، متن، ص، 68.
(24) ايضاً، متن، ص 73.
(25) ايضاً، متن (حاشيه)، ص 152.
(26) ايضاً، متن، ص 201.
(27) ايضاً، متن، ص 21.
(28) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، معجزا، مقدمو، ص 2.
(29) ايضاً، متن، ص 26 .
(30) ايضاً، متن،ص 28-29.
(31) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مولود، (حاشيه) ص 2.
(32) ايضاً، مقدمو، ص 3.
(33) ايضاً، مقدمو، ص 3.
(34) ايضاً، مقدمو، ص 13.
(35) ايضاً، مقدمو، ص 14.
(36) ايضاً، مقدمو، ص 15.
(37) ايضاً، مقدمو، ص 16-17.
(38) ايضاً، مقدمو، ص 20.
(39) ايضاً، متن، ص 1.
(40) ايضاً، متن، ص 3.

بورڊ جانوان ڪتاب

ڊاڪٽر ناهيد پروين

اياز حسين قادري هڪ ڪهاڻيڪار جي حيثيت ۾

اياز حسين قادري کي سنڌي جديد افساني جي بانيڪارن ۾ ليکيو وڃي ٿو. ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ادب ۾ آيل ماٺار جي انت ۾ جن ليکڪن بنيادي ڪردار ادا ڪيو، انهن ۾ اياز قادري جو نالو شامل آهي. قادري صاحب جو تعلق هڪ علمي ۽ ادبي ڪٽنب سان هو، سندن نانو ۽ مامو ادبي دنيا جي اهم شخصيتن مان هئا، ۽ سندن علمي توڙي ادبي تربيت ۾ سندن مامي ميان غلام عباس قادري جو بنيادي ڪردار رهيو آهي. قادري صاحب، بنيادي طور تي شاعر هو، پر پاڻ وقت به وقت ڪهاڻيون به لکندو رهيو، جيتوڻيڪ سندس ڪهاڻين جو انگ ڪو تمام گهڻو ڪونهي، پر سندس هر ڪهاڻي بهترين شاهڪار ڪهاڻي آهي. "بلو دادا" سندس ڪهاڻين جو پهريون مجموعو آهي، جيڪو 1957ع ڌاري شايع ٿيو. جنهن کان پوءِ ان جا ڪيترائي ڇاپا آيا. سندن لاڏاڻي کان پوءِ قادري قلم قبيلي پاران سندن ڪهاڻين جو مجموعو "ڪهاڻي هر دور جي" جي نالي سان شايع ٿيو، جنهن ۾ بلو دادا مجموعي کان سواءِ بعد ۾ مختلف رسالن ۾ ڇپيل سندن ڪهاڻيون ۽ ڪجهه اڻڇپيل ڪهاڻيون پڻ شامل آهن. اياز قادري صاحب جنهن دور ۾ ڪهاڻين لکڻ جي شروعات ڪئي، ان دور ۾ "ٽماهي مهراڻ" ۽ "نئين زندگي" سنڌي ادب جا اهم ۽ معياري رسالا ليکبا هئا، ۽ قادري صاحب جا افسانا انهن ٻنهي رسالن ۾ باقاعدگيءَ سان شايع ٿيندا هئا.

ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو. "پنجاهه واري ڏهاڪي جي شروع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان ٽماهي 'مهراڻ' جاري ٿيو، جنهن جو هڪ حصو افسانن لاءِ مخصوص ٿيو. ان ۾ نهايت بهترين افسانا شايع ٿيندا هئا، جيڪي سنڌي جديد افساني جو بنياد بڻيا. هن ئي رسالي ۾ ڊاڪٽر اياز حسين قادري، جمال ابڙو ۽ غلام رباني جا شاهڪار افسانا ڇپيا، جيڪي فن توڙي مقصديت جي لحاظ کان اعليٰ درجي جا افسانا آهن. انهن افسانن ۾ سنڌ جي ماحول جي عڪاسي ٿيل آهي، سنڌ جي ماڻهن کي سجاڳيءَ جو سڌ ڏنل آهي، غريبن، مسڪينن، هارين ۽ پورهيتن جي پيڙا جي اپٽار ٿيل آهي. ڪي افسانا ڪرداري افسانا آهن، جن ۾ خاص ڪردارن جي مزاج، فطرت، ڪارنامن ۽ ڪارگذارين جي نکيڙ ڪيل آهي. هن دور ۾ شيخ راز، شيخ اياز، اياز حسين قادري، جمال ابڙو ۽ غلام رباني جهڙا باڪمال افسانا نويس، جن جديد سنڌي ڪهاڻي لاءِ نئين راهه کولي، پر پوءِ انهن مان ڪن لکڻ ڇڏي ڏنو." (1)

اياز قادري کي ننڍپڻ کان ئي پڙهڻ جو شوق هو، پاڻ نون ورهين جي ڄمار ۾ قصن ۽ داستانن جو اڀياس ڪرڻ شروع ڪيائون. ڪاليج واري دور ۾، ان دور جا ننڍي کنڊ جا مشهور نثر نويس سندس اڀياس هيٺ آيا، جن ۾ ٽئگور، شرت، چندر جا ڪتاب عبدالحليم شرر، راشد الخيري، نسيم حجازي، ڪرشن چندر، سعادت حسين منٽو، خواجه احمد عباس، منشي پريم چند، مئڪسم گورڪي، ٽالسٽاءِ اوهينري، موپاسان، چيخوف ۽ ٻين عظيم ناول نگارن جو اڀياس ڪيائين.

اياز حسين قادري، شاعريءَ سان گڏوگڏ افساني نگاريءَ ڏانهن به وک وڌائي. ان جو هڪ سبب اهو به هو ته اياز قادري صاحب، سنڌي ادبي سنگت جي باني ميمبرن مان هو ۽ سنگت جون هفتيوار ادبي گڏجاڻيون آرام باغ واري ايراضي ۾ واقع ڏنيرام بلڊنگ جي سندن فليٽ ۾ ٿينديون هيون، جتي وڏا وڏا اديب شريڪ ٿي پنهنجيون تخليقون پيش ڪندا هئا، ان ماحول مٿس وڏو اثر ڇڏيو. هڪ ته سندس تعلق ادبي ڪٽنب سان، ويتر ادبي گڏجاڻين جي ميزبانيءَ کين ادب جي مختلف صنفن تي طبع آزمائي جو بهترين موقعو فراهم ڪيو ۽ ان ماحول مان متاثر ٿي پاڻ ڪهاڻين لکڻ ڏانهن وڌيڪ ڌيان ڏنائون ۽ شاهڪار

سنڌي ڪهاڻيون تخليق ڪيائون. ان دور ۾ سندن لکيل ڪهاڻين "ٻلو دادا" ۽ "مان انسان آهيان" کي پڙهندڙن ۾ تمام گهڻي مڃتا ملي. (2)

اياز حسين قادري افسانا نويسي جي دنيا ۾ جيئن پير پاتو، تيئن ئي مقبول ٿي ويو. محترم غلام علي الانا، اياز قادري جي افسانا نويسيءَ بابت 'چونڊ سنڌي افسانا' ۾ لکي ٿو، "اياز حسين قادري به هن دؤر جي افسانا نگارن مان هڪ آهي. هن جا افسانا هن ملڪ جي معاشري جي سماجي بدحاليءَ جون اگهاڙيون تصويرون آهن. هو زندگيءَ جي تلخ حقيقتن جو پردو هٽائي ٿو ۽ سماج جي خرابين، پراڻين رسمن ۽ جاگيرداريءَ نظام خلاف احتجاج ڪري ٿو." (3)

اياز حسين قادري فن، فڪر ۽ شخصيت تي شمس الدين عرساڻي پنهنجي تحقيقي مقالي "آزاديءَ کانپوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر" ۾ لکي ٿو سندس ڪهاڻين جا پلاٽ، اردو ڪهاڻيڪارن سعادت حسين منٽو ۽ احمد عباس جي ڪهاڻين تان ورتل معلوم ٿين ٿا، پر اياز حسين قادري هوبهو انهن جو ترجمو نه ڪيو آهي بلڪ تخليقي قوت کان ڪم وٺندي انهن ۾ اصليت جو جلوو پسايو اٿس."(4)

اياز حسين قادري جي افسانن جو مجموعو 'ٻلو دادا' پهريون ڀيرو 1957ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو. هن مجموعي ۾ جيڪي افسانا شامل هئا سي هي آهن: ٻلو دادا، مان انسان آهيان، هي ليبر، ڪتي جي موت، فرشتو، ڪفن چور قانون، امڙ مان نه ڪندس، علوءَ جا عشق، بي شرم، ڀهروپي ۽ هاجران وغيره.

اياز حسين قادري پنهنجن افسانن جي باري ۾ لکي ٿو، "منهنجي افسانن جا پلاٽ نه ذاريا آهن، نه خيالي، هي اهي تلخ حقيقتون آهن جن کي اسين پنهنجي زندگيءَ ۾ هر روز ڏسون ٿا، مون فقط ايترو ڪيو آهي جو انهن کي افسانوي رنگ ڏيئي پيش ڪيو آهي."(5)

اياز حسين قادري جا افسانا پرپور تاثر ڇڏين ٿا. اياز قادري جو مشهور ۽ مقبول افسانو 'ٻلو دادا' آهي. هن ڪرداري افساني جي شروعات ڪردار جي تعارف سان ڪري ٿو، "هو سڄي پاڙي ۾ بدنام هو. هرڪو هن کان ڪُو کائيندو هو. جهڙو تهڙو نه هن جو نالو به چرڪي وٺندو هو. پئسي وارا، هن کي ٻنهه گنبو سمجهندا هئا. پاڙي جو داداگير ليکيو ويندو هو. سندس نالو بلاول هو، مگر ڪيس ڪوئيندا هئا 'ٻلو دادا'.(6)

'ٻلودادا' جهڙو ڪردار تخليق ڪرڻ تي اياز حسين قادري کي تمام گهڻي مڃتا ملي. ان دور ۾ سندس همعصر ڪهاڻيڪارن کي به ڪردار تخليق ڪرڻ جو موقعو مليو، پر جيڪا مڃتا اياز قادري کي ملي، سندس ٻين همعصرن کي حاصل نه ٿي.

محترم ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ لکي ٿو ته، "سندس افسانن مان 'ٻلو دادا' شاهڪار افسانو آهي. هي شهري معاشري جي بدنام طبقي جي ڪردار تي ڪرداري افسانو آهي. جنهن ۾ هن ان ڪرادر جي زندگي جا واقعا جيئن جو تيئن بيان ڪندي، ان جي براين سان گڏ شخصي زندگيءَ جون خوبيون ۽ خصوصيتون به نروار ڪيون آهن."(7)

ڀارت جو ڪهاڻي نويس ۽ جڳ مشهور سنڌي نقاد موهن ڪلپنا پنهنجي مضمون سنڌ جي سنڌي ڪهاڻي ۾ اياز حسين قادري جي 'ٻلودادا' جي وڏي تعريف ڪئي آهي ۽ ان کي ورهاڱي کان پوءِ لکيل اهم ۽ بنيادي ڪهاڻي ڪوٺيو آهي. لکي ٿو ته، "منهنجي اپياس موجب ورهاڱي کانپوءِ سنڌ ۾ نئين ڪهاڻي جو باني اياز حسين قادري آهي، ان کان پوءِ هن سان غلام رباني آگرو ۽ جمال ابڙو آهن."(8)

سنڌي ٻولي جي مشهور ۽ مقبول ڪهاڻي نويس جمال ابڙي پنهنجو شاهڪار افسانو 'پشو پاشا' اياز حسين قادري جي افساني 'ٻلو دادا' کان متاثر ٿي لکيو. جمال ابڙي پاڻ انهيءَ ڳالهه جو اعتراف هڪ خط ۾ ڪيو جيڪو ٽماهي مهراڻ ۾ ڇپيو.

ڏٺو وڃي ته ادب ۾ ڪردارنگاري جي ايتري اهميت آهي جو ڪڏهن ڪڏهن ڪو فن پارو صرف ڪردارنگاريءَ جو مثال لڳندو آهي. اهڙن ئي ڪردارنگارن اديبن مان اياز حسين قادري صاحب به هڪ آهي. سندس ڪردارنگاريءَ جو شاهڪار آهي 'ٻلودادا'.

قاضي خادم 'بلو دادا' جو جائزو وٺندي آخر ۾ لکي ٿو، "بلو دادا جو ڪردار شهري زندگيءَ جي انهيءَ پهلوءَ جي نمائندگي ڪري ٿو جيڪو ڪڏهن به نه سڌريو آهي. چمڪندڙ وسيع ويڪرن رستن، وڏين وڏين روشن عمارتن، رنگين سائن بورڊ چلڪندڙ ڪارن ۽ پُرهجوم هوٽلن جي پرپان اونداهين گهٽين، بنا ڍڪ جي گٽرن ۽ بدبودار ڪچرن جي ڍير جي وچ ۾ هڪ اهڙي دنيا جيڪا ڪڏهن ختم ٿيڻ جي ناهي ۽ اتي پيدا ٿيندڙ ٻار جيڪي گند ۽ گهٽ جا عادي هوندا آهن، جيڪي پڙهڻ بدران پالشي ۾ ٺي بوٽ پالش ڪندا يا کيسا ڪتريندا آهن، جن کي ڪڏهن ڪو پلي گرائونڊ نه مليو ۽ نه وقت تي ماني. بلو دادا انهن ئي ڪردارن جو نمائندو آهي. جي هو سماج جي غلط رسمن، غلط ڪارين تي احتجاج نه ڪري ها ته هو به هڪ گمنام شخص هجي ها. ڪروڙين گمنام انسانن وانگر. ليڪن نه هن انهن ناانصافين تي عملي احتجاج ڪيو ۽ ردعمل جو ڀرپور اظهار ڪيو. تنهنڪري ئي بلو دادا ۽ اڄ سنڌي ادب جو هڪ نه وسرندڙ ڪردار آهي." (9)

تاج بلوچ ايازحسين قادري جي افساني 'بلو دادا' بابت پنهنجي راءِ ڏيندي لکي ٿو، "اياز حسين قادري، مرزا نادر بيگ کان پوءِ سنڌي افساني ۾ اهو پهريون ڪهاڻيڪار جنهن روشن خيال ۽ ترقي پسند معاشري جي اڏاوت لاءِ فڪري جنگ ڪئي ۽ سامراجي دلالن جي مضبوط قلعن ۾ بلو دادا جهڙو افسانو لکي ڏار وجهي ڇڏيا ۽ سامراجي ماحول خلاف مهاڏو اٽڪايو. جمال جو 'پشو پاشا' ۽ ربانيءَ جو 'شيدوءَ ڌاڙيل' بلو دادا جي Extention آهن، جنهن لاءِ جمال ڪيترائي ڀيرا پاڻ اعتراف ڪري چڪو آهي. 'بلو دادا' کي خاص طرح سان سنڌي افساني جي ڪائنات ۾، منشي پريمچند جي افساني، 'ڪفن' واري حيثيت حاصل آهي، حالانڪ ٻنهي افسانن ۾ ترقي پسند خيال ۽ احساس کانسواءِ متن ۽ هيئت ۾ ڪا هڪجهڙائي ناهي." (10)

ڊاڪٽر غفور ميمڻ پنهنجي تحقيقي مقالي، 'سنڌي ادب جو فڪري پس منظر' ۾ اياز قادري صاحب جي فڪر تي روشني وجهندي سندس ڪهاڻي بلو دادا جو تجزيو ڪندي لکي ٿو ته، "سندس ڪهاڻين جو فڪري محور انسانيت آهي. اهو انسان جيڪو ڪٿي سرمائيداريءَ طبقاتي گهٽ وڌائي ۾ پيڙهيل آهي، ڪٿي مذهب جي نالي ۾ سائنس غيرانساني سلوڪ ڪيو وڃي ٿو ته ڪٿي غربت ۽ پريشاني ۾ غيرانساني فعل سان واسطو پوي ٿو. سندس ڪهاڻي 'بلوداد' جيڪا سندس سڀني ڪهاڻين مان جاندار چئي وڃي ٿي، هڪ اهڙي سماج جي حقيقي عڪاسي تي ٻڌل آهي، جيڪو طبقاتي سماج تي اوچ نيچ جي ڪري مختلف مسئلن جو شڪار آهي. ڪهاڻيڪار جو ذهن طبقاتي گهٽ وڌائي کي قبول نٿو ڪري. سندس ڪهاڻي جو ڪردار نٿو چاهي هڪ ماڻهو وٽ لکين روپيا پريا پيا هجن ۽ ٻيا فٽپاٿ تي سُڏڪي سُڏڪي مري رهيا هجن. هو عورت جي عظمت جو قائل آهي. نٿو چاهي ته ڪي اوباش غنڊا نياڻين کي ڪا تڪليف پهچائين. سندس ڪهاڻي جو ڪردار بلو دادا سماج جي زيادتين خلاف بغاوت ڪندڙ ڪردار آهي."(11)

محترم عبدالحليم جوش پنهنجي راءِ ڏيندي ڪتاب بلو دادا جي ديباچي ۾ لکي ٿو ته، "سنڌ جي موجوده افساني نگارن ۾ اوهان کي اهڙا ڪي ٿورا ملندا جن جي افسانن کي فن، ٻولي ۽ افاديت جي لحاظ کان معياري سڏي سگهجي ٿو. انهن ڪن ٿورن بلند پايہ افساني نگارن مان اياز حسين قادري پنهنجي علمي سنجيدگي جي لحاظ کان منفرد، موضوع ۽ مواد جي اعتبار کان يگانو ۽ ادبي معياري جي نقطہ نگاهه کان ممتاز نظر اچي ٿو. اياز جي افسانن جي ٻولي ابدي هئڻ سان گڏ نهايت سليس، پر سوادي آهي، جنهنڪري سندس افسانن جي افاديت فقط 'عالمن' تائين محدود ڪانہ ٿي رهي، پر عوام جي هر طبقي تائين پهچي سگهي ٿي. سندس انداز بيان ايڏو ته دلڪش آهي جو معمولي واقعي يا تجربي کي نهايت مؤثر انداز ۾ پيش ڪيو ويو آهي. فني خوبين افسانن جو معيار ايڏو ته بلند ڪيو آهي جو اهو بنا ڪنهن هٻڪ جي چئي سگهجي ٿو ته اياز جو فلسفو

ٽيڪنيڪ خواهه پلاٽ جي لحاظ کان اردو جي چوندا افسانن جي مقابلي ۾ پيش ڪري سگهجي ٿو.“(12)

مٿين راين ۽ حوالن جي روشني ۾ اياز حسين قادري جي افسانا نويسي جو مختصر جائزو پيش ڪجي ٿو. ڪتاب ’بلو دادا‘ ۾ اٽڪل سڀني افسانن جا پلاٽ انسان جي عظمت ۽ انسانيت تي ٻڌل آهن ۽ اياز قادري جي ترقي پسند سوچ جي ڀرپور عڪاسي ڪن ٿا. بلو دادا افساني ۾ ڪردار بلو دادا کي جيڪا سيٺ ۽ شاهوڪار طبقي سان طبقاتي ننيوڏائي جي ڪري نفرت آهي ان جو اظهار اياز حسين قادري ان ڪردار کان ڪجهه هن ريت ڪرائي ٿو، ”سالا حرامي جيڪڏهن توکي ڪار نٿو هلائڻ اچي ته ڪار ڇو هلائي ٿو! سيٺ ڪُرڙي وانگر پئي ڦٿڪيو. ڇا توهان سينيا دنيا جي نشي ۾ ايترو ته انڌا ٿي ويا آهيو جو غريبن جي مٿان اکيون ٻوٽي ڪارون ٿا چاڙهيو! هيءَ حرامخور ڪهڙو نه بيپرواهيءَ سان ڪار ٿا هلائين. غريب ڇوڪري مٿان ڪار چاڙهيو اٿس. ان کي اسپتال ڇڏڻ بدران ڪار ڀڄائي ٿو وڃي. ايئن چئي هڪڙو زور سان چنبو وهائي ڪڍيائين.“ (13)

ڇاڪاڻ جو امير ماڻهن جي نظر ۾ غريب جي جان جي ڪابه قيمت ناهي ۽ هو غريبن جي رت کي پاڻيءَ کان به سستو ڀانئين ٿا. اهڙن ماڻهن جي ڏاڍ خلاف بلو دادا جي ڪردار جي صورت ۾ اياز حسين قادري انهن سان جڻ پاڻ مهاڏو اٽڪائي ٿو. افساني ’مان انسان آهيان‘ ۾ وري اياز حسين قادري ورهاڱي جي وقت جيڪا ٻن قومن ۽ ٻن مذهبن وچ ۾ تعصب پسنديءَ جي انتها ٿي وئي هئي ۽ انسانيت کي پشيمان ڪيو ويو. انهن حالتن جي ڀرپور جذباتي عڪاسي ڪري ٿو ۽ پنهنجي پڙهندڙن کي اهو احساس ڏياري ٿو ته مذهبي متڀيد کان تمام مٿي انسانيت آهي. اياز قادري هن افساني جي ابتدا سوال سان ڪري ٿو ۽ پڇاڙي ۾ ان سوال جو جواب پنهنجي ڪردار درويش بابا کان ڏياري ٿو، ”تون ڪير آهين؟ تنهنجو نالو ڇا آهي؟ ڊاڪٽر جي جواب ۾ صرف زخمي مرڪي ڏنو. تنهنجو مذهب ڪهڙو آهي؟ زخميل وڏو ٽهڪ ڏنو. نيٺ ڊاڪٽر ۽ نرس ٻئي ڏڪي ويا. شايد ديوانو آهي، نرس چيو. ڊاڪٽر صاحب مان هندو.... نه نه.... مسلم.... نه نه نه ڊاڪٽر صاحب مان انسان آهيان. منهنجو مذهب انسانيت آهي. ڊاڪٽر صاحب مون کي زخم ٻنهي هندو ۽ مسلمانن کان رسيا آهن. منهنجا زخم انسانيت جا زخم آهن.“ (14)

اڄ جتي هڪ مذهب ٻئي مذهب سان جنگ نٿو جوڙي، پر مسلمان پاڻ به ٻئي مسلمان پاڻ تي وار ڪندو نظر اچي ٿو. انسان جي عظمت ختم ٿي رهي آهي. انسانيت ڪٿي نظر نٿي اچي بلڪ دنيا ۾ جهنگ جو قانون لاڳو ٿي ويو آهي، ”جيڪو ڏاڍو سو گابو.“

اياز حسين قادري جي افسانن مان صرف سچائي ظاهر ٿي رهي آهي. جڻ اياز حسين قادري روزمره جي واقعن کي ڪٺي پنهنجي ڪهاڻين ۾ پيش ڪيو آهي. معاشري ۽ سماج جا جيئرا جاڳندا ڪردار سندس ڪهاڻين جا ڪردار آهن. جيئن درويش بابا جو ڪردار، بلودادا، فرشتي جو ڪردار، مولوي ڪرم الله جو ڪردار، اهي سڀ ڪردار اسان کي پنهنجي سماج ۾ ملن ٿا. اياز حسين قادري پنهنجي افسانن جي ڪردارنگاري بابت لکي ٿو ته، ”منهنجي افسانن جا ڪردار نه فرشتا آهن نه شيطان هو فقط سادا سودا انسان آهن، جن ۾ ڪيترين خوبين سان گڏ خاميون به آهن. ڪيترين خامين هوندي به خوبيون آهن. هو پنهنجي ماحول جي پيداوار آهن جن کي اسين گناهه يا ثواب سڏيون ٿا، جنهنڪري انهن کي فرشتو يا شيطان جو لقب ملي ٿو.“(15)

ڏٺو وڃي ته اياز حسين قادري جي افسانن جا ڪردار جيئرا جاڳندا انساني ڪردار آهن، جن ۾ برائي ۽ چڱائي ٻئي موجود آهن. ڪهاڻي فرشتي ۾ پٽ جو ڪردار به هن معاشري جو جيئرو جاڳندو ڪردار آهي. اڄ ته سڄا ڪٽنب آپگهات ڪن ٿا. بک، غربت، افلاس ۽ بيروزگاري غريب ماڻهن جا اهي گناهه آهن جن جي سزا ڪيس آپگهات جي صورت ۾ ملي ٿي.

افساني، ’ڪتي جو موت‘ ۾ دراصل هڪ انسان زميناري ظلم ۽ وڏيرڪي سماج جي ور

چڙهي ڪتي جي موت مري ٿو، پر ساڳئي وقت وڏيري جو ڪتو زندگيءَ جا اهي مزا ماڻي ٿو، جنهن جو ڪو غريب تصور به نٿو ڪري سگهي. هن افساني جو ڪردار گلو سماج ۽ جاگيرداري نظام جي بي حسي جو شڪار ٿي سيءَ وگهي مري وڃي ٿو.

اياز حسين قادري جو تعلق هڪ صوفي مسلڪ سان آهي. قادري سلسلي جا درويش، فقير صفت آهن، جيڪي انسانيت جي عظمت جا قائل آهن. جن جي نظر ۾ انسان کي رنج ڏيڻ جڻ خدا کي ناراض ڪرڻ جي برابر آهي، انهيءَ ڪري اياز حسين قادري جي نظر ۾ سڀ انسان برابر آهن. هيٺي ۽ ڏاڍي جو ويڇو ختم ٿيڻ گهرجي. ننڍي وڏي جو ذات پات، هندو مسلم، سني ۽ شيعي جو فرق ميٽجي وڃڻ گهرجي. انسان کي قدرت اشرف المخلوقات ڪري پيدا ڪيو آهي انهيءَ ڪري ان جي عظمت برقرار رهڻ گهرجي.

اياز حسين قادري جي افسانن ۾ سندس شخصيت پڻ ليئا پائي ٿي. چوندا آهن ته لکڻيون شخصيت جو آئينو هونديون آهن ۽ اياز حسين قادري جي شخصيت ۽ فڪري لاڙو سندس ڪهاڻين مان ظاهر ٿئي ٿو.

اياز حسين قادري پاڻ ننڍپڻ ۾ يتيم ٿي ويو ۽ اها محرومي ساڻس آخري وقت تائين رهي، جنهن جو احساس پراڻي ۽ نئين ڪهاڻين ٻنهي ۾ ٿئي ٿو. اڪثر ڪهاڻين جا ڪردار يتيم ڏيکاريا آهن. 'فرشتو'، 'امڙ مان نه ڪندس' جو ڪردار ننڍڙو رمون، ڪهاڻي 'ڪلاچي جي ڪن ۾' جو ڪردار موريو، 'ڪهاڻي هر دور جو ڪردار' عبدو ۽ ڪهاڻي 'ڀهڙا هاجا ٿين' جا ڪردار موسو ۽ عيسو.

اياز حسين قادري پاڻ يتيم ٿي گهاريو هو انهيءَ ڪري کيس ان محروميءَ جو شدت سان احساس رهيو. ان احساس سندس اندر ۾ اهو ٻار هميشه زنده رکيو جيڪو ٻين ٻارن کي پنهنجن پيئرن سان آنگل ڪندو ڏسندو هو ته سندس دل پنهنجي والد کي ياد ڪري پرجي ويندي هئي ۽ هو اندر ۾ روئي ويهندو هو.

اياز حسين قادري جي ڪجهه افسانن تي اها تنقيد ڪئي وئي آهي ته اهي غير معياري آهن جنهن معيار جا بلو دادا، مان انسان آهيان، امڙ مان نه ڪندس، فرشتو، ڪفن چور ۽ هي ليبر وغيره. پر ڏٺو وڃي ته اهي ڪردار ۽ افسانا به اياز قادري کي هن جيئري جاڳندي سماج مان مليا آهن. ضروري ته نه آهي ته زندگيءَ جي هر مسئلي ۽ مونجهاري کي درد واري نوع ۾ ئي لکجي. ڪجهه مسئلا هلڪا ڦلڪا هوندا آهن، جن کي ان انداز ۾ ئي بيان ڪري سگهجي ٿو. مثال طور پوڪ، بي شرم، قانون وغيره. ڪاليج ۽ يونيورسٽي واري عرصي دوران اياز حسين قادري سان اهڙا ڪيترائي ڪردار لهه وچڙ ۾ آيا هوندا ۽ بعد ۾ پوءِ اهي ڪردار اياز قادري جي افسانن جا ڪردار بنجي امر ٿي ويا.

اياز حسين قادري جي افسانا نويسي بابت ڪجهه نقادن اها راءِ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته اياز حسين قادري، سعادت حسين منٽو ۽ خواجه احمد عباس جي افسانن جي نقل يا پيروي ڪئي آهي، پر ان لاءِ ايترو چوڻ ڪافي آهي ته جڏهن ڪنهن ماڻهو جو مطالعو تمام گهڻو ۽ گهرو ٿي وڃي ٿو ته پوءِ ان تي ان ليکڪ جو اثر به پوي ٿو، جنهن کي هو گهڻي چاهه مان پڙهي ٿو، پر اياز قادري جا افسانا نيٺ سنڌي سماج جي عڪاسي ڪن ٿا.

افساني بلودادا بابت چيو وڃي ٿو ته اهو افسانو منشي پريم چند جي افساني 'ڪفن' جي ڪاپي آهي. ان بابت عبدالحليم جوش هڪ ملاقات ۾ ٻڌايو ته، "اياز حسين قادري جي افساني 'بلودادا' جو ڪردار منهنجو به ڏٺل وائٺل هو. مان ۽ اياز جڏهن به اسڪول کان موٽندا هئاسين يا ڪاڏي به ويندا هئاسين جهانگيان هوٽل ۾ 'بلاول بلوچ' ملندو هو ۽ هميشه اسان کي چوندو هو. سائين اڇو منهنجي چانهه پيو. اياز قادري ۽ مان کيس چوندا هئاسين ته ها تنهنجي چانهه ضرور پيئنداسين. اياز قادري مون کي چوندو هو ته هي شخص مونکي تمام انسپائر ٿو ڪري ۽ نيٺ ان ڪردار کي اياز قادري پنهنجي افساني 'بلودادا' ۾ امر ڪري ڇڏيو.(16)

اياز حسين قادري جي افسانا نويسي تي محمد علي پناهڻ راءِ ڏيندي چوي ٿو ته، "1956ع ۾ هن ڪهاڻيون لکي جڏهن سنڌ جي مختلف ادبي رسالن ۽ ڪتابن ۾ ڇپائي پترو ڪيو ۽ انهن جي پڙهندڙن وٽان ڪيس ڀرپور موٽ ملي ۽ ويجهن دوستن جي چوڻ تي اهي 'بلودادا' جي سري سان ڪتابي صورت ۾ سهيڙي ڇپائي ظاهر ڪيائين. جن کي ڏيهه توڙي پرڏيهه ۾ تمام گهڻي مقبوليت حاصل ٿي ۽ جتي ڪٿي هڪ وڏي ڪهاڻيڪار جي روپ ۾ هن جي نالي جي هاڪ ڦهلجي وئي.

'بلودادا' ۾ شامل ڪهاڻين جي تخليق ڪانپوءِ هن جي جيترٽيڪ ٻن ڏهاڪن تائين ڪهاڻي جي ميدان ۾ گهٽو ڪري غير حاضري ۾ هن ڪهاڻي جي ميدان هڪ ڀيرو وري سگهاري انداز سان پير پاتو ۽ 'آئينو'، 'ٻه دوست'، 'اڻ پوري خواهش'، 'ڪهاڻي هر دور جي'، 'ڪلاچي جي ڪن ۾'، 'ويڇن وڏي آهيان'، 'ههڙا هاجا ٿين' 'سودا تو ڳرساهه'، 'قصو هڪ عشق باز جو'، قبرن جي وچ ۾'، 'ڪاري' جي عنوان سان ڪهاڻيون لکي هن پنهنجي ڪهاڻيءَ جي اڌ ۾ ڇڏيل سفر کي عروج تائين پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي."(17)

اياز حسين قادري جي فن ۽ فڪر تي نظر وجهڻ سان اها چڱي ريت پروڙ پوي ٿي ته اياز قادري سنڌي ادب ۾ روشن خيال ۽ ترقي پسند فڪر جو نمائندو اديب/ ليکڪ هو. جيڪو پنهنجي سماج جي فرسوده نظام کان بغاوت ڪندو نظر اچي ٿو. ڪهاڻيڪار پنهنجي ڪهاڻين ذريعي سماج کي آئينو ڏيکاري ٿو ۽ سماج جي نالي ماتر ٺيڪيدارن کي ٻڌائي ٿو ته ڏسو اسان جي سماج ۽ معاشري ۾ ڪيترو گند پکڙجي ويو آهي. ڪٿي هو "علوءَ جا عشق" ڪهاڻي ۾ هڪ اوباش نوجوان جي عشقيه داستانن کي بظاهر پيش ڪري ٿو، پر اندروني طرح هو معاشري جي انهن ناسورن کي بي نقاب ڪري پيو جيڪي چادر ۽ چارديواري ۾ دفن آهن.

ڪهاڻي 'هي ليبر' ۾ سياستدانن جي اصل چهري تان نقاب هٽائي ٿو، جيڪي پنهنجي سياسي ڪاميابي ماڻڻ لاءِ قول ۽ فعل ۾ بلڪل ابتڙ هجن ٿا. جيڪي نعرا هڻن ٿا ته، 'چادر ۽ چارديواري' جو احترام ڪيو وڃي. عصمت فروشي جا اڏا ختم ڪيا وڃن، پر پاڻ عصمت فروشي جي اڏن کي جنم ڏين ٿا. هن افساني ۾ اياز حسين قادري سياستدانن جي منافقاڻي رويي کي ظاهر ڪري ٿو ته ٻيو سنڌ جي عورت کي اهو سبق ڏيڻ گهري ٿو ته ڪوڪلن وعدن ۽ نلهين ڳالهين تي پنهنجي ۽ پنهنجي خاندان جي عزت ۽ عصمت داؤ تي نه لڳائن. جي ائين ڪندؤ ته پنهنجا ٻئي جهان وڃائي ڇڏيندؤ. آخر ۾ وڃي ڪنهن عصمت فروشي جي اڏي جي زينت بڻجي ويندؤ.

هي اهي تلخ حقيقتون هيون جن تان اياز حسين قادريءَ ڪوڙ ۽ ڪٽ جا پردا لاٿا ۽ معاشري ۾ انهن ڪردارن کي بي نقاب ڪري بيهاريو ته جيئن سماج ۾ غلاظت ۽ گند نه وڌي. سنڌس ڪهاڻين مان سندس سوچ ۽ فڪر ظاهر ٿئي ٿو ته هو فرسوده فڪر جو حامي نه آهي، پر تمام پُرزور طريقي سان ان کي رد ڪري ٿو. اهڙي هر خيال جو سخت مخالف آهي جيڪو انسانيت جي پائمالي ڪري انسان جي تذليل ڪندو هجي. تنهنجي معنيٰ اياز حسين قادري هڪ روشن خيال، ترقي پسند ليکڪ ۽ انسان هو.

اياز حسين قادري ٻن ڏهاڪن جي مانار ڪانپوءِ جڏهن نوي واري ڏهاڪي ۾ وري ڪهاڻي جي دنيا ۾ پير پاتو ته ان وقت به سندس همدرديون سنڌي سماج جي ڏتڙيل طبقي سان ئي رهيون. هن دؤر ۾ بک، بيروزگاري، بدحالي غربت ۽ افلاس سنڌ جا اهم مسئلا هئا ۽ انهن پراڻن مسئلن سان گڏ هڪ نئين مسئلي جنم ورتو اهو مسئلو امن امان جو مسئلو هو. سنڌ ۾ دهشتگري عام ٿي وئي. ڪراچي جو شهر سنڌ واسين لاءِ بيروت بنجي ويو. اياز حسين قادري سهڻي رسالي لاءِ ڪهاڻي، 'ڪلاچي جي ڪن' لکي. هن ڪهاڻي ۾ اياز قادري ان دؤر جي حالتن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ انهن حالتن جو ڪيئن هڪ سنڌ جو نوجوان شڪار بڻجي ٿو.

ڪهاڻي، 'ڪلاچي جي ڪن ۾' جو ڪردار موريو هڪ اهڙو غريب ۽ يتيم نوجوان آهي، جيڪو

روزگار سانگي لاڙڪاڻي کان اچي ڪراچي ۾ اسڪول ماستر ٿئي ٿو. اياز حسين قادري سندس ڪراچي ۾ رهڻ تي ڪيس خوش ٻه ڏيکاري ٿو ته غمزده ٻه ٻڌائي ٿو، "ڪراچي ۾ نوڪري ڪرڻ تي هو ارهو ٻه هو سرهو ٻه هو. ارهو انڪري، جو هو پنهنجي ڳوٺ، پنهنجي امڙ، پنهنجي زال ۽ پنهنجي ڌيءَ کان پري هو. هن کي جڏهن پنهنجي ڌيءَ جا ٻاتڙا ٻول ياد ايندا هئا، هن کي جڏهن پنهنجي زال جون پيار پريون ڳالهيون ياد ايندي هيون، هن کي جڏهن پنهنجي امڙ جو شفقت ڀريو چهرو ياد ايندو هو، تڏهن چوندو هو، 'ڪوهه وڇوڙو، ٻن جدائي ڳرنهه گهٽ ۾ ڀرين وٽ' جڏهن چوندو هو ته هن کي ياد ايندو هو ته هن جي گهر جي گنديءَ ۾ ڳرنهه جيترا ان جا ڪٽا ٻه ڪين هوندا."(18)

ڪراچي ۾ ٽن ڏينهن ۾ دهشتگردي بابت لکي ٿو ته، "بسون، ويگنون، ڪارون هر روز وانگر ٻوڙنديون ٿي ويون ۽ ماڻهو ٻه پنهنجي هل هلان ۾ هئا، مگر ماڻهن جي منهن ۾ اها سرهائي نه هئي، جيڪا هر روز ڏسڻ ۾ ايندي هئي. ايتري ۾ هڪ اخبار وڪڻندڙ چوڪري رڙ ڪئي، 'ڪراچي ۾ دهشتگردن جو ڪاروايون، ڏهه ماڻهو موت جو شڪار' هن اخبار واري کان اخبار ورتي ۽ تڪڙو تڪڙو دهشتگردي جي خبر پڙهڻ لڳو. هڪ ڪاري رنگ جي ڪار بس اسٽاپ کان ٿورو پري اچي بيٺي. ڪار ۾ ڪجهه نوجوان ويٺا هئا هنن مورئي کي مٿي کان وٺي پيرن تائين ڏٺو. هن جي مٿي تي سندي ٽوپي ڏسڻ سان پاڻ ۾ ڪجهه پٽڪيا. پوءِ هڪ مورئي جي اخبار ڏانهن اشارو ڪيو. ڪار ۾ ويٺل نوجوانن مان هڪ ڪار جو در کوليو. مورئي ڏانهن ڪلاشنڪوف سڌي ڪئي، برسڻ جو آواز آيو. هڪ گولي مورئي جي ڇاتي ۾ اچي لڳي. مورئي رڙ ڪئي، 'امان'."(19)

اياز حسين قادري جي ڪهاڻين ۾ جيڪو ڏک ۽ پيڙا سٺ واري ڏهاڪي ۾ موجود هئا، اها ئي پيڙا ۽ اهوئي درد جو احساس نوي واري ڏهاڪي جي ڪهاڻي ۾ ٻه رهيو ڇاڪاڻ جو هر دور ۾ تاريخ پنهنجو پاڻ کي ورجائي ٿي. غريب هر دور ۾ غريب ترين ٿيندو ويو آهي. امير هر دور ۾ امير ترين ٿيندو رهيو آهي. اها طبقاتي اڻبرابري صدين کان هلندي اچي ٿي. اياز حسين قادري غربت جو اپياس ۽ مشاهدو تمام ويجهڙائي کان ڪيو. اياز حسين قادري شروعاتي دور ۾ لياريءَ واري علائقي ۾ رهيو، جيڪو ڪراچي شهر جو هڪ اهڙو علائقو آهي، جيڪو هميشه هر دور ۾ نظرانداز ٿيندو رهيو آهي. هن علائقي جو گهڻو حصو پنتي پيل آهي، جتي بک بدحالي، غربت، تنگي جهڙيون حالتون گهر ڪري ويون آهن. هن علائقي جا ماڻهو گهڻو ڪري بنيادي شهري سهولتن کان وانجهيل آهن. پاڻي، بجلي هتان جا ٻه اهم مسئلا آهن. ان تي وري مزدور طبقو جڏهن مزدوري کان محروم ٿئي ٿو ته پوءِ ان لاءِ دنيا اوندهه ٿي وڃي ٿي.

اياز حسين قادري انهن حالتن جي ڀرپور ۽ مڪمل عڪاسي پنهنجي افساني، 'ڪهاڻي هر دور جي' ۾ ڪري ٿو. هن افساني جي ابتدا ۾ اياز قادري لکي ٿو ته، "هيءَ ڪهاڻي هن دور جي آهي، نه هيءَ ڪهاڻي اڳئين دور جي آهي، نه نه هي ڪهاڻي ان کان اڳئين دور جي آهي. ها! هيءَ ڪهاڻي هر دور جي آهي پر ڪهاڻي آهي سچي."(20)

اياز حسين قادري جا افسانا منظرنگاري جا پڻ بهترين نمونا آهن. جن ۾ هر منظر واضح ۽ چٽو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ائين محسوس ٿئي ٿو ته جڻ قادري اهي چٽ برش سان چٽيا هجن. اياز حسين قادري جي ڪهاڻين ۾ سماجي، ثقافتي، ڪرداري ۽ فطري منظرنگاري موجود آهي. "ساوڻ جا ڏينهن جولاءِ جو مهينو ڪراچي ۾ مينهوڳي جي موسم هئي. وڏي ڳاج ٿي، ڪنوڻ چمڪي ۽ هڪڙي وڏي ڦڙي هن جي لوهي ڇت جا ٽين جي چادر سان بٽيل هئي اتي اچي ڪري. ڇت مان ائين آواز آيو جڻ چوندي هجي مون ۾ اهڙن ڌڪن برداشت ڪرڻ جي سگهه نه آهي."(21)

'ڪهاڻي هر دور جي' ٻه لياري جي پس منظر ۾ لکيل آهي. هيءَ ڪهاڻي هڪڙي مزدور جي آهي، جنهن غربت، بک ۽ بدحاليءَ ۾ اک کولي، جيڪو بندر تي مزدوري ڪندو هو، ڇاڪاڻ جو سندس پيءُ ۽ ڏاڏو اتي ئي مزدوري ڪندا هئا. عبدو اوچتو ڪجهه ڏينهن کان بيمار ٿي پيو پوءِ جيڪو پئسو ڏوڪڙ

هئس اهو دوا درمل تي خرچ ٿي ويو، هيٽائيٽس ۽ ڪمزوري ڪيس ورائي وئي. بک تي بيماري ۽ ڪمزوري نہ ورائيندي تہ ٻيو ڇا ٿيندو. بقول اياز حسين قادري جي تہ "اڄ صبح کان هو لنگهڻ تي هو ۽ هن جو پيٽ هاڻي ڪنهن رشوتي آفيسر وانگر ڪجهہ نہ ڪجهہ ملڻ جي تقاضا ڪري رهيو هو."(22)

مٿين لفظن ۾ معاشري ۽ سماج جي رشوت وٺندڙ عملدارن تي گهري طنز ڪيل آهي. ڇاڪاڻ جو انهن جو پيٽُ ڀرجڻ جوئي نہ هوندو آهي. اياز حسين قادري هن افساني ۾ سماجي اڻ برابري جو اهڙو مثال پيش ڪيو آهي جيڪو پڙهندڙن کي ڇرڪائي وجهي ٿو. اياز حسين قادري ڪراچي جي شهر تي راءِ ڏيندي چئي ٿو تہ، "هي ڪارن جو شهر آهي يا بيڪارن جو. ڪيڏو نہ پيسو آهي هن شهر ۾. شهر جو هڪ حصو ڪاروارن جو آهي. شهر جو ٻيو حصو بيڪارن جو آهي. هڪڙن کي زندگي جون سڀ نعمتون آهن ۽ ٻين کي زندگي جون سڀ زحمتون. هي شهر سچ پچ تہ ملڪ جي وڏي منڊي آهي، جتي هر قسم جي خريد ۽ فروخت ٿئي ٿي. سڀ کان وڏي خريد ۽ فروخت پئسي ۽ بک جي آهي."(23)

اياز حسين قادري جي خيال ۾ ملڪ جا والي ۽ اقتدار ڌڻي ٺلهيون تقريرون ڪن ٿا تہ غربت جي بدحالي ۽ بک جو ملڪ مان خاتمو ٿي ويو آهي، پر حقيقت ۾ ائين نہ آهي. بک پنهنجي خوفناڪ ۽ پوائتي شڪل ۾ اڄ تائين موجود آهي. اياز قادري انساني حقن جي ڀڃڪڙي ڏيکاريندي لکي ٿو تہ، "هن ڏٺو تہ هوٽل جا بيرا گراهڪن جو بچيل ڪاڌو هوٽل جي پوئين پاسي ۾ رکيل لوهہ جي وڏي ڊرم ۾ اڇلائيندا ٿي ويا، تڪڙ ۾ اڇلايل ڪجهہ ڪاڌو ڊرمن کان ٻاهر ڪري پيو.

ڪاڌو ڏسي هن جي پيٽ واڪو ڪيو ۽ هن جو هردو هرڪڻ لڳو. هن جي دل ۾ خواهش جو اهڙو جذبو پيدا ٿيو، جنهن هن جي جسم جي نستي رڳن ۾ جوش آٽي ڇڏيو ۽ هن جو هٿ ڪاڌي ڏانهن وڌڻ لڳو تہ هن کي ڊرم مان ڪني بانس آئي ۽ هن کي ڪراهت محسوس ٿيڻ لڳي. هن جو وڌيل هٿ پوئتي موٽي ويو ۽ پير پنتي ڪجي ويو ۽ هو ڪاڌي کان هڪ ٻہ وک پري ويهي رهيو. هن جي اندر ۾ اها جنگ جاري هئي هٽ هن ڏٺو تہ (هڪ بيري تازو بچيل ڪاڌو اڇلايو) جو ڊرم کان ٻاهر ڪري پيو. ڪاڌي ۾ اڌ پليٽ برياني، اڌ نان، ٿورو ٻوڙ ۽ ٿورو سلاد هو.

هاڻي هن جي بک جنگ کٽي ورتي. هن پنهنجي پرسان پيل اخبار جو ٽڪر کنيو ۽ اڇلايل ڪاڌي مان نان، برياني، سلاد ۽ ڪجهہ هڏا کڻي اخبار تي رکيا. بک جي شدت کان هن جو هٿ اخبار جي پني کان هن جي وات ڏانهن تڪڙو ڪچڻ لڳا ۽ هن جون ڄاڙيون تڪڙيون تڪڙيون هلڻ لڳيون.

هو پني تي پيل سمورو ڪاڌو کائي ويو. هاڻي هن اخبار جي ٽڪر ڏي نهاريو. اخبار تي هڪ تصوير ڇپيل هئي. هن غور سان ڏٺو. هن سڃاتو تہ اها صدر جي تصوير هئي. بچيل پني جي خبر جو ٿلهن اکرن ۾ سرو هو، "ڪو بہ بکيو نہ رهندو" صدر.

ڊنر تي صدر تقرير ڪندي فرمايو تہ، "مان حڪومت طرفان خوشيءَ سان اعلان ٿو ڪريان تہ اسان جي ملڪ ۾ نہ بکيو رهندو ۽ نہ بکيو سمهندو." عبدوءَ کان رڙ نڪري ويئي، "ڪوڙو ڪوڙي جو پٽ."(24)

جنهن ملڪ ۾ ماڻهن کي بنيادي حقن کان وانجهيل رکيو وڃي انهن کي زندگيءَ جون بنيادي سهولتون ميسر نہ هجن تہ پوءِ اهي يا تہ باغي ٿي وڃن ٿا يا وري ابوجهن جيان زندگي گهارين ٿا.

برک ڏاهو ۽ اديب مسلم شمير، اياز حسين قادري جي فن تي راءِ ڏيندي لکي ٿو تہ، "ان کے افسانوں میں ماورائیت اور تجریدیت کی بجا انسان، سماج شاعر زندگی کی تصویر کشی اور ترجمانی ملتی ہے۔اس کے ساتھہ فن کی معیار اجمال کو ان کی یہاں خصوصی اہمیت حاصل ہے جو فن پارے کو ادبی معیارات سے وابستہ رکھتا ہے۔ وہ دل درد مند اور دیدہ بیدار رکھنے والی تخلیقکار تھے۔ان کی تخلیقات میں اندرونی معاشرے میں موجود ناہمواری انسان کے درپیش مسائل و مصائب کا جمالیاتی اظہار بڑے توانا انداز میں ملتا ہے۔"(25)

مجموعي طورتي اياز حسين قادري پنهنجي ڪهاڻين ۾ سماج جي گندي ۽ غليظ شڪل کي ظاهر ڪيو آهي، جتي انسان ۽ انسانيت جو قدر ڪونهي.

انساني حقن جون پچڪڙيون ٿين ٿيون.

اياز قادري جي اها ڪوشش رهي ته ماڻهن ۾ اهو احساس پيدا ڪري ته "انسان اشرف المخلوقات آهي. انسان جي عظمت پنهنجي جاءِ تي موجود آهي. انهيءَ ڪري ظلم سهڻ به ايڏو ئي وڏو جرم آهي جيڏو ظلم ڪرڻ. اياز قادري پنهنجي پڙهندڙن کي اهو پيغام ڏيئي ٿو ته ڏاڍ، جبر، ڌڪاءُ ۽ سماجي اڻبرابري خلاف گڏيل جاکوڙ ڪئي وڃي ۽ غريبن جا حق بحال ٿين.

حوالا

1. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سنڌي ادب جي تاريخ، ڪانياواڙ اسٽور لاڙڪاڻو، 1993ع،ص 406 ۽ 407.
2. انور ابڙو، 20 صدي جا اديب، عالم ۽ شاعر (ڪالم)، ڊاڪٽر اياز حسين قادري، عوامي آواز، 20 ڊسمبر 1997ع.
3. خواجه غلام علي الانا، چونڊ سنڌي افسانا، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، 1974ع، ص 'ط'.
4. شمس الدين عرساڻي، آزادي کانپوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، 1982ع، ص 238 .
5. ڊاڪٽر اياز حسين قادري، بلودادا (پيش لفظ) اسحاقيه پرنٽنگ پريس، 1957ع، ص 20 .
6. ڊاڪٽر اياز حسين قادري، بلودادا (پيش لفظ) اسحاقيه پرنٽنگ پريس، 1957ع، ص 20.
7. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سنڌي ادب جي تاريخ، ڪانياواڙ اسٽور لاڙڪاڻو، 1993ع، ص 411.
8. ولي رام ولڀ ۽ ظفر حسن، آرسي نمبر 5، 1986ع، ص 276.
9. قاضي خادم، بلودادا (هڪ جائزو)، ماهوار نئين زندگي، جون 1987ع، ص 12.
10. تاج بلوچ، مرڪنڊڙ چهري وارو شخص، (خاڪو) ماهوار سوجهرو، سيپٽمبر 1999ع، ص 48.
11. ڊاڪٽر غفور ميمڻ، سنڌي ادب جو فڪري پس منظر، لطيف چيئر ڪراچي يونيورسٽي، 2002ع، ص 362 ۽ 363.
12. ڊاڪٽر اياز حسين قادري، بلودادا، ديباچو: عبدالحليم جوش، مڪتبه اسحاقيه پرنٽنگ پريس، جون 1957ع، ص 12، 13 ۽ 15.
13. عبدالحليم جوش (ديباچو) ڊاڪٽر اياز حسين قادري، بلودادا، مڪتبه اسحاقيه پرنٽنگ پريس، جون 1957ع، ص 25 ۽ 26.
14. ڊاڪٽر اياز حسين قادري، بلودادا، افسانو: مان انسان آهيان، مڪتبه اسحاقيه پرنٽنگ پريس، جون 1957ع، ص 42.
15. ڊاڪٽر اياز حسين قادري، بلودادا. مڪتبه اسحاقيه پرنٽنگ پريس، 1957ع، ص 20.
16. عبدالحيلم جوش کان هڪ انٽرويو، انٽرويو وٺندڙ: ناهيد نواز، تاريخ: 29 سيپٽمبر 2002ع.
17. محمد علي پناڻ، موت کي ملت، قادري خاندان جي 200 سالا خدمتن کي پيڻا، سوونيئر: ايڊيٽر: ذوالفقار قادري، لاڙڪاڻو، 2001ع.
18. ڊاڪٽر اياز حسين قادري، ڪهاڻي هر دور جي، ماهوار سهڻي، آڪٽوبر 1990ع، ص 46.
19. ڊاڪٽر اياز حسين قادري، ڪهاڻي هر دور جي، ماهوار سهڻي، آڪٽوبر 1990ع، ص 6.
20. ڊاڪٽر اياز حسين قادري، ڪهاڻي هر دور جي، ماهوار سهڻي، ڊسمبر 1991ع، ص 46.
21. ڊاڪٽر اياز حسين قادري، ڪهاڻي هر دور جي، ماهوار سهڻي، ڊسمبر 1991ع، ص 46.
22. ڊاڪٽر اياز حسين قادري، ڪهاڻي هر دور جي، ماهوار سهڻي، ڊسمبر 1991ع، ص 46.
23. ڊاڪٽر اياز حسين قادري، ڪهاڻي هر دور جي، ماهوار سهڻي، ڊسمبر 1991ع، ص 46.
24. ڊاڪٽر اياز حسين قادري، ڪهاڻي هر دور جي، ماهوار سهڻي، ڊسمبر 1991ع، ص 46.
25. مسلم شميم، جن کي فکر زندگی عشق ہوجائے وہ لوگ (ایک تاثر) قادري خاندان جي 200 سالا خدمتن کي پيڻا، ايڊيٽر: ذوالفقار قادري، 2001ع، لاڙڪاڻو، ص 39.

صنم لطيف ڪرتيو

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ ۽ لوڪ ادب

سنڌ ڌرتيءَ عظيم ۽ انمول ماڻهن کي جنم ڏنو آهي ۽ انهن عظيم ماڻهن پنهنجي ڏاهپ، سچائيءَ، ايمانداريءَ ۽ پنهنجي اڻٿڪ محنتن سان سنڌ جو ماڻ مرتبو وڌايو آهي. ان سلسلي ۾ سنڌ تمام گهڻي خوش قسمت رهي آهي. هن کي دولهه درياءَ خان جهڙو بهادر، پير صبغت الله جهڙو سورهيه بادشاهه، سائين جي.ايم.سيد جهڙو قوم پرست، ذوالفقار علي ڀٽو ۽ شهيد محترمه بينظير ڀٽو جهڙا سياستدان، شاهه عبداللطيف ڀٽائي، سچل سرمست ۽ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، شيخ اياز ۽ استاد بخاريءَ جهڙا بهترين ۽ لاجواب شاعر مليا.

سوانح:

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ ڪنهن به تعارف جو محتاج نه آهي، مخدوم صاحب 4 آڪٽوبر 1919ع تي نوان هالا ۾ جنم ورتو. سندس اصل نالو محمد زمان هو ۽ سندن والد جو نالو غلام محمد هو. مخدوم صاحب پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ درگاهه نوح سرور” جا سورنهن گادي نشين هئا. پاڻ بهترين شاعر، خوبصورت نثرنويس، خوددار، ايماندار، سچار انسان ۽ بااصول سياستدان ۽ ٻين گهڻين ئي بيشمار خوبين جو مالڪ هو.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جن شريف النفس، نيڪ دل، مذهب سان لڳاءُ رکندڙ، مسڪين ماڻهن جا مددگار ۽ خوش اخلاق هئا. هونئن به هن خاندان جو غريبن ۽ مسڪينن جي مدد ڪرڻ شيوو رهيو آهي.

مخدوم صاحب جن کي عربي ۽ فارسيءَ تي عبور حاصل هئو. پاڻ بلند پايه شاعر، خوبصورت نثرنويس کان علاوه موسيقيءَ جا ماهر هئا. سندن شروعاتي شاعريءَ ۾ تخلص ”بيوس“، ”فراق“ ۽ ”زمان شاهه“ ملي ٿو. تنهن کانپوءِ 1949ع ۾ ”طالب الموليٰ“ تخلص استعمال ڪيائون اهو تخلص ايڏو ته مشهور ٿيو جو ماڻهن کان سندن اصل نالو ئي وسري ويو.

مخدوم صاحب جن سياست سان لاڳاپيل رهيا. پاڻ ڪيترائي ڀيرا قومي اسيمبلي جا ميمبر ٿيا ۽ پيپلز پارٽيءَ جا وائيس پريزيڊنٽ پڻ رهيا. ان کان علاوه مخدوم صاحب جن ون يونٽ، ايم آر.ڊي ۽ ٻين جمهوري تحريڪن ۾ به اهم ڪردار ادا ڪيو.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ هرفن موليٰ هئا. پاڻ شڪار جا تمام گهڻا شوقين هئا نه صرف شڪار جو شوق هئن، پر شڪار جا ماهر به هئا. اهوئي سبب آهي جو ”شڪار ڪلب“ قائم ڪيو هئائون. ان کان سواءِ راندين سان به تمام گهڻو چاهه هئڻ راندين ۾ والي بال روزانو کيڏندا هئا. ان لاءِ وري ”طالب الموليٰ والي بال ڪلب“ هالا ۾ قائم ڪئي هئائون. جنهن ۾ ٽورنامينٽ ٿينديون رهيون.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ موسيقيءَ ۾ به پاڻ ملهايو آهي. چاڪاڻ ته مخدوم صاحب جن موسيقيءَ جي باقاعده تربيت حاصل ڪئي. موسيقيءَ سان دلي لڳاءُ سبب پاڻ هڪ نئين راڳڻي ”زماني ٽوڙي“ ايجاد ڪئي هئائون. ان سان گڏوگڏ راڳيندڙن جي سرپرستي ۽ همت افزائي پڻ ڪندا هئا ۽ موسيقيءَ جا مقابلا ڪرائي ڳائيندڙن کي انعام و اڪرام ڏيندا هئا. سندس دربار ۾ به درباري فنڪار هوندا هئا. هڪ حسين بخش ”خادم“ ٻيو مصري فقير.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جن کي لوڪ ادب سان تمام گهڻي دلچسپي هئي. انهيءَ ڪري سگهڙن، شاعرن، جي ڪچهري ڪرائيندا هئا ۽ انهن جي سرپرستي ڪندا رهندا هئا. پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جا چيئرمين پڻ رهيا ۽ ان اداري ذريعي سنڌي ادب کي مالا مال ڪيائون. مطلب ته مخدوم صاحب هڪ گهڻ رخي شخصيت جا مالڪ هئا. هو هڪ بهترين ۽ اعليٰ پائي جا شاعر هجڻ سان گڏوگڏ ماهرِ لسانيات پڻ هئا، مخدوم صاحب جن کي اڻٿڪ محنتن جي ڪري اعليٰ ايوارڊ تمغه پاڪستان، لطيف ايوارڊ، هلالِ امتياز پڻ مليا.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جن جون علمي ادبي خدمتون:

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ 1936ع ۾ علم ۽ ادب هالا جو بنياد وڌو، جنهن جي ڪري ڪيترين ئي ادبي ڪانفرنسون منعقد ٿي سگهيون. تنهن ڪانپوءِ پنهنجي جنم ڀومي ۾ ”نئين هالا“ ۾ ”الزمان پريس“ قائم ڪيائيون. جتان ”پاسبان“، ”الزمان“ نالي هفتيوار اخبارون نڪرنديون هيون ۽ اتان ئي ”هالا“ مان 1950ع ۾ سندن سرپرستيءَ ۾ ”فردوس“ نالي ماهوار رسالو جاري ڪيائون. جنهن کي سنڌي ادب ۾ هڪ اهم مقام حاصل آهي. 1952ع ۾ هڪ ٻيو رسالو ”طالب الموليٰ“ نالي سيتا شهر مان سندن سرپرستيءَ ۾ جاري ٿيو. 1954ع ۾ ”اداره روح ادب سنڌ“ جو بنياد رکيائون.

1955ع ۾ هالن مان ”روح ادب“ نالي ماهوار رسالو شايع ٿيڻ لڳو ان ئي سال ”بزم طالب الموليٰ“ جو بنياد رکيو جنهن جون سڄي سنڌ ۾ ٽيهه کان وڌيڪ شاخون آهن. جيڪي بهترين ڪم سرانجام ڏئي رهيون آهن.

1956ع ۾ سندن سرپرستي ۾ حيدرآباد مان ”شاعر“ نالي رسالو منظر عام تي آيو. 1957ع ۾ شاعرن جي هڪ جماعت ”جمعيت الشعراء“ جا صدر چونڊيا ويا.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جن جو ادب ۽ صحافت جي سرپرستي ڪرڻ کان سواءِ تعليم جي ترقيءَ ۾ به وڏو هٿ آهي. هيٺيان اسڪول ۽ ڪاليج سندن سرپرستيءَ هيٺ علم جو نور پکيڙيندا رهيا.

1. سروري ڪاليج هالا.
2. طالب الموليٰ اورينٽل ڪاليج هالا.
3. طيبه ڪاليج حيدرآباد.
4. طالب الموليٰ هاءِ اسڪول دادو.
5. ڪپرو هاءِ اسڪول جي هاسٽل.

مٿيان اداره مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي خدمتن جو روشن مثال آهن. جڏهن اسان سندس شاعريءَ تي نظر وجهون ٿا ته پاڻ شاعريءَ جي هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي اٿائون. بلڪ ان ۾ نواڻ پڻ آندائون. خاص طور تي لوڪ ادب جي سلسلي ۾ ڪيل خدمتون ۽ ڪاوشون قابلِ داد آهن، ۾ جڏهن اسان لوڪ ادب جي ڳالهه ڪيون ٿا ته ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو نالو تمام گهڻو آهي. سندن سنڌي لوڪ ادب لاءِ ڏنل خدمتون قابلِ داد آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجو مٽ پاڻ هو. هو هڪ بي مثال، لاجواب شخصيت جنهن جو ڪو ثاني نه آهي. بيشڪ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو لوڪ ادب جي حوالي سان ڪيل ڪم سنڌين لاءِ فخر جو باعث آهي، پر مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جون لوڪ ادب لاءِ ڪيل خدمتون پڻ قابلِ داد آهن. جن کي وساري نٿو سگهجي.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ لوڪ ادب جي جن صنفن تي پنهنجي ذات جا جوهر ڏيکاريا آهن. انهن جو مختصر جائزو وچور پيش ڪجي ٿو.

(1) بيت:

بيت شاعريءَ جي هڪ اهم ۽ قديم صنف شمار ٿئي ٿي. جيڪا اسان کي سومرن جي دور ۾ عشقيه، نيم عشقيه، رزميه، مدح ۽ واقعاتي بيتن جي صورت ۾ ملن ٿا. ان ڪانسواءِ سخي سردارن، ڌم ڏاتارن جي سخاوت بابت به چيل بيت ملن ٿا. شروعاتي شاعريءَ ۾ بيت ٻن سٽن تي مشتمل هوندو هو. پوءِ آهستي آهستي، ٽن چئن سٽن تي آيو. شيخ اياز پنهنجي ڪتاب ”پونئر پري آڪاس“ ۾ لکي ٿو ته:

”اهو سنڌي بيت جو ڪمال آهي جو ان جي پهرئين سٽ ۽ پوئين سٽ جي آخر ۾ نه قافيو آهي نه رديف، پر ان جي باوجود به بيت م ترنم ۽ هم آهنگي، ٻئي هر صنف سخن کان زياده آهي.“(1)

شاهه عبداللطيف ڀٽائي گهوٽ بيت جو ڄاڻو يا ايئن ڪٿي چئجي ته بيت جو بادشاهه هو ته ان ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو. ان کان پوءِ به ڪيترائي ئي بهترين ۽ عظيم شاعر ٿي گذريا آهن. اها صنف ان دور کان وٺي مقبول آهي ۽ اڄا تائين شاعر بيب لکندا رهن ٿا، انهن ۾ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جو نالو قابلِ داد آهي. هيٺي سندن شاعريءَ مان ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا.

نصيحت ۽ هدايت وارا بيت:

ڪجهه به آهي ڪين ڪي تقويٰ ري- طاعت
روزا، نمازون، بندگيون نه نه آهن سڀ عبادت

ٿيندين ڳڻ ڳچيءَ جو نہ سبب شفاعت
اصلي عبادت ڪو طالب مولا جو ڪنو.(2)

جي پلئين محب ماڻيان تہ ڪر پرهيزگاري ۾
هن صيقل سيني ڪي تہ نور اچي نظر
طالب مولا مرد ٿي قربئون قدر
دل ۾ ڪنو ڪر محبت جي متاع ڪي.(3)

عشق نہ بيت المال جو ملي محتاجن ڪي
عشق آهي اَنَ سندو جنهن ڪيو قرب ڪمال
طالب مولا طلب ۾ جو رکي خاص خيال
جانب جو جمال اهو ماڻيندو عشق سان.(4)

عام بيتن کان علاوه اسان کي مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ جا واقعاتي بيت ملن ٿا.

ڏنو وڃي تہ اسان جي زندگي تہ واقعن سان ڀري پئي آهي، پر جڏهن واقعاتي بيتن جي ڳالهہ ڪيون ٿا تہ واقعاتي بيت ان کي چئبو آهي، جيڪو ڪنهن اکين ڏٺي واقعي کان متاثر ٿي لکيو وڃي، ان بيت جي صنف هجڻ ڪري گذريل واقعن کي سگهڙن قلمبند ڪري هميشہ لاءِ عوام جي لاءِ محفوظ ڪيو يا ان واقعن جي ذريعي عوام کي ڄاڻ ڏني آهي. اهڙي قسم جي بيتن کي تاريخ ۾ اهم مقام حاصل آهي. هتي مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ جو هڪ واقعاتي بيت پيش ڪجي ٿو. ان بيت ۾ هڪ تاريخ سمايل آهي.

جڏهن 1955ع ۾ تمام گهڻو مينهن پيو هو. جنهن سبب هالا ۽ حيدرآباد جا ماڻهو لڏي وڃي رهيا هئا. هالن وٽان درياءَ ۾ ٻوڏ اٿل آئي هئي، ان وقت مخدوم صاحب نوح سرورؒ جي گاديءَ جا سجاده نشين هئا. هن وڏو خرچ ڪري وڏي ڪوشش، محنت ۽ جدوجهد ڪري درياءَ جا گهارا بند ڪرايا. جيڪڏهن مخدوم صاحب جن ايئن نہ ڪن ها تہ تمام گهڻا ڳوٺ ٻڏي وڃن ها. ان واقعي کي مخدوم صاحب پنهنجي هڪ بيت جي صورت ۾ قلمبند ڪيو، اهو بيت هن ريت آهي:

درياءَ پنهنجي دور ۾، ڪيو 'ڪنبو' وٽان ڪوٽہ
پاڻيءَ پنهنجي پرِ ۾ چڙهي ورتو چوٽہ
سَرورن سيگهہ مان، ڏنس ڪلمي سندو ڪوٽہ
"طالب المولیٰ" مرد هئا، هڪڙو هڪڙو گهوٽہ
ننڍو وڏو نوح جو، عاشق هو اٺوٽہ
وهواهہ سندو ووٽہ فقراءِ ڪنيو فيض سان.(5)

ڏهر:

"ڏهر" لفظ "ڏاهر" مان نڪتل آهي جنهن جي معنيٰ آهي ڏس پتو وغيره.

ڏهر بابت مرزا قليچ بيگ پنهنجي "سنڌ لغات قديمي" ۾ لکي ٿو تہ:

""ڏهر" لفظ ڏاهر جو مخفف (گهٽايل) آهي. ڏاهر جو اشتقاق (بنياد) لفظ ڏاهہ آهي، جنهن جي معنائون آهن: خبر، ڏس، پتو، پروليءَ ۽ ڳجهارت.(6)"

ڏهر بابت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻولي ادب جي مختصر تاريخ" ۾ لکن ٿا تہ:

"سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي تاريخ ۾ سنڌي شاعري ۾ جيترين بہ صنفن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، انهن ۾ ڏهر کي شامل نہ ڪيو ويو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي قدامت ۽ ٻڻ بنياد جي باري ۾ اڄ تائين جيڪو بہ بحث ڪيو ويو آهي. انهيءَ ۾ جديد تحقيقاتي بنيادن مطابق مذهبي پرچا وارو ڪلام يعني "گنان" بہ ڏنا ويا آهن. جن کي اندازاً 1965ع کان پوءِ سنڌي شاعريءَ جي صنف طور قبول ڪيو ويو آهي. "گنان" فقط اسماعيلي پيرن جي تعريف ۽ توصيف جا بيت آهن، جن کي سنڌي ادب جي ٻئي دور جي شاعريءَ طور پيش ڪيو ويو آهي.(7)"

ڏهر سنڌي ادب جي انمول موتيءَ جهڙي صنف آهي. جنهن ۾ خدا ۽ ان جي رسول ﷺ جي واکاڻ ڪئي ويندي آهي. ان کان علاوه مخدوم نوح جي تعريف ٻڻ ڪئي ويندي آهي. ان ۾ ڪو وڏاءُ نہ ڏسڻو تہ مخدوم نوح جي سروري جماعت هن صنف ۾ ٻيهر روح ڦوڪي ان کي هر لحاظ سان خوبصورت ۽ مقبول بڻايو.

"ڏهر سنڌي شاعريءَ جي هڪ غير عروضي صنف (نمونو) آهي، جنهن کي مخدوم معظم غوث الحق حضرت مخدوم نوح جي سروري جماعت جياريو اچي. اها صنف ايتري تہ مقبول هئي ۽ آهي جو شاهہ عبداللطيف ڀٽائي عليہ رحمت بہ پنهنجي شاعريءَ ۾ ان کي جاءِ ڏني. غير عروضي سنڌي شاعري ڪندڙن کي گهرجي تہ ڏهر جي صنف تي آل جال لکن.

"ڏھر ۾ حمد، نعت، منقبت، اصحابہ ڪرام ۽ بين الله جي ثنا، دين اسلام جي اصولن تي عمل ڪرڻ جون ھدايتون ۽ مرشد جي تعريف تي مضمون لکيا آھن(8)."

ڏھر سنڌي ادب جي نظر انداز ڪيل صنف آھي، پر مخدوم صاحب ان صنف تي پڻ طبع آزمائي ڪئي آھي. سندس ڏھر جو نمونو ھيٺ ڏجي ٿو. جن ۾ الله تعاليٰ ان جي رسول اڪرم ﷺ ۽ سندس مرشد جي تعريف آھي.

لا اِلٰه الا الله محمد الرسول،
جھانن ۾ جميل ڪي مولا ڪيو مقبول،
پيغمبر پٽرو ڪيو، الله جو اصول،
طالب المولىٰ مرد ٿي، فڪر ڇڏ فضول،

جنھن قريشيءَ جي قلب ڪي، قلبئون ڪيو مقبول،
سر محبتي ملول، ڪڻھن ٿيندو ڪونہ ڪو،
آئون طالب تنھنجو توڪلي، تون سخي شاھ سرور،
پنان ٿي پينار تو، تنھنجي نيڪ نظر،
سندي ڏينھن محشر، سوڪو ڪج سردار تون.(9)

آئون طالب تنھنجو توڪلي تون سخي سرور شاھ،
پنان ٿي پينار تو، تنھنجي نيڪ نگاھ،
سدا منھنجو ساھ، سڪي تنھنجي ساھ ۾.(10)

آئون طالب تنھنجو توڪلي، تون سخي سرور پير،
دامن لڳس تنھنجي، منھنجا منا مرشد مير،
يا ننگي نوح فقير، پرم رڪجانءِ پال سان.(11)

ڪافي/ وائي:

وائي/ ڪافي سنڌي ٻوليءَ جي ھڪ اھم ۽ نج سنڌي صنف آھي. ھن صنف جو موجد ميون شاھ عنات ھو. اتر ۾ ان کي ڪافي ۽ لاڙ ۾ وائي سڏيو ويو. ان صنف تي ڪيترن ئي شاعرن طبع آزمائي ڪئي آھي. جن مان مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ بہ ھڪ آھي. ڪافي جا ڪيترائي قسم آھن، يڪي، سواتي، ڏيڍي وغيره. ان صنف ۾ حسن ۽ جمال، تصوف، ھجر ۽ فراق جا موضوع ملن ٿا. ڪي اديب وائي ۽ ڪافي کي ڌار صنفون سمجھن ٿا. مخدوم صاحب جي ان بابت ھيءَ راءِ آھي.

"وائي ۽ ڪافيءَ کي بہ جدا جدا شيون نہ سمجھڻ گھرجي چو تہ حقيقت ۾ ھڪڙي ئي شيءِ جا بہ نالا آھن. لفظ جملا ۽ مضمون ساڳيا آھن. نہ تصوف ۽ خيال ۾ فرق آھي ۽ نہ معنيٰ ۽ مطلب ۾."(12)

ويھين صديءَ ۾ گھڻن ئي شاعرن ڪافيون چيون، پر انھن مان مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جو مقام مٿانھون آھي. مخدوم صاحب اھو پھريون عالم ھو جنھن ڪافي جي گھاڙيٽي، لکڻ جي طريقي، راڳ ۽ راڳيندڙ، ساز ۽ سريلي آواز وغيره تي ھڪ بھترين ڪتاب لکيو، جنھن کي سنڌي ادب ۾ تمام گھڻي حيثيت آھي. ھتي سندس خوبصورت ڪافين مان ڪجھ مثال ڏجن ٿا.

ڏور نہ ٻيا ڪي ڏس "نحن اقرب" پاڻ چيائين:
1. ڏس وجود ڪان ويجھو پيڙو گھوريا ٻيا سڀ گس
2. دور وڃڻ آھي پولو بلڪل ڪر وجود ۾ وس
3. ھيڏن ھوڏن جھوت نہ پائج ھت اٿئي ھٿ ڪس.(13)

عشق تنھنجي مون کي مست بنايو
ھاڻ پلا ڪنھن کي دانھن وڃي ڏيان
تنھنجي دردن داھون ڪرايون
محبت من ۾ مچ مچايو.(14)

پنھنجو مَٿُ تون پاڻ، لائق فائق يارُ لاثاني
تنھنجي جتي ۾ ڪو پير نہ پائي، ھي ئو ٻتايان ڳالئي وڃائي
سونھ سندا سرواڻ
چنڊ جھڙو جي توکي سمجھن، ۽ ورني ان تي واقعي وسھن
اھي آھن اڻ ڄاڻ(15)

ھيءَ ھڪ مشھور ڪافي آھي جنھن کي فنڪارن بہ ڳايو آھي.

تو دلڙي يار ڏتاري پو ير! ڪانہ ڪيئي پوئواري،
تنھنجا ڪيس پيارل! ڪارا، آھن پيچ انھن جا پيارا،
ڪن ونگ وجھڻ لئي وارا، پائن ڳٽ ڳچيءَ ۾ ڳارا،
ڪن قيد سياڻا سارا، مھميرن تي سي مارا.(16)

مدح ۽ مناجات:

مدح ۽ مناجات سنڌي لوڪ ادب جي اھم صنف آھي، مدح عربي لفظ آھي. جنھن جي معنيٰ آھي. ساراھ، تعريف، واکاڻ ڪرڻ وغيره.

مدح مان مسلمانن جي حضور اڪرم ﷺ جن

سان دلي محبت ۽ عقيدت جي ڪيفيت ظاهر ٿئي ٿي. نبي ڪريم ﷺ جن ڪان علاوه اصحاب سڳورن، اولياء اڪرام، درويشن، بادشاهن ۽ امير حاڪمن جي ساراهه ۾ سگهڙن، شاعرن مداحون چيون:

"تاريخي طور "مدح" ۾ سلسلو عرب شاعر "ڪعب بن رهيز" سان شروع ٿيو. جنهن اسلام جي حقيقت ڪان متاثر ٿي اسلام قبول ڪيو ۽ نبي ڪريم ﷺ جن وٽ حاضر ٿي پنهنجو مشهور قصيدو پڙهيو، جنهن ۾ نبي ڪريم ﷺجي شان ۾ سهٽا "بيت" چيل هئا. جڏهن قصيدو پورو ڪيائين ته نبي ڪريم ﷺ جن خوش ٿي پنهنجي ڪٽي ڪلهن تان لاهي ڪيس ڍڪائي."(17)

مناجات عربي لفظ آهي. جنهن جي معني آهي "حال اورڻ" "لفظ مناجات" عربي (ماده مناجات) آهي، ان جي معنيٰ آهي "حال اورڻ" سنڌي مناجات به مدح وانگر سنڌي نظم جي هڪ خاص صنف آهي، جنهن ۾ شاعر پنهنجن ڏکن ۽ تڪليفن جو حال اوري، ڏڻي تعاليٰ جي درگاهه ۾ ٻاڏائي پنهنجي مشڪل جي آسانيءَ لاءِ سوال ڪري ٿو، پنهنجي ذاتي عقيدت جي بناء تي نبي ڪريم ﷺ اصحاب سڳورن يا ڪنهن ولي ۽ درويش ساٽي ٿيڻ لاءِ سڏ ڪري ٿو."(18)

انهن ٻنهي صنفن ۾ حال اورڻ ڪانسواءِ واڪاڻ پڻ ڪئي ويندي آهي. اهي صنفون منهبي عقيدي تي مبني آهن، مدح ۾ واڪاڻ ۽ مناجات ۾ سوال جو عنصر غالب هوندو آهي.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ هن صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي. جنهن مان ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا.

هادي آهي هيڪڙو

تڏهن به هڪ الله هو جڏهن ڪجهه نه هو
جڏهن هوندو ڪين ڪي تڏهن به سوئي سو
وحده لا شريڪ له، ثاني سندس ڪونه ڪو
صحيح سمجهيو آهي طالب! مولا تو
اُهوئي اهو هادي آهي هڪڙو.(16)

ڏسڻ ڪان جو ڏور ٿيو سو ويجهو آهي وجود ڪان
ڪک پَن ۾ جو ڪريم جو نسورو ئي نور
نرڙو، نرڙو، نرڙو ئي ڪلمن ڪوهه طور
جو ڏسي نه ٿو ڏيهه ۾ تنهن قلب جو قصور
دريون دنيا واريون اٿي پٽي پور
طالب المولىٰ جاڻ تون هر جا اٿئي حضور
هو دل ڪان ناهي دور هردم آهي هنج ۾.

هادي سوئي هڪڙو ٻولي ڪبي نه ٻي
وحدت جي واپار ۾ ٿيبو مرد مڇي
قل هو الله ۾ قادر جي آهي صفت سڄي
واحد جي وحدت جي ڪهڙي ڳالهه ڪبي!
هلي ڪا چلي دوئي واري جي دنيا ۾!

آڻ "اِلا الله"، سان الله تي ايمان
رهبر ٿيندئي .راهه ۾ ڪلمو ۽ قرآن
هاديءَ جي حڪمت ۾ هرڪوئي حيران
ناهي زور زبان ڪري باري جو بيان
قرآن ۾ ڪريم جو شلق پس تون شان
جيڪي لکيم جَي سان سو به آڳي جو احسان
طالب المولىٰ طلب ۾ دوئي ڪان رک ڏيان
هڪڙو اٿئي حنان شڪ نه آٿج شرڪ جو.(19)

جُتي جوڙ بہ جي ٿيان

جيڪر جتي هجان پنهنجي محب مجيب جي
ته پيرن ۾ پرين جي پيئي روز پوان
وک وک تي واهه چميو قدم چمان
ٽانيڪي ٿيان طالب المولىٰ تنهن سان.

جُتي سندي جوڙ ڪي ڪلنگيون ڪين پڄن
اتي ڪيئن ڪلاهون اچيو ٿيون جنبلتئون جهڪن
جن ڪي اتان غار ٿئي سي سرئي ڪُسيو وڃن
جيڪي اتي جهڪيا ته تاجُ به ماٿيا تن
محبوب جڏهن وڃي پڳا متائين مقامن
ٻانئيون ته جتي لاهيون اهو اجا خيال هُئن
ته پين پڙلاءَ ڪن تي ۽ حڪم هي مِلن
جانب جتي نه لاهجو متان پير اڳهاڙا ٿين!
وڃي پهتا تورُ تي سان پيارن پيزارن
هاٽي طالب المولىٰ ڪئن چوان ٿيان جُتي نه جانبن جي!
جُتي ٿيان به ٻيو چاٻي ڪنان ٻنهي جهانن
جو پهتي ساڻ پرين جُتي عرش عظيم تي.(20)

موسل مٺيادار

ڪائنات جو ڪريم ڪئو محمد کي مختار
رهبر ڪيئين راهہ جو مرسل مٺيادار
عاشق مٿس الله ٿيو جل جلاله جبار
عربي احمد جام ۾ نور ڪيئين نروار
صلواتون سيد تي بيحد، بيشمار
آهي ان عجيب جو طالب طلبگار
اڙين جو اذار عشق عربي جام جو.

لا اله اِلا الله محمد رسول الله
جهان ۾ جميل کي مولا ڪيو مقبول
پيغمبر پترو ڪيو الله جو اصول
طالب مولا مرد ٿي فڪر ڇڏ فضول
جنهن قريشي جي قرب کي قلبئون ڪيو قبول
سو محبتي ملول ڪڏهن ٿيندو ڪونہ ڪو.(21)

مٺا مير مرسل ولهن جو تون والي!
وريو تو وٽان ڪو سوالي نہ خالي
ڪِنن ڪوجهڙن جو هلي ڪونہ حيلو
تون ئي عيبدار جو واهر وسيلو.(22)

عاجز جون التجائون سيد تون سڻ سوڀارا!
مل مهل ۾ محمد مشفق، مٺا، موچارا!
توکي پرين پڪاريان واتون سدا نهاريان
سيدا! سٺي صدائون ڏي سگهہ ۾ سهارا.(23)

سينگار:

"سينگار" لفظ سنسڪرت ٻوليءَ جي لفظ "شرنگار" مان ورتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي سنوارڻ، هار سينگار ڪرڻ.

سينگار کي هندي ٻوليءَ ۾ شرنگار چوندا آهن. سينگار جي صنف هندي کان ٿيندي سنڌيءَ ۾ آئي ۽ سنڌي سگهڙن ان کي سنڌي سهڻو لباس اوڍايو جو ان مان ڪڏهن بہ ايئن محسوس نہ ٿو ٿئي تہ هيءَ صنف هنديءَ کان سنڌي ۾ آئي آهي.

حسن ۽ جمال، خوبصورتي جي تعريف ڪرڻ هڪ فطري عمل آهي، جڏهن بہ ماڻهو ڪنهن جي حسن کان متاثر ٿئي تہ اهو ان جي تعريف ڪندو آهي چاڪاڻ تہ هو ان "تعريف" ڪرڻ ڪانسواءِ رهي نٿو سگهي.

سينگلو ۾ سگهڙن پنهنجي محبوب جي سورنهن سينگارن جو ذڪر ڪيو آهي چاڪاڻ تہ عورت جا سورنهن سينگار مشهور آهن، سينگار جي بيتن ۾ پنهنجي محبوب جي ناهہ نوهہ، رنگ ڍنگ، ۽ ڳالهائڻ جي انداز کي بيان ڪندا آهن.

سينگار جي بيتن ۾ نج سنڌي لفظن، ٻولي، استعارن ۽ تشبيهن جو استعمال ڪيو ويندو آهي.

"سينگار جي بيتن جي سهڻائي جو دارومدار سهڻن تشبيهن ۽ استعارن تي آهي، جن لفظي سڻاءَ ۽ پوچ قابل تعريف آهي ۽ انهن مان محبوب جي سونهن جو تجلو پيو نظر ايندو آهي."(24)

بقول الله بخش نظاماڻي جي:

"هي صنف "لوڪ ادب" جو نڪ آهي، ۽ لغوي مواد جي جڙ".(25)

هن صنف بابت ڊاڪٽر ڪمال جامڙو صاحب لکي ٿو تہ:

"سينگار نيٺ عشقيا صنف آهي، پوءِ اهو محبوب مجازي سمجهي سينگار ۾ ساراهيو ويندو آهي، سنڌيءَ ۾ ان جا هندي دوها چيا وڃن ٿا، انهن دوهن کي سنڌ جي شاعرن ۽ سگهڙن پنهنجو رنگ ڏئي سينگار بڻائي ڇڏيو. اردوءَ ۽ هنديءَ ۾ سينگار کي سنگهار چيو وڃي ٿو. جنهن جي معنيٰ ناهہ نوهہ ۽ سجاوٽ آهي."(26)

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي سينگار واري ڪلام ۾ حقيقي ۽ مجازي عشق جا عنصر شامل آهن، ٻولي انتهائي خوبصورت استعمال ڪيل آهي. هتي ڪجهہ مثال پيش ڪجن ٿا.

ڪي منهن محمد جو ڪٿي ماهتاب
ڪٿي جلوو جانبن ڪٿي آفتاب
هڪڙو چمڪي رات جو ٻي ۾ ڏينهن جو تابش، تاب
هنن هي حساب سجڻ سدائين سوجهرو. (27)

سچ چنڊ کان سهڻو جانب جو جمال
قادر قدرت سان ڪئو قائم هي ڪمال
طالب مولا، مرد سو لالن جو ٿي لال
ماڻهو گهرن مال مون سيباڻو سپرين.(28)

ڪٿي سنبل سهڻا ڪٿي مبارڪ مُو
ڪٿي چهرو چنڊ جو ڪٿي جبين جلو
ڪٿي شعاع شمس جو ڪٿي رهبر رو
ڪٿي تلوارون تير ٿيا ڪٿي احمد جا ابرو
ڪٿي اکيون عجيب جون ڪٿي ساغر ۽ سبو
ڪٿي گل گلاب ۽ ڪٿي بدن جي بو
لبن لعل لجائيا ڏندن لڪ لُو لُو
هلڻ تان حبيب جي عجب ۾ آهو
ڪٿي فضيلت فردوس جي ڪٿي ڪامل سنڌي ڪو
حبيب آهي هو طالب مولا تنهنجو.(29)

مناظرا:

مناظرو به هڪ لوڪ صنف آهي، مناظرو اهڙي شاعريءَ کي چئبو آهي. جنهن ۾ ٻن شين، جنسن، ماڻهن، پکين، جانورن يا ٻي جان شين وغيره ۾ مقابلو ڪرايو وڃي، شاعر لوڪ. ادب جي ان صنف ۾ انهن شين جي خامين ۽ خوبين کي بيان ڪندا آهن. ڏنو وڃي ته ٻين صنفن جي ڀيٽ ۾ ان صنف ۾ وڌيڪ مزاح ۽ خوش گفتگو جو عنصر شامل آهي. ان ۾ نج/ نيٺ سنڌي لفظن، محاورن، تشبيهن ۽ استعارن کي بيان ڪيو آهي.

”مناظرن جي پيدائش خود سنڌ جي سر زمين آهي. مناظرن جي سانگ واري سٿاءُ، سماج تي تنقيد چرچي گهڀي جو مظاهرو ۽ نج سنڌي ٻوليءَ جا گُفتا ۽ محاورا، انهن جون خصوصيتون آهن. اهي گويا عوام جي روزمره جي زندگيءَ جي مشاهدن جو آئينو آهن.“(30)

مناظري جي تمهيد ۾ خدا تعاليٰ جي ساراهه ڪئي ويندي آهي. تنهن کان پوءِ انهن شين جي خامين ۽ خوبين کي بيان ڪيو ويندو آهي، ۽ آخر ۾ ڪا چڱي ڳالهه سبق آموز يا نصيحت ۽ هدايت ڪئي ويندي آهي.

ان صنف جو مثال مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جن وٽ به ملي ٿو جنهن جا عنوان ئي انوکا آهن. جيئن:

پير ۽ اکيون، دل ۽ سِرُ، ڪبوتر ۽ ڪانگ، اکيون ۽ مينهن، روح ۽ دل، سِرُ ۽ پير، دل ۽ سِرُ وغيره انهن مناظرن مان ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا.

ڪبوتر ۽ ڪانگ

ڪبوتر ۽ ڪانگ ۾ آهي وڏو ڦير
هن جي گونگن وانگيان غون غون سمجهي ڪير
هن جي ڪان ڪان سمجهي جو پاٿي اڱڻ پير
هو ديس پرائي جو پکي هي وطن جو وانهير
ڪارو ڪوجهو ئي سهي من ۾ رکي نه مير
اير نه ڪوئي پير طالب مولا تن ۾.

ڪانگ برابر ڪارڙا ڪِنا جي ڪوجها
ته به ڏين پيغام پرکي سمجهي سبوجها
آهن ابوجها طالب مولا ڪين ڪي.

ڪبوتر آيو ڪاٿهان ڪانگ ته هوئي هتِ
هو ڪري وانهيرو وڻ ۾ ڪبوتر چني چتِ
هي هي ٽپڪي ساڻ ٿو بيهو مٿي پت
چڙٻون جهلي چوهه مان ته به ڪري قرب ڪرت
رايون رليو به پڄو وڃي جانب هجي چت
انصاف ڪو عشق مان ۽ نينهن جي ڪبي نرت
ته طالب مولا تت ڪهڙي مجال ڪبوتر ڪي.(31)

پير ۽ اکيون

اکيون به آهن پر پيرن سان نه پڄن
هو رئن ٿيون رت ڦڙا هي ڦنجو ٿا ڦنجن
هو بيوس آهن برهه ۾ هي هيجئون اٿيو هلن
هو نهارين نجيب کي هي تِر نٿا ترسن
هو اپاڪيون عجيب لاءِ هي رندن منجهه رلن
احسان ڪيا اکين تي پرت منجهان پيرن
طالب المولىٰ طلب ۾ چميو چميو چمجن
جهلئي نٿا جهلجن هلندي پنهنجي حبيب ڏي.

جي اکيون پير هجن ته پتو پوين پنڌ جو
ته اگهاڙا عشق ۾ ڪئن ٿا سور سهن
ڪئن ٿا ڦٽ فراق جا چکيو ۽ چکن
رت ٿين جي راهه ۾ ته به هيجئون پيا هلن
ڪنجهن ڪرڪن ڪين ڪي توڙي پٿون ٿيو پون
پهچن جڏهن پرين وٽ ته به ڏوراپا نه ڏين
طالب المولىٰ طلب ۾ پڻ اها صحت سنڌن
ڪڏهن ڏنو ڪين ڪي هن ڏي حبيبن

سنپرن ڪڍُن ڪون ڪو تہ ڪا پٽي ٻڌن پيرن
تہ بہ رڙهيو رڙهيو رڙهن حبيب جي حضور ڏي.(32)

سرَ ۽ پير

پير آهن پير سر انهن ڪان سرسو
قدم قدم تي جهڪڻو ڏي سجدا ڏيران ڏير
ان جي پيشانيءَ ۾ رڳي پلائيءَ جا پير
طالب مولا سڄڻ تا هر دم مٿيير
صبح ساڻ سويل ڏي سجدا سائينءَ اڳيان.

مدامي منصور جا سرويچ ٿي سڄڻ
سر هميشہ حق تي ڪٽيو تا ڪپجن
سر جتي ڏين سجدا پير اتي نہ پڄن
پيرن پڄا ناهہ ڪا سر اطاعت ڪن
سردارن جي سٽ ۾ پير نہ پڳ ٻڌن.

وٺن ڪنهن ڪي ڪين ڪي جي اڳهاڙا ٿين
سر اڳهاڙا سپين پرين ٿهيو تا ٿهن
ڪلنگيون ڪلاهون ڪڍُن پيرن ۾ نہ پون
قرب ساڻ قريشي چوي سيڪي سر سهن
جهڪن جانب اڳيان تہ بہ هنجن منجهہ هجن
پيرن پنڌ وساريو ڏسي سرڻ سرن
تن لئي طالب تڏهين سجڻ روز سڪن
ٻنهي ٻانهن وچ ۾ سهڻن وٽ سونهن
تا ڳنتا گوءِ کڻن سچ ٻچ صديقي جا.

پيرن ڪي پريت جا اصلئون آهن انڌ
هلن ات هو هيئج مان جت حبيبااٿا هنڌ
نماڻن نصيب ٿيا رڳي پراڻا پنڌ
پر قبول پون ڪنڌ سجڻ وٽ صديقي چوي.(33)

دل ۽ سرَ

سر تہ برابر سر ٿيا مَنَ جا ناهن مَٽ
دل تان لهن ڪين ڪي ڪڍُن جيڪر ڪَٽ
تہ رڳي هوند هار ٿئي يا ڪلندي ٿئي نہ ڪَٽ
جي دل تي چڙهن ڪين ڪي عشق جا اَلهٽ
دل تي نہ هجن درد ۽ پيا ڦوڙائي جا ڦٽ
تہ سر نہ هجن منجهہ سَٽ سچ ٿو صديقي چوي

سر ويچارو سدائين آهي دل جي وس
دل چويس تہ وڃي نہ تہ بلڪل ڪري بس
اونهين ٿئي اوس جئن طالب مولا دل چوي

سر جهڪيو تہ ڇا ٿيو جهڪي نہ جيڪر دل
تہ اها اڪثر ٿي ٿئي منافق منزل
سر ڏني نہ حل ٿئي مورهئون ڪو مشڪل
طالب مولا دل سان هڙئي ٿئي حاصل
سو وڃي اول تہ بہ در آهن دلن جا.(34)

اکيون ۽ مينهن

اکيون ۽ مينهن ٻئي نہ اکر هيڪڙي
هو موسم جو محتاج ٿيو هي وسن راتو ڏينهن
هن ۾ ٻرجا نينهن هو طالب! وسن وقت تي.

مينهن تہ طالب وس ۾ اکيون پنهنجي وس
هي ٻنهين نہ ڪن بس هو وسي ٿو وقت تي.

پڇن پڇرن پاڻ ۾ ويچاريون وسن
ڪڇن پڇن ڪين ڪي نہ ڪي ڪجهہ ٻڌن
سدائين صبر جي عادت آهہ اکن
طالب مولا طلب ۾ گوءِ کٽي گونگين
تڏهن لڙڪ اکين حبيبن هٿن سان.(35)

هفتا، ڏينهن، راتيون ۽ مهينا:

هيءَ صنف وقت سان لاڳاپيل آهي. هن صنف ۾ هفتي جا ست ڏينهن ۽ راتيون ۽ ٻارهن مهينن جي نالن جي مناسبت سان شعر چيو ويندو آهي. هن صنف جي ذريعي سگهڙن ۽ شاعرن پنهنجي جذبن، احساسن، خيالن، اڌمن، تڙپہ هجر ۽ فراق ۾ گذرندڙ وقت کي محسوس ڪري لفظن جو لباس اوڍايو آهي، اسان کي هن صنف ۾ ڪيترائي موضوع ملن ٿا جيئن: عشقيہ، مارئڙن جي سڪ، قربہ هجر ۽ فراق، هدايت ۽ نصيحت وغيره.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي شاعريءَ

۾ اسان کي ٻارهن مهينن بابت لکيل بيت ملن ٿا، جيڪي عشق سان ٽمٽار آهن. انهن مان ڪجهه مثال هتي پيش ڪجن ٿا.

ٻارهن مهينا: مجاز

جدائيءَ ۾ وئي جنوري يار گذري
عجيب جهڙي موسم اچي هيءَ بہ نکري،
نہ آئين، ويس توکي محبوب! وسري،
خبر ٿئي، گهڙيءَ تي بہ گهڙي ڪيئن ٿي نبري!
مٺا! توکان گهڻ آهہ ماکي ۽ مصري،
چڏي سرڪ سڪ جي چرئي کي چکائي
اهو هي بہ ٿو سال اچ موڪلائي.

مٿان مارچ آيو تہ آئي بهاري،
گلن ۽ ڦلن جي ٿي موسم پياري،
مون چانڊوڪي ساري ٿي سڪ ۾ گذاري،
پوءِ گذري سندم ڪيئن ٿي هر رات ڪاري!
وئي ڪينڪي مون وٽان بيقراري،
اچين ها تہ سڀ ڪجهہ چوان ها چتائي،
اجهو هي بہ ٿو سال اچ موڪلائي.

جو آگسٽ آيو تہ بادل بہ آيا،
۽ سانوڻ اچي نت نوان رنگ لايا،
ٻڌي گوڙ ٿيا سور منهنجا سوايا،
وسي بوند ڦوڙائي جا ڦٽ چڪايا،
اچي وڌڦڙي جوش جنبا جاڳايا،
ورئين ڪونہ، ڇڏيئي مٿان ڪنهن رسائي،
اجهو هي بہ ٿو سال اچ موڪلائي.(36)

ٽيهہ اکريون:

"ٽيهہ اکريون" سنڌي لوڪ ادب جي هڪ سريلي صنف آهي. ان کي "سي حرفي" پڻ چيو ويندو آهي. هيءَ صنف عربيءَ جي اٺاويهہ اکرن (الف-ب)، (ء) همزه ۽ "لا" لام تي مبني هوندي آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب پنهنجي ڪتاب ٽيهہ اکري ۾ لکي ٿو تہ: "ٽيهہ اکري" مان مراد اهو نظم آهي جو عربي (الف-ب) جي اکرن مطابق سلسليوار چيل هجي. عربي (الف-ب) جا اصولي اکر جملي اٺاويهہ آهن. جن جو سلسلو اڳلي وقت کان وٺي هن طرح قائم ٿيل آهي. (ا ب ت ث ..... هہ ي) البت ٻارڙن کي همزه "ء" توڙي لام ۽ الف جي گڏيل صورت "لا" سيکارڻ خاطر استادن انهن کي پڻ ٻن جدا اکرن جي صورت ۾ "هہ" کان پوءِ داخل ڪيو، جنهنڪري "الف ب" جي ٽيهن اکرن وارو ڳاٽيئو توڙي انهن جي هڪٻئي پويان سلسلو عام رائج ٿي ويو. انهن ٽيهن اکرن جي سلسلي مطابق جوڙيل نظم کي فارسيءَ جي لحاظ سان "سي حرفي" ۽ خالص سنڌي اصطلاح موجب "ٽيهہ اکري" چيو ويو.(37)

سنڌي سگهڙن ۽ شاعرن ان ۾ وڌيڪ مناس ۽ رس چس پرڻ لاءِ حرف تجنيس جو استعمال ڪري ويتر ان ۾ نکار آندو آهي. لوڪ ادب جي ان صنف مان سنڌي ٻوليءَ جي فصاحت، بلاغت ۽ سلاست جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. ٽيهہ اکريءَ ۾ هر سگهڙ ۽ شاعر جو اندازو مختلف آهي، پر مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ جو رنگ ڍنگ نرالو آهي. سندن هڪ ٽيهہ اکريءَ مان نموني طور ڪجهہ شعر ڏنا وڃن ٿا.

الف اٿي اڏرات جو، اڏوتي اورين
ڪُلهان ڪنڌ ڪورين، "قالو" واري قول تي.

بي بهادر بي ريا، بيشڪ ٿيا با حال،
قائم قرب ڪمال، حاصل ڪيائون حق جو.

جيم جلائي جسم کي، الله ڪيائون اثبات،
وحدت وائي وات، عاشقن اختيار ڪئي.

خي خدائي خيال ۾ خاصا ٿيا خوشحال،
محبت وارو مال، مبڙيائون مهمير ٿي.

زي زباني ذڪر کي، قلبي ڪيائون،
واري وڌائون، پاڻ کي پلتار ۾.(38)

هنر:

"هنر" سنڌي لوڪ ادب جي هڪ نرالي صنف آهي. هنر جي معنيٰ آهي. مهارت، فن، ڪاريگري.

"'هنر' بہ ڳجهارت جو قسم آهي. هن ۾ قسمين قسمين ۽ عجيب رنگ ۽ ڍنگ ۾ ڏوهيڙا چيل هوندا آهن، جن جي ظاهري معنيٰ تفصيلوار بيان ڪندا آهن، ان وقت ڳجهي ۽ ڳوڙهي معنيٰ جي راز جو پتو پوي ٿو ۽ ٻڌندڙ کي تعجب لڳو وڃي."(39)

سنڌي لوڪ ادب جي هن صنف تي مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ نہ صرف طبع آزمائي ڪئي آهي بلڪ قابلِ داد هنر پڻ لکيا آهن. هتي ان جو نمونو پيش ڪجي ٿو. جنهن ۾ شهرن جو ذڪر آهي.

مٺياري ۾ منهنجا پرين، آ اضي ٿي تون اچ
ڏيپلو پريت جو تہ سکر ٿيان سچ
محبت ديري مچ، ٻاريو منهنجي من ۾.

ڪڏي ڇڏي قلب مان دليل جو ديرو
سکرنڊ ويندي ساھ ۾ من ٿيندو ميرو
دلي دوڙ دوڙاءِ، ڪا ساجهر سويرو
ڪر پلن وٽ پيرو، تہ وسينءَ کي ويجهو ٿئين.(40)

ڪو زمانو هو جو سنڌي لوڪ ادب کي جهنگلي ادب جو لقب ڏئي اسان جي سنڌي شاعرن ان کي اهميت نہ ٿي ڏني وئي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ان جي اهميت کي اجاگر ڪيو ۽ باقاعده هڪ اسڪيم ٺاهي سنڌي ادبي بورڊ کان اها اسڪيم منظور ڪرائي. هن اها اسڪيم مڪمل پڻ ڪئي. اهڙي ريت لوڪ ادب جا 42 جلد شايع ٿيا ۽ ماڻهن لوڪ ادب جي اهميت جو اعتراف ڪيو.

ان ساڳئي زماني ۾ سنڌي شاعرن جمعيت الشعراءِ سنڌ ۽ بزم مشاعره جو بنياد وڌو جنهن جي سهاري هيٺ طرحي مشاعرا مختلف شهرن ۾ ٿيندا رهندا هئا، سنڌ جا شاعر انهن مشاعرن ۾ رڳو غزل پڙهندا رهندا هئا. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ پهريون شخص آهي. جنهن سنڌي ڪافي جا مشاعرا ڪرايا ۽ هڪ مزاحيہ ڪانفرنس مشاعرن ۾ مخدوم طالب المولىٰ پهريون شاعر آهي. جنهن غزل سان گڏوگڏ لوڪ ادب جي مختلف صنفن تي لکيو. جنهن مان سندن لوڪ ادب سان محبت ۽ ان تي دسترس جو چٽو ثبوت ملي ٿو.

حوالا

1. شيخ اياز پؤنر پري آڪاس، ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ، ڪراچي 2008.
2. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ڇپر ۾ ڇڙيون مر ي بزم طالب المولىٰ 1971ع ص. 18.
3. ساڳيو ص:23.
4. ساڳيو ص:25.
5. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ واقعاتي بيت سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي حيدرآباد، سنڌ پاڪستان 1961: ص: 371.
6. مرزا قليچ بيگ سنڌي لغات قديمي ص: 155.
7. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ.
8.
9. سروري جماعت جو "ڏهر" ۽ اويسي طريقو (مقالو) ٽماهي مهراڻ 1990/1 ص:38.
10. ساڳيو، ص:39.
11. ساڳيو.
12. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ڪافي بزم طالب المولىٰ شاخ هالا 1962ع، ص: 37.
13. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ڇپر ۾ ڇڙيون مرڪزي بزم طالب المولىٰ 1971ع ص: 258.
14. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ آبِ حيات طالب المولىٰ اڪيڊمي 1990ع، ص: 12.
15. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ قافيون (جلد ٽيون) سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو/ حيدرآباد، سنڌ 1990ع ص: 1364.
16. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ڇپر ۾ ڇڙيون مرڪزي بزم طالب المولىٰ 1971، ص: 297.
17. طارق عزيز شيخ سنڌي ادب جو تنقيدي ۽ تحقيقي جائزو، ڪانياواڙ بوڪ اسٽور 2001، ص:158.
18. ساڳيو، ص: 157.
19. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ڇپر ۾ ڇڙيون مرڪزي بزم طالب المولىٰ 1971، ص:1، 4، 5، 6.
20. ساڳيو، ص: 156.

21. ساڳيو، ص: 9، 10.
22. ساڳيو، ص: 249.
23. ساڳيو، ص: 251.
24. الله بخش نظاماڻي سنڌي لوڪ ادب جي ارتقائي تاريخ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، حيدرآباد، سنڌ 1971، ص: 46.
25. ساڳيو، ص: 47.
26. ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو سنڌوءَ جا گيت، ثقافت ۽ سياحت کاتو، سنڌ حڪومت 2008 ع، ص: 44.
27. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ڇپر ۾ ڇڙيون مرڪزي بزم طالب المولىٰ 1971، ص:17.
28. ساڳيو، ص: 16.
29. ساڳيو، ص: 17.
30. الله بخش نظاماڻي سنڌي لوڪ ادب جي ارتقائي تاريخ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، حيدرآباد، سنڌ 1971، ص: 64.
31. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ٻڌا وسين سنڌڙي طا المولىٰ اڪيڊمي 1990 ع ص: 73، 74.
32. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ڇپر ۾ ڇڙيون مرڪزي بزم طالب المولىٰ 1971، ص:79، 82.
33. ساڳيو، ص: 89، . ١١، 101.
34. ساڳيو، ص: 102، 106، 107.
35. ساڳيو، ص: 68، 69، 70
36. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هفتا، ڏينهن، راتيون، مهينا سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي حيدرآباد سنڌ پاڪستان 1961 ع ص: 412، 413، 416 .
37. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ٽيهه اکريون (ڀاڱو ٻيو) سنڌي ادبي ؛ رڊ ڪراچي، حيدرآباد سنڌ 1961 ع.
38. ساڳيو، ص 310-311.
39. الله بخش نظاماڻي سنڌي لوڪ ادب جي ارتقائي تاريخ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي حيدرآباد، سنڌ 1971 ع ص: 33.
40. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، سنڌي هنر شاعري، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، سنڌ، 1991 ع ص: 280.

بورڊ جا نوان ڪتاب

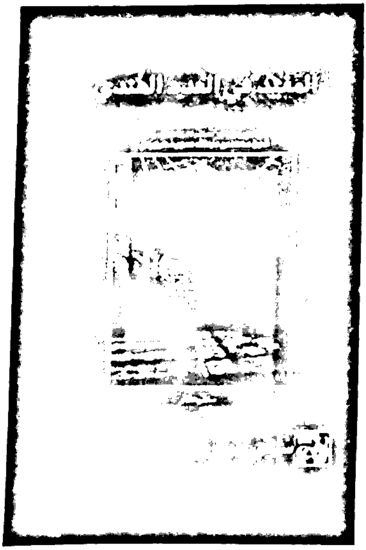

نواب ڪاڪا

سماجي ڪردار ۽ سنڌي ڪهاڻي

دنيا ۾ فرد جو ڪردار ايئن آهي جيئن جسم ۾ روح، هيءُ سمورو مانڊاڻ انسان لاءِ ئي منڊيل آهي. انسان پنهنجي فهم، فڪر، سوچ لوچ ۽ ڏاهپ جي ذريعي پنهنجي ڪردار کي عظيم کان عظيم بڻائيندو رهيو آهي. هر انسان پنهنجي وجود ۾ تمام گهڻو وسيع ۽ گهرو آهي. هڪ فرد ڪيترن ئي مرحلن مان گذرندي ڪيترائي ڪردار نڀائي ٿو. عمر جي مختلف حصن ننڍپڻ، جواني ۽ پيريءَ ۾ هن جا ڪردار تبديل ٿيندا رهن ٿا. ٻالڪپڻ واري معصوميت جوانيءَ ۾ نٿي رهي. جواني واري ارڏائي ۽ جذبات پيريءَ ۾ نٿا رهن. هڪ فرد مختلف سماجي رشتن ۾ ٻه ٻڌل رهي ٿو. پٽ، ڌيءَ، ماءُ پيءُ، مڙس، زال، ڀاءُ، ڀيڻ، دوست، دشمن وغيره. هر رشتي ناتي سان سندس ورتاءُ الڳ رهي ٿو. پنهنجي پيشہ اٿي ذميوارين ۽ الڳ فڪر، ثقافت ۽ تهذيب سبب به ڪردار ۾ انفراديت رهي ٿي.

As human beings, we all have physical characteristics that are part of our genetic makeup, we are all also members of society and adopt some of its cultural characteristics (1)

شاگرد، هاري، مزدور، ڊاڪٽر، جج، انجنيئر، وڪيل، استاد، سياستدان، صوفي، پنڊت، مولوي وغيره هر انساني ڪردار جي دنيا تمام گهڻي وسيع آهي. هن سڄي ڪائنات جو محور به انسان ئي آهي، انڪري دنيا جي هر علم ۽ تحرير ۾ سندس ڪردار جو اڀڻ سياويڪ آهي. انساني ڪردار هميشہ ارتقا جا مرحلا طئي ڪندو رهندو آهي. انسان پنهنجي ڪردار جي اصليت ۽ حقيقت جي تلاش ۾ سرگردان رهيو آهي. ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو فرد جي ڪردار ۾ ايندڙ تبديلين سبب ٿيندڙ اثر بابت لکي ٿو. ”ڪردار سماجي زندگيءَ جو اهم جزو آهي. سماج ۾ فرد جو ڪردار سياويڪ ٿئي ٿو، جو نہ اهو عادتن تي ٻڌل ٿئي ٿو. ان ۾ ڏيک ڏيکاءُ گهٽ ٿئي ٿو، پر ان ۾ سماج جنهن ۾ تڪڙي تبديلي ايندي رهي ٿي، ڏيک ڏيکاءُ وڌي ٿو وڃي، جو نہ ان ۾ هر ماڻهو پنهنجي رتبي جي تلاش ۾ آهي ۽ ڳولي رهيو آهي تہ هن جو سچو ۽ موزون ڪردار ڪهڙو هئڻ گهرجي.“(2) ادب جو خاص طور بنياد انساني ڪردار آهي. شاعري، ناول، ڊرامو، افسانو وغيره هر تحرير ۾ فرد جي حياتي شامل آهي. ڪردار جي ايتري وسعت کي ڏسندي ان بابت ڪا بہ حتمي راءِ نٿي قائم ڪري سگهجي. سياسي، سماجي تبديلي علم، شعور ۽ ٻيا اهڙا عناصر مرڻ تائين انسان جي ڪردار کي گهڙيندا اچن ٿا. انسان ڪيترائي مرحلا پار ڪندو پنهنجي انت تائين پهچي ٿو. ادب ۾ ڪردارن جي مطالعي جي اهميت کي بيان ڪندي ڊاڪٽر نور افروز خواجہ لکي ٿي. ”ڪردارن جي زندگي جي حالت ۽ واقعن جي مطالعي ۽ تجزئي سان ادب ۾ جتي گهڻين خوبين جي خبر پئجي سگهندي آهي اتي نقصن ۽ عيبن جو بہ پتو پوندو آهي.“(3) يعني ڪنهن بہ قوم جي فردن جي جيڪا تاريخي ارتقا حقيقي زندگي ۾ ٿئي ٿي اها ان جي ادب ۾ بہ پسي سگهجي ٿي. ڪردارن جو اڀياس قومن جي تاريخي اوسر جو اڀياس آهي. جنهن مان سندن خوبين ۽ خامين جو پتو پوي ٿو.

ڪهاڻي يا افسانو جديد ادب جي هڪ اهم صنف رهي آهي. دنيا جي ادب ۾ ڪهاڻي پنهنجي مخصوص فن ۽ دلچسپيءَ سبب وڏ ۾ وڏ لکي پئي وڃي. ڊاڪٽر غلام علي الانا ڪهاڻيءَ جي فن جي باري ۾ لکي ٿو ”هن ۾ زندگي جي عام حقيقتن، روزمره جي واقعن ۽ انفرادي جذبن توڙي احساسن جي گهڻي کان گهڻي گنجائش موجود آهي، تنهنڪري اڄ جي ادب ۾ انساني زندگي جي ترجمانيءَ لاءِ بهترين صنف سمجهيو ويو آهي.“(4)

ڪهاڻي مختلف فني عنصرن جو هڪ اهڙو ميل آهي، جنهن جو مقصد هڪ ڀرپور تاثر پيدا ڪرڻ

آهي، ڪهاڻيءَ ۾ ٻين عنصرن سان گڏ ڪردار نگاري کي اهم ۽ بنيادي حيثيت حاصل آهي، ڇاڪاڻ ته ڪهاڻي جي ذريعي ليکڪ ڪيترن ئي ڪردارن بابت گهري ڄاڻ ڏئي ٿو.

Characterization is the information the author gives the reader about the characters themselves, the author may reveal in character in several ways. (5)

ليکڪ جيستائين انساني جيون جو گهرائيءَ سان اڀياس نٿو ڪري تيستائين هو تحرير ۾ ان سان صحيح انصاف ڪري نه سگهندو. سمورا واقعا ۽ حادثا ڪردارن کي ئي پيش اچن ٿا. جيئن ڪردار جو دنيا جي هر عمل ۾ دخل آهي، تيئن ڪهاڻي به ڪردار کان سواءِ سرجي نٿي سگهي. ڪردار ڪڏهن سڌو سنئون پنهنجي مڪمل شخصيت سان اڀري اچي ٿو. ڪڏهن اڻ سڌي طرح ڪهاڻيءَ جو حصو بڻجي ٿو. ”ادب پاره جي ڪردارن جي وڏي خوبي اها هئڻ گهرجي ته اهي زنده محسوس ٿيندا هجن، پڙهندڙ سندن ڳالهين، ڪمن ۽ انهن جي جدوجهد مطلب ته سڄي ڪردار کي اهڙي طرح ياد ڪن جيئن زنده انسان جي ڪنهن عملن ۽ جدوجهد کي ياد ڪبو آهي.“ (6) ڊڪشنري آف لٽرر ٽرمس ۾ ڪردار نگاريءَ جي اهميت هن طرح بيان ٿيل آهي:

Characterization has dominant in fiction he must emerge out as alive before a writer can make his reader sympathies with or opposite. (7)

ڪهاڻيءَ ۾ ڪردار کي اها ئي ساڳي سماجي حيثيت بيان ڪرڻي آهي، جيڪا عام زندگيءَ ۾ هن جي آهي، ته جيئن پڙهندڙ ڪردار کان جلدي واقف ٿي وڃي. ڪهاڻيءَ ۾ ليکڪ کي حقيقي زندگيءَ جي جهلڪ پيش ڪرڻي آهي. انڪري ڪردار جو قول ۽ فعل سندس عين شخصيت مطابق هئڻ گهرجي. ڪردار پنهنجي صلاحيتن کان به چڱي طرح واقف هئڻ گهرجي. اهو شعور نه صرف ڪهاڻيءَ ۾ بلڪ عملي زندگيءَ ۾ به ڪردار کي ڪامياب بڻائي ٿو، جيئن سيد وقار عظيم لکي ٿو:

کردار کو زندگی میں، اور اس لیئے قصے میں بھی کہ وہ زندگی کا عکس ہے، یہ علم کامیاب و کامران بناتا ہے کہ اسے اپنی صلاحیتوں سے کام لینا ہے اور دنیا کی نظر میں اسے جو مرتبہ اور حیثیت حاصل ہے اسے کس طرح استعمال کرنا ہے۔(۸)

زندگيءَ جي جنهن به شعبي مان ڪردار کي کڻجي، ان پيشي يا فڪر جي چڱي طرح ڄاڻ هئڻ گهرجي، تڏهن ئي ڪردار پنهنجي زندگيءَ جي ان حصي يا فڪر جي مڪمل نمائندگي ڪري سگهندو. پڙهندڙ کي فطري طور تي محسوس ٿيندو. ادب جي تخليق وقت ليکڪ کي اهو ذهن نشين ڪرڻ کپي ته هو وقت جي حقيقي تاريخي قلمبند ڪري رهيو آهي. قومن جي صحيح تاريخ ادب ۾ ئي رقم ڪئي ويندي آهي. جيئن امر جليل لکي ٿو ”حاڪمن جي حڪم تي تيار ڪيل تاريخ قومن سان هاڃا ڪري ڇڏيندي آهي. ان جي ابتڙ ادب پوري سچائيءَ سان پنهنجي دور جي ترجماني ۽ عڪاسي ڪندو آهي. تاريخ جي چالاڪين تي گواهي ڏيندو آهي.“(9)

ڪردارن ۾ سچائيءَ جا اهي سمورا رنگ موجود هئڻ گهرجن ته جيئن قوم جي فردن جي عملي زندگيءَ جو ايندڙ نسل کي صحيح اندازو ٿي سگهي. اسان جي سنڌي ادب ۾ اهڙا ڪيترائي ڪردار تخليق ڪيا ويا آهن. اسان جي فڪر، فلسفي، تاريخ ۽ نفسيات جي نمائندگي ڪن ٿا. قوم لاءِ رهنمائيءَ جي حيثيت به رکن ٿا. تهذيب ۽ تاريخ جا نمائندا به بڻجي وڃن ٿا.

ادب جي ٻين صنفن جي ڀيٽ ۾ سنڌي ڪهاڻي ڪيترن ئي سماج جي حقيقي ڪردارن کي نمايان ڪيو آهي. سنڌي ڪهاڻيءَ نه صرف سماج جي ڪن اهم ڪردارن کي نمايان ڪيو آهي. بلڪ انهن سان واسطو رکندڙ آس پاس جا ٻيا ڪردار (هاڪاري توڙي ناڪاري) به ڪهاڻي جي فن ۾ اچي، تاريخ جو حصو بڻجي ويا آهن. دنيا جي بهترين ڪهاڻيڪارن اينٽن چيخوف (روس) موپاسان (فرانس) ايڊگرايلن پو (آمريڪا) ۽ ٻيا ڪيترائي دنيا جا مشهور ڪهاڻيڪار آهن جن ڪهاڻيءَ جي فن ذريعي مختلف حقيقتون ڪردارن جي ذريعي دلچسپ ۽ موثر انداز ۾ بيان ڪيون آهن. سنڌي ڪهاڻيڪارن ۾ ورهاڱي کان اڳ

امرلال هگوراڻي، مرزا نادر بيگ، عثمان علي انصاري، گوبند مالهي، آسانند مامتوراءِ، لطف الله بدوي، عبدالله عبد، گوبند پنجابي ۽ ٻيا اهم آهن.

سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ سڀ کان پهرين جنهن ڪردار پنهجو ڏاڪو ڄمايو، اهو آهي امرلال هگوراڻي جي ڪهاڻي "ادو عبدالرحمان" جو "عبدالرحمان" وارو مست، الست ڪردار. هن ڪردار تي تمام گهڻو لکيو ويو آهي. دنيا جي بهترين ڪهاڻين ۾ شامل ٿي انعام به حاصل ڪري چڪي آهي. هيءُ ڪردار سنڌ جي صوفياڻي فڪر جو نمائنده ڪردار مڃيو ويو آهي. پڙهندڙ جي ذهن تي ڀرپور تاثر ڇڏي ٿو. ڪيرت ٻاٻاڻي هن مجموعي جي مهاڳ ۾ هن ڪردار لاءِ لکي ٿو: "هن ڪردار جو اهڙو تاثير آهي، جو هڪ دفعو پڙهڻ کان پوءِ ذهن تي ڇانئجي وڃي ٿو ۽ سالن تائين جهونجهاڙيندو ٿو رهي.(10) هيءُ ڪردار سچل سائين وارو فڪر (جوئي آهيان سوئي آهيان) جي جيئري تصوير آهي. دنيا جي نظرن ۾ ٻلي مست آهي، پر حقيقت ۾ وڏو عالم باعمل آهي. سماج جي کوکلين روايتن ۽ انصاف جي ڪرسي تي ويهي ناانصافي ڪندڙن جي پٽ وائکي ڪري ٿو. سماج ۾ نام نهاد ڪردار جيڪي پاڻ کي شرافت جي خول ۾ ويڙهي صرف ٻاهرين سطح ناهي هلن ٿا، انهن جا اهي خول ۽ سطح چيري حقيقتون ظاهر ڪري ڇڏي ٿو. ڪردار جي اها صداقت ۽ سچائي آهي، جنهن هر باشعور ماڻهوءَ جو توجهه پاڻ ڏانهن ڇڪايو. لال سنگهه آجواڻي هن ڪردار لاءِ لکي ٿو "عبدالرحمان جو ڪردار واقعي ٿي سنڌي صوفي آهي ۽ هو ان وقت سچل جي اصول تي عمل ڪندي، منهن تي سچ ڦهڪائي ٿو ڏئي ته آئون نه هندو آهيان نه مومن"(11). سنڌي ڪهاڻيءَ جي انهيءَ دور ۾ مرزا قليچ بيگ جي فرزند مرزا نادر بيگ جو نالو شروعاتي سنڌي ڪهاڻيڪارن جي صنف ۾ ليکجي ٿو. هن موهني جي نالي سان هندو جيون جي ڪيترن ئي ڪردارن جا عڪس چٽيا آهن. عثمان علي انصاري "ململ جو چولو" ڪهاڻي ۾ زبيده جي مظلوم ڪردار ۽ انور نالي سان سماج جي خود غرض ڪردار کي پيش ڪيو. 1942ع ۾ گوبندمالهي ريگستاني ڦول نالي سان مختلف ليکڪن جي ڪهاڻين جو مجموعو شايع ڪيو جنهن ۾ سندس ڪهاڻي "جعفر بيلدار" ڪهاڻيءَ ۾ "جعفر" جي مظلوم ڪردار ۽ بالا آفيسرن جي ڏاڍائي ڪندڙ ڪردار جا پردا کولي ٿو. شيخ عبدالستار جي ڪهاڻي "رحيما" ۾ رحيما جو ڪردار به سماج جي سچي تصوير ڪي اڳيان آڻي ٿو. جيون نرياڻيءَ جي ڪهاڻي "مڇڻ واري دادي ڪهاڻي ۾ "دروپدي دادي" جو ڪردار، قدرت جي عجيب تخليق ۽ سماج جي بي حس ڪردارن جي تصوير پيش ڪري ٿو. عثمان علي انصاري جو "پنج" نالي سان مجموعو شايع ٿيو جنهن مان سندس ڪهاڻي "ململ جو چولو" وڌيڪ مشهور ٿي. هن ۾ انور نالي شخص جو خودغرض ڪردار آهي جيڪو پنهنجي خودغرضي واري عمل جي ڪري پنهنجي بري انجام تي پهچي ٿو.

شيخ اياز ورهاڱي کان ڪجهه عرصو اڳ باغي منڊل ڪهاڻين جو مجموعو "سفيد وحشي" نالي سان شايع ڪرايو. اياز به پنهنجي مخصوص فن جي ذريعي ڪيترن ئي سماجي ڪردارن جا نقش چٽيا آهن. خاص طور "ڪلٽي" ڪهاڻي، بهترين ڪرداري ڪهاڻي مڃي وئي آهي. معصوم عورت جي معصوميت محبت کي اياز هن ڪهاڻيءَ جي ڪردار ذريعي ڪمال فنڪاريءَ سان چٽيو آهي. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي هن ڪهاڻيءَ لاءِ لکي ٿو، "هيءَ هڪ نهايت نفيس سيرت نگاريءَ جي آکاڻي هئي ۽ سنڌ ۾ نڪتل اصلوڪين ڪهاڻين مان آڏي شاهڪار هئي."(12) فڪري تحريڪن جي اثر، قومي ۽ بين الاقوامي حالتن جي تبديليءَ، ادبي تخليقن تي وڏا اثر وڌا. ڪهاڻيءَ جي فن ۾ نوان نوان تجربا ٿيندا رهيا. ورهاڱي کان پوءِ سنڌيءَ ۾ ڪيترائي نوان ڪهاڻيڪار پيدا ٿيا. سنڌي ڪهاڻي جو جڻ نئون جنم ٿيو. ڪيترن ئي سماج جي اهم ڪردارن جا عڪس چٽيا ويا. ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ڪهاڻيءَ جي وڌندڙ اهميت فن ۽ فڪر جي حوالي سان ٿيندڙ ترقيءَ جي باري ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو: "افسانوي جي صنف آزادي کان پوءِ گهڻي مقبوليت حاصل ڪئي آهي. عوام جي سهڪار توڙي

قدرشناسي جي ڪري ڪيترن ئي افسانانگارن پنهنجا نوان تجربا شروع ڪيا آهن ۽ نيون راهون پڻ تلاش ڪيون اٿن، جن ۾ هو گهڻي قدر ڪامياب بہ ٿيا آهن. هن دور جو سنڌي افسانو يورپ جي هر سٽريل زبان جي افساني سان همسري ڪري سگهي ٿو."(13)

ورهاڱي کان پوءِ جي ڪهاڻيڪارن ۾ ع ق شيخ، جمال ابڙو، غلام رباني آگرو، شيخ اياز، اياز قادري، سوڀو گيانچنداڻي، حفيظ شيخ، شيخ عبدالرزاق راز، نجم عباسي، بيگم زينت عبدالله چنا، ثميرا زرين، خيرالنساءِ جعفري، ماهتاب محبوب، نسيم کرل، امرجليل، عبدالقادر جوڻيجو، طارق اشرف، رشيد ڀٽي، منير، آغا سليم، شوڪت حسين شورو، قمر شهباز، غلام علي مغل، بشير مورياڻي ۽ ٻيا ڪيترائي افسانا نگار اچي وڃن ٿا. هنن ڪهاڻيڪارن سماج جي مختلف ڪردارن ذريعي فني ۽ فڪري حوالي سان پختيون ۽ بهترين ڪهاڻيون تخليق ڪيون.

ورهاڱي کانپوءِ جن ڪردارن سنڌي ڪهاڻيءَ جي ذريعي تمام گهڻي شهرت حاصل ڪئي، انهن ڪردارن ۾ جمال ابڙي جي ڪهاڻي "پشو پاشا" جو ڪردار "پشو" "بدمعاش" ڪهاڻيءَ وارو بدمعاش غلام رباني آگري جي ڪهاڻي "شيدو ڌاڙيل" جو ڪردار "شيدو" اياز قادري جي ڪهاڻي "بلودادا" جو ڪردار "بلاول عرف بلو" ۽ "ماڻ انسان آهيان" ڪهاڻيءَ وارو "مست فقير" جو ڪردار اهم آهن. هنن ڪردارن سنڌي ڪهاڻي ۾ نوان باب رقم ڪري ڇڏيا. ليکڪ ڪردارن جي شخصيت کان مڪمل واقفيت ڪرائين ٿا ۽ اهوئي عمل ڪن ٿا. جيڪو هوند عملي زندگيءَ ۾ اهڙي ماحول ۾ اهڙي انسان کي ڪرڻ گهرجي. سماج ۾ ٿيندڙ ظلمن جي داستانن طبقاتي ڪشمڪش ڏاڍين ٻي هيٺن سان ورتاءُ جون ڪليل تصويرون آهن. جديد ترقي پسند فڪر کي بہ هنن ڪهاڻين جي ڪردارن ذريعي ظاهر ڪيو ويو آهي. ڪردارن جي سوچ ۽ عمل پنهنجي ماحول سان هم آهنگ آهي. پڙهندڙ جي ذهن تي ڀرپور تاثر ڇڏين ٿا. اهڙين ئي ڪرداري ڪهاڻين جي ذريعي ڪهاڻي پنهنجو سماج ڪارج ادا ڪندي، ڀرپور تاثر ڇڏي ٿي. ورهاڱي کانپوءِ جمال ابڙو سنڌي ڪهاڻيڪارن ۾ اهم حيثيت رکي ٿو، هرهڪ ڪهاڻي جو ڪردار بلڪل ڇٽو آهي، پڙهندڙ جو مڪمل توجهه ڇڪائي ٿو. جمال ابڙي پنهنجي ڪردارن جي هر خوبي توڙي خامي ظاهر ڪري، انهن کي فطرت سان هم آهنگ ڪري ڇڏيو آهي "پيراڻي" ڪهاڻي جو ڪردار، خميسي جو ڪردار پشو جو ڪردار "بدتميز" ڪهاڻي ۾ ڊاڪٽر جو ڪردار توڙي مسڪينن جي حالت، "ڪارو منهن" ڪهاڻي ۾ دينو ڪردار، "مهرباني" ڪهاڻي وارا سماج جا سطحي ۽ پاڻ کي مهذب سمجهندڙ ڪردار، "ماءُ جي جهولي" ڪهاڻي ۾ سنڌي ماءُ جو ڪردار، "لاٽ" ڪهاڻي وارو پورهيت جو ڪردار، هيءُ سمورا ڪردار پنهنجي مڪمل شخصيت سان اڀري اچن ٿا ۽ سماج مان همدردي يا نفرت حاصل ڪن ٿا ۽ ليکڪ جي فن، فڪر توڙي مشاهدي جي گهرائيءَ جو ثبوت پيش ڪن ٿا. اهڙي طرح بشير مورياڻي جي ڪهاڻين "ڇهڙي" ۾ معصوم ڇيميءَ جو ڪردار ۽ " ڪهاڻيءَ" ۾ پريم جو ڪردار بہ ڪردارنگاريءَ جو بهترين نمونو آهي. سماج جا ڄاتل سڃاتل حقيقي ڪردار معلوم ٿين ٿا. ليکڪ ڪٿي بہ رک رکاءُ ناهي ڪيو. نسيم کرل جي ڪهاڻين ۾ بہ ڪردار نگاري جا فطري رنگ نظر ايندا. "شبنم شبنم ڪنول ڪنول" ۾ نرس ۽ ڊاڪٽر جو ڪردار، "چوٽيهون در" ۾ سماج جي نميوار فرد گيج ريبر ۽ پوليس آفيسرن جي لاپرواهہ ڪردار کي فطري انداز ۾ بيان ڪيو آهي. جديد دور جي ڪهاڻيڪارن ۾ امرجليل بہ پنهنجو پاڻ ميڃائي چڪو آهي پنهنجي ڪهاڻين ۾ پنهنجي مخصوص فن، فڪر ۽ اسلوب ذريعي عام سماجي ڪردارن سان انصاف ڪندي انهن جي مڪمل شخصيت کي ظاهر ڪري ڇڏي ٿو. پنهنجي ڪهاڻين ۽ ڪردارن لاءِ لکي ٿو "رستن، گهرن ۽ گهٽين ۾ ڌڪا کائڻ وارن جون ڪهاڻيون آهن گهاو خاطر جلاد جي تلاش ۾ گهمڻ وارن ڪردارن جون ڪهاڻيون آهن."(14) جڏهن بہ ڪردارن جي صحيح سڃاڻپ ۽ پرک بعد سچائي سان لکيو ويو آهي، تہ اهي ڪهاڻيون ڪامياب رهيون آهن. سمورو تاثر ڪردار ۾ سمايل هوندو آهي، پڙهندڙ جڏهن

ڪهاڻين ۾ اهڙا ڪردار پڙهي ٿو تہ هن کي ائين محسوس ٿئي ٿو جڻ هو اهڙن سماجي ڪردارن کان اڳ ئي واقف آهي. پڙهندڙ اهڙن ڪردارن جي نفسيات ۽ عمل جي وڌيڪ ڄاڻ ڪهاڻيءَ جي ذريعي حاصل ڪري، ذهني سڪون ۽ آنند حاصل ڪري ٿو. ڪهاڻيءَ جي ڪردارن جي ڪاميابي سندن فطري آزاديءَ تي ٻڌل ٿئي ٿي. ليکڪ پنهنجا آدرش، اصول ۽ نظريا ڪردار جي ذريعي ظاهر ڪري ٿو. مگر ڪردار جي فطري آزاديءَ کي بہ نظر انداز نٿو ڪري. ليکڪ اهڙا ئي ڪردار ڳولي ٿو جيڪي عين انهن نظرين تحت هلندڙ هوندا آهن.

دنيا جي هر قوم ارتقا جا مرحلا طئي ڪندي اڳتي وڌندي پئي وڃي. اهو ضروري آهي تہ ادب جي محاذ تان ڪهاڻيءَ جي ذريعي اهڙن ڪردارن کي نمايان ڪجي، جن جو قوم جي ترقي، سڌاري ۽ رهنمائيءَ ۾ سڌو سنئون هٿ آهي. چاهي اهي سماج جي نظرن ۾ ڪيترا بہ معمولي ڇو نہ هجن. مگر انهن جي اهميت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي. ساڳي طريقي سان انهن ڪردارن جي اصليت تان بہ پردو هٽائجي، جيڪي سماج کي اڌوهيءَ جيان کائي رهيا آهن. جن تازي وهندڙ پاڻيءَ جهڙي پاڪيزه سوچ کي بند ٻڌي سماج کي گندي تلاءُ ۾ تبديل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ماضيءَ ۾ لکيل ڪامياب ڪرداري ڪهاڻين ذريعي اسان کي اهڙا سماجي ڪردار چٽا نظر ايندا. جن سماج جي ترقيءَ ۾ پاڻ ملهايو آهي. موجوده دور جي ليکڪ تي پڻ اها ذميواري اچي ٿي تہ مطالعي ۽ مشاهدي جي آڌار تي سماج جي هرهڪ ڪردار سان انصاف ڪندي ان کي ڪهاڻي جي فن ذريعي ظاهر ڪري ڇڏي.

حوالا

1. Giddens Anthony, introduction to sociology, Cambridge university, university of California Santa Barbara 1996, Page 59.
2. ٻوهيو، ڊاڪٽر الهداد- سنڌي ٻولي جو سماجي ڪارج، سال 1978ع انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو. ص 21.
3. خواجہ ڊاڪٽر نور افروز، ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ناول جي اوسر، سال 2010، شيخ شوڪت علي اينڊ سنز، ڪراچي، ص 209.
4. خواجہ غلام علي الانا، چونڊ سنڌي افسانا، سال 1981، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو. ص (الف).
5. http://hrsbstaff.ednet.ns.ca/engramja/elements.html.
6. خواجہ ڊاڪٽر نور افروز، ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ناول جي اوسر، سال 2010، شيخ شوڪت علي اينڊ سنز، ڪراچي، ص 209
7. Malik Muhammad Ali Prof: Dictionary of Literary Terms. New Kitab Mahal Urdu bazaar Lahore. 2009-10, Page 08.
8. سید، وقار عظیم، داستان سے افسانے تک، اردو اکیڈمی سندھ، ۱۹۶۰ع، ص: 137.
9. امر جليل، ادب ۽ سياست، ڪاڇو پبليڪيشن ڪراچي، سنہ 2010ع، ص 23.
10. هنگوراڻي، امرلال، ادوعبدالرحمان، مهاڳ ڪيرت ٻاٻاڻي، نيو فيلڊس پبليڪيشن ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد، 1985ع، ص: 10.
11. جوتاڻي لعل سنگهہ، مترجم هيرشيوڪاڻي، سنڌي ادب جي تاريخ، سنڌي ساهت گهر حيدرآباد، 2007 ص 270.
12. لڪاڻي، منگهارام پروفيسر، سنڌي نثر جي تاريخ، حيدرآباد، سنڌي ساهت گهر 2007، ص 66.
13. خواجہ غلام علي الانا، سنڌي نثر جي تاريخ، سنڌي ساهت گهر حيدرآباد سال 1999، ص 44.
14. امر جليل، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 1998ع، ص 8.

نورمحمد شاهه

زندگي ۽ عمل جو وحدت وارو عالمي نصب العين شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ جديد سنڌي ادب

زندگي انساني وجود جي اُن مقصد جو نالو آهي، جنهن مقصد لاءِ فرد جيئي ۽ عمل ڪري ٿو. گهر، اولاد ۽ مال متاع جيئڻ جو مقصد نه آهي، جيئڻ جو مقصد مالڪ جو پيار حاصل ڪرڻ آهي، جيڪو فڪر ۽ عمل جي اخلاص سان حاصل ٿئي ٿو.

دنيا جي مال ۽ اسباب جو پيار انسان کي ص، هوس ۽ خودغرضيءَ ذريعي بديءَ جي طرف ڌڪي وٺي وڃي ٿو، جنهن جي نتيجي ۾ اندر ۾ مستقل بي آرامي رهي ٿي ۽ ماڻهن سان شر، فساد ۽ عداوتن سبب زندگي رسوا ٿي وڃي ٿي. حياتيءَ جي اهڙي بي معنيٰ ۽ حقير حالت تي غور ڪرڻ کان پوءِ انسان سمجهي وٺي ٿو ته دنيا جي مال ۽ اسباب سان پيار ڪرڻ ۽ اُن کي زندگيءَ جو مقصد بنائڻ، حقيقت ۾ زندگيءَ کي بي مقصد ۽ بي وقار بڻائڻ آهي.

زندگيءَ جي اعليٰ مقصد ۽ وقار جو هيءُ سوال، انساني تاريخ جي هر دؤر ۾ تحقيق طلب رهيو آهي، پر دنيا جي هر قوم جي ادب، شاعري، مذهب ۽ فلسفي جي تاريخ هر دؤر ۾ هن سوال جو جواب هڪ ئي صورت ۾ ورجايو آهي، رڳو تاويلن ۽ تشريحن جا اختلاف آهن، حاصل نتيجو سڀني وٽ هميشه هڪڙو ئي رهيو آهي. اُهو هڪڙو نتيجو جيڪو زندگيءَ جي مقصد ۽ وقار واري سوال جو جواب بڻجي ٿو، سو آهي: ”خالق جي پيار جي حاصلات.“

دنيا جي سڀني قومن ۽ مذهبن منجهان سچا ۽ معتبر ماڻهو، تاريخ جي هر دور ۾ الڪ جي زنده پيار جون شاهديون ۽ ثابتيون پيش ڪندا رهيا آهن. حقيقت جي هن مشاهدي ۾ منجهائن ڪنهن ڪو به ڪنهن سان اختلاف نٿو رهي. سڀئي اختلاف ظاهرداريءَ، رواجن ۽ رسمن منجهه هيٺ رهجي وڃن ٿا. هي سڀني حدبندين کان اوچو پيار بني نوع آدم کي هڪ عالم گير ڪلاسيڪل وحدت ۽ برادريءَ ۾ پوئي ڇڏي ٿو.

فرد، جڏهن خالق جي پيار کي زندگيءَ جو نصب العين بڻائي ٿو ته هو خلق جي خدمت کي الاهي پيار جي حاصلات جو ذريعو ڄاڻي، سادگي، اخلاص ۽ ايثار سان عمل جي راهه اختيار ڪري، نيڪيءَ جي طرف سفر شروع ڪري ٿو. جڏهن هو اخلاص جي اعليٰ درجي تي پهچي الاهي پيار حاصل ڪري ٿو ته کيس زندگيءَ جي سچي خوشيءَ سان گڏ دل جو دائمي اطمينان حاصل ٿئي ٿو. هو انساني تاريخ تي نظر ڪري ٿو ته کيس دنيا جي سڀني قومن جي ادب، شاعريءَ ۽ مذهبن منجهه اُهو الاهي پيار هڪ ئي زنده جاويد مسڪراهٽ ۾ مجسم نظر اچي ٿو. تنهنڪري هو ادبي ۽ مذهبي انتها پسندين کان آزاد ٿي، سڀني ۾ مشترڪ الاهي پيار جي سچائيءَ جو معترف بڻجي ٿو. هي پيار خالق کي زندگيءَ سان ۽ زندگيءَ کي خالق سان ڳنڍي ٿو، ساڳي وقت ماڻهن ۽ قومن کي-سنڌن ادب، فلسفي ۽ مذهبن کي پاڻ ۾ ڳنڍي ٿو. تنهنڪري هي پيار زندگيءَ جو بنياد، زندگي جو وقار ۽ زندگيءَ جو اعليٰ عالمي مقصد بڻجي ٿو.

اڄ جي دنيا جو بنيادي الميو هيءُ آهي ته انساني زندگي بي نانءُ ٿي رهجي وئي آهي، جنهن سبب تمدن ۽ معشيت کي ئي زندگيءَ جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو. تنهنڪري انفرادي توڙي اجتماعي طور زندگيءَ جي عملي جدوجهد جو مقصد به فقط تمدن ۽ معيشت جي ترقي بڻجي رهجي ويو آهي. نتيجي ۾ فرد، قومن ۽ ملڪن جي حرصَ ۽ هوسَ جا پکي آسمان تي اُڏري رهيا آهن ۽ ڌرتي سڄي گولين، ۽ بمر ڌماڪن ۾ ڏڏي رهي آهي. دنيا ۾ محبت، امن، اتحاد ۽ ڀائيچاري جو نالو نه رهيو آهي، نفرت، فساد، انتشار ۽ زوال ڏانهن زور آهي. هن حقيقت مان پڌرو ٿئي ٿو ته اڄ جي دنيا جو بنيادي مسئلو انساني زندگيءَ ۽ عمل جي مقصد جي شناخت ۽ اُن جي اعليٰ

نصب العين جي تعين جو مسئلو آهي. جيڪڏهن دنيا جون سيئي قومون، بني نوع آدم جي زندگي ۽ عمل جو اهو عالمگير وحدت وارو فطري نصب العين متعين ڪن، جنهن جي فطري صداقت جي تصديق، هر قوم جي ادبي تاريخ جي هر دور ۾ پٽي ڪئي آهي ته سڄي عالم جي ڌرتي انساني پيار ۽ ڀائيچاري جو مرڪز بڻجي پوي ۽ زندگي به وصل جو گيت ڳائيندي مالڪ جي هيڪڙائيءَ کي ڏسي ۽ اُن جو پيار ماڻي سگهي.

سنڌ وٽ انساني زندگيءَ ۽ عمل جو اهو وحدت وارو عالمگير نصب العين شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ ڪامل صورت ۾ موجود آهي. شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ کي سنڌ جي شاعرن جو سرتاج مڃيو وڃي ٿو. محققن جي متفق راءِ آهي ته شاهه صاحب دنيا جي چند وڏن شاعرن منجهان هڪ آهي. شاعر جي عظمت نه فقط ذات جي فطري سگهه تي آڌار رکي ٿي، پر ذات وسيلي شاعر شعوري ارادي سان جيڪو حيات جو نصب العين متعين ڪري ٿو ۽ اُن لاءِ انساني سيرت جو جيڪو باڪمال نمونو واضح ڪري ٿو، سو هڪ باڪمال عالمي ثقافت کي وجود ۾ آڻي ٿو، جنهن سان شاعر جي عظمت بنا ڪنهن وقت ۽ جاگرافيائي قيد جي پوري روءِ زمين تي ڦهلجي وڃي ٿي.

شاعريءَ جو بنيادي مقصد انسان کي زندگيءَ ۽ عمل لاءِ رهنمائي ميسر ڪرڻ آهي، يعني هڪ ته اها حيات جو نصب العين واضح ڪري ٿي ۽ ٻيو ته ماڻهن کي مڪافات عمل جو فطري ڏڳ ڏيکاري ٿي. شاعري انسان جي روح کي اُجرو ڪري، اُن ۾ زندگيءَ جي مسرت پيدا ڪرڻ سان گڏ عمل جي سندرتا جو عشق جاڳائي ٿي. اِهوئي سبب آهي جو شاعرن کي ”تلا ميذالله“ ۽ شاعريءَ کي ”جزوايست از پيغمبري“ چيو ويو آهي. شاعريءَ جي اهڙي ڪارج کي، فلپ سڊنيءَ جا هيٺ ڄاڻايل خيال وڌيڪ واضح ڪن ٿا:

> **جيڪڏهن ٻيا سڀ فن انساني ذهن کي جسم جي گندگين کان مٿانهون ڪري ان قابل بنائين ٿا جو اهو خدائي جوهر (Divine Essence) کي محسوس ڪري سگهي، ته شاعري اهو ڪم سڀني کان بهتر نموني ڪري سگهي ٿي. ڪوبه علم صرف نيڪيءَ جو اطلاع فراهم ڪرڻ جو نالو ڪونهي بلڪ انسان جي ذهن کي اعليٰ سطح تي وٺي وڃڻ جو نالو آهي... سو شاعري انسان کي نيڪيءَ جي باري ۾ محض عام تصور نٿي ڏئي بلڪ نيڪي ۽ بديءَ کي مثالن ذريعي واضح به ڪري ٿي ته نيڪيءَ جو محرڪ به بڻجي ٿي. اها صرف رستو نٿي ڏيکاري بلڪ بهتر رستو اختيار ڪرڻ تي مجبور ٿي ڪري.(1) شاعريءَ ۾ اهو مثالي علم موجود آهي جيڪو ٻين علمن ۽ فنن ۾ ڪونه هوندو آهي. شاعري تاريخ ۽ فلسفي جي مقابلي ۾ عمل لاءِ وڌيڪ وڏو محرڪ ٿيندي آهي. شاعريءَ کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو علم ڪارائتو ٿيندو جيڪو انسان کي خوبين ۽ نيڪين جو درس ڏئي ۽ ترغيب ڏئي.(2)**

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ پنهنجي شاعريءَ وسيلي ٽيهه سُر تخليق ڪيا آهن، جن ۾ انساني زندگيءَ ۽ عمل جي حُسن کي نمايان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. هرهڪ سُر پنهنجي حسن ۽ ڪمال ۾ اهڙيءَ طرح مڪمل آهي جو منجهس زندگي ۽ عمل جي بنيادي رهنمائي مڪمل طور موجود آهي. شاهه صاحب جي پيغام جو جسم ته واحد آهي، پر اُن جو لباس مختلف رنگن ۾ ٽيهن جوڙن ۾ تيار ڪيو اٿس. جسم جي هڪ رنگت تي، ٽيهن رنگن جو ڪنٽراس، هڪ حسن جون ٽيهه تجليون نروار ڪري ٿو، جنهن جي هرهڪ جلوي جو حُسن هڪ ئي وقت منفرد به آهي ته واحد ۽ مڪمل به آهي. ٻيءَ طرح ائين به چئي سگهجي ته شاهه سائين پنهنجي سُرندي جي وحدت واري هڪ ئي اندروني سڳي منجهان ٽيهه مختلف سُر تخليق ڪيا آهن، جن جا آلاپ ته مختلف آهن، پر سيئي آلاپ مختلف ڪيفيتن ۾ ساڳي راحت روح کي ڏين ٿا، ڇو ته هيءَ سِر ۽ سُر جي وحدت آهي.

زندگي ۽ عمل جو سوال بنيادي طور انسان جي تهذيب جو سوال آهي. شاهه عبداللطيف ڀٽائي سنڌ

جي تهذيب جو نمائنده شاعر آهي، جنهن پنهنجي شاعريءَ وسيلي مهذب ڪردار تشڪيل ڏنا آهن، جيڪي سنڌ جي تهذيب جي نمائندگي ڪن ٿا. شاهه صاحب زندگي ۽ عمل بابت ڪنهن فلسفيءَ يا ناصح وانگر ويهي نظريا گهڙڻ يا حڪم ۽ نصيحتون نافذ ڪرڻ جو ڪم نه ڪيو آهي، پر هُن ڪردارن وسيلي حقيقي صورت ۾ زندگيءَ جي اعليٰ آدرش ۽ عمل کي فطري صورت ۾ گڏ ڏيکاريو آهي. شاهه سائينءَ انساني زندگيءَ جو جيڪو عالمي نصب العين متعين ڪيو آهي، تنهن کي خاص طور پنهنجي سورمين جي زندگي ۽ عمل وسيلي عملي نوعيت ۾ پيش ڪيو اٿس. پر جيئن ته شاعر پنهنجي پيغام کي شاعريءَ جي علامتي نظام وسيلي پيش ڪن ٿا، تنهنڪري عام طور سندن مقصد کي سمجهڻ محال ٿئي ٿو. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته تحقيق ۽ تشريح وسيلي شاهه صاحب جي سورمين جي زندگي ۽ عما، جي حسن کي نروار ڪجي ته جيئن سنڌ جي شاهه جو پيغام عالم ۾ نروار ٿئي ۽ سموري انسان ذات لاءِ شاهه جي سورمين جي زندگي ۽ عمل آدرشي صورت اختيار ڪري سگهي.

جديد سنڌ جي وڏي شاعر شيخ اياز جو چوڻ آهي ته: ”ڀٽائي جي شاعريءَ سان ناتو نباهڻ ئي منهنجي شاعريءَ کي بقا بخشي سگهي ٿو“.(3) هن راءِ مان واضح ٿئي ٿو ته ڀٽائيءَ جي شاعريءَ کي هڪ بنيادي ۽ مستقل حيثيت حاصل آهي. يعني شاهه جيڪو حياتيءَ جو نصب العين قائم ڪيو آهي ۽ عمل جو جيڪو سليقو سيکاريو آهي، سو نهايت شاندار ۽ ڪمال وارو آهي.

سنڌ ۾ انگريزن جي آخري دؤر کان وٺي ويهين صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين جيڪو عرصو گذريو آهي، تنهن کي سنڌي ادب جو جديد دؤر سڏجي ٿو. جديد سنڌي ادب پنهنجي اساسي ادبي روايت ڪانسواءِ سڄي دنيا جي ادبي رجحانن جا اثر قبول ڪيا. ستر سالن جي عرصي تي مشتمل هن دؤر ۾ اسان کي ڪشنچند بيوس، مخدوم طالب المولیٰ، شيخ اياز، استاد بخاري، امداد حسيني ۽ حسن درس ڪانسواءِ ڪيترائي ٻيا اهم شاعر ۽ اعليٰ نثرنگار ملن ٿا، جن جي شاعري ۽ فڪر ۾ روايت ۽ جدت فطري طور موجود آهي. پر جڏهن هڪ دؤر جي لحاظ کان ڏسجي ٿو ته جديد سنڌي ادب جو پنهنجي دؤر تي جيڪو معروضي اثر نمايان طور نظر اچي ٿو، تنهن مان پترو ٿئي ٿو ته هن دؤر جي ادب جو اساس قومپرستي ۽ سياست آهي. يعني قديم سنڌي شاعريءَ جي اُها اساسي روايت جنهن جو سرتاج شاهه عبداللطيف ڀٽائي آهي، جنهن جو بنياد عشق ۽ خدمت جو عمل آهي، سا هن دؤر ۾ شاهه جي رسالي تائين محدود رهجي وئي آهي. قومپرست ادب جي اساسي روايت مان جيڪو روايتي شعر ۽ نثر وڏي تعداد ۾ (نوانوي سيڪڙو) اسريو ۽ نُسريو بيٺو آهي، سو پنهنجي مزاج ذريعي ثابت ڪري رهيو آهي ته اُن جو تخليقي مُحرڪ فقط شهرت ۽ ذاتي مفاد ئي رهيو آهي. ٻئي طرف سنڌ جي اساسي شاعريءَ سان لاڳاپيل روايتي دؤر جي تاريخ کي ڏسجي ٿو ته اُن جي حيات جي مقصد ۽ خدمت جي عمل سان گهري وابستگي نظر اچي ٿي، ڇو ته نميواري ۽ فرض ادائگي اُن جو بي بدل محرڪ رهيو آهي، جنهن کي زمانو بدلائي نه سگهيو آهي.

سوال ٿو پيدا ٿئي ته ائين آخر ڇو آهي ته هڪ طرف جديد سنڌي ادب جي دعوا آهي ته هن پنهنجي ماضيءَ سان تعلق نه ٽوڙيو آهي ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ کي ماضي ۽ حال جي شاعرن جو سرتاج مڃيو وڃي ٿو، ٻئي طرف اُن جي بنياد ۽ روايت ۾ زوال موجود آهي؟! لانجائينس (Longinus) ادب جي اهڙي زوال واري حالت بابت مرض جي تشخيص مختصر لفظن ۾ نهايت جامع صورت ۾ ڪئي آهي، چوي ٿو:

> **ادب جو زوال اديبن جي اخلاقي پستيءَ سبب ٿيندو آهي، ڇو جو اظهار جي عظمت روح جي عظمت مان پيدا ٿيندي آهي ۽ اديبن جي اخلاقي زوال سان روحاني زوال ٿيڻ ڪري ادب ۾ زوال لازمي آهي. تخيل جي پستي ۽ عاميانه خيال سان نه پر پاڪيزه فڪر ۽ بلند خياليءَ سان عظيم ادب تخليق ٿيندو آهي.**(3)

هيءَ حقيقت سوال ٿي پيدا ڪري ته آخر سبب ڪهڙو آهي جو ڪو ماڻهو پاڻ کي اديب به

سڏائي ٿو ۽ خود اخلاقي پستيءَ جو شڪار رهي ٿو! يا ڪو سڏائجي ته ادبي ترقيءَ جو دؤر ٿو، پر آهي ادبي پستيءَ جو شڪار!

جيستائين اديب جي انفرادي شخصيت جي ڳالهه آهي ته جيئن فارسيءَ ۾ چوندا آهن:

هر ڪه سر مي تراشد، قلندر نه باشد

(متو ڪوڙائڻ سان ڪير به قلندر ڪونه ٿو ٿي پوي)(4)

ساڳي طرح، ڪير به ڪتابن لکڻ سان اديب بڻجي نٿو سگهي. اديب بڻجڻ لاءِ اها بصيرت گهرجي جنهن سان زندگيءَ جي فاني حقيقت جو مشاهدو ممڪن ٿئي، ۽ عشق ۽ عمل جي صراط مستقيم روشن ٿي سگهي. ان ڳالهه ۾ قدرت جي ڪا حڪمت آهي جو ڪتاب لکندڙ سؤ ماڻهن منجهان زندگيءَ جي بصيرت جي سُهائي ڪنهن هڪڙي کي ئي عطا ٿئي ٿي، جنهن جو تعلق عاجزيءَ سان رهي ٿو، باقي نوانوي سيڪڙو جو وصل ته پنهنجي ذات جي وڏائيءَ سان ٿئي ٿو، اُهي ڪتابن تي ڪتاب لکي، پاڻ کي وڏي ڪان وڏو ڪرڻ جي چڪر ۾ سڄي حياتي سرگرم رهن ٿا. هو پاڻ کي ادبي اسڪالر سڏائي علم ادب جا سمونڊ سوجهڻ جي نالي ۾ چاڇر ۾ چيرون ڪري، ڪنارن تان ڪوڏ ڪٺي، ماهر ۽ محقق بڻجن ٿا. سڀ عهدا رتبا هٿ ڪري، حرص سان مال متاع ميڙي فاني ذات کي ڦوندارڻ ۾ حد ڪري ڇڏين ٿا. جيترو هو ٻاهران ڦوندارجن ٿا تيترو اندر ۾ پستيءَ جو شڪار ٿين ٿا. هيءُ لقاءُ خاص طور اُنهن جو آهي جن جو تعلق قومپرست ادب جي روايت سان آهي، جو ته عشق ۽ خدمت واري سنڌ جي اساسي ادبي روايت سان سندن تعلق ٽٽو پيو آهي.

ڪنهن دؤر جي اجتماعي اخلاقي پستيءَ تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته اديبن جي روح مان جڏهن عشق جو شعلو وسامي وڃي ٿو ته سندن قول ۽ فعل تي اونده ڇائنجي وڃي ٿي. جديد سنڌي ادب جي دؤر جي روح کي ڏسجي ٿو ته اُتي به عشق جو شعلو اُجهاٽيل نظر اچي ٿو، تنهنڪري اُن جي بنياد ۽ روايت ۾ اونده آهي. اِها اونده شاهد ٿي ٿئي ته سنڌ جي اساسي شاعريءَ جي عشق جي امانت جيڪا ڀٽائيءَ وٽ شمع جي صورت ۾ موجود آهي، تنهن کي جديد سنڌي ادب اڳتي آڻي نه سگهيو آهي، پر هُن رڳو ٻيٽن جو ٻلر ڊويو آهي، تنهنڪري هن دؤر وٽ ڀٽائي به آهي، اياز به آهي، پر زندگي ۽ عمل نه آهي.

جديد سنڌي ادب جو الميو زندگي ۽ عمل جو الميو آهي. هن دؤر جي معمارن منجهان ڪيترائي اڃا حال حيات آهن، ڪانئن سوال پڇي سگهجي ٿو ته وٽن زندگيءَ جو نصب العين ڇا آهي؟ ڇا ڪائڻ، پيئڻ ۽ خوشحال قوم جي حيثيت ۾ جيئڻ ئي بذات خود زندگيءَ جو نصب العين آهي؟ يا زندگي اُن عشق جو نالو آهي جيڪو ڀٽائيءَ جي اکين ۾ هو؟ اڄ جي هن سائنس ۽ تحقيق واري دؤر ۾ جيستائين ڪنهن دؤر جو ادب زندگيءَ جو نصب العين واضح نٿو ڪري ۽ نصب العين تي عمل جو پروگرام پٽرو نٿو ڪري، تيستائين اُن کي زندگيءَ جو ادب چئي نٿو سگهجي.

حوالا

1. فهميده حسين، ڊاڪٽر. ادبي تنقيد، فن ۽ تاريخ، ڪراچي: نئون نياپو اڪيڊمي، ڇاپو ٻيو، 2002ع، ص 59.
2. ايضاً ص 58، 59.
3. شيخ اياز، تقرير: ڀٽائيءَ جي شاعريءَ سان ناتو نڀائڻ ئي منهنجي شاعريءَ کي بقا بخشي سگهي ٿو. ڪتاب اڱهيا سُتَ سندا ۾ شامل. مرتب: خواجه نور افروز، ڊاڪٽر. جام شورو، شاهه لطيف ريسرچ سيل، سنڌي شعبو، سنڌ يونيورسٽي. ص 51.
4. فهميده حسين، ڊاڪٽر. ادبي تنقيد، فن ۽ تاريخ، ڪراچي: نئون نياپو اڪيڊمي، ڇاپو ٻيو، 2002ع، ص 52.

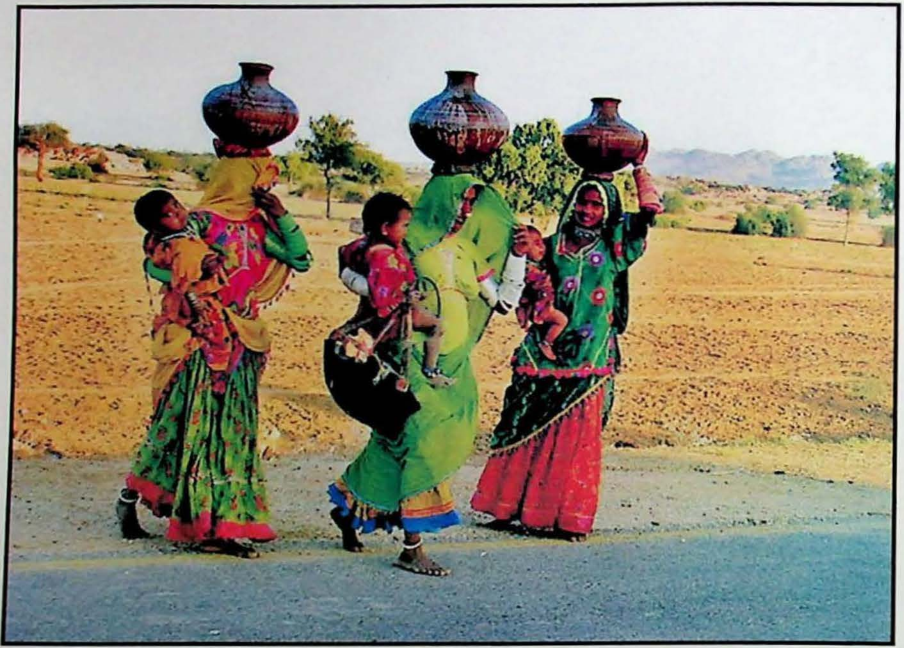

مُک آ چڻ، سورج مکي،
ٽاريلي جي، مرک آ سندر
ڪارونجهر ڪور تي
گهن گهور گهٽا، اُجايل ٿر تي
ٽِڙي پيا هن ٿر جا منظر
ڪارونجهر جي ڪور تي.

شبنم گل

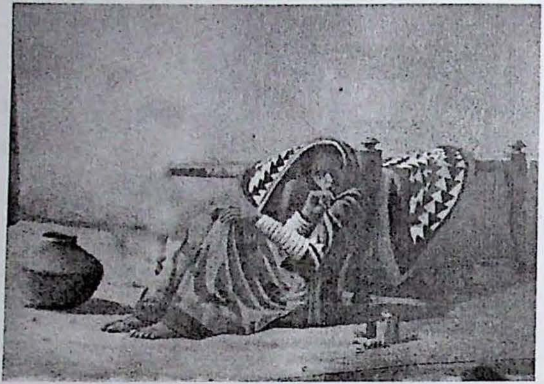

چترڪار: سلطان چانڊيو

ٿيون سوز فراق ڄون ڪاهون،
دل لُڇيو ڪري پيئي دانهون،
ويون قرب ڄون بند ٿي واهون.
ٿي سُڄ ويونم نگاهون،
نٿيون يار لين تنهنجون راهون،
من تون ئي اچين ڪو پاهون.
ٻُڌي "شاهين" سڏڙا دانهون،
ڪٿي دل ڄون ڦهري ڪراهون.
من کهل پوي توکي ڪائي الا،
وڃي جگر هٿئون ٿو ڄائي.
(نور شاهين)

شاعري

امداد حسيني

غزل

فصل گل منجهہ ٽڙڻ کان بہ سِڪي ويو آهيان،
سانوڻي رُت ۾ رُئڻ کان بہ سڪي ويو آهيان.

منهنجي لئہ ديس ۾ پرديس جيان تون آهين،
آءٌ توڏانهن اچڻ کان بہ سِڪي ويو آهيان.

سوڪ ۾ لاش تيمم ڪري دفنائجي ٿو،
ٻوڏ آهي تہ سُڪڻ کان بہ سڪي ويو آهيان.

نہ ملي آهين ڪلي آهين جڏهن کان مون سان،
پاڻ سان پاڻ ملڻ کان بہ سِڪي ويو آهيان.

تنهنجي نيڻن جيان شفاف ۽ نيرو گهرو،
نظم يا گيت رچڻ کان بہ سِڪي ويو آهيان.

جن کان هڪ پل ۾ پري ڪونہ رهيو ٿيو مون کان،
تن کي عمر پَسڻ کان سِڪي ويو آهيان.

پاڻ تي ئي سهي، اي دوست، اڪيلائيءَ ۾،
هڪ کُليل ٽهڪ ڏيڻ کان بہ سِڪي ويو آهيان.

آءٌ وعدو، نہ ڪو سپنو، نہ ڪو ماڻڪ نہ ڪلنڪ،
پر ٽُٽي پوءِ جُڙڻ کان بہ سِڪي ويو آهيان.

پنهنجي ئي شهر ۾ هر چوڪ تي چوڪي آهي،
راهہ جي راهہ رُلڻ کان بہ سِڪي ويو آهيان.

⊡

آنهري

سنڌ سان جو بہ واڳيو آهي
سو سچو سونُ ساڳيو آهي
مَٽُ اُن ۾ ڪٽي مليل آهي،
۽ انهيءَ لاءِ ڪسوٽي آهي.
اُها تحرير جا لکيل آهي
اُها تحرير جا ڇپيل آهي
هر لکيل ليک ريک آ هٿ جي
هر ڇپيل ليک آنهري آهي
رهنديءَ لاءِ!
يا ڏسڻ جي لاءِ!
سو تہ ڇهري تي منحصر آهي!

⊡

ٽِيڙُو

سوچيان لوچيان اِيئن،
متان سُڏ ڪوٺي وڃي-
ٽهڪ ڏيان بہ تہ ڪيئن!

هينئڙي هول هزارَ،
ڳُلي نہ آءٌ ڪِلي سگهان-
روئي نہ سگهان يارَ!

ڪيڏو هي انياءِ،
مُکڙي مُرڪي شاخ تي-
ڳُل ٽي پٽجڻ لاءِ!

⊡

⊡

مير محمد پيرزادو

گيت

جيءُ جدائيءَ جهنيو آهي،
پاڙئون مَنڙو پَٽيو آهي!
تاڙي ملري يلر ملري خواب چڻيلسي ننڊڙيءَ مان،
هاڻ نہ ڪائي آس رهي آ، بيگانيءَ هِنَ جندڙيءَ مان.
جنهن جي نالي- سڏبا هئاسي،
تن جو مُنهنڙو مَٽيو آهي،
پاڙئون مَنڙو پَٽيو آهي!
راهہ تڪڻ سان سانگ سڄڻ جو پاڳوندن لئہ ٽينلو آ،
ڪونہ حياتي ڪنهن لئہ ارپي ڪونہ اجايو ڏينلو آ.
آلا مسيحا- ٻول تہ جي پئي،
لوڙهہ اجا ڪين لٽيو آهي،
پاڙئون منڙو پٽيو آهي.
ملڪ وندن سان موهہ مئي ۽ ماڳهين ماڳ بہ مٽيئي چو!
آلا تہ ول چل ڪان اڻ واقف، ڏهاڳ سندو ڏنءَ آهہ ڏنوتو!
ڪالهہ ڪليجو- ڪوريُئي جيڪو،
ڳهاءُ اجا تہ نہ گهٽيو آهي،
پاڙئون مَنڙو پَٽيو آهي!
مُکَ نهاري تُنهنجي مک ۾، مون کي پنهنجو مک وڻيو آ،
تنهنجي قرب جو لمحو مون لئہ جيلپي جوتي، جيءَ جٽيو آ
پهرئين گهيري- ٻانهن جي سان،
ڪنڌ ڪلهن ڪان ڪَٽيو آهي،
پاڙئون مَنڙو پَٽيو آهي!
چا ٿو ٻُولي چانبوڪيءَ جو ڪرٽو پوئينءَ رات ڏهر ۾!
مارئيءَ جو ڪو ساهہ ٽٽو يا پيرو ان جو پرهہ- پهر ۾!
منظر ان ۾- پنهنجو هن ڪنهن،
ماڪ بنائي سَٽيو آهي،
پاڙئون مَنڙو پَٽيو آهي!!

يوسف شاهين

وائي

ڪَڪَ اباڻا، هيرن هاڻا، رويو پڇي راڳي!
مَنَ ويراڳي، جهومي راتيون جاڳي.
ساڳي صورت ساڳي سيرت، ساڳي سنڌ سڀاڳي،
رويو پڇي راڳي، مَنَ ويراڳي.
ساڳي مٽيءَ ڪاڻ مڱتو، سينَ هٽي اڄ ساڳي،
رويو پڇي راڳي، مَنَ ويراڳي.
ساڳي ٻوليءَ ۾ ڏني، امڙ لولي ساڳي،
رويو پڇي راڳي، مَنَ ويراڳي،
واڳي ٿي ورَندا يوسف، لنئون جنين سين لاڳي،
رويو پڇي راڳي، مَنَ ويراڳي.

وائي

آهي ڳالهه ڳري، اوريان تان اڏ ٿيان،
جا ٻيڙي ٻڏي سير ۾، ايندي تار تري.
آهي ڳالهه ڳري.
هيڪائي هيڪ ٿن، واڊوڙيا وري،
آهي ڳالهه ڳري.
جَهلَ ٿيندي جهانءِ کي، پوندا ڏُکَ ڏري،
آهي ڳالهه ڳري.
وڇڙيا جي وطن کان، وَرَن ماڳ وري،
آهي ڳالهه ڳري.
ٿهان ڏاران سُپرين، ساعت ڪانه سري،
آهي ڳالهه ڳري.
يُوسفَ هت هاڪارئو، ڏي خبر ڪري،
آهي ڳالهه ڳري.

▣

آهي نہ ڪنهنجي جهڙي پنهنجي
پونءِ پلي!

هيءَ ڳالهہ انهن جي آهي
جي ويا مُنهڙو مَٽائي
تو لئہ راڻا، هيرن هاڻا
سڀ پُڇن ٿا
توکي ساريو، سڀ لُڇن ٿا
ڇڏي ماڻا، هاڻ هلي آ
پنهنجي سهنجي، پُونءِ پلي آ
ڇڏي ماڻا، هيرن هاڻا، هاڻ هلي آ
پَٽَ پيارا، نِتِ نظارا
تنهنجو پُڇن، سيئي سارا، جيءَ جيارا
هٽيو نعرا ور ور ورجائين
آهي نہ ڪنهنجي، جهڙي پنهنجي
پُونءِ پلي آ، هاڻ هلي آ
ڇڏي ماڻا، هيرن هاڻا، هاڻ هلي آ
اُڇن شالَ، ڪري پالَ
ٻُڌان ٻيهر
ٻولَ اُنن جا، قول اُنن جا
ٿين وري چئوٻول اُنن جا
وَڻ وَڻ وائي، آهي اها ئي
پنهنجي سهنجي پُونءِ پلي آ
آهي نہ ڪنهنجي، جهڙي پنهنجي
پونءِ پلي آ، هاڻ هلي آ
ڇڏي ماڻا، هيرن هاڻا، هاڻ هلي آ
اُهو يوسف، نِتِ نهاري
سَڄڻ ساري، ڪانگَ اُڏاري
هي وڇوڙو، هاڻ ماري
ڪيئن گذاري
هيڪل هيڪل، هنجون هاري
هيئن چوي ٿو
پنهنجي سهنجي پُونءِ پلي آ، هاڻ هلي آ
آهي نہ ڪنهنجي جهڙي پنهنجي
پونءِ پلي آ، هاڻ هلي آ
ڇڏي ماڻا، هيرن هاڻا، هاڻ هلي آ.

▣

محبوب سروري

سنڌ جو گيت

جيسين سچ جي ٻيڙي ترندي،
جيسين حق جي لاٽ پئي ٻرندي،
"سنڌوندي" پئي جيسين وهندي،
سنڌي ٻولي مور نہ مرندي؛
سنڌ سونهاري زندھ رهندي!

جيسين سچ اوپر ڪان اُڀري،
جيسين ٿڻ مان کير ٿو نڪري،
جيسين جهان ۾ نينهن ٿو نِسري،
قالوبلا جو قول نہ وسري؛
سنڌ سونهاري زندھ رهندي!

جيسين قائم آهي دنيا،
جيسين قيامت ٿيندي برپا،
ماءُ جي جيسين آهي ممتا،
جيسين آهي، "سنڌو دريا"؛
سنڌ سونهاري زندھ رهندي!

جيسين دنيا جو آ چرچو،
جيسين حق جو آهي هوڪو،
جيسين آهي سچ جو سودو،
جيسين هرڪو "دولهہ، دودو"؛
سنڌ سونهاري زندھ رهندي!

جيسين جهان ۾ آھ اُجالو،
جيسين "ڀٽائيءَ" جو آ رسالو،
جيسين زنده باد "جمالو"،
سنڌ جو قائم رهندو نالو؛
سنڌ سونهاري زندھ رهندي!

جيسين "جيئي سنڌ" جو نعرو،
هڪ ٻہ سنڌي آ جيسين جيئرو،
جان ۾ آخري خون جو قطرو،
تيسين سنڌ کي ناهي خطرو؛
سنڌ سونهاري زندھ رهندي!

هرڪنهن کي ٿي هيج ڏئي سنڌ،
ڀورين پياري، پوءِ پئي سنڌ،
نعرو هڻ! خوش خوب ٿئي سنڌ،
چئو "جئي سنڌ!، چئو "جئي سنڌ"؛
سنڌ سونهاري زندھ رهندي!

جيسين ديس ۾ "دودا" دلاور،
مرد مٿير ۽ ڪوپا قدآور،
شاھ "قلندر"، "سچل"، "سرور"،
"سروري، صاحب جهڙا سخنور؛
سنڌ سونهاري زندھ رهندي!
سنڌ سونهاري سنڌي ٻولي مور نہ مرندي

غزل

اکيون زُلف ٿيون هر هر، الائي ڪنهن جي لاءِ،
نهاريان ٿو ڪنيو ڪَرَ، الائي ڪنهن جي لاءِ.

سندءِ سخا جا ڪليا در، الائي ڪنهن جي لاءِ،
برابر آهين سخي پر، الائي ڪنهن جي لاءِ!

اجا بہ چاڪان اي ساقي مان، تشنہ لب آهيان؟
ڦرن ٿا تنهن جا هي ساغر، الائي ڪنهن جي لاءِ.

هزارين ماٺهو ٿا تنهنجي وفا جي ڪن دعويٰ،
مگر تون آهين اي دلبر! الائي ڪنهن جي لاءِ.

ائين تہ پاڻ بہ پنهنجي جهان جو شان آهيان،
ڀاريان ٿو گهڻيون گهر، الائي ڪنهن جي لاءِ.

هروڀرو ٿا اسين ڪنهن جي هوندڻ ڪيون پرواھ،
سڀن جا آهيون نوڪر، الائي ڪنهن جي لاءِ.

سچي پُڇين تہ حياتي جي مون کي ناهي گهُرج،
مڙئي پيو ٿو تڳان يَر! الائي ڪنهن جي لاءِ.

اڳي تہ شوق- خود آرائي هو گهڻو "محبوب!"
ڪيا مون حال هي اَبتر، الائي ڪنهن جي لاءِ.

ادل سومرو

غزل

ڪهڙين ڪهڙين ٿهمتن ڪي سارجي،
آرسيءَ ڪي مُنهن ڪهڙو ڏيکارجي!

هرڪا بازي هارجي آهي وئي،
هلڻ ٿو هاڻي رُڳو بس هارجي.

وقتَ پيرن ۾ لتاڙي آ ڇڏيو،
ويندڙن ڪي ڪيترو بيهارجي.

تُنهنجي ٻاري ۾ چون ٿا راءِ ڏي،
سمنڊ ٻلبت ڇا ڀلا ويچارجي.

خانقاهن ۾ گُناريو آ گهڻو،
ڪجهه ته رندن سان به گَنجي گهارجي.

پيو ته ارپڻ لاءِ ڪجهه ناهي بچيو،
پلڻ ڪي ٻوڙي به توکي تارجي.

ڪوبه ٻُوٽو جي، نٿا ٻاري سگهون،
ڪاڻ وائي ڪو غزل ئي ٻارجي.

غزل

مون لڳ جڻ ڪو زلزلو ويٺو هيو،
ٿنهنجي پرسان ڪونہ ڪو ويٺو هيو.

دل جي رستي ۾ هڪڙو مُرڪندي
عاشقن جو قافلو ويٺو هيو.

ڪير ٿو ڪنهن جي ٻُڌي هن دؤر ۾،
درد جو ڪولي قصو ويٺو هيو.

ڪين ديجاري سگهيا هئيلاَ جو،
مُنهنجي دل ۾ حوصلو ويٺو هيو.

جيستائين ٿون نہ نڪتين، گهر منجهان،
ٿنهنجي، درد تي هُو يڪو ويٺو هيو.

ڪنهن مُسافر جي وري اَڄُ تاڙ ۾،
واٽ تي ڪو حاتو ويٺو هيو.

ٿي ڏسيو اکين تہ ٿنهنجي دل اندر،
ڪو الائجي لوپرو ويٺو هيو.

ٿي ڏٺائين ننڊ ۾ توکي پريان،
چنڊُ ڪڪرن ۾ لڪو ويٺو هيو.

وائي

ڪشالا دردَ جا ڪاٽي!
ٿنهنجي در تي پُڄڻ تائين
سفر آسان ڪاٿي هو.
”اوهان جو حالُ ڪيئن آهي“
زُبان ڪان هي پُڇڻ تائين
سفر آسان ڪاٿي هو.
لڳا پئي تيرَ لفظن جا
سهي دل تي اُٿڻ تائين
سفر آسان ڪاٿي هو.
وڇوڙي جي عذابن ۾
بہ ٽي ڳوڙها اُگهڻ تائين
سفر آسان ڪاٿي هو.
پرينءَ جي ديس ۾ پُهچي
مٽي دَرَ جي چُمڻ تائين
سفر آسان ڪاٿي هو.

نياز پنهور

نظم

ڪي گيتَ هئا جي سَرجن ها،
ڪي خُوابَ هئا جي نِڪرن ها،
ڪي لفظ هئا جي ڇهڪن ها،
ڪي ٽهڪَ هئا جي مَهڪن ها،
بس ڇا چئجي، سڀ ڇا ٿي ويو.

هيءَ رات ڀلا ائين سُڏڪي ها،
هيءَ ذات ڀلا ائين تڙپي ها،
هي چنڊ ڀلا اِئين سوچي ها،
يا شاعر هيئن پيو لوچي ها،
بس ڇا چئجي، سڀ ڇا ٿي ويو.

هي درد جو ڪهڙو واءُ وريو،
هر ٽهڪ پنيان ڇو سُڏڪو هو،
جو گيت لکيم، ڇڻ ائين لڳو،
سو گيت نه هو، ڪو مرثيو هو،
بس ڇا چئجي، سڀ ڇا ٿي ويو.

جا شام اڳي، سا شام ڪٿي،
جا جهولي هئي تو لام ڪٿي،
هي جيون ڪهڙو جيون آ،
هي ڪنهن نه پروڙي مام ڪٿي،
بس ڇا چئجي، سڀ ڇا ٿي ويو.

نظم

ڪنهن پڇيو ڪونه مون کان ته
هُن ڪان پري
حياتي گذاري به سگهندين يا نه؟
اگر لُڙڪ آيئي اکين ۾ لهي
ته ڳوڙها لڪائي به سگهندين يا نه؟

ڪنهن پڇيو ڪونه مون کان ته
هُن ڪان پري
تنهنجي شعرن جا عنوانَ هوندا ڪهڙا
اگر شعر رچي نه سگهئين ته پوءِ
تنهنجي جيئڻ جا امڪانَ هوندا ڪهڙا.

ڪنهن پڇيو ڪونه مون کان ته
تون اوچتو
ڪندي ڳالهه ڇپ ڇو ٿي ويندو آهين؟
اکيون تنهنجون آليون ڇو ٿينديون آهن،
خلائن ۾ اهڙي ڪهڙي ڳالهه آ،
يڪوئي پيو اوڏي تون ڏسندو آهين.

ڪنهن پڇيو ڪونه مون کان ته
هوءَ اوچتو
اگر تنهنجي سامهون اچي پيي وڃي
ته تون پنهنجي دل جي سڄي ڪرب کي
پيارا لڪائي به سگهندين يا نه
۽ پنهنجي پاڻ کي ڪوئي دوکو ڏئي
هُن سان اکيون
ملائي به سگهندين يا نه
ڪنهن پڇيو ڪونه مون کان......
ڪنهن پڇيو ڪونه مون کان......

ذوالفقار سيال

غزل

گم ٿي ويا هن سڀ جا پيرا،
ماڻهو اُجرا، رستا ميرا.
سنڌي ماڻهو سهڻا سڀ کان،
شال جيئن سي مرد مٽيرا.
تو لئہ هر دم آ تا آهن،
منهنجي ٻانهن جا هي گهيرا.
هيءَ حياتي پوءِ بہ ٿوري،
پيار ڪيان مان سؤ سؤ ڀيرا.
ساري سنڌڙي پيار آ منهنجو،
جنهن جي چوڌر منهنجا ڦيرا.
ذلف هتان جي مِٽي سوني،
سرها سارا گهاٽ هي گهيرا.

غزل

تنهنجي نيڻن ۾ نُور جيان آهيان،
۽ گلن ۾ ڪنهن ٻُور جيان آهيان.
هي زمانو ڇڏي وساري سڀ،
توسان تنهنجي غرور جيان آهيان.
مون کي ڪيئن تون الگ ڪري سگهندين؟
تو ۾ خوشبو ۽ ٻُور جيان آهيان.
آئينہ سڀ ٽٽي ڀري پوندا،
تنهنجي مرڪن ۾ گهور جيان آهيان
تنهنجو هي ذلف سادڙو آهي،
ساز ۾ ڪنهن سُرور جيان آهيان.

غزل

ڪي پنهنجا ڳوڙها بہ پي ويا هن،
۽ ججِ سياسي ڪي ٿي ويا هن.

سمورا احساس زخمي ٿيا هن،
ڪي ماڻهو مرڪي بہ جي ويا هن.

ڪليل اکين ڪي ڪري ڪو خنجر،
ڪي چپ پنهنجا سبي ويا هن.

سڄا هي رستا، ڪندا ۽ شيشا،
غمن جا گولا بہ ڳهي ويا هن.

انڌيرو اهڙو، جو ماري- روئي،
تڏي تي قاتل اچي ويا هن.

غزل

نہ احساس، جذبا، پٽر دوستو،
ڪي ماڻهو ائين جيئن نڪر دوستو.
انهيءَ ويل سرهاڻ محسوس ٿئي،
اوهان جو ٿيو جو ذڪر دوستو.
سڄي سنڌ صحرا ۽ رُڄ ٿي وئي،
جڏهن کان ڇڏي ويو هو گهر دوستو.
اهي نير، بي پير، بس ٿي رُڪن،
جدائيءَ جو آهي اثر دوستو.
اسان پنهنجي ڏن ۾ ڪنبون وقت ٿا،
اوهان جو رهيو ۾ فڪر دوستو.
ڀلي "ذلف" در تون ڪري بند ڇڏ،
سڄي دنيا آ با خبر دوستو

وسيم سومرو

نظم/ دير

هو ڪنهن تي مرڪي رهيو آهي.
پٽ تي!
جو پنهنجي ڪنهن دوست جيترو
وقت به ڪيس نه ڏئي سگهيو،
ڌيءُ تي!
جا سندس مرضيءَ کي
پنهنجي آزاديءَ جو دشمن سمجهڻ لڳي،
زال تي!
جا شڪايت ڪُنان هئي
ته هن گهڻو وقت پئسن ڪمائڻ بجاءِ
گهر ۾ ئي گهاريو،
يا پنهنجي پاڻ تي؟
ته هن رشتن جي سک جا
خواب اُٿي اُٿي
مرڻ ۾ ايتري دير ڇو ڪري ڇڏي.
هو مرڪي رهيو آهي
پر سندس قلم اُداس آهي
هاڻ هو پنهنجي ڪتابن جي ڪمري مان
هڪ تختي تي لهي چڪو آهي.

ٻه بيت/ عيد

(1)

ڪڏهن هي جڳ ڪربلا، ڪڏهن هي جڳ عيد.
مون تي تنهنجي ديد، شال سدا ساڳي رهي.

(2)

مهڪن تنهنجا واسطا، مرڪي تنهنجي ديد،
لمحو لمحو عيد، گذري تنهنجي زندگي.

غزل

اڱڻ پيلو پريان درياهه هوندو هو،
هوائن جو مچين ۾ ساهه هوندو هو.

انهيءَ هينان دلين جو پيار پلبو هو،
اهو وڻ جو! وٽن ۾ شاهه هوندو هو.

منجهنس سڀ ٻار گڏجي کيڏندا هئاسين،
اسان جي ڳوٺ پاسي واهه هوندو هو.

ڏڳن تي پاڻ ۾ ملنديون هيون اڏرن!
پنيورين جيئن اکين جو چاهه هوندو هو.

اتي ڪارن وڳن سان ڪير هي آهن؟
جتي نيرين ڦلين سان ساهه هوندو هو.

جو ساڳي شڪل سان مون ساڻ هلندو هو،
الائي ڪير سو همراهه هوندو هو.

سرن جو جيترو پڙلاءُ هوندو هو.
اندر ۾ ايترو اتساهه هوندو هو.

سپاري جي سپن جي تانگهه ۾ شامل،
نه اُجهندڙ سڪ جو آڙاهه هوندو هو.

◙

مقصود گل

گوتم ٻڌ......!!

ڀڳوان هيو،
يا ڀڪشو هو،
هڪ رات اسان وٽ آيو هو،
۽ گوتم وارو روپ ڪٺي.
هو سوچن منجهه
سمايو هو....!!!
بي چينُ ويو هو چين ڪسي،
دن رين جنهين تڙپايو هو.
هُيون بند اکيون
درويش سنديون،
پر پوءِ ٻه ويون ڪو
مَنڊُ پڙهي،
ويا ڪيپ چڙهي....!!
دل ڪيف ڪڙي....!!
من مست ٿيو مُسڪايو هو....!!
بيتاب ويو، بيتاب ڪري
سيماب مثل دلِ تڙپائي....!!-
ويو ڪانءُ ڪلا جو
ڪڙپائي....!
سڀ درد ڪسي....
هڪ درد ڏئي ويو
دان ڪري....
انسانَ سندو....
احسانُ ڪري.
ان ڏينهن کان پوءِ
هن دل ۾ آ.....
هڪ درد رڳو......
انسان سندو....!!
هڪ درد رڳو......
انسان سندو.....!!

غزل

تون آن منهنجي مَن جو مَن،
تون آن ديد ۽ تون درشن.

سنڌ سدا آباد رهي،
شهر وسن ۽ برسي ٻن.

سونهن ٻنا سنسار سُڃو،
ٻرهه ٻنا جيئن برف بدن.

سارنگ جا سڀ رنگ عجب،
ٻوڏ منجهايو، هر هڪ مڻ.

سنڌو مُنهنجي ساهه سمان،
ڌرتي، دريا، مُنهنجو ڌن.

ٿر ۾ ٿوهر مُرڪي پيا،
مينهن ورهايو، واسُ ورن.

چانڊوڪيءِ ۾ جرڪيو چنڊ،
پُوري ٽُنهنجو پاڪ بدن.

روز ازل جو آ سنجوڳ،
سنڌوءِ ساگر ۽ مان، سڻ.

آءٌ ”رَتي“ ۾ رهُه تون رات،
هت ئي سيوهڻ، هت ئي آ سَنُ.

رمتو جوڳي لهندڙ سِج،
گيڙو ساگر، باهه گگڻ.

جيسين سُرڪي ساهُ سَڳو،
ڌرتي دل، ويساهه وطن.

گل گل منهنجا گيت امرُ،
ڇهڪِي، ٻهڪي چاهه چمن.

بشير سيتائي

غزل

وَر وَرَ تون مون ڏانهن نِهاري مُرڪين ٿي ائين ڇو،
مون کي مَهانگو پوندو آهي، نيڻن جو سودو.
ڪير آهين، تون ڪلاڻي وينديءَ، ڪهڙو تنهنجو ڳوٺ،
منهنجو نالو "ڏُکُ پوڳيندڙ"، تنهنجو ڇا نالو.
منهنجي پيرن هينان ڏرتي ٽامي جيئن ٽتل،
مون کي راس نہ ايندو تنهنجي زلفن جو سايو.
هول هِنئين ۾ پاءِ ٽيس مان رولُ، ٻُڏي ڇڏ تون،
مِيت بہ ناهي، ماڳ بہ ڪونهي، ڪجهُ بہ نہ مون پلئو.
سانجهہ ڏُکن جي آئي جڏهين، سانت پکيڙيا پرَ،
سيني ۾ سوداءَ ۽ من ۾ مُونجهہ ڪيو واسو.
ماڻهپ کي سَڀُ تياڳ ڏئي ۽ وحشي ٿيا ماڻهو،
منهنجو شهر بہ شهر نہ آهي، جهنگلِ آ گهاٽو.
ڏاهو آهيان، پرَ ڏاهپ جا ڏنڀَ سَهان ٿو مان،
هتڙي ڏاهَپَ کهڙي ڪم ي، ڏادِو سو گابو.
سانت انڌيري راتِ، رَڳُن جو رَتُ بہ مانو ڄِتِ،
ڪيئي ڏِيل ڏڪائي ٿو، اُتِ درد پِريو دوهو.
مون تي پنهنجي مهر نہ ڪَر تون، منهن ڦيري ڇڏ تون،
ساري جڳ ۾ آءٌ تہ ناهيان ڪنهن ڪي ئي وڻندو.
ٻلپلِ جي پيڙا ۾ پڃري، جيئندو آهيان مان،
ٻرهہ "بشير" کو پوڳُ نہ آهي، چاهہ نہ آ چرچو.

غزل

ڪَڪَر، هوائون، بَرکا، ٽرَ بر ٽاڪَ لڳن سپنا،
پوپٽ جا پرَ، گُل ڦل، مُڪڙيون ماڪَ لڳن سپنا.

ماڻهوءَ جي نيڻن ۾ سپنا، ماڻهو پِي سپنا،
سوچون، لوچون، احساس ۽ ادراڪَ لڳن سپنا.

ڪُنڙن مِنڙن سُورن جو آ جن ۾ ساءُ سواد،
چاهُ چکي ٿو جن کي، ڏاڙهونءَ ڦاڪَ لڳن سپنا.

مون سان گڏ ڳوليندا رهيا رُنلِ ساپيائون،
منهنجي دِلِ! مون جَهڙائي رولاڪَ لڳن سپنا.

آيا سونهن نگر جي ٻيهر خُوشبو ساڻُ ڪٽي،
هِي بہ هوائن وانگي ٽا هيراڪ لڳن سپنا.

ڪنهنجي بدن جو واس انهن ۾ رهجي ويو آهي،
رنگ برنگي ريشم جي پوشاڪَ لڳن سپنا.

اونهيون تِن جون تاويلون، تشريحون، معنائون،
پٽ ڏٽي جي بيتن جهڙا پاڪَ لڳن سپنا.

منهنجي سُندر سپنن لاءِ ڪنهن ڏاهي راءِ ڏِني،
يار "بشير" تو وانگر ٽا بيباڪَ لڳن سپنا.

خليل عارف سومرو

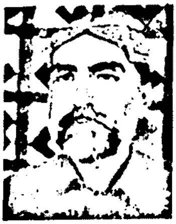

غزل

تُنهنجو مون ڏي جو ڌيان پيو ٿئي،
مُنهنجي سپنن جو جهان پيو ٿئي.
تُنهنجي محفل رات هئي رقيب سان،
مُون مٿان هو آسمان پيو ٿئي.
جنهن کپايو ذات ۽ ضمير کي،
تِنهن جو آهي مانُ شان پيو ٿئي.
سنڌ ڌرتي جو قسم کنيو اٿئي،
هاڻ مُنهنجو ڀي گمان پيو ٿئي.
دِل صفا نازڪ ۽ چوٽ زبري هُئي،
شيشي جو عارف مڪان پيو ٿئي.

غزل

سونهن تُنهنجون اسير اکڙيُون،
پيار جون راهگير اکڙيُون.
چاهتن جي گُلاب جهڙيون،
سوجهري جُون سفير اکڙيُون.
روز ڏاڍا سوال ڪَن ٿيون،
جڻ تہ مُنڪر نڪير اکڙيُون.
مُفت ۾ مَئي وندن وِرهائن،
ڪيتريون هِي امير اکڙيُون.
چو ڏِسن تو سِوا ٻين ڏي،
هي رکن ٿيون ضمير اکڙيُون.
جسم تنهنجو بدن ٿو ناري،
ساهہ ڪَن ٿيون سُڌير اکڙيُون.
دانُ ديدار جو گهرن ٿيُون،
هيءُ ”عارف“ فقير اکڙيُون.

غزل

روڪ مون کي روڪ وکري رهيو هان،
ڏِس پنن جي ڍير تان اُڏري رهيو هان.
تنهنجي نيڻن ۾ سڄي دنيا ٻُڏي وئي،
توکي ڏسندي هوش کان نکري رهيو هان.
روح گاڏيءَ مان ٽپو ڏئي پيو لهي آ،
شهر تنهنجي کان مٺي گُذري رهيو هان.
جيترو ٿا زور پُورڻ لاءِ لائن،
اوترو ئي زور سان اُڀري رهيو هان.
هن جڏهن کان بي سبب مون کي وساريو،
ائين لڳي ٿو پاڻ کان وسري رهيو هان.
شاعريءَ ۾ نانءُ ”عارف“ جو وڏي پيو،
عشق تنهن جي، جي ڪري نِکري رهيو هان.

غزل

ڊائري ميز تي رکي آهي،
شاعري ميز تي رکي آهي.
تنهنجو فوٽو فريم ۾ مَهڪي،
جڻ خوشي ميز تي رکي آهي.
پين، ڪاغذ، ڪتاب پيا آهن،
روشني ميز تي رکي آهي.
ڊاڪ کي پاسي تي ڪٿي رکندس،
عارضي ميز تي رکي آهي.
ڦُول گُلدان ۾ سجائي وئي،
تازگِي ميز تي رکي آهي.
هن ۾ ڏسجي خليل عارف ٿو،
آرسي ميز تي رکي آهي.

گلبدن جاويد

مُجاور

تنهنجي شهر مان گذرندي
بي خودي مان قدم
تنهنجي نگريءَ ۾ وٺي آيا:
پُرفضا گهٽي ۾،
تنهنجي گهر جي
سُرمئي در تي،
لڳل تختي تي:
لکيل تنهنجو نالو
الاءِ! ڇو؟
مون کي،
منهنجي قبر تي
لڳل ڪتبي تي،
اُڪريل
منهنجي وياڪل ۽ اڌوري
نالي وانگر
محسوس ٿيو
پر مون اُن کي
مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو:
ڇو جو مان ته
ڪروڙين جنمن کان
عورت هجڻ جي ناتي
جيئري دفنائي وئي هُيس
جلائي وئي هيس،
بلي چڙهائي وئي هُيس
۽ هن صدي ۾:
پيار ڪرڻ جي ڏوهه ۾
ماري وئي آهيان:
انڪري:
ايندڙ زمانن جي
تاريخ ۾:
منهنجي قبر درد جي علامت
۽ ڪتبي تي
اُڪريل
منهنجو نالو
عشق جي علامت
بڻجي رهجي ويندا!
پر توکي
جيئڻو پوندو
منهنجي روح
جي تسڪين لاءِ!
ڇو ته
توکي زنده رکڻ لاءِ
مون مرڻ قبوليو آهي!
منهنجي زندگي
تو وٽ امانت
رکيل آهي
مان ڄاڻان
ٿي ته تون 'امين' آهين
تڏهن ئي منهنجي زندگيءَ
جي پارت اٿئي!
ڏس، تنهنجي خاطر،
تنهنجي گهر وٽان
سُرمئي در وٽان
مان خالي هٿين موٽان پئي
جڏهن ته منهنجي دل
گذريل ڪيترن جُڳن کان
انهيءَ گهر اندر
گروي رکيل آهي
جيڪا جيون ڏيئي به
آزاد ڪرائي نه سگهيس
۽
هر دفعي هتان موٽندي
دل جي سرزمين تي
هڪ نئون سُور

ڦُٽندو آهي:
مون سان گڏ تنهنجو سپنن ۾
سڏڪڻ جو سُور
خوابن ۾ تنهنجي
تڙپڻ جو سُور
مون کي پيهر ماري وجهندو آهي:
۽ وري وري مرڻ
جي درد جي اذيت
مون کان وڌيڪ
ڪير ٿو ڄاڻي سگهي!
اهوئي سبب آهي جو
چاهڻ جي باوجود بہ
مان ڪن پل اُتي ترسي
تختيءَ تي لکيل
تنهنجي نالي کي
ڇُهي نہ سگهندي آهيان
ڪنڌ نمائي تنهنجي در جي چائنٺ
چُمي نہ سگهندي آهيان
ان خوف کان تہ
جيڪڏهن
تو منهنجي
ديوانگيءَ وارو
اهو روپ ڏسي
ورتو تہ
ٽرنڪولائيزر ڏيئي
سمهاريل تنهنجي دل جي تڙپ
ديوانگيءَ جو روپ ڌاري
توکي مون وٽ وٺي ايندي
۽ تون
درد ۽ عشق جي علامت بڻيل
ڪتبي واري منهنجي
قبر جو "مجاور" بڻجي ويندين!

شگفتہ شاھ

هي ماڻهو......

هر هڪ آهي دل وارو ماڻهو،
ڳورو، پورو، توڙي ڪارو ماڻهو.

اُجهي، لُٽي ۽ اٽي لئہ حيران،
ايڏو تہ هي آ ويچارو ماڻهو.

روز ڪراچيءَ ۾ ٿو ڪُسجي،
ڪيڏو آ ٿيو بي-مانو ماڻهو.

ڌرتيءَ تي قبضو آ ڌارئين جو،
سنڌي بڻيو آ ويڳاڻو ماڻهو.

ڪرسيءَ ڪاڻ وِڪامي ٿو هي،
جو ڏسجي موتيءَ داڻو ماڻهو.

رونق جنهن جي دم سان هئي،
سو مٺي پڃاڻان فسانو ماڻهو.

جت مون کي ڪنهن تنها ڇڏيو،
ملي ويو اُت ڪو پيارو ماڻهو.

• بي-مانو: بي (نہ) مان (عزت) مانو (عزت وارو)
بي-مانو (جنهن جو ڪو مان نہ هجي)

نجمه پنهور

غزل

دل ٿي چاهي اوهان جي نظر ۾ رهان،
سونهن جي، سچ جي مان اثر ۾ رهان.

مون کي ڪين گهر ڪوئي ٻيو ٿو ڪپي.
سدا تنهنجي دل جي ئي گهر ۾ رهان.

اهوئي منهنجي ڀاڳ لاءِ ڪافي آهي،
اوهان جي نظر جي سحر ۾ رهان.

مون کي منهنجون خاموشيون ڏاڍيون وڻيون،
اڪيون وڃهي گهر جي مان در ۾ رهان.

اها کهڙي سڏبي حياتي وري،
سڄو وقت پنهنجي اندر ۾ رهان.

”نجمه“ تنهنجون خوبيون ڪوڙ ڪوڙ،
انهيءَ جي ڳولا لاءِ سفر ۾ رهان.

غزل

سارا ڏوهه بخشائڻ ايندس،
يارن کي پرچائڻ ايندس.
بسنت رُت ۾ تڙپي پوندس،
پوءِ به ٿهڪ لڳائڻ ايندس.
خوشيون ڏک جو ڪجهه هوندو،
پيارن ۾ ورهائڻ ايندس.
گيت لکي مان گهوٽن تي،
جذبن کي جاڳائڻ ايندس.
ڪوبه نه هوندو واٽن تي،
واٽن کي سجائڻ ايندس.
سچ چا آهي مورڪ ماٺهو،
توکي سو سمجهائڻ ايندس.
تنهنجي ڪلهي مٿو لاڙي،
سارا لڙڪ وهائڻ اينهس.
گل گيت ڪٺي مان نڪري،
دَر دَر سڀ ورهائڻ ايندس.

غزل

ڏاڍا سدا ڪين ڪي رهندو،
ظلمُ هڪ ڏينهن نيٺ ته کُٽندو.

ڪاريءَ رات جي ڪُک مان ساجهر،
سج سُهائي بنجي اُٿندو.

جيڪو ديوار پويان آ،
هڪ ڏينهن نيٺ ته سامهون ايندو.

مون کي خوشبو مَهڪائي وئي،
خوشبو لهر کي ڪير جهليندو؟

دريا دريا منهنجون سوچون،
ڪير ڪنارو بنجي سُرندو.

تارا، چنڊ ۽ رات نماڻي،
مون سان ساٿ انهن جو هوندو.

محبوب ٻٽي

غزل

نہ ڪا هتي خوشي ملي، هلو تہ پنهنجي گهر هلون،
تمام شهر اجنبي، هلو تہ پنهنجي گهر هلون.
گداگريءَ جي روپ ۾ صدا هنيم گلي گلي،
نہ در کُليو، نہ ڪا دري، هلو تہ پنهنجي گهر هلون.
اکين ۾ لُڙڪ جون لڙيون، هِيءَ ٺاهہ ٺوڪ مُرڪ،
۽ نمائشي ۽ مجلسي، هلو تہ پنهنجي گهر هلون.
نگر نگر ۾ نفرتن جي آگ جو جشن ڏسو،
گلي گلي ۾ رهزني، هلو تہ پنهنجي گهر هلون
نہ ياءُ ۾ آهي ياٿپي، نہ دوستن ۾ دلبري،
عجب هتي هوا هلي، هلو تہ پنهنجي گهر هلون.
ٻُڌي نہ تنهنجي ڳالهہ ڪو، اکي نہ تنهنجا چشم تر،
تون بند ڪر هي شاعري، هلو تہ پنهنجي گهر هلون.
نہ گفتگو مناس سان، نہ خامشي خلوص سان،
زبان آهي ڪا ڇري، هلو تہ پنهنجي گهر هلون.
نہ ڪنهن سان ڪر ڪا گفتگو نہ ڪنهن کي حال تون ٻُڌاءِ،
مٿي تي غم جي هڙ کڻي، هلو تہ پنهنجي گهر هلون.
چمن جو زيب ڏورپچي ويو خزان جي ماڪ ۾،
گُلن جو رنگ ڪاغذي، هلو تہ پنهنجي گهر هلون.
خزان هتي بهار جي لباس ۾ چمن لُٽيو،
نہ گل رهيو نہ ڪا ڪلي، هلو تہ پنهنجي گهر هلون.

غزل

تون پُڇين ٿو تہ زندگي چاهي،
مان پڇان ٿو بندگي چاهي.
تون پڇين ٿو تہ شاعري چاهي،
مان پڇان ٿو .پيغمبري چاهي.
تون پڇين ٿو تہ فقيري چاهي،
مان پڇان ٿو تونگري چاهي.
تون پڇين ٿو تہ حياتي چاهي،
مان پڇان ٿو بس بچي چاهي.
تون پڇين ٿو تہ سادگي چاهي،
مان پڇان ٿو شهنشهي چاهي.
تون پڇين ٿو پرهہ ڦُٽي چاهي،
مان پڇان ٿو روشني چاهي.
تون پڇين ٿو تہ آگهي چاهي،
مان پڇان ٿو تہ آرسي چاهي.
تون پڇين ٿو تہ خودڪشي چاهي،
مان پڇان ٿو بزدلي چاهي.
تون پڇين ٿو مَ مئڪشي چاهي،
مان پڇان ٿو تہ بيخودي چاهي.
تون پڇين ٿو هڪ صدي چاهي،
مان پڇان ٿو تہ هڪ گهڙي چاهي.
تون پڇين ٿو تہ بُزرگي چاهي،
مان پڇان ٿو خستگي چاهي.

ابرار ابڙو

غزل

زماني کي ڇڏيوسين ۽ خُدا جي ويجهڙو ٿياسين،
محبت کي مچيوسين ۽ خُدا جي ويجهڙو ٿياسين.
نہ پٿرن لئہ پٿر ٿياسين، نہ ڪنڊن لئہ ڪنڊا ٿياسين،
گُلن سان مَنُ گڏيوسين ۽ خُدا جي ويجهڙو ٿياسين.
ٽڙياسين، ٽاڙياسين پر وري ڏگ تي اچي وياسين،
نئون رستو لڌوسين ۽ خُدا جي ويجهڙو ٿياسين.
اکين اندر عبادت جي سهيڙي جُستجُو هر دم،
پرين دل سان پڙهيوسين ۽ خُدا جي ويجهڙو ٿياسين.
مَڪان جا پنڌ پهچي ويا اچانڪ لامَڪان تائين،
عجب ڪو عشق ڪيوسين ۽ خُدا جي ويجهڙو ٿياسين.

غزل

پاڻ نہ ملنداسين، جو ملڻائي ناهيون،
واريءَ جون ديوارون ڇا جي لئہ ناهيون؟
جڻ تہ حياتي رستن جي آڪاڻي آ،
گهر کان نڪري جاڏي ڪاڏي ٿا ڪاهيون.
جاڳياسين تہ فضا ۾ شور نظر آيو،
جاڳڻ ڪانپوءِ ڪڏهين ڪونہ سُتا آهيون.
روشن آئيندي جو خواب اکين ۾ آ،
چنڊ اکين ۾ آ ۽ سج کي ٿا چاهيون.
ڪيئن سُڃاڻينداسين رب جي رمزن کي،
پاڻُ سُڃاتو ئي ناهي تہ اسان چاهيون!

ياسين چانڊيو

غزل

ڪٽي نظرون نهاري ٿي، ڪٿي منظر ڪُسجن ٿين ٿا،
پرينءَ جي سونهن جا جلوا، فضائن کي چريو ڪن ٿا.

ڍڪيل زلفن سان چهرو آ ڪيون ديدار ڪئن جانان،
پري ڪر زلف چهري تان، اسان جا نيڻ تڙپن ٿا.

ڇڏين ٿي ٽهڪ تون چوڙي نہ ٿئي احساس ڪو توکي،
تہ تنهنجا ٽهڪ هي ڪيڏو اثر ماحول تي ڪن ٿا!

ٻڌين ٿي پير ۾ پايل ڪرين ٿي مست موسم کي،
اهي آواز ڇم ڇم جا، بهارن کي نچائن ٿا!

لٿي وهنجڻ لئہ پاٽيءَ ۾، لڳي وٺي باهہ لهرن کي؟
پکي وينل جي پاٽيءَ ۾، ڏٺي پڙڪا اڏامن ٿا.

غزل "ياسين" جو آهي پئي تنهن کي ٿي جهونگاري
پيا گلڙا بہ ڪن وَهہ، واهہ ۽ پوپٽ گنگنائن ٿا.

غزل

تون نہ آهين اداس ٿي ويوهان!
سچ تہ ڏاڍو نراس ٿي ويوهان!

عشق باريو بنيءَ جي باهہ جيان،
مان پچي هاڻ راس ٿي ويوهان.
عشق جي امتحان ۾ وينس،
هن ٻڌايو تہ پاس ٿي ويوهان.

مخمور بخاري

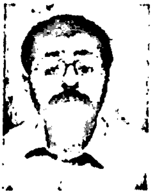

پوهه جهڙي ڇوڪري!!

او اتر جي واءُ جهڙي ڇوڪري
ڇو نہ ٿي مون تي گُهلين
او ڪڪر جي ڪڙڪاٽ جهڙي ڇوڪري
ڇو نہ ٿي مون تي وسين
مان اڃايل
مان سڪايل
تاس، تاساريل من منهنجو
ڇو نہ ٿي برف جيان مون تي ڳرين
او وڄ جهڙي ڇوڪري
ڇو نہ ٿي مون تي ڪرين
مان مسافر
تاڪ تو ڇاهيان هاٿي
پير منهنجا سپ لڦون
روح منهنجو سپ ڇيرون ڇيرون
سسئي جو ڏونگر سموزرو اورتي
مان تہ آهيان الائي ڪٿان موٽيو
ڇو نہ ٿي پرت جيان مون کي پرين
ڳچ تي ٽِڪ جهڙي ڇوڪري
او باک جهڙي اُجري
ڪا اڌ ڪڙيل جهڙي مڪڙي
ڇو نہ ٿي مون تي ٽڙين
ٽاندا ٽاندا من منهنجو
ڇو نہ ٿي پوهه جيان مون تي پوين
او رُنل ڇوڪري
ڇو نہ ٿي مون سان کلين
ڇو نہ ٿي مون ڏي اچين
او اتر جي واءُ جهڙي ڇوڪري!!!

توکي چاهي وٺون

خواب ٿي ويندا سين
مگر ان کان پهرئين
توکي چاهي وٺان
تنهنجي سونهن کي
ماٿي وٺان
توکي چاهي وٺان
حسن تنهنجي کي
پوڄي وٺان
سونهن نکري پوي
۽
پوءِ وکري وڃي
ان کان اڳي
تنهنجي ڇپڙن تي
پنهنجي نالي جي
سرگم نچندي ڏسان
۽ خود کي مهڪندي ڏسان
مڪڙي ڏسان
گل ڏسان
گل جي سڳنڌ ماٿي وٺان
توکي چاهي وٺان!
تو کي چاهي وٺان!!!

ثمينه ميمڻ

آزاد نظم

چانڊوڪي رات ۽ اولڙو
ٻہ دليون ريتن ۽ رسمن
نفرتن ۽ ڪدورتن کان بي نياز
پنهنجي پريم ڪهاڻيءَ کي
ابتدا کان انتها تائين
پهچائڻ جا وچن پيون ڪن
پر افسوس...... صد افسوس
جو ڪين اها سُڌ ئي ڪانهي
تہ ڪي اهي وچن ۽ واعدا
سندن ئي راهہ ۾
اينڊڙ رڪاوٽن جي هڪ ڪڙي آهن.

غزل

جو نہ چاهيم لکڻ سو ٻہ لکجي ويو،
جي لکائڻ چاهيم نہ لکجي سگهيو.
هو ٻہ ڏور ٿي ٿيو منهنجي پر ۾ هوندي،
نہ وسارڻ چاهيم تہ ٻہ وسري ويو.
ڪا ياد آئي لڙڪ نہ رُڪجي سگهيو،
ڪنهن کي ياد ڪيم نہ ياد اچي سگهيو.
هُو ٻہ پنهنجو هئو آئون سمجهي وينس،
ڪرڻ پنهنجو چاهيم، ٿي نہ پنهنجو سگهيو.
هُو ٻہ روئي وينو ياد شايد ڪري،
رات جي اُماس ۾ اونداهيءَ رات ۾.

خوشبوءَ جو احساس

اي بهارن جي دلفريب هوا
نيٽن، حواسن ۾ محسوس
ڪرڻ کان سواءِ
پکڙيل پنا ۽ ٽُٽل خواب
موسم خزان جي
پيرن هيٺان چٿيل پَنَ
ڪيترائي يادن جا پَلَ
۽ سُڪل گُل سانڍيم
ائين جڻ
ڪي تو، ها ڏنا
چانڊوڪيءَ ۾ خوبصورت گُل
ٽڙيا، مُرڪيا ۽ مُرجهائجي ويا.

رسم جو صليب

هُوءَ اڄ پاڻ
هِن سماج جو
هُئي حصو بڻي
جيڪا ڪڏهن
عورت جي ڏاڍ خلاف
هُئي آواز بڻي
”تون اِها رسم نہ ٿي ڪري سگهين!“
ڪٿان آواز هو آيو
”تون زال نہ پر رَن زال آهين!“
مِنائيءَ ڏانهن وڌيل هٿ
هُن جو هو رُڪجي ويو
اَزخود هو رَئي ۾ لِڪجي ويو!

رڪيل موورائي

غزل

ريت جي سمنڊ ۾ ٻڏي شايد!
سمنڊ جي رڻ منجهان بچي شايد!
اُس جو احساس آ ڪٿي آيو،
چانوَ جي جهول ۾ وِهي شايد!
ٽُر تان اڪيوٽ ويو ڪري ڳڏري،
ڪَکَرُ درياءَ تي وسي شايد!
ٻوڏ لوڙهي وئي ڪتاب سڀئي،
ٻارڙو پاڻ ڪي پڙهي شايد!
گهور اوندهه ۾ ٽمڪي ٽانداڻو،
ڪنهن مسافر کي گسُ ڏسي شايد!
رات ساري اکين ۾ ڪاٽي ٽئين،
صُبح ساڻ ڪرئي ٿو اچي شايد!

غزل

مون گذاري ائين زندگي شهر ۾،
ڳوٺ جڻ آ ڪئي خودڪشي شهر ۾.
چوڏسا آهه اونده پکڙجي وئي،
رات اغوا ڪئي روشني شهر ۾.
جنهن مسافر کي پنهنجو اجهو آڇيو!
ٿو لڳي گهر ڏٺي اجنبي شهر ۾.
ڪير ڄاڻي ڪئي ٿي حياتي ڪٿي؟
زهر ڳاڏڙ هوا آ ڳهُلي شهر ۾.
سي ڳهڻيون اڄ سجاڻن نٿيون چو مون کي!
جن ڳهڻن سان عمر مون ڪٽي شهر ۾.

مختيار گهمرو

وائي

چاهت چنڊ

ساجن ساريم سونهن کي، واڻن تي ويهي،
چاهت چنڊ آڪاش تي.

چانڊوڪي چوڏهينءَ جي، توريءَ آ ڪيهي،
چاهت چنڊ آڪاش تي.

پياسي دلڙيءَ جي پورن ۾ پيهي،
چاهت چنڊ آڪاش تي.

نيڻ نه ايندين او پرين! پکي، مون پيهي.
چاهت چنڊ آڪاش تي.

در وڃن دور هليا، ڏي ڏين ڏيهي،
چاهت چنڊ آڪاش تي.

مان نه اڙهه هيس عشق ۾، نينهن کيو نيهي،
چاهت چنڊ آڪاش تي.

ڏينهن تتي جا ڏنڀ نه ڏي پر ۾ تون ويهي،
چاهت چنڊ آڪاش تي.

اچي مل "مختيار" سان، زمرن دل ريهي.
چاهت چنڊ آڪاش تي.....!
چاهت چند آڪاش تي.....!

سيف الحق 'سيف'

غزل

جيءَ جرڪايو اڄي هُن، مسڪرائي ٿورڙو،
من کي مهڪايو اڄي هُن، مسڪرائي ٿورڙو.
هن جي مُک جهڙو لڳو هو، صبح سهڻو ڪيترو،
مون کي جاڳايو اڄي هُنَ، مسڪرائي ٿورڙو.
ڏِس تہ ڇلهي منهنجي هٿ ۾، ڇا پلا آندو اثر؟
ڪيئن نہ تڙپايو اڄي هُن، مسڪرائي ٿورڙو.
مان هوائن ۾ اُڏيس پئي، پنهنجي ٻانهن جو جهٽڻ،
هار پارايو اڄي هُنَ، مسڪرائي ٿورڙو.
مون شرارت مان جو پلٽي، هُنَ کي ڇُهندي هلڪڙي،
ڪيئن نہ ڊوڙايو اڄي هُنَ، مسڪرائي ٿورڙو.
'سيف' ويجها وقت آندا، هڪبئي کان ٿئي جُدا،
ڪالهہ تڙپايو اڄي هُن، مسڪرائي ٿورڙو.

غزل

ڪنهن کي پنهنجو ڇئون هتي هاڻي!؟
يار پنهنجا رهيا ڪٿي هاڻي!؟
ڇو نہ هُن روڪيو جڏهن آيم،
ويٺي پلجان پئي سگهي هاڻي!؟
وقت جيڪي ڪسي ويو آهي،
ڪير سپنا اُهي ڏسي هاڻي!؟
موقعا جي مِليس وڃايا هُنَ،
زندگي کي پيو ڇڪي هاڻي!
عشق جي آڳ ۾ گهِريو ٻُل ڏئي،
شعر ٿو درد جا لکي هاڻي!؟
وقت جي وهڪري ۾ آيو آ،
'سيف' پهچي وڃي جتي هاڻي!!!

◙

بخشل باغي

وائي

درد جي آتڻ مٿان،
عشق ٿو مون کي ڪَتي.

ساهُ جو آ سُٽَ سَنهڙو،
روز سُڏڪن سان اُٽان.
عشق ٿو مون کي ڪَتي.

جيءَ جو آ جهُور چَرخو،
روز ٿو جهُرندي چُران.
عشق ٿو مون کي ڪَتي.

مان رهيس "سَرَمد" جيان ئي،
هو "اِپي چَند" وانگيان.
عشق ٿو مون کي ڪَتي.

خواب جا ڏاڳا ٽُٽل سَڀ،
روز نيڻن سان ڳنڍيان.
عشق ٿو مون کي ڪَتي.

◙

آمر کهاوڙ

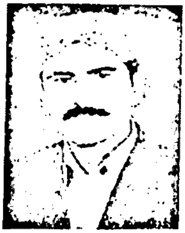

غزل

توسان مُرڪي ملان، ڇو؟ سنڌ ۾ ڇا لڳان!
ساڻ توسان هلان، ڇو؟ سنڌ ۾ ڇا لڳان!

تون ڏئين ڪوٽ، مان پي ڏيان موٽ، ڇو؟
ها ۾ ها مان ڪيان، ڇو؟ سنڌ ۾ ڇا لڳان!

رات اوندهہ ٿئي، تنهنجي اڱر مٿان،
چنڊ ٿي مان ڪِڙان، ڇو؟ سنڌ ۾ ڇا لڳان!

شهر سارو پلي زهر ڏي، پي وڃان،
تنهنجو امرت پيان، ڇو؟ سنڌ ۾ ڇا لڳان!

مان ٽيان جي ڪڪر پيار جو، پر سنڌ ۾،
من جي ٿر تي وسان، ڇو؟ سنڌ ۾ ڇا لڳان!

ڳالهہ سان ڳالهہ کي ڳنڍِ ڏِين ٿو، اڃان،
آءٌ تنهنجي ميڃان، ڇو؟ سنڌ ۾ ڇا لڳان!

ڪر پيو شاعري، ماهري پل ”امر“!
سا وري مان پڙهان، ڇو؟ سنڌ ۾ ڇا لڳان!

غزل

شاعر! تنهنجو [illegible]
تخليقن جو موت [illegible]

منهنجو ذهن بہ [illegible]
جنهن ۾ ڪُوتائن جو ڍڳ
ڏرتي پيهر ساري پئي.
آيل! هوشو، هيمون ڇڻ.

سهڻو ٿي، پر ٿوهہ نہ ٿي،
تنهنڪان مونکي مُور نہ وڻ.

گُل سان پنؤرو ڇُهنيل اِنءَ!
سُهڻي گج تي جِئن ٻَٽڻ.

جن بہ اُجاڙيو آنڊِ آ،
تنجو وقتي پيرو ڳڻ!

ڪهڙا گُل، ڪهڙي خوشبُو!
سال سمورو هُئي پن ڇڻ.

پوءِ ٻي پنڌ پيو نبري،
توڙي وِڪ وِڪ تي هَڻُ ڪڻُ.

تنهنجا نيڻ ٻرن ڏيئا،
ياد اچي پيو ڏياريءَ ڏڻُ.

وقت وڃائي جاڳيو آن،
هاڻي وينو تارا ڳڻ!

ڇا تہ ’امر‘ جا گيت مٺا!
اکر اکر آ ڏاڙهون ڪڻ!

مفتون ڪورائي

گيت

سارنگ ڪوليا وار،
بادل پرجي آيا اکين ۾
ڳوڙها ڳاڙها، رنگ رنگيلا،
سُرخ، سُنهري، نيلا، پيلا،
ڪڪر منجهه ڪپار.
بادل پرجي آيا اکين ۾
پوريون، ڪاريون، سنهڙيون ڳڪريون
چنڊ، ستارن سان ڪن چڪريُون،
ڪنوڻين ڪيچ هزار.
بادل پرجي آيا اکين ۾
رمِ جهم، رمِ جهم، بُوندون ٽڙيون،
”مفتون“ ڪييون اچ سينڱون سڙيون،
سونهن ڪيا سينگار.
بادل پرجي آيا اکين ۾

گيت

ساوڻ ڪر سهڪارَ،
ساجن ڪي پل مون وٽ ترسي.
رنگ رنگيلا ويس مٽائي،
اهڙا ڪر سينگار
ساجن ڪي پل مون وٽ ترسي
رمِ جهم، رمِ جهم بوندون برسو،
ڪنوڻيون ڪوليو وار
ساجن ڪي پل مون وٽ ترسي
مان ڀي اکڙين ڪي برسايان،
تون ڀي ڪر وسڪارَ.
ساجن ڪي پل مون وٽ ترسي
ڪارا ڪارا پيارا بادل،
وهه وا اِيءَ وانگارَ.
ساجن ڪي پل مون وٽ ترسي.
سرتيون اهڙو سارنگ ڳايو،
”مفتون“ منو مننارَ.
ساجن ڪي پل مون وٽ ترسي.

سميع سجاد ميراڻي

غزل

منهنجي هوءَ تصوير سانديِ ٿي رکي،
منهنجي جڻ تقدير سانديِ ٿي رکي.
مون پڻ منهنجي پڙهي ٿي شاعري،
منهنجي هر تحرير سانديِ ٿي رکي.
مُرڪ سان ماحول ٿي سرهو ڪري،
مُشڪ ۽ عَنبير سانديِ ٿي رکي.
جنهن پهر ٿي پيار لئه راضي ٿئي،
جڻ ڪندون ۽ ڪيرَ سانديِ ٿي رکي.
مون ڇڏائڻ لئه ڳهٽيون منٿون ڪيون،
زلف ۾ ٻي پيرَ سانديِ ٿي رکي.
وارَ ڪو خالي نه آهي وارَ ڪان،
اکڙين ۾ هوءَ تير سانديِ ٿي رکي.
تاج الفت جو ڏجي هن کي ”سميع“
جا وڏا مهمير سانديِ ٿي رکي.

غزل

سج لٿي جو منظر آهي،
پڄري پيو جڻ اندرُ آهي.
سڀ ڪنهن ساڻ خدا آ پنهنجو،
منهنجو خالي مندرُ آهي.
پاڻيءَ ۾ تو پٿر اڇليو،
چرڪي پيو ڏس ساگر آهي.
منهنجو اندر چا تون پڙهندين،
درد سمورو دفتر آهي.
شيشي جهڙو پيار اسان جو،
ماڻهو ماڻهو پٿر آهي.
پکي بہ پنهنجي ماڳ اُڏاڻا،
هڪ ”سميع“ ئي ٻي گهر آهي.

◙

اختر پيا

غزل

جڻ بهارن سان نہ ڪو رشتو رهيو،
پر خِزائن سان رڳو رشتو رهيو.

هڪ حياتي سا بہ حد جي ٿوڙ ٿي،
هاءِ منهنجو هڪ ڏجهو رشتو رهيو.

ساٿ ساٿي سڏ گهران ڪنهن ڪي گهران،
هڪ اڪيلائي اجهو رشتو رهيو.

چاهہ جي هي لوڙ لوڙي لوهہ ٿي،
لوهہ سان ٿي لوهہ جو رشتو رهيو.

سال ڪيئي هوءِ مون سان ٿي ملي،
ڪيڏو هن سان ڪو ڳجهو رشتو رهيو.

پاڪرن ۾ پرم ڪيئي ياد جا،
ڪيئن صنم توسان منو رشتو رهيو.

ڪوڙ آيو مات ٿي مَحبت وئي،
ڪو زمانو ڪو سچو رشتو رهيو.

هاڻ نفرت جي تہ نوبت ناز سان،
ٿي پڪاري هو ڪچو رشتو رهيو.

پاڻ وچ ۾ ڪين ڪِي دولت ڪمي،
بي بها محبت سندو رشتو رهيو.

ڪي اکر ڪي ياد ڪر تون اي "پيا"،
ڪنهن پٿر سان ڪو پڪو رشتو رهيو.

غزل

هوا جي رُخ تي هَلي شهر ٿو،
اسان جي ڏُک تي کِلي شهر ٿو.

تڪي ڏٺو هُن پرين پلا جي
نِگاهَ هِڪَ تي جَلي شهر ٿو.

خفا جفا جي سندم خطا تي،
گِلا ڪندي ٿي چُلي شهر ٿو.

هِتي حياتيءَ روج راڙو،
هُتي خوشيءَ مان ٽلي شهر ٿو.

دُعا عبادت سوا سجو ٿي،
صُبح سويري کُلي شهر ٿو.

وجي نہ ٿي بازار اڪيلي،
حسن پويان نت لڳي شهر ٿو.

ڪٿي زمانو اسان اُتي ٿي،
هٿي لباڙون اُلي شهر ٿو.

سلامُ اختر ڪندي الائي،
نہ ڪي تہ ڪنهن سان ملي شهر ٿو.

احمد گل جوڻيجو

غزل

پھريون پھريون پيار اکين جو،
سونهن پريو سنسار اکين جو.

دل سان دل جو ناتو وهوا!
اڳ ۾ ٿيو اقرار اکين جو.

محبت وارو مور نہ ٽٽندو،
سڪ جو هي سهڪار اکين جو.

نيڻن دل سان جيڪو جوڙيو،
واهه وڻيو وهنوار اکين جو.

ريءَ ڪجل ۽ سُرمي سهڻيون،
ڪر نہ گهٽو سينگار اکين جو.

پھريون .... جو ديدن وارو،
وسريو ناهي وار اکين جو.

”احمد“ توکي گل ٿو ارپي،
الفت جو اظهار اکين جو.

سچل سائين

سنڌڙي جو سينگار سچل،
عشق، وفا ۽ پيار سچل.

سچل سچ جي واٽ ٻڌائي،
هر هڪ شعر ۾ وحدت وائي،
الفت جو اظهار سچل.

سچل جي درگاهه درازا،
سچل آهي شاهه درازا،
ساٿ جو آ سالار سچل.

سچل جو آ عشق الاهي.....
ناهي ٻڌ تون شملو شاهي،
عشق سندو اسرار سچل.

سچل سنڌ ۽ سنڌ سچل آ،
جهانگيئڙن جي جند سچل آ،
قوم جو آ ڪردار سچل.

”احمد گل“ جي آس اهائي،
سنڌ سدائين سرهي سائي،
دعاگو آ دلدار سچل.

ياسر قاضي

غزل

دل جي ڌرتيءَ کي دلڪشيُون ارپن،
خوشبُوئن کي خراج پنهنجو آ.
سونهن، خوشبُو، شگفتگي، سپنا،
شاعريءَ جو مزاج پنهنجو آ.
هُن جي نيڻن جي مئہ، وِرهہ- ويلا،
عشق جو امتزاج پنهنجو آ.
آهہ هر مرض جي الڳ تشخيص،
هر زخم جو علاج پنهنجو آ.
جيترو فهم، اوڏي گنجائش،
هر ٻڻ جو بہ ڪاج پنهنجو آ.
دل جي ڌرتيءَ تي ٻاجهہ جي ٻجَ سان،
اُلفتُن جو اناج پنهنجو آ.
سڙهہَ جي سٽ نہ ٿو سهي هاڻي،
جُهونڙو هي جهاج پنهنجو آ.
ٻئي کان ڪهڙيُون شڪايتُون پيارا!
سوچ پنهنجي، سماج پنهنجو آ.
پنهنجو ”شمشير[1]“، ”گل[2]“، ”نصير[3]“، ”حسن[4]“،
پنهنجو ”ارشد[5]“ آ، ”تاج[6]“ پنهنجو آ.
هي ”ڪشنچند[7]“ هي ”مسافر[8]“ ۽،
”سام جنہ[9]“، ”ليکراج[10]“ پنهنجو آ.
هي ”نبي بخش خان[11]“، ”الانا[12]“،
پنهنجو ”محبت[13]“، ”سراج[14]“ پنهنجو آ.
هُن ڏي ”ياسر“ تڪيو نہ رات سڄي،
بزم ۾ احتجاج پنهنجو آ.

---

(1) شمشيرالحيدري (2) مقصُود گل (3) نصير مرزا (4) حسن درس (5) عبدالحڪيم ”ارشد“ (6) تاج جويو (7) ڪشنچند ”بيوس“ (8) محمد صديق ”مسافر“ (9) ا. ح سام جنہ سنگهاڻي (10) ليکراج ڪشنچند عزيز (11) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (12) ڊاڪٽر غلام علي الانا (13) ڊاڪٽر محبت برڙو (14) سراج الحق ميمڻ

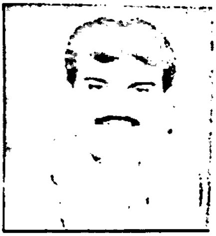

غزل

تُنهنجو مشتاق ٿو سڏايان مان،
پاڻ کي پاڻ ٿو ٻُڏايان مان.
تُنهنجي جلوَن کي شعر ۾ اوتي،
پنهنجي توقِير ٿو وڌايان مان.
ساهہ لئہ ڪيترِي ضُروري آن،
توکي ڪهڙيءَ طرح ٻُڌايان مان!
مُونکي سالن کان پوءِ پڙهِين کولي،
ڊائرِيءَ جو ورق تہ ناهيان مان.
تُنهنجي قُربت جي مست محفل ۾،
هوش جا ڏِيپَ ٿو اُجهايان مان.
هِجر جو هر اَگر حرارت ۾،
دل کي ڏُوٽِيءَ ۾ ٿو تپايان مان.
تات ۾ تندُ کي تپائِيندَي،
پيارَ جا پُورَ ٿو پچايان مان.
رات ۾ چندَ کي بہ جاڳائي،
پنهنجي تحرِير ٿو ٻُڌايان مان.
لوڪ کان پنهنجي ڏِيدَ چورائي،
تُنهنجي تصوير ٿو لڪايان مان.
ڪوئِي اٽڪيو آ هانءَ ۾ لمحو،
تنهن کان دامن پيو ڇڏايان مان.
چاهتُن ۾ ظرف ضرُوري آ،
پاڻ کي چو نہ آزمايان مان!
ڪارآمد يا ٻي هُنر ”ياسر“،
مُونکي ناهي خبر تہ چاهيان مان!

فراخ جانوري

غزل

تو جو ڇهري تي سجائي مُرڪ آ،
ٿي وئي ساري خدائي مُرڪ آ.

رنگ خوشبو روشني هر قول ڪان،
سونهن ۾ تنهنجي سوائي مُرڪ آ.

چوڏهين جو چنڊ اُڀ تي آ ڪڙيو،
مون کي تنهنجي ياد آئي مُرڪ آ.

هر قدم تي درد هن توڙي مليا،
پوءِ به جڳ ۾ مون ورهائي مُرڪ آ.

ٻن دلين جي پيار جي ڪومل حُسين،
لوڪ جي رسمن جلائي مُرڪ آ.

ياد ناهي هن ڏکن جي دوُر ۾،
ڪيئن ۽ ڪٿ مون وڃائي مُرڪ آ.

تنهنجي صورت کي ڏسي عرصي ڪان پوءِ،
دل کي پل لئه راس آئي مُرڪ آ.

هوءِ ڏسين ٿو ٻار جي مک تي فراخ،
ها حقيقي بس اِهائي مُرڪ آ!

غزل

ڪو ڏينهن ڏنڌلو آ، ڪا رات دلربا آ،
ڪاڪا خوشي به غم آ، ڪو درد پي دوا آ.

دنيا جو رنگ ڪوئي، بي رنگ آهه ڪيڏو،
بي رنگ چيز ڪائي، ڄڻ، اِنڌلٽ نما آ.

ڪا مرڪ ماتمي آ، ڪو لڙڪ آ خوشيءَ جو،
ڪا آس آ جياپو، ڪا آرزو سزا آ.

جيسين گهري ٿي هيءَ دل گڏ ٿئي نه تيسين رهندا،
بيقدر آهه جاني، جيون به بي وفا آ.

ڪو سونهن جو ڪنل آ، ڪو عاشقي جو ماريل،
ڪٿ عشق ويل ۾ آ، ڪٿ سونهن کي سزا آ.

هر ڪنهنجو پنهنجو پنهنجو انداز آ جيئڻ جو،
تونگر آ ڪو گدا پي، ڪو شاهه پي گدا آ.

ڪا موڪلاڻي گڏجڻ، ڪا آجيان جدائي،
ڪنهن جي جفا وفا آ، ڪنهن جيِ وفا جفا آ.

آسون نراس آهن، بي رنگ هر خوشي آ،
ساجن سواءِ جيون، ڄڻ درد جي ڪٿا آ.

ڏاريو به پنهنجو آ ڪو، پنهنجو به آ ڪو ڏاريو،
دشمن به ڪو سچو آ، ڪا دوستي دغا آ.

ڪا اُسَ ڇانوَ آ ڄڻ، ڪا ڇانوَ ڏرتتي آ،
ڪنهن سور ۾ سُرور آ، ڪو سک به ڄڻ سزا آ.

تولئه فراخ منهنجي، رڳ رڳ رڙي رهي آ،
دوري ڇڏي هلي آ، دل جي اها صدا آ.

پريم پتافي

غزل

کھڙو منصف، کھڙو عادل!
جيڪو پنھنجو وير ٿو سوچي.

ڌرتيءَ جو سڏ، سامھون پوءِ،
ڦاھيون، مقتل ڪير ٿو سوچي.

پاڳل ناھي، سمجھي ويندو،
سِنڌي آھي، دير - ٿو سوچي.

ھرڪو پنھنجي ھوڏ تي قائم،
دِين ڌرم جو ڪير ٿو سوچي.

ڪوڙو پير، وڏيرو، پوپو،
جنھن پل سوچي، مير ٿو سوچي.

پنھنجي انا کي چيھو رسندو،
ان ڏي ڪجھنڊڙ پير ٿو سوچي.

سازڪاظمي

غزل

سنڌ پنھنجي تہ زندگي آ سڄي،
سنڌي ٻولي سٺي مٺي آ سڄي.

سنڌ جيئي ھزار سال جيئي،
ڌُر ڌرتيءَ سان دل لڳي آ سڄي.

جنھن جون وسنديون بھار جا نقشا،
جنھن جي صورت بہ سانوڻي آ سڄي.

جنھن جي چھري تي چنڊ ڪئين چمڪن،
جنھن جي چولي بہ چاندني آ سڄي.

جنھن جي پاڻيءَ تي پيڙڇ چانديءَ جا،
جنھن جي مٽي بہ سون جي آ سڄي.

جنھن جي دل ۾ پتائي جي نگري،
جنھن جي من ۾ قلندري آ سڄي.

پيار جا داستان سانديي ٿي،
عشق مُحبت ۾ عاشقي آ سڄي.

جنھن جي ڪينجھر جي سونھن جا چئجي،
جنھن جي مڪلي بہ دلڪشي آ سڄي.

جنھن جي جرڏن کي رُڪ جا پاڻي،
جنھن جي عورت بھادري آ سڄي.

جنھن جي گُل-پَن تي گيت ”ساز“ رچن،
زيب زينت تي شاعري آ سڄي.

پٿر ۾ ڪاٺ تي اُڪر ڪرڻ. مختلف ڌاتن ۽ مٽيءَ جون مورتيون ۽ بوتا يا مجسما ٺاهڻ ۽ انهن تي نفيس چٽ ۽ گل ڪڍڻ. ٺڪر جي ٿانون تي سهڻا ڌاڳا ۽ خال چٽڻ ڪينواس يا ڪاغذ تي نهايت خوبصورت مصوري ڪرڻ جو هُنر 'انسان صدين کان سکيو آهي ۽ اُن ڏس ۾ پنهنجو پاڻ ملهايو آهي. اوائلي تحرير جو بنياد به چٽر ڪاري سان آهي. سنڌ جي قديم آثارن جهڙوڪ موهن جو دڙو. ڪاهوءَ جو دڙو ۽ آمري جو دڙو جي کوٽائي مان مورتيون ۽ چٽن گلن وارا تمام گهڻا شاهڪار نڪتا آهن. موهن جي دڙي مان پروهت جو ۽ ٻين دڙن مان گوتم ٻڌ جا ٺڪر ۽ ڌاتو جا مجسما نهايت وڏي تعداد ۾ هٿ آيا آهن. جن مان سنڌي هنرمندن جي ڪاريگريءَ جا جوهر جرڪن ٿا. مڪلي. چنوڙي. چوکنڊي ۽ سکر ۽ ٻکر جي قبرستانن ۽ ڳاڙهي ۽ حيدرآباد ۾ ڪلهوڙن جي قبرستان ۾ پٿر تي اُڪر جي عاليشان ڪم دنيا جي ڪاريگرن ۽ هنرمندن کي مات ڏيئي ڇڏي آهي. اهڙيءَ ريت شڪارپور. حيدرآباد ۽ نصرپور ۾ پر اٽين جاين ۽ ماڙين تي زيبائتو ۽ شاندار اُڪر جو ڪم به صير ان ڪندڙ آهي. هن وقت اهو ڪم ۽ ان جا ڪاريگر ناپيد ۽ ناياب ٿي ويا آهن ۽ سنڌ جي عظيم الشان هنرمنديءَ جا قصا ڪتابن جي زيب ۽ زينت وجي رهيا آهن.

_ الهرکيو ٻُٽ

ڪتاب "هٿ جا هُنر" تان کنيل ٽڪرو

هوُ جي ٿيا هَرِ ڪيسَ، تنِ لڳِي ڪينَ لِباسَ سين،
وَتنِ وِلَهي ويسَ، لاهوُتِي لَطِيفُ چئي.

(شاهه لطيف)

چترڪار: سلطان چانڊيو

عبدالحفيظ قريشي

بهادر ٽالپر

شگفتہ شاهہ

نــازو
بکيلــو

حفيظ خان/پرويز

سليم سهتو

ورق بہ
ساهہ کٹن
ٽا

سدرة المنتهيٰ جيلاني

کهاٹيون

مترجم ٻن ٻولين جي وچ ۾ ثقافتي رابطي ۽ ٻن سماجن جي وچ ۾ جذباتي ايڪتا قائم ڪرڻ جو ڪم ڪري ٿو. ترجمي بين الاقوامي طور ادب جي ترقيءَ ۾ سدائين پنهنجو ڪردار نڀايو آهي ۽ انيڪ ٻولين ۽ ٻولين جي سماجيات کي نئون جنم ڏنو آهي. اعليٰ ترجمو تخليقي تحرير جي سطح تائين پهچي ويندو آهي ۽ اصلوڪي تحرير جي عظمت کان پوءِ ٻيو نمبر ترجمي جو ئي هوندو آهي، ڇو جو ترجمو به اهو ئي ڪم ڪندو آهي جيڪو تخليقي ادب ڪري ٿو. ترجمي جو ميدان تمام وسيع آهي. علم جون شاخون ۽ تخليقي ادب جو سڀ صنفون سنڌس ئي حصي ۾ اچن ٿيون، تنهنڪري مترجم کي ڪيترن ئي قسمن جي چئلينجز کي منهن ڏيڻو پوندو آهي، جنهن جي ڄاڻ عام ماڻهوءَ کي نه آهي. جيئن ته لفظ پنهنجي ٻوليءَ جي ڪلچرل يادگيريءَ کي استعمال ڪري ٿو، اِن ڪري ادب جو ترجمو، ڪلچر جي ترجمي جي برابر هوندو آهي، جيڪو يقينن آسان نه آهي.

ترجمو ڪندڙ ساهتڪار پنهنجي تجربي مان چون ٿا ته ترجمي ڪرڻ جو عمل، ٻيهر تخليق ڪرڻ جي برابر آهي، تنهنڪري مترجم کي ٻي ٻوليءَ جي فطرت، مزاج ۽ ان جي ادبي سڀاءَ جي واقفيت هئڻ گهرجي.

_ ولي رام وليپ

ڪتاب "پرڏيهي ڪهاڻيون" مان ڪنيل ٽڪرو

ص 7 سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو

عبدالحفيظ قريشي

جُهڙ پَسيُو جهڄِن!!

ٻپهريءَ کان سڄي پاڙي جا ٻار مِڙي وڏي آڳند ۾ "ڦر ڦر سوٽنو، ڊٻلي ٽي چڱڪي" راند کان شروع ٿيا هئا. گهر ٻاهران بيٺل وڏي ڄار ۾ مِينهُڻ اسَرُ کان ٺي ٻولي رهي هئي... اوچتو ساوڻيءَ واري ڪڪرن جي ڪري ڄڻ شام ٿي وئي، جُهڙ ڏسي ٻارن وري نئون ٽيهڪو شروع ڪيو.

پٽ تي نوڙي!
مينهن آيو ٻوڙي!

❁ ❁ ❁

پٽ تي جهرڪي!
مينهن آيو ترڪي!

❁ ❁ ❁

پٽ تي واڍو!
مينهن آيو ڏاڍو!

❁ ❁ ❁

پٽ تي نار!
مينهن آيو اپار!

اوچتو واهوندو وريو ۽ پوءِ زورائتي هوا هلڻ لڳي...

"ائي مايون واچوڙو لڳو آهي! سامان ته ڪٺي اندر ڪيو."

ڪپڙا نوڙيءَ تان لاهيندي مائي ملوڪان لانڍيءَ ۾ ڪٺن تي اهليل ڊيئرن کي سڏ ڪيو.

ڪڪڙ ڪُڙ ڪُڙ ڪري پنهنجي چوزن کي سڏي رهي هئي، چوزا هئا جو ڪنيڙاٽيون ڦڙڪائيندا، تيز هوا ۾ سڄي اڱڻ ۾ ڊوڙي رهيا هئا...

'ائي امان پوپري! ڪڏڙين جا در ته کول، ته ڪُڪڙ پوريون!! ' هن نندي ڏيءَ کي پاٻوهه مان ٻاڪاريو.

ڪُڙ ڪُڙ ڪري ڪڪڙ ڪڏڙين ۾ پورڻ کان پوءِ، گُندين ۽ ٻلين جا مُنهن ٻنجن سان بند ڪري مٽان خرزينون ڪٺي ڍِڪيائين ته سنهي سنهي ڪڻ ڪڻ وسڻ لڳي. هڪ هوا جو زور مٿان وري مينهن جي ڪَڻ ڪَڻ ....! اڱڻ تي بيٺل گيدوڙي ۽ ليار جا وڻ ته هوا جي زور تي اوٽي پٽ سان پئي لڳا.

واءُ ٿورو تکو ٿيو...

سَرهن جا ۽ نمن جا وڻ ڄڻ هاڻ ڪي هاڻ ٽٽا!...

وڄ جي ڪڙڪاٽ سان مال ۾ ڀڙڪ پئجي ويو... ڪُتڍي ٽاهه ڪائي ڪلِو پٽائي ڦر سوڊو وٽاڻ مان ڀڄي ڪري اچي اڱڻ ۾ بيٺي...

هُومان! هُومان! هُمان! هُمان! هل پٽاري ڪندي... ميهر وڃي الوڙيءَ کي ڄني ۾ آٽي ڪلي سان ٻڌو. چوڪرن سڄو مال هڪ هڪ ڪري آٽي ڄني هيٺ ٻڌائون...

سڙهه ۽ چوهي وسڪارو وسي اوڪاڻو ۽ وري وري ٿي وسيو...

مينهن هجي جو اڄ وٺو نه ته وٺو ئي ڪونه...

ٻه پهر، چار پهر، ڇهه پهر، ڏينهن رات وسندي مينهن چوٿين ڏينهن مس وڃي بس ڪئي...

سڄ ڪني ڪڍي ڌرتي جي مک ڏانهن نهاريو ته هيڪر وري ٻڪرياس کان ڪاري ڪڪر پڙڪو ڪائي سڄي اپ کي ڍِڪي ڇڏيائين، ڄڻ سُرمئي شام ٿي ويئي هجي...

اڏون ۽ آواندا سڀ ٽٽي پيا، ريج ڪُريج هڪ ٿي پيو هو، ڪچا پيچرا ڄڻ ته هئا ئي ڪونه...

جيڏانهن ٿي نظر وئي... چوطرف پاڻيءَ جي ڇر لڳي پئي هئي...

مرچ، ٽماٽا، بصر سارو وکر وارو فصل سڙي ويو، ساريون نسريون پئي، ڦٽين جو اجا مس ڦهريون چوندو ٿيو هو جو پاڻي سڄو ملڪ ئي پائي ويو... ملوڪان ڪريل ٻاهريون وڏو ڊَر لتاڙي اچي ٻاڦي ٻچيل ٻاهرين ٻنڄري تي چڙهي جو نهاري... "الا! امان، گونگڙي ڄڻ ٻالوٽ ڪئي."

پرسان بيٺل ننڍي ۽ وڏي پٽ ميهر ۽ مور چيس: ”نه ڪي، ريڻ ۽ پُراڻ پلٽيو آهي...“

”جڻ سمنڊ جي وير وري وئي آهي،“ سندن ناني مائي مرادان لٺ جي ٽيڪ تي پويان ايندي هوريان وراڻيو...

آسمان سڄو ڪاري ڪارونڀار سان پريو پيو هو...

اڳ لاڙ سڄو هو ڪلر ۽ مڇر، پوءِ آيل ڏهن سالن جي سوڪهڙي جر کي ڪٽي وڃي هيٺ ڪري ڇڏيو، انڪري زمين مٺي ٿي ته ٻاڙي به پوک کان وانجهيل نه رهي...

ڪيلي، ڪماند ۽ سورج مکي ته ملڪ کي ڍائي ڇڏيو هو... 15 آڪٽوبر کان 15 مارچ تائين ڪمند جي پيڙهه واري مُند ۾، ڪمند سان ڀريل ٽرڪ، ٽرالا، اُٺ گاڏيون ... سارا رستا ڀريا پيا هوندا هئا. شگرملن کان ڪيترا ميل پري تائين گاڏين جون قطارون ميلا لايو بيٺيون هيون... ڪنو ۽ ڪيلي وارا ڇوڪرا، هوڪا ڏيندا وتن، چٽا کُهَر، ٻيهه، لوڙهه ڪاچڻ کان گهٽا... ٻر ۾ بازار لڳي پئي هوندي هئي... غريب غُربي جو پيو گذران ٿيندو هو.

سڄي ٿر، ماڇر ۽ وچولي جا ڪيت مزدور پورهئي ڪاڻ نڪريو پون... شيدي، مياڻا، ميربحر، پليمار سڀ پيا واڍيون ڪن، مال به ساڻ آهي... ”جيترو پورهيو ڪيوسين اوترو ڪاڏوسين. وروهه ۾ پورا آهيون، واڍيءَ مان رڳو پيٽ قوت ڪيوسين“ ڪُمان پيلڻ چيو.

هيلوڪي لاڙ، ۾ پروڪي ۽ اڳاٽي لاڙ جا رنگ بنهه مختلف آهن، اڳ ٿيندا هئا رُڱا ساريال فصل، مينهوڳيءَ ۾ ڍنيون، ڍورا، تل ترايون ۽ وٽريون تار ٿي ويندا هئا، ڍنين ۾ مڇي جام ٿيندي هئي.

ڪڏن ۾ بيٺل ڍير، پن عام جام...

ڍير جي سنگن مان جڙيل پيلي مني ٻوراٽي...

نکون ۽ تونئريون ناهڻ وارن لاءِ جام وکر...

پن، پبڻ، ڪُم، ڪوٽيون لوڙهه، ٻيهه جام ٿين...

هاڻ ڪمند، ڪپهه، سورج مکي ۽ ڪيلن جا باغ جت ڪٿ نظر ايندا... ”لاڙي چانورن جو ڍوڍو ڪير سان...“

”مڇي ۽ گانگٽن جو ٻوڙ، ڳاڙهي چانورن جي ماني...“

مينهن سنيل ۽ سِم نالي جي ٻوڙيل مائي ملوڪان ڪئمپ ۾ سکيا ۽ ڏکيا ڏينهن پئي ساريا...

مينهن ايڏو وُٺو جو سڄو ملڪ ڀرين ڇَر، پوءِ چاڇر هاڻ ڍنڍ مان ڦري سمونڊ ٿي پيو ويو، سم نالن جي ڪاري پاڻي سڄو ملڪ ئي ڪارو ڪري ڇڏيو هو... مال بک مرڻ لڳو، شهرن جي مال وارن واپارين جا جاوا ٿي ويا... لک جي ڪُنڍي 10 هزار ۾، ٽيهن هزارن جي ٽيهاڻ 5 هزار رپين ۾، ٻڪريون ۽ ڇيلا ته جڻ مفت ۾ ويا...

پلا پاڳ تن جا ٿيا جي ٿر ۽ ڪوهستان ڏانهن مال ڪاهي ويا... جن جا اُتي مِٽ سُٺا...

جتي ساين سيمن تي ڀرياتن جا ڦر ڪُڏڪا پرڻ لڳا... سٺا گاين جو کير چاڏين ۾ ڪير ڏهي...؟

مينهن ته بيهي ويو... پر پاڻي هو سُو جتي ڪٿي بيٺو هو...

برسات کان ڀرين جتي وِڪ وِڪ تي وٽراهه هئي... چار چار سان کُلها ملائي ڳاٽ ڪنيو بيٺي هوندي هئي، وڏا شاهوڙ ٻبرن جا وڻ، انهن تي وڻ ويڙهيءَ جا پيلا تاندورا ائين ٿي لڳا، جڻ ڪنهن لاڙ جي ناري سئيون ناهي اِنگهن تي سڪائڻ لاءِ وڇائي ڇڏيون هجن... نمن ۽ ٽالهين جا چانورا جت ڪٿ...

ڏنارن جو ويٺا ۽ بانسريءَ تي مارُوي ڳائڻ، چنگن تي ڳائجندڙ مورا... ۽ ساوڻ فقير جا بيت، ماحول کي منڊي ڇڏيندا هئا.

چاڇر ۾ ڪائنرن جي ڪينڪرڻ جا آواز...

ٿوري به وَسُ ٿي ته ڦوڳ ڦولاربا، ٿوهر نسري ڳاڙها ڳپ ڪندا، ڳرڙ، گولون، پپون، ڪونڊير، ڇيڙ، گدرا ۽ چاهان ايترا ٿيندا، جو بازارن ۾ ايندڙ ويندڙ جي پيرن ۾ لتڙبا پيا هئا...

جاڳريون، ڳاڙهن پيرن سان جهنجهڪي ويندڙيون هيون... چا پٽي، چا ڪائجي؟ چا چوندي چا ڪٿجي؟

لاڙ جي ڳوٺ ڳوٺ ۾ ڍنڍ، مڇيءَ جا تلاءَ، تريل مڇي، سيئل مڇي، مڇيءَ جو پلاءَ، ۽ گلفام،

گراس، هائبرڊ، موراڪي، ڪُرڙو ۽ پُوپڙ ، مڇيءَ جو ٻوڙ ڇا ڇا ڪين ٿيندا هئا.

جوڙن تي ڪيڙون ٿينديون، ٻنا ٽهندا، رونبا ٿيندا... اڄ هِن ڏنگائي جو ڇيڙ جو ڪوٽ، صُباح هُن ڏنگائي جي ڇيڙ....

پَٽ ۽ ڏڌ، ڪائبو ۽ پيئبو! ٻيڙي اجرڪ.
اوڊي مانجهاندي جي نيند ڪبي!

ٻاجهرين ۾ سنگَ نسرندا تہ پيهون جڙنديون، ڪانياٽين سان جوان جهار هڪليندا، ڪانياٽين جو ڳوڙهو زوزاٽ ڪندو وڃي ٻوڙيءَ کي ڏکي اڏائيندو ويندو.... وڏي سُر ۾ مڱڻهارن جي دهل جي ٺيڪي تي همرچا، ليالا، جمالا ۽ مولوي احمد ملاح جون مداحون ڳائبيون هيون....

ڇاڇر ۾ ٽووائين جي ٽر- ٽر- ٽران- ٽران وارا سينُن جهڙا آواز... ڪانيئل پيرن ۾ ٻُربلن جو ٻولڻ...

برساتي ٻوڏ کان پوءِ جهنگلي ڪڪڙيون پنهنجي ٻچن سان گڏ، ٻُنيءَ تي ڪُڙ ڪُڙ ڪري رهيون هيون... سرٽيون آسمان مان تاڪائن جيان لامارا ڏئي رهيون هيون...

انسان تہ ڇا پکي پکڻ پريشان... ڳوٺ ڏهي پيا... هُڙين وارا ڪانگ، ڳوٺن جي ٻاهرين وڻن تي ڪيترائي ڏينهن ڪانگيرا ڪندا رهيا...

ليي ماٺهوءَ لاءِ مانيءَ ٻور ڪونہ... ڪانگن ۽ ڪَبرِين جي سار ڪير لهي...

ڪانگن جا ولر هوريان هوريان جبلن ڏانهن هليا ويا، ليلن جا لُڙ، جهرڪين جي چڙ- چڙ، چڙان- چڙان، ڪبرين جو ٽيچ- ٽيچ، ٽيچڪ- ٽيچڪ وارا آواز ڪڏهوڪا بند ٿي ويا هيا. ههڙن ۽ وهين چر- چر ۽ ٽران- ٽران بہ بند ٿي وئي، ڪٿي ڪٿي ڪا ڳيرن جي گهُو-گهُو-گهُو... جا آواز ٿي ٻڌا....

رات جي پوئين پهر ۾ بکن ۾ پاھ ڪتا پاٽيءَ ۾ شپڪ، شپڪ... شپڪڙا ڪندا، ڊِندين جا بند ٽُٽڻ ڪري نڪري ويل مڇيءَ جي ڳولا ۾ هيڏانهن هُوڏانهن رُلي رهيا هئا... دڙن ۽ ٻُنين تي وِينل ڪتا ڪين ڏسي ٻونڪون ڪري رهيا هئا...

رات جي وڳڙي ۾ هڪڙي اوندھ ٻي بادلن جي لڏ پلاڻ ڪڏهن ڪڏهن بادلن وچ مان ڪو تارو ٿي ٽمڪيو... ۽ ڇٻن جي چرڙاٽ ڪري اُڏرڻ تي ڪٽي اڪيون ٿي ٻوٽي ڇڏيائين...

ٻئي وسڪاري ۾ اوڏڪا مٽيءَ جا گهر تہ ٻهي پٽ پئجي ويا، ڏار پئجي ويل پڪسرا گهر، سڄي ڳوٺ کي اداس نظرن سان بيٺي ڏسي رهيا هئا...

وڏن آڳندن ۾ گندين، پلين ۽ ٻاهر آهرن مان گهٽا ٻهي پيا هئا. پاٽي پوڻ جي ڪري ان خراب ٿي ويو...، بکن ۾ پاھ ڪڪڙن ۽ چوزن جي چُون چُون ۽ ڪڪڙن جي ڪُڙ ڪڙ، ڪڙان ڪڙان جا آواز ڪڏڙين منجهان اچي رهيا هئا... ڪي ڪڪڙ ٻنل ڪُڏين مان آزاد ٿي ٻبرن جي لامن تي وڃي وينا هئا...

ڊِندين، ڍورن مان پن وڍيندڙ ڇوڪرا، ڪُڪڙ جهلي رهيا هئا... مالڪ لين ئي ڪونہ... ماٺهن تي ريلا پئجي ويا... جهونجهڪڙي ۾ ڪير ڏُهڻ جا... ڇهو! ڇهو! شو! شو! ڇَران ڇَران... وارا آواز ڪٿي پولار ۾ وڃائجي ويا هئا. گابن، گابين، پاڏن، پاڏين جي رنڀ، ليلن ۽ ليلين ميھ ميھ... ۽ ميڪاٽ وارا آواز ٻڌائي ڪين ٿي.

جن گهرن مان مهمير مهل، چاڏين ۽ ملٽين ۾ ڏڌ ولوڙڻ ۽ جهيرٽي جا آواز ايندا هئا، جتي ماکي، مکڻ، کير، ڏڌ، ساڳ ۽ پليءَ مڇي ۽ گانگُن جا ٻوڙ وارا ڪيڻ روز ڪائبا هئا... اتي مقام جهڙي ماٺ لڳي پئي هئي... رکي رکي ٿي ڪنهن ڇٻ چرڙاٽ ڪيو... نہ تہ ماٺ....

مينهن سبب مال ۾ بيماري پئجي وئي...
گهُوگهي واري لُوس ۾ ئي ڪيترو مال مري ويو...

اڳها انسان ئي هاڃي ۾ پئجي ويا... ماٺهن ۽ مال جي دوا درمل، ڪيئن ۽ ڪٿان ڪجي...؟

ملڪ جو جڻ ڪو مالڪ ئي ڪونہ هئو...
ڇا زميندار...؟ ڇا ڪڙمي...؟

جن جا گهر پراٽن واهن جي پَڏن ۽ ڪَڙين کان مٽي هئا، تن جو بہ حال ڪين رهيو هو...

همون مياٺو... ٽري ٽُڪڙي وڃي بہ ڍونديون ۽ هڪ بيڙي ڪٿان ڪاهي آيو... هيڏا سارا ڳوٺ، هيترو

سلمان... ي... ڇا ڪٽجي...؟

ڏنڪو قاضي پير محمد، جيڪو سڄي ڳوٺ ۾ ڪنهن سان مهندو ئي ڪونہ هو... سو ٻُنيءَ تي چڙهي ٻاڪاري رهيو هو... ”منهنجي گهر جي اُترين پٽ ڪري پئي آهي، منهنجي ڌيءُ ڪلثوم، اِنَ اولي هينان اچي ويئي آهي. مونکي منهنجي ڪلثوم ڪڍي ڏيو...! آهٰ هٿ ٿو ٻڌان...!“

لنڊلاڻ ۾ رُذل... ڳوٺاڻن هڪبئي ڏانهن نهاريو... ۽ پوءِ ڪوڏرون ۽ ڪهيڙا ۽ ٽيڪم کڻي اچي پٽ ڪوٽڻ لڳا... ”هتي... هتي آ... ڇوڪري...!“

پهرين ڇُنيءَ جو پاند ظاهر ٿيو، رنبين سان ٻہ فوٽ اوڏڪي پٽ مان ڇوڪري ڪيڻ ڪا سولي ڳالهہ ڪانہ هئي... جمعي شيديءَ جو پهلوان پٽ شاهَن اچي جا همراهي ڪئي تہ ڇوڪري لڀي پئي...

”سنڀالي سنڀالي ڪٽو، ڪٽ تي رکو...!“

ٽر ٽر ڪندڙ ڇني هيٺ ڪٽ تي پٽراٺي وڇائي... ڇوڪريءَ کي رکيو ويو... پٽس پئي پاسي منهن ڪري زور زور سان اوڇنگارون ڏيڻ لڳو.

مائي ملوڪان وڏي اچي ڇوڪريءَ کي ڏٺو... ۽ رڙ ڪري چيائين... ”ساهہ اٿس...!“

ڇوڪريءَ جي نڪ اڳيان ٽري جهلي ساهہ جي اچ وڃ ظاهر ڪيائين پئي... اها ڳالهہ ٻڌي پٽس ڏانهن ڪئي ”هان! منهنجي ڪلثوم جيئري آهي.“ اٿي اچي ڌيءَ کي ڏسڻ ۽ چمڻ لڳو...

”امان! منهنجي امان! اک تہ کول...! آهٰ تہ مري ويو آهيان.“

هُو سڄي ڳوٺ وارن ڏانهن هٿ ٻڌي بيهي رهيو... ”اوهان سڀني جا ٿورا...! نہ لاهي سگهندس...!“

پوءِ اچي روئڻ ۾ ڇُٽڪيو... ماڻهن ۾ چوٻول تہ ”اسپتال رسايو ڇوڪريءَ کي...“

نہ گس نہ وات ڪجي تہ ڇا ڪجي...؟

رات لنگهي وئي پنيرڪي مهل... واهر لاءِ ڪجھ ٻيڙيون اچي پهتيون... ميگافون تي اعلان ڪيائيون... ”ڪو ماڻهو هتي آهي...؟“

”ها! ها! پاڻو اسان هتي آهيون!“ سڀ اُٿي ٻوڙيا! ”اسان هتي آهيون، ڊاڪٽر بہ گڏ هوئن... سڄو ڳوٺ اڌ ڊٺل جڳهين جي اوٽ مان نڪري سامهون آيو...

ٻيڙيءَ ۾ آيل هڪڙي نوجوان اڳتي وڌي پڇيو ”هتي ڪيترا ڳوٺ ٽيندا...؟“

جمعو شيدي... بينو ڳوٺ ڳڻائڻ ”هيڏانهن اولهہ ڏانهن گونگڙي ۽ ريڻ جي پر ۾، ٽي ڳوٺ سنين جا هڪ لغارين جو، ٻہ عالماڻين جا، هڪ بخاري پيرن جو آهي، وڪن جا چار ڳوٺ برابر ۽ لاڳيتا آهن...“ نوجوان ”اتاولي ٿي پڇيو چاچا! ڪيترا ڳوٺ ٽيندا ۽ ڪيترا راڄ ۽ ماڻهو...؟“

جمعي شيديءَ چيو، ”راڄ تہ جام آهن، بديڻ جي سڄي پريل بازار جيترا ماڻهو ٽيندا.“

اڳتي وڏي جمعي جي سوٽ ماستر صفر پرپاسي جي ڳوٺن جي سڄي ماجرا، ٻيڙي تي واهرو ٿي آيلن سان پيرائتي نموني بيان ڪئي...

پندرنهين ڏينهن وڃي مس ڪا واهر ٿي، اڌ مال تہ مينهن ماري ڇڏيو، ننڍڙا ٻار ۽ ڪيترائي اڳها پوڙها مري ويا... نہ ڪفن جو ڪپڙو نہ دفنائڻ جي جڳھ قبر کوٽجي تہ جر جو پاڻي جتي ڪٿي... جيئن تيئن ڪري ماڻهن پنهنجن پيارن کي گپ ۽ چڪ وارين قبرن ۾ ڪٿي پوريو...

لاڙ جا سڃا اسڪول، ڪاليج ڪئمپون بڻجي ويا... جتي نہ ڪا سهولت نہ ڪا هاڃ جي جڳھ... اچي جو بيمارين منهن ڪڍيو... دست الٽين ۽ پيٽ جي سور ۾ پندرهن ڏينهن ۾ ايترا ماڻهو مري ويا جيترا مينهن بہ نہ ماري سگهيو...

پويان سارسنڀال لاءِ رهجي ويل ڳوٺاڻن واهہ جي ڪَڙَ سان ماڻهن پنهنجو مال: ٻڪريون، ڳئون ۽ مينهون ٻڌي ڇڏيون هيون... ننڍا ڇوڪرا پاڻيءَ ۾ تڙڳي تڙڳي، ڪمند جون چوٽيون ڪپي، ڀريون ٻڌي مٿي تي مال لاءِ ڪنيو پئي آيا...

سر نالي جو پاڻي ڦرموٽريءَ جا ڦري ڦري وري وري ٽِن بنين ۾ پئي آيو... سر نالي مٿان نهيل، پاڻيءَ واري ناليءَ جي پڪيءَ ڪناريءَ تان وهندڙ پاڻيءَ مان ٻُڪن ۾ پاهہ ٿيل ڪُتي هوريان هوريان پير پير ڪندي، لنگهي پڪي روڊ تي نوس نوس ڪري رهي هئي... پويان سندس هڪ پونگڙو تہ هلي آيو بيو ڊڄي ڪري پوئتي رهجي ويو... ۽ ڪانئون!

ڪانئون! ڪري ماءُ کي سڏي رهيو هو... ڪٿي ساڳيءَ ريت روڊ تي ڪاڏي جي گولا ۾ نوس ڪندي واهه جي پڪي ڪپر سان اڏيل پل تائين وڃي، وري موٽي آئي ۽ سر نالو بيهر اُڪري، واپس وڃي دڙي تي ڦٽل جڳهه جي اڌو گابري بڇي ويل ڇٽ تي چڙهي شهر ڏانهن نهاري رهي هئي، جيڏانهن لوڪ لڏي ويو هو.

سر نالي مٿان ٽوبو پڪي ڪڏهن ڪنيڙائيون ڪِنيري ۽ ڪڏهن مهل پرڙا سُوءِ، تاڪائون جيان پاڻيءَ ۾ نهاري رهيو هو. اوچتو ٽوبي جيٽ جهاز جيان غوطو هنيو ۽ ڊيندڙ ڪٽي اُڏري وڃي، نم جي ٽاريءَ تي ويٺو ۽ سڄو ڊيندڙ گڙڪائي ڇڏيائين...

ڪُتي سر نالي پويان دڙيءَ تان بيهي پنهنجي ٻنهي گلرن سان شهر ڏانهن نهاري رهي هئي...

”اباڻا لڏي ويا، ٻُڪي ڪتي ڇڏي ويا.“

سرڪار ڪيترائي ڳوٺ لڏائي ڪٺي وڃي ڪراچي پهچايا... ڪٺي واهر، ڪٺي اڻ- واهر...

”اسان پنهنجي ئي ملڪ ۾ پرديسي بڻجي وياسين، اسان کي ڄاڻي واڻي ٻوڙيو ويو، اسان کي مسافر ڪيو ويو“، شيخ ڳوٺ جي پوڙهي مائي مرڪي پڪي لاڙي ٻوليءَ ۾ اخبار وارن سان ڳالهائيندي چيو ”ابا! اسان جا پنهنجا پريا پُڪليا گهر هئا، کير مکڻ هئا، اوتارا ۽ اوطاقون هيون... ٻنيون ٻارا هئا... اسان کي وڏن ٻوڙائي ڇڏيو نه ته اسين ٻڏڻ وارا نه هئاسين.“

سڄاول جي هڪ ٻيءَ پوڙهيءَ چيو ”ڇا نه هوندو آهي هڪ گهر ۾؟ غريب غربي وٽ به مال متاع لکن جو هوندو...؟ هتي اسين لپ اٽي لاءِ پيا ڌڪا ڪائون... اسان پنهنجي ديس ۾ پرديسي ٿي وياسين...“

ساڪري جي پوڙهيءَ ڦاپان هڪ ننڍڙي ڏهن ورهين جي ڇوڪريءَ کي ڪئمرا جي سامهون آڻيندي چيو ”هيءُ ڏس! هتي هن کي بيماريءَ ڪيئن نه پيلي وئي آهي... اها هت تي آهي، ڪارو ڪامڻ آهي... ڪاري ڪامڻ جو علاج ملڪ ۾ ناهي ڇا...؟“ پوڙهي ڳالهائيندي رهي جڻ سڄو لاڙ ڳالهائي رهيو هجي... جڻ مرڪان شيخڻ ڳائي رهي آهي...

پنهنجي پير قرهيل پانداريءَ جي وچوڙي جا ورلاپ پئي ڪري...

❋❋❋

نماڻيون اکڙيون، آنئين سُتيون ڪوهه ڪريو؟
مون ولهيءَ جو وارث جاڳائي ڏيو!
نماڻيون اکڙيون، آنئين سُتيون ڪوهه ڪريو!
چشمن سان چماڻ، قرهيل چوڙ جهليو!

❋❋❋

تلهار پاسي کان آيل دنگ جي وسيءَ جي سگهڙ اسماعيل سروري پهاڪي وارو بيت ڏيندي ٻڌايو ته:

”ڏکڻا مينهن نه وسڻا، جي وسي ته ٻوڙي،
پاڙيا ماٺهو نه وڙهڻا، جي وڙهي ته جهوري.
ابا! هي ڏاکڻو مينهن هو، جيڪو هونئين ته ڏکڻ گجرات کان سوراشٽر کي پڇائيندو، وڃي سڄو راجستان وسائيندو آهي، ڪجهه ڪکر ڪارونجهر کي اچي وهنجاريندا آهن. هن ڀيري اچي لاڙ تي وسڪارو ڪيائين.“

هڪ ساڳاهو، سوني نظاماڻيءَ وڌيڪ ٻڌايو ته:

”وسڪارا ته اڳي به ٿيندا هئا، واڌو پاڻيءَ کي پراڻ جا ڊورا ۽ ڍنڍون کڻي ويندا هئا، رڳو اولهه پاسي وارين اوناري، ٻاريجي، پنيرلو، ڪنيرو، هميت، سانبوهه واريون ڍنڍيون ئي اهو سڄو پاڻي کڻي ويندريون هيون، باقي پاڻي وڃي ريڻ ۽ پراڻ ۾ پوندو، ۽ سارو ملڪ ئي نري پوندو هو.

اهي لاڙ جا سگهڙ جڻ درياهه ۽ درياهي ڦاٽن جا سچا ساٿي ۽ سُونهان هجن، هڪبئي سگهڙ نائي سوناري چيو، ”ابا! سانگهڙ پاسي وارين پٽن مان پاڻيءَ کي گس نه مليو، جتي هاڪڙي درياهه جا سوين گس هنن آبادگارن بند ڪري ڇڏيا، اهو پاڻي به واپس وري لاڙ کي لوڙهي ويو.

جهوني مائي مرادان جا ڇُپڙي ڪري ڪئمپ جي ڪنڌ ۾ پنهنجي ڏيءَ ملوڪان ۽ ان جي ٻارن سان ويٺي هئي، سا جڻ ڦلٽي پئي.

”اسان جي ته ڪنهن واهر نه ڪئي، باقي ’ڄاڙيون ڄامونن جون، ڪاڏي لاءِ پيون

ڪامن‘ هتي ماٺهو پيٽ قوت لاءِ پريشان...“

ساگريو عبدالله ملاح اُتي اکڙي آيو ۽ ٻڌائڻ لڳو: ”درياهه بادشاهه جا ڦلڻ، مينهوڳي ۽ ٻوڏ جو سارو پاڻي ڪٽي وچي سمنڊ سان ٻکين پوندا هئا، ڪڏهن ڦليلي نہ پلئي، ڪڏهن پراڻ ۽ ريڻ ايئن نہ ڪيو هيل هن هيٺرڙي سر نالي ڪٽي سڄو ملڪ ٻوڙي ڇڏيو... مينهن ڪيڏا بہ پون، پاڻي ڪيڏو بہ گهڻو اچي، پر اهو پاڻي اوئن جي دڙي ڪان ٿيندو، مخدوم نوح سرور“ جي ڪُني ڪي چوڦير ڇمي، سانوري ڍنڍ ۾ پئي، گوٺ ڦتن پرهياڙ جو پاسو ڏئي، تاجن جي ڪوٽ ڪان ٿيندو، پير ڦرهيل پانداري ڪان ڦري، پراڻ، ريڻ ۽ پنهيل ساڻ ملي وچي ڪڇ جي ڪوريءَ نار ۾ پوندو هو، ڪوري نار سڄي پاڻيءَ ڪي سيني سان لائي وچي سمنڊ ۾ ڇڏيندي هئي.“

جهوني مرادان وري ڳالهائڻ لڳي:

امان! مِيرن ۽ پيرن پاڻيءَ جا گس بند ڪري ڇڏيا، انڪري پاڻي مچرجي پيو ۽ ڪاهي پيو واهڻن ۾، نہ ڇڏيائين ڪا واند سڄي...“

هُوءَ وري مال ۽ پهروئن تي ڳالهائي رهي هئي: ”گهڻو مال، ڳئون، ٻڪريون، مينهون، ڏاٽيون، پهريلتون، پن چريون، ڇيليون ۽ ڇيلا مينهن ۾ پنهنجي ڪلن تي ٻڌل رهجي ويا ۽ اُتي ئي ٻُڪ ۽ گهوگهي واري لوس ۾ ڪنڌ لاڙي سدائين لاءِ سمهي رهيا...“

هن ساهي پٽي وري چيو: ”ڍورا پراڻ، راج واهه، امام واهه، گوني، پنياري، پٽڻ واهه سڀ جڻ ڪاوڙيل هجن، پراڻ جي پدن ڪان علي بندر تائين سڄو ملڪ ڇر مان ڦري ڇاڇر تي ويو آهي... ڀنگرئي، بدين ٻنوري دڙي ڪان ويندي سڃاول تائين، سنڌو درياهه جي وشال پيٽ- دمدمي تائين پاڻيءَ ڪي گس تہ ملي تہ پوءِ درياهه شاهه پاڻي ڪٽي شاهه بندر تائين وچي ڇوڙ ڪري.

واهه! روپاهه ماڙيءَ جا دودل گهوٽ، واهه! پاون شاهه! تنهنجي لاڙ جا ڀاڳ، واهه! ڀاڳهل ڀائي، واهه! سنڌ راڻي سونيتي تنهنجي سُرهي سيمن ۾ وسنڌڙ راڄن جو احوال! نہ ڪو مددگار! نہ ڪا سرڪار!...“

جڻ مولوي احمد ملاح دانهين پيو...

اي اميرو! عام آهون رنگ لائيندين ضرور!
نت نماڻن جون نگاهون، رنگ لائيندين ضرور!
زار ڪي زاريون ڪيائون، روس جو هُو رئيس،
سون نہ تنهن ڪان پند پراهون، رنگ لائيندين ضرور...

❋❋❋

شاهه ڪريم جي پاٽيهاري ڪراچي جي ڪئمپ ۾ هٽ دڳهيري، اتي لپ لاءِ بيني آهي...“ امداد تي ماڻهن جي پيهہ، لنين جو زيپڻ، اڄ هڪڙي پُوڙهي لتاڙجي مري وئي... ڪير هئي؟ ”پنگرئي جي ڪارائي هئي.“ ملوڪان وراڻيو... ”هن جا ڳلها تنبوءَ ۾ پيا روڄ راڙو ڪن، مُڙس گونيءَ ۾ ٻڏي ويو، هن جي ابهم ٻارن ڪي ڪير نپائيندو...؟؟ هتي ڪير بہ ڪنهن جو ناهي.“

هُو اڄي مٽي وارو چاچو پريل، پوليس جي لنين ۾ مري ويو... ڪنهن ڏک ڳاڙڙ آواز ۾ جاڻ ڏني، هُو ساڳا هو سڄڻ. سڄي ڪئمپ جي لاوارثن ڪي ڪم پيو ايندو هو، ٻہ ڏينهن اڳ تہ ڪوهستان وچي پنهنجي مال جي سارسنڀار لهي آيو هو، ڪالهہ ئي تہ هتي ڪنهن ڪي ٻڌايائين پئي تہ ”سندس چارئي پهرو هن ڪي ڏسي، رنيڻ ۽ رڙڻ لڳا، جڻ چوندا هجن تہ ”ڪٿي هوئين؟ اسان جي ڪا سار بہ نہ لڌي تو“ هُن ٻڌايو پئي تہ: ”هڪ چال تہ ويجهي هلي آئي، ڪنڌ لاڙي، ڳوڙها پئي ڳاڙيائين چال ڪي ڳراٽڙي پائي چيومانس: ’پٽاري! دعا ڪر تہ ڏيهہ مان پاڻي وارو ڏرُت لهي وچي تہ توهان سيني سونهرين ڪي ڳوٺ وٺي هلان!‘ آءٌ تہ پاڻ مجبور آهيان. هِن مينهن ۽ پاڻيءَ تہ: ٻچا ٻيرن ۾ ۽ آنا انبن ۾ ڪري ڇڏيا آهن.“

اهو قصو ٻڌائي پريل ڳچ پهر ويهي رنو هو. ”اڄ اڄي مٽي وارو پريل اسان جي هن ڪئمپ ۾ آهي ئي ڪونہ... جڻ جائو ئي نہ هو...

اُنهيءَ رات هُنَ ڪئمپ جي ڪنڊ ۾ ويهي ڪنهن پنهنجي پاءُ جي وڇوڙي جا پٽي ورلاپ ڪيا:

تو ڪَتيءَ جا قول ڪيا،
لاٻُون لابارا وَيا لهي،

❋❋❋

اسوءِ، نهاري، مون نهاريو،
پُوهه نه تو پوءِ واري ڪئي،

❁❁❁

سيارو ويو، اونهارو ويو،
برسات جا اڄ بادل وٺا،
ڏٺ ونتو جي ويا مال ڪاهي،
سي ماڻهو به موٽي آيا وري،

❁❁❁

آ مل محمد چئي،
جاني جدايون تون ڪر،
آ ڪريون ڪي ڳالهيون،
ڏکن سورن جي ويهي.

❁❁❁

”ڪيڏو نه چڱو ماڻهو هو... پاڻ به هت مري وينديونسين. ڪو ڏٺي سائين ڪونهي...“ مائي ملوڪان پريل نڙيءَ سان سُڏڪندي چيو.

ڳوٺن مان پاڻي نڪتو ئي ڪونه، ماڻهو نڪري ويا، ننڍا وڏا شهر، جام شوري جا رستا، تنبوئن جي ڪئمپن سان پرجي ويا... رستي هلندي ڳورهاريون غش ڪائي ڪري پيون...

”الا! وطن ۾ بي وطن ٿياسين“

”مولا مهر ڪر! مولا! ٻاجهه ڪر!“

ڪاسن ۽ ٺوٺن ۾ فقيرن ۽ جوڳين ڪي خيراتون ڏيڻ وارا پاڻ ڪِشتائي فقير ۽ پينو ٿي پيا، نياڻين جا ڏاج ڪٽي رهيا، پٽن جا پينگهائي ٽٽي پيا...

رات جي وڳڙي ۾ ميران پنهنجي ڏيءَ کي ساري 'هيلو' ڳٽي رهي آهي ۽ پوءِ اوچتو هُنَ دانهوڙ ڪئي... جنهن سڄي ڪئمپ کي روئاڙي ۽ ڏڪائي ڇڏيو.

❁❁❁

سوني! سوني! امان سوني! ڪٿي آهين...؟؟

❁❁❁

سونيءَ کي سر نالي جو پاڻي ڳڙڪائي ويو...

”او ميڏي سوني امان! ڪٿي ڳئي آن!“

❁❁❁

امان ڪون آواز تي مار! جي امان ته آڪ!“

سڄو ڪئمپ سڏڪن ۾ پئجي ويو!

❁❁❁

سوني امان آؤ، تيڪون واليان گِهن ڏيوان!

❁❁❁

سوني امان آؤ! تيڪون چوڙيان گِهن ڏيوان!“

❁❁❁

ميران، جا ڳوٺ جي مڱڻهاري هئي... جواني ۾ هئي جو مولوي احمد ملاح ڳوٺ آيو هو... ته هن پنهنجي گهر جي ٻنجري تي چڙهي... وڏي سَرَ ڳايو هو...

هُو منارا! هو منارا! هو منارا مير جا!

اڄ ڪيا اوٺين اشارا! هو منارا مير جا!

انهيءَ وير مولوي احمد ملاح ڳوٺ جي وڏي مسيت ۾ ڪنڌ نمائي سندس ڪلام پئي ٻڌو ته ڪنهن اچي چيوس:

سائين! ميران! اوهان سان ملڻ گهري ٿي؟

مولوي پڇيو ڪير ميران؟

اسان جي ست راڄي مڱڻهاري آهي، اوهان جا ڪلام دل سان ڳائيندي آهي...

تڏهن مولويءَ سندس مٿي تي هٿ ڏئي دعا ڏنس ”مائي! سدائين سکي هونديئنءَ.“

ميران روز رات جو ڪئمپ ۾ احمد ملاح جو هيءُ ڪلام، 'ته' کي 'نه' ۾ بدلائي چوندي ۽ روئندي رهندي هئي...

اڄ نه ملڪن ۾ ملهارون،

❁❁❁

واهه ڙي قدرت رب ڪريم!

اڄ نه باغن منجهه بهارون،

واهه ڙي قدرت رب ڪريم!

❁❁❁

”سهڻيءَ کي ميهار ٻوڙيو، منهنجي سونيءَ کي مينهن واري ڪاري پاڻي ٻوڙي ڇڏيو...

پنيرڪي مهل هو ڪئمپ ۾ اٿي، پرپٺ ڦيري ڳائيندي هئي...

داتا تون ديا ڪر! رحمي تون رحم ڪر!

رحم ڪر! ٻاجھہ ڪر! رحم ڪر!

پاڻي جهڙو لٿو تهڙو نہ لٿو... ماڻهو پنهنجي ماڳن ڏانهن موٽڻ لڳا، زمين ڪلرانجي وئي، ڪهنئڙو هڻ تہ پاڻي پيو نڪري... هر، اوڙو، ٻنا ڏئي ٻج پوکيو ويو تہ سارو ٻج، ڪارو ٿي ويو سلو بہ مورجي نہ سگهيو...

ڳوٺ ڏانهن ورندي سڀ مائڪا ٿي هلي رهيا هئا رڳو ملوڪان جي نندي ڌيءَ پوپريءَ هئي، جنهن ڪي رکي ٿي ڪا ڳالهہ ڪئي، پريان کان ايندڙ چڙن جي گهنڊڻي لار جا آواز ٻڌي پوپري بيهي رهي، "امان! او امان! پاڻ وارا ڀهرو پيا اچن."

"هڙڪ هل! تہ شام کان ڀهرين ڳوٺ رسون." ماڻهنس ڪڪ ٽيندي ڌيءَ جي ٻني ٺپريندي چيو.

پر پوپري هئي جا اڳتي هلڻ کان نابري واري بيهي رهي، ايستائين بيٺي هئي، جو رستي جي وڪڙ مان ٻبرن ۽ ٻيد مشڪ جي چانوري مان ڀهرين مليريون ظاهر ٿيون، پويان، ڪامورين، ٻرين ۽ ٺاپرين، چيلن ۽ پن چرين ساڻ ولر ٻيڪاٽ ڪندو پئي آيو... سڃو هيڙ ڍڳن جو گڏ هوئن، جن جي ڳچين ۾ چڙا، موتين ۽ مٺڪن سان مڙهيل ڪنڻيون ۽ پيرن ۾ چمڪيون هوئن، آخر ۾ ڪُنڍيون ۽ پوريون پئي آيون.

ٻدين کان مٿي ٿر جي ڪَسَ کان واپس ايندڙ انهيءَ مال جون هيڙهون ڏسي ملوڪان جي نندي ڌي پوپريءَ چيو "امان هيءَ تہ جهڙي پنهنجي چال هجي، امان! اِها پوري تہ ڏس ساڳي پاڻ واري تاجور آهي."

ملوڪان ڦاٽل چنيءَ جي پاند سان ڳوڙها اگهندي رهي... ۽ ڌيءَ کي چيائين "گهر پيڙا ٿيون تہ اهڙيون پوريون ڪوڙ..." پوءِ دل ۾ سوچيائين: "ڪٿي ٿيون پوريون واپس ورن اهي تہ ڪراچيءَ ۾ ڪنهن ناگوريءَ جي وٿاڻ ۾ سُوئين تي پيون کير ڏينديون هونديون يا ڪنهن ڪوس گهر ۾ ڪُسجي ويون هونديون..." ملوڪان سوچيندي رهي...

ماءُ ۽ ڌيءَ پنهنجي راڄ سان ڳوٺ ڏانهن ويندڙ ڏکڻ وارو ڪچو پيچرو ڪٺي ورتو...

ڳچ پند تائين، چڙن، گهنڊڻين ۽ چمڪين جا آواز ڇڻ ڇڻ ڪندا، سندن پوئتان پئي آيا... آواز نہ هجن ڇڻ ڳسُ سُونهان پيري هجن، جي پڪي کان ڪچن پيچرن تائين سندن پيرا ڪڍندا پئي آيا... ماڻهس نٽي گهريو تہ اهي آواز ٻُڌان... جن جي ٻڌڻ سان ڏک واڃو ڪري ٿي ڏيل ۾ وڃيا... پوپري انهيءَ چمڪار تي ڪن ڪينا ڪيو، مُرڪي مُرڪي ماءُ ۽ ناني، ياٿرن، پينرن ساڻ گڏ هلي رهي هئي...

ملوڪان جو سڄو اونهارو ڪٽمبن ۾ گذري ويو، سيارو آيو، سَرَ نسريا، ڏياري ٿي، تڏهن وڃي مائي ملوڪان جو پنهنجي کهول سان گڏ مس موٽڻ ٿيو...

گهر ڀهچي سپيٺي ڪاٺ ڪاجر ميڙي، جهُڳي پئي ناهيائون تہ مُنيءَ تي ڪاڻ ڪٽڇي ڦيرا ڏيڻ لڳي، ڪٽان ڪانگن جا ولر بہ اچي ويا... مائي ملوڪان بہ مانيون پوري ڏنائين تہ ڏنائين تہ ڪبرون بہ اڱڻ تي ٻولڻ لڳيون...پريان پپر جي شاهوڙ وڻ تي هيڪلي مور بہ ڪنڌ مٿي ڪري، "ڪي آئون! ڪي آئون!" جا آواز ڪڍي ڇڻ آجيان پئي ڪئي، پوءِ اُڏامي اچي اڱڻ تي لٿو تہ ڏيڻس چيو "امان! مور اڪيلو آهي، ڍيل هڪڙي بہ ساڻ نہ آهي..."

ترائي واري پاسي چاچر ۾ ٻينڊل پَنَ ۽ ڏِير ۾ ڪوما هيڏانهن هوڏانهن ٽوٽيندي سرڙاٽ ڪري رهيا هئا، وڻن تي هيڪاندا ڳيرا بہ اچي لٿا، اهي گهُو! گهُو! ڪرڻ لڳا...

ڪاٺ ڪنو، ٻبر جي ٽُڙ ڪي ٽڪي پنهنجو نئون گهر ناهي رهيو هو. ابابيلن ۽ پاريلن جو وڏو ولر بہ ڊنل ڳوٺ کي بہ ڦيرا ڏيئي شاهہ ديواني جي درگاهہ ڏانهن واپسي هليو ويو. پاڻيءَ ۾ اڌ ٻڏل ڪبڙن ۾ ڍانڊي ۽ لونگي هيڙها بہ هوريان ٻولڻ ۽ هُل ڪرڻ لڳا، لئي جو وڻن ۾ نِسريل گلابي ڪنگو ٺاري جي چوٽيءَ تي وينڊل ملهاري ڪو انوکو گيت ڳائي رهي هئي...!

بهادر ٽالپر

حَسن حجم

هُن حسن حجم جي واتان پهريون ڀيرو ”بدلاءُ“ لفظ ٻڌو. حسن اهو لفظ اچاريندي ان تي ايترو تہ زور ڏنو جو هُن کي محسوس ٿيو تہ حسن ان لفظ ۾ ضرور ڪنهن نہ ڪنهن قسم جي دلچسپي رکي پيو....!! نہ تہ اڳ سنڌءِ زبان تي اهڙي قسم جو غيرمعمولي لفظ هوندو ڪڏهن بہ نہ آيو. ”بدلاءُ“ هن لفظ لاءِ بہ هڪ وسيع پسمنظر رکندڙ لفظ هو...!! اها ٻي ڳالهہ هئي تہ مَن جي ڪوٺڙي ڪوٺان ڪندي هُن جي لاشعور مان تحت الشعور ۽ پوءِ شعور جي سطح تي ڪيترائي اهم ۽ غير اهم لفظ آيا ٿي.... ۽ ويا ٿي....!! پوءِ تہ ڪيترائي ڏينهن بلڪ هفتا، مهينا ۽ سال هُو حسن حجم جي واتان ئي اهو ”لفظ“ هر هر ٻڌندو رهيو!! هُو ان ورجاءُ کان ڪڏهن بہ خفا نہ ٿيو! خفا نہ ٿيڻ واري منطق تي غور جي فرصت بہ ڪڏهن هُن کي نہ ملي، هُن کي فقط اها فرصت ميسر ٿيندي رهي تہ هُو جاچي تہ واقعي ”بدلاءُ“ ڪٿي آهي بہ يا نہ....؟!!

حسن حجم هُن جو حجائتو يار هو. ٻنهي غربت ۽ ڪسمپرسيءَ جو بار ڍوئي ڍوئي پنهنجين جوانين جون جوڳون ڏئي ڇڏيون! حسن جي حال جي هن کي سُڌ هئي ۽ حسن بہ تہ سنڌءِ سماچار کان پوريءَ ريت واقف هئو....!! هنن ٻنهي وچ ۾ فقط اهوئي رشتو هئو ۽ ان رشتي جي راهہ ۾ ڪي بہ ڪنڊا حائل نہ هئا ۽ اهوئي رشتو هئو، جيڪو ڪين ائين ڳنڍيو بيٺو هئو، جيئن ”ڳنڍيون منجهہ ڳنڍير“. هنن ٻنهي فضول ڳالهين جا فصل نہ ڪڏهن پوکيا.... ۽ نہ ئي ڪڏهن لُڻيا....!! انڪري هن کي پڪ هئي تہ حسن ”بدلاءُ“ لفظ ضرور سنجيدگيءَ مان وٺي رهيو آهي....!!

حسن جڏهن اڃا حجم نہ بڻيو هئو، تڏهن پهاڙن جي چوٽين کي تصور ئي تصور ۾ وتو تراشيندو هئو....! هن کي سُڌ هئي تہ پهاڙن جي چوٽين تي ڪيترين ئي غير اهم ٻوٽين جمي پونديون آهن. هُو اهو عمل تصور ئي تصور ۾ ڪندي جڻ ماڻهن جي مٿن تان فضول وار ڪتريندو وتندو هئو....!! هن ڏنارن کي ڏرتيءَ جا حجم سمجهي پاڻ بہ کهاڙي ڪٽي وٺن ۾ وڏي ويل فضول ڏارين کي ڪٽي ڇڏيو هئو....!! پوءِ ماڻهن هن کي هرويرو بہ ڏنار ڪوٺڻ شروع ڪيو هئو. جيڪو پنهنجين رڍن ۽ ٻڪرين لاءِ جڻ ڏاريون ڪٽيندو ٿي وتيو....!! حالانڪ هن جي هانوَ ۾ تہ هڪ هوشيار حجم بڻجڻ واري حسرت هئي!!!

حسن پنهنجي يار کي نئون نئون هيئر ڪٽنگ سيلون (دڪان) کوليندي مايوسي مان ٻڌايو هئو تہ هُن جو ”مقدر“ زندگيءَ جي ڪنهن موڙ تي مري چڪو آهي! شايد هن ڏنڌي سان اهو وري زنده ٿي سگهي! هُن حسن جو اهو جملو ٻڌي ڪيس معصوميت مان ڏٺو هئو.... ۽ ڪجهہ چوڻ گهرندي بہ نہ چئي سگهيو هئو، پر پنهنجي مٿي جي وارن تي ضرور هٿ ڦيرايو هئائين..... جڻ چوندو هجي هاڻ هنن وارن سان ويڙهاند ڪر تہ ڪو مٿل مقدر جيئرو ٿيئنئي....!!

پنهنجو مئل ”مقدر“ جيئرو ڪرڻ لاءِ هوندئن هُن زندگيءَ ۾ ان کان اڳ بہ تہ ڪيترين ئي قبرن جا ڪتبا پڙهيا هئا..... پر ڪنهن بہ قبر ۾ اهو مُڙدو ئي نہ ملي سگهيس، جيڪو هوند هُو پنهنجو مقدر مڃي سگهي ها...!! حسن جڏهن کان پنهنجو ”مقدر“ مئل سمجهڻ شروع ڪيو هئو... تڏهن کان ئي سنڌءِ گهر واريءَ مرثين جي موهہ ۾ مرڻ لڳي هئي ۽ پنهنجو رواجي زنانو لباس لاهي ڪارو پائڻ لڳي هئي...!! سندن گهر ۾ جڻ ڪائي موت جي موسم هئي.....؟!! هوندئن بہ انهن ڪارن لٽن مان ڪيترا اهڃاڻ ۽ معنائون پيون معلوم ڪري سگهجن...!! پاڙي پتيءَ وارن جو پل پل ڏکڻ لڳو تہ هيءُ ڇا.....؟!! هرڪو اندر ئي اندر ۾ اِنا للهہ.... جو ورد وظيفو پيو پڙهي!!

هُن پنهنجي گهرواريءَ کي تہ گهڻو ئي سمجهايو تہ اڃا تہ اسان جيئرو آهيان...!! مُنهنجي مُئي پڄاڻان ئي مرثيا پڙهجانءِ..... ڪارو ويس ڪجانءِ.....! تہ هن ڪاٻہ ورندي ڪانہ ڏني هئس. البت ڏانهس ڏسندي آلا نيڻ ئي آڇيا هئس....!! انهن نيڻن مان حسن جڻ پنهنجي ئي ڪهاڻي پيئي پڙهي....!! اها

ڪهاڻي جنهن ۾ ڪيترائي ڪاما، اڌ ڪاما، پنڪچيوئيشن، مارڪس ۽ فُل اسٽاپون هيون.....!! اُن ڪهاڻيءَ جو ڪئنواس ايترو ته ڪشادو هئو، جنهن ۾ ڪيترين ئي انفرادي توڙي اجتماعي ٽرئجديون سمايل پيون محسوس ڪري سگهجن. حسن تڏهن "بدلاءَ" لفظ جي "ب" سان به آشنا نه هئو... ۽ نه ئي هن کي اها سُڌ هئي ته هو پنهنجي مئل "مقدر" جي جيڪا مٽي تلاشي رهيو آهي. ان اسرار ۾ به "بدلاءَ" جي تمنا تڙپي رهي آهي.....!!!

حسن حجم جي ننڍڙي دڪان واري ڪائنات ۾ ڪيترائي ماڻهو آيا ٿي ۽ ويا ٿي.....!! حسن جي هانوَ واري حسرت ته حجم ٿيان.... پڪ سان پوري ٿي هئي.....!! حجم به اهڙو جنهن جي ذمي صحيح معنيٰ ۽ مفهوم ۾ سنوار سڌار جو ڪم هئو.....!! ۽ اها سنوار سڌار ۽ ناهه جوڙ هُو بخوبي پنهنجي ٻلي سمجهي بيٺو هو.....! هُو رڪي رڪي ڪنهن ڪنهن پل وار ٺاهيندي ماضيءَ ڏانهن موٽ کائي پيو تصور ئي تصور ۾ پهاڙن جا مٿا چلينڊو هئو.... ۽ اندر ئي اندر ۾ پيو پُهه پچائيندو هئو ته انهن پهاڙن جي چوٽين تي ڪيترين فضول قسم جون ٻوٽيون اپري آيون آهن.... آءٌ به ته هن ڌرتي جو حجم آهيان...! چو نه انهن پهاڙن تي "بدلاءَ" اچي.....!! ڌرتيءَ تي اپريل وٽن ۾ وڌيل ۽ فضول ٽاريون ڪپڻ به ته منهنجو ئي ڪم آهي.....!! ماڻهن جي سنوار سڌار ۽ حجامت به ته منهنجو ئي ڪم آهي.....!! بحيثيت بورچيءَ جي مون کي ڪاڏا به ته اهڙائي رڌڻ کپن. جن ۾ ڌرتي جو درد، دک ۽ سورن جي سماءَ وارو سواد هجي.....!!

هُو هاڻ پنهنجي يار حسن ۾ عملي طور "بدلاءَ" جي بُوءِ محسوس ڪرڻ لڳو.....!! نه رڳو حسن ۾ پر حسن جا گراهڪ به ته بدليل بدليل ئي محسوسجڻ لڳا هئا.....!! پوڙها جڏهن حسن جي هيئر ڪٽنگ سيلون مان واپس ويا ٿي ته نئين معنيٰ ۽ مفهوم ۾ جوان ٿي ويا ٿي.....! ۽ جڏهن جوان سنڌ سنوار سڌار مان گنري واپس ويا ٿي ته جڻ آڪاس ۾ اڏامندا ٿي ويا...! ڪيترن ماڻهن کي ڏس ٿي ڏنائون ته جيڪر وار نهرائڻ ۽ سنوار سڌار جو ارادو هجيو ته ويو حسن حجم جي دڪان تي! ائين هر طرف حسن حجم.... حسن حجم.... جو هوڪو پوندو ويو. حسن حجم جي حوالي سان آيل ان "بدلاءَ" ته ڪيترن حَجمن جون ننڊون ئي ڦِٽائي ڇڏيون.....!! ڇاڪاڻ ته هو بنهه روايتي حَجم هئا.....!!

حسن حجم جا اوزار ته خوشيءَ ۾ جڻ روئي رهيا هئا...! "خوشيءَ وارو روئڻ ڪنهن ڏک ۾ روئڻ کان هزار ڀيرا بهتر آهي..." البت انهن جي روئڻ جي سُڌ ڪنهن کي به نه هئي؟! نه ئي حسن حجم جي هن يار کي، جيڪو "بدلاءَ" جي حوالي سان پنهنجي يار حسن حجم جي شخصيت جو مطالعو ڪندو پئي هليو.....!!!

حسن جي اوزارن جو پنهنجي ئي پر ۾ خوشي ۾ روئڻ هڪ عجيب ڳالهه هئي. ان کان وڌيڪ عجيب ڳالهه اها به هئي ته هڪ پاسي حسن جي دڪان ۾ بظاهر خوشي ئي خوشي هئي ته ٻئي پاسي اتي جو اتي سنڌ اوزارن ۾ جڻ ماتم هئو.....!!

"ايبنارملٽي" شايد هر شيءِ کي ائين في الحال ڏيجاري وجهندي آهي. جيئن حسن جي اوزارن کي.....!! انهيءَ وچ ۾ حسن حجم جي يار توڙي پاڙي، پٽي وارن کي اها سُڌ به نه پئجي سگهي ته حسن حجم جي گهرواريءَ جي اکين مان لڙڪن جو سيلاب سُڪي چڪو آهي...! ۽ هو هڪ اهڙي مسرت ۾ ملبور ٿي چڪيون آهن، جن کي حسن حجم جي خود گهرواريءَ جي تن تي پيل ڪارو لباس به رنگين ئي محسوس ٿي رهيو آهي... ڇاڪاڻ ته انهن اکين کي معلوم ٿي چڪو آهي ته حسن ته زندگيءَ جو شهيد آهي.....!! هُن پنهنجي زندگي پنهنجي ئي ڌنڌي ۾ انتهائي ايمانداريءَ سان فنا ڪري حيات جاودان ماڻي آهي.....!! نه رڳو پاڻ جاودان ماڻي ائس... پر ٻين ڪيترن کي هُن حيات جاودان وارو فلسفو به ته سمجهايو آهي.....!!! انهن اکين کي اهو به ته معلوم آهي ته حسن جون اکيون جڏهن جڏهن به مرڪن ٿيون، تڏهن تڏهن ڪانهن ڪا ٽرئجدي ڪين پس منظر ۾ اتي ئي اتي رُئاري به ٿي.....!! ڇاڪاڻ ته حسن جون اکيون مرڪندي مرڪندي به جڻ زندگيءَ جي فلسفي ۾ پيون ٻڏنديون ترنديون آهن.....!! ان ڪري حسن حجم جي يار کي پڪ هئڻ کپي ته هن حسن جي واتان جيڪو "بدلاءَ" لفظ ٻڌو هئو..... يا اڳتي هلي هُو ڪي ٻيا غير معمولي "لفظ" هن جي واتان ٻڌندو ته ضرور انهن ۾ به ڪونه ڪو فلسفو ۽ ڏاهپ هوندي.....!!!

پريم چند/شگفته شاهه

روپ بهروپ

زال:

آءٌ حقيقت ۾ بدنصيب آهيان نه ته مون کي روز ايڏا نفرت ڏياريندڙ منظر ڇو ڏسڻا پون؟ افسوس ته ان ڳالهه جو آهي ته مون کي رڳو ڏسڻا ئي نٿا پون، پر بدنصيبيءَ انهن کي منهنجي زندگيءَ جو خاص جزو بنائي ڇڏيو آهي. آءٌ ان اعليٰ ظرف برهمڻ جي ڌيءَ آهيان جنهن جو احترام هندن جي وڏن وڏن سوسائٽين ۾ ڪيو ٿو وڃي. جنهن کي اڄ مذهب جو ٿنڀو سمجهيو ٿو وڃي. مون کي ياد نٿو اچي ته مون گهر ۾ وهنجڻ ۽ پوڄا ڪرڻ بنا وات ۾ پاڻيءَ جو هڪ ڍُڪ به وڌو هجي. مون کي هڪ پيرو بخار سبب وهنجڻ بنا مجبوريءَ ۾ دوا پيئڻي پئي هئي. جنهن جو رنج مون کي ڪيترن مهينن تائين رهيو. اسان جي گهر ۾ ڌوٻي قدم رکي نه سگهندو هو. ڀنگياڻيون ته دالان ۾ به ويهي نٿي سگهيون ۽ موچين جي ٻارن سان ته راند ڪرڻ کان به مون کي سخت نفرت پئي ٿيندي هئي، پر هتي اچي آءٌ ته جڻ ظلمت ڪدي ۾ اچي وئي آهيان. منهنجو مڙس تمام گهڻو رحم دل، خوش اخلاق ۽ قابل انسان آهي. سندن اهي گڻ ڏسي ئي منهنجو پيءُ مٿس موهت ٿيو هو، پر افسوس! ڪين ڪهڙي خبر هئي ته هيءُ ماڻهو ايڏا لا مذهب آهن. عبادت ڪرڻ ته نهيو، پر هتي ته ڪوبه روز وهنجندو به ڪونهي. ڪمري ۾ سدائين مسلمان ۽ عيسائي اچن ٿا ۽ هو اتي ويٺي ويٺي ئي پاڻي، چانهه ۽ کير پيئندا وتندا آهن ۽ ايترو ئي نه، پر اتي ويٺي ويٺي مٺايون به کائيندا آهن. اجان ڪالهوڪي ڳالهه آهي ته مون کين ليمنڊ پيئندي به ڏٺو هو. سائيس جيڪو بيمار آهي سو بنا روڪ ٽوڪ گهر ۾ اچي ٿو ۽ بوريءَ مان چٽا ڪٽي هليو ويندو آهي. اهي بدعنوانيون مون کان سَنيون نٿيون ٿين ۽ منهنجي طبيعت بگڙجي ٿي وڃي. جڏهن هو مرڪندا مون ڏانهن ايندا آهن ۽ منهنجو هٿ پڪڙي مون کي پنهنجي ويجهو ويهاريندا آهن ته منهنجي دل چوندي آهي ته هيءَ زمين ڦاٽي پوي ۽ آءٌ ان ۾ سمائجي وڃان. پنهنجي ان ذلت تي پنهنجي ان نامعقول طرزِ زندگيءَ تي منهنجون اکيون رت جا ڳوڙها وهائينديون آهن.

اف! هندو قوم! تو اسان عورتن کي ايڏو ڪمزور ناهيو آهي. ڇا پنهنجي مڙس جي ڪنيز بنجڻ ئي اسان جي زندگيءَ جو پهريون فرض آهي. ڇا اسان جي خيالن، اسان جا ارادن ۽ اسان جي فرضن جي ڪابه قيمت ڪونهي.

هاڻي مون کان صبر نٿو ٿئي. اڄ آءٌ ان صورتحال جو فيصلو ڪري ڇڏڻ ٿي چاهيان. آءٌ هن بلا کان ٻاهر نڪرڻ ٿي چاهيان. هيءَ شرمناڪ زندگي هاڻي مون کان هڪ پل به سَني نٿي ٿئي. مون پنهنجي دامن ۾ پناهه وٺڻ جو ارادو ڪري ڇڏيو آهي. اڄ هتي دعوت پئي ٿئي. منهنجو مڙس ان ۾ صرف شامل ئي ڪونهي، پر ان جي خاص محرڪن ۾ آهي. هنن جي ڪوشش ۽ مرضيءَ سان هن غير مذهب بدعت جو ظهور ٿيو آهي. مختلف مذهبن جا ماڻهو گڏ ويهي ماني کائين پيا. ٻڌجي پيو ته مسلمان به هن قطار ۾ ويٺل آهن. آسمان ڇو نٿو ڪِري پوي؟ ڇا ڀڳوان هاڻي مذهب جي حفاظت لاءِ اوتار نه لاهيندو؟ ڇا ان کان گهڻو به مذهبي توهين جو اندازو ڪري ٿو سگهجي؟ برهمڻ ذات پنهنجن خاص پاڻن ڪانسواءِ ٻين برهمڻن جو هٿ لڳل ڪاڌو به گوارا نه ڪندي آهي. سا معزز قوم هاڻي ايڏي پَستيءَ ۾ ڪِري چڪي آهي جو ڪائسٿن، ٻَنيَن ۽ مسلمانن سان گڏ ويهي ڪاڌو کائڻ ۾ عيب نٿي سمجهي بلڪ ان ڳالهه کي قومي عروج ۽ قومي اتحاد جو سبب سمجهي ٿي!

مڙس:

اهو ڪهڙو مبارڪ وقت هوندو جڏهن هن ملڪ جون عورتون تعليم جي زيور سان سنگهاربيون؟ ۽ قوم کي هڪ ڪرڻ ۾ مردن جو ساٿ ڏينديون؟ هي مذهبي تنگ خياليون ڪڏهن مُنجنديون؟ اسين ڪيستائين برهمڻ ۽ غير برهمڻ جي قيد ۾ ڦاٿل

هونداسين؟ اسان جي شادي مرادي جا طريقا ڪيستائين خانداني قيد جي رسيءَ سان ٻڌل رهندا؟ اسان کي ڪڏهن خبر پوندي عورت ۽ مرد جي خيالن جي هڪجهڙائي نسبتي پابندين کان وڌيڪ اهم آهي. جيڪر ايئن هجي ها ته برندا منهنجي زال نه هجي ها ۽ نه ئي، آءٌ سندس مڙس هجان ها. اسان ٻنهي جي خيالن ۾ زمين ۽ آسمان جو فرق آهي. جيتوڻيڪ هوءَ ظاهري طور چوي نٿي، پر مون کي يقين آهي ته هوءَ منهنجن آزاد خيالن کي نفرت جي نگاهه سان ڏسي ٿي. مون کي ايئن لڳندو آهي ته هوءَ مون کي هٿ لڳائڻ به نه چاهيندي آهي، پر اهو سندس ڏوهه ڪونهي اهو ماءُ پيءُ جو قصور آهي جن اسان تي اهڙو ظلم ڪيو آهي. پوءِ به مون کي خوشي آهي ته برندا ايڏي خوددار آهي ۽ اها ڳالهه ان ڳالهه جو دليل آهي ته هوءَ مشڪلات ۾ به پنهنجن خيالن، پوءِ ڪٿي اهي صحيح يا غلط هجن، نهايت پختائيءَ سان قائم رهندي آهي.

ڪالهه برندا ڳلي پئي. منهنجن ڪيترن ئي دوستن عام دعوت جي صلاح ڏني هئي، سو مون به خوشيءَ سان هائوڪار ڪئي ۽ ڪيترن ڏينهن جي بحث مباحثن ڪانپوءِ ڪالهه مون ڪجهه دوستن جي دعوت جو انتظام ڪيو. مون کان سواءِ صرف چار منهنجا برهمڻ هئا باقي ٻچيل ڪائسٿ ۽ ڪي ٻئي مذهب جا ماڻهو هئا. اها آزاد روي برندا لاءِ برداشت ڪرڻ جهڙي نه هئي سو جڏهن آءٌ ماني کائي واپس آيس ته هوءَ ايڏي ته بيچين هئي جڻ سندس دل کي سخت صدمو رسيو هجي. مون ڏانهن غضبناڪ نظرن سان ڏسندي چيائين:

"هاڻي ته توهان تي بهشت جو دروازو ضرور کلي ويو هوندو؟"

اهي سخت لفظ منهنجي دل تي تير جيان لڳا، کهري آواز ۾ چيم: "بهشت ۽ دوزخ جي خيالن ۾ اهي رهندا آهن جيڪي سست آهن ۽ مٺل آهن. اسان جو دوزخ ۽ بهشت سڀ هن زمين تي ئي آهن. اسين هن دارلعمل ۾ ڪجهه ڪرڻ ٿا چاهيون."

برندا: "توهان جي همٿ ۽ مردانگيءَ کي آفرين هجي. هاڻي دنيا ۾ سک ۽ آرام جو راڄ ٿي ويندو. توهان دنيا کي بچائي ڇڏيو. ان کان وڌيڪ ان جي کهڙي ڀلائي تي ٿي سگهي؟"

مون بيزار ٿي چيو: "جڏهن ايشور توکي انهن ڳالهين کي سمجهڻ جي قوت ئي ڪانهي ڏني ته آءٌ توکي ڇا سمجهايان؟ اسان جي وچ ۾ ان فرق ۽ فاصلي جي ڪري ملڪ کي جيڪو نقصان پيو پهچي ان کي ڪو گهٽ عقل وارو ماڻهو به سمجهي سگهي ٿو. هن تفرقي کي مٽائڻ سان قوم کي جيڪو فائدو پهچندو اهو سج وانگر ظاهر آهي. البت جيڪي ماڻهو ڄاڻي ٻجهي به اڻڄاڻ ٿجن انهن جي ڳالهه الڳ آهي."

برندا: ڇا هڪٻئي سان گڏجي کائڻ بنا پاڻ ۾ محبت پيدا نٿي ٿي سگهي؟"

مون ان بحث ۾ پوڻ فضول سمجهندي ان اصول جي اوٽ وٺڻ مناسب سمجهيو جنهن ۾ مباحثي جي گنجائش ئي نه هجي. برندا مذهبي عقيدن تي جان ڏيندي آهي سو مون ڪيس تسخير ڪرڻ لاءِ ان منتر کان ڪم ورتو. اسين مذهبي عقيدت جو احترام نه ڪندا آهيون. مون سنجيدگيءَ سان چيو: "جيڪڏهن اهو ناممڪن ڪونهي ته مشڪل ضرور آهي. ٿورو غور ڪر ته اها ڪيڏي نه ناانصافي ڇٽبي ته اسين سڀ هڪ ئي خالق جي مخلوق هوندي به هڪٻئي کي نفرت جي نگاهه سان ڏسون ٿا ۽ اعليٰ ۽ ادنيٰ جو فرق رکون ٿا. هيءَ سڄي دنيا ان حقيقي معبود جو جلوو آهي ۽ هرڪو ساهه وارو ان ئي حقيقي نور سان منور آهي رڳو ان نفسانيت جي پردي اسان کي هڪٻئي کان الڳ ڪري ڇڏيو آهي، اسان جي خود پروري اسان کي انڌو بنائي ڇڏيو آهي نه ته اصل ۾ اسين سڀ نه هڪ آهيون. جهڙي طرح سج جا ڪرڻا مختلف گهرن ۾ ٻنان فرق جي وڃن ٿا ساڳي ريت پروردگار عالم جو نور به مختلف جسمن ۾ وڃي الڳ الڳ نٿو ٿئي، نه ئي سج جي روشني الڳ الڳ جسمن ۾ وڃي الڳ ٿيو وڃي. ڇا سج جي روشني جهوپڙن تي نٿي پوي؟ آءٌ ته اهو چوندس ته اها محلن کان وڌيڪ جهوپڙن تي پوي ٿي."

منهنجي ان عارفانه ٻوڏ برندا جي ٽوٽ دل کي شاداب ڪري ڇڏيو ۽ هوءَ جڻ فقط ڪَن ٻڌجي

منهنجون ڳالهيون ٻڌندي رهي ۽ جڏهن آءٌ چپ ٿيس ته هوءَ روئڻ لڳي.

انساني دل به ميڻ مثل آهي. ان جا نشان مٽائڻ ته ناممڪن آهن، پر ان کي گرم ڪري اسين نوان نشان ڄاهي سگهون ٿا. برندا جي من مان خانداني عظمت ۽ قومي غرور جا حرف مٽجي ويا ۽ انهن جي جاءِ تي عالمگير روحاني رابطن جا حرف نقش ٿي ويا.

زال:

سوامي جي گيان اپديش مونکي بيدار ڪري ڇڏيو. اف! آءٌ ته ڄڻ ڪنهن اونداهي کوهه ۾ پيل هيس. هن مونکي اتان ڪڍي هڪ روشن قلعي ۾ پهچائي ڇڏيو. مون پنهنجي اعليٰ خاندان جي غرور ۾ ۽ پنهنجي اُوچي ذات جي ناجائز فخر ۾ ڪيترن جي بي عزتي ڪئي هئي. اي ماتما! تون مون کي معاف ڪجانءِ. آءٌ نااهل هيس ناسمجهه هيس. مون غريب جي اها دعا قبول فرماءِ. ان خيال سبب منهنجي دل ۾ پنهنجي قابل مڙس سان جيڪا ڪدورت پيدا ٿي وئي هئي ۽ جيڪا محبت جي ڪمي منهنجي طرف کان ظاهر ٿي سان معاف فرمائي.

جڏهن کان مون اهي نوراني لفظ ٻڌا آهن، منهنجي دل ڏاڍي نازڪ ٿي وئي آهي. طرحين طرحين جا نيڪ ارادا دل ۾ پيدا ٿيڻ لڳا آهن.

ڪالهه ڏوبياڻي آئي. سندس مٽي ۾ ڏاڍو سور هو سو ڪِنجهي پئي. پهرين ته آءٌ سندس اهڙي حالت ڏسي شايد رڳو زباني همدردي ڪريان ها يا مهريءَ مان ٿورو تيل ڪيس آڻي ڏيان ها، پر ڪالهه منهنجي دل ڏاڍي بيچين ٿي. ايئن لڳو ته ڄڻ هوءَ منهنجي ڀيڻ هجي. مون ڪيس پنهنجي پر ۾ ويهاريو ۽ پوءِ هڪ ڪلاڪ سندس مٽي تي تيل مکيندي رهيس. آءٌ نٿي ٻڌائي سگهان ته ان مهل مون کي ڪيڏو نه روحاني لطف اچي رهيو هو. منهنجي دل پنهنجو پاڻ هڪ زبردست ڪشش جي تابع ٿي هن طرف ڇڪجي رهي هئي، پر ان مهل منهنجي نڻان آئي هُن هِن منهنجي ان فعل تي منهن خراب ڪيو ۽ ڪاوڙي، پر مون به ذري سندس پرواهه نه ڪئي. اڄ صبح سان ئي ڏاڍو سيءُ هو. هٿ پير پئي ٺريا. نوڪرياڻي ڪم ڪرڻ لاءِ آئي ته هوءَ بيهندي ئي ڪنبڻ لڳي. آءٌ سوڙ پايو سِگريءَ جي پرسان ويٺل هيس پوءِ به رڳو وات ڪولڻ به ڏکيو ٿي لڳو. نوڪرياڻي جي حالت ڏسي منهنجي دل پرچي آئي ۽ مون کي پنهنجي خود غرضيءَ تي شرم آيو ۽ سوچيم ته جيڪا هوءَ هئي سا ئي آءٌ هيس. سندس روح ۾ به ساڳي روشني آهي، پر آءٌ ته آرام سان سِگريءَ پرسان ويٺل هيس ۽ هوءَ منهنجي خدمت ۾ مصروف هئي. اها ناانصافي ڇو؟ رڳو انڪري جو آءٌ هڪ دولتمند شخص جي زال آهيان؟ ڇا انڪري جو خودي اسان جي نگاهن تي پردا وجهي ڇڏيا آهن؟ مون کي ڪجهه سوچڻ جي همت نه ٿي ۽ يڪدم اٿيس ۽ پنهنجي نئين شال آڻي هن کي ڍڪائي ڇڏي ۽ سندس هٿ پڪڙي ڪيس سِگريءَ جي پرسان ويهاري ڇڏيم. هن عجب مان چيو: ”جي جي جي ڪنوار! مون کي ڇڏيو ته ڪم ڪريان سرڪار کي ڪچهري وڃڻ ۾ دير ٿي ويندي.“

مون به سوڙ پري ڪئي ۽ ساڻس گڏ ويهي ٿانوَ ڌوئڻ لڳس. هوءَ غريب هَر هَر مون کي اتان اٿارڻ پئي چاهي. منهنجي نڻان اچي مون کي عجب مان ڏٺوَ ۽ منهن کي اهڙي ريت موڙو ڏئي وئي ڄڻ ته مون ڪو سانگ رچايو هو. پوءِ ته سڄي گهر ۾ هل هنگامو ٿي ويو ڄڻ ته ڪو عجب جهڙو واقعو ٿيو هجي. اسين ڪيڏا نه خود پسند آهيون. اسين پرماتما جي بي حرمتي ڪندا آهيون. نفسانيت جي ڄار ۾ ڦاسي پنهنجي ئي مٽان ڪيترائي ظلم ڪندا آهيون. افسوس!

مڙس:

شايد وچٽري روش عورتن جي سرشت ۾ ئي داخل ڪونهي. هو حدن تي ئي رهنديون آهن. برندا ڪڏهن ته پنهنجي عالي نسب تي جان ڏيندي هئي ۽ قومي وقار جو راڳ ڳائيندي هئي ۽ ڪڏهن وري هاڻي برابري ۽ 'همه اوست' جي صورت ٻڻجي ويئي آهي. منهنجي ٿورڙي تعليم جو ايڏو اثر ورتو اٿس جو هاڻي ته آءٌ خود پنهنجي تاليف تي ناز ڪندس. واقعي هيءَ جنس فضيلت کان وانجهيل آهي. مون کي ان ڳالهه تي ڪو اعتراض ڪونهي ته هوءَ گهڻ

ذات وارن عورتن ۾ اٿي ويهي، ڪلي ڳالهائي، ڪين ڪجهه پڙهي ٻڌائي، پر انهن پنيان پنهنجو پاڻ کي صفا وڃائي ڇڏڻ مون ڪان سَنو نه ٿيندو.

ٻي ڏينهن ٿيا هوندا جو مون وٽ هڪ موچي پنهنجي زميندار جي ظلمن جو روئڻو ڪٿي آيو. بيشڪ زميندار هن سان سختي ڪئي هئي، پر وڪيل ڪيس مفت ۾ ته نٿو ڪري سگهي ۽ ڇا وري هڪ نيچ ذات جي ماڻهوءَ خاطر هڪ وڏي زميندار جي دشمني ڪٽندس ايئن ڪيم ته پوءِ وڪالت به ٿي. سندس فرياد جو آواز برندا جي ڪن ۾ به پيو سو منهنجي پويان اچي پئي ته سندس ڪيس ضرور ڪٺان ۽ بحث مباحثو ڪرڻ لڳي. مون حيلا بهانا ڪري ڪيس ٽارڻ چاهيو، پر هنُ مون کان وڪالت نامي تي صحيح ڪرائي ئي ورتي جنهن جو اهو نتيجو نڪتو جو انهن ٻن ڏينهن ۾ مون وٽ اهڙن مفت خورن جا ڪيئي ڪيس آيا ۽ نيٺ مون کي سختي سان برندا کي دڙڪا ڏيڻا پيا. اهوئي سبب آهي جو بزرگن عورتن کي مذهبي مسئلن جي تلقين جي قابل نه سمجهيو جو اهو به نه سمجهنديون آهن ته هرهڪ اصول جو عملي شان ڪجهه ٻيو هوندو آهي. هرڪو اهو ڄاڻي ٿو ته خدا عادل آهي، پر هن جي عدالت پويان پنهنجي ماحول کي وسارڻ نه گهرجي.

جيڪڏهن وحدة الوجود جي مسئلي تي عمل ڪيو وڃي ته تمام دنيا ۾ امن ۽ عافيت ٿي وڃي، پر اهو فلسفو فقط هڪ اصول ئي رهندو ۽ اسان جي سماجي نظام جي هڪ اڻ ٿيڻي تمنا. هن وقت اسين مسئلن جو ذڪر ڪندا آهيون. انهن تي مناظرا ڪندا آهيون. اصولن جي حمايت ڪندا آهيون ڇو جو عوام جي نظر ۾ وقار حاصل ڪرڻ لاءِ اسين انهن جي مدد وٺندا آهيون، پر اصولن تي عمل ڪرڻ ناممڪن آهي. مون کي ناهي خبر ته برندا ايڏي معمولي ۽ ظاهر ڳالهه به ڇو نٿي سمجهي.

برندا جو رويو هاڻي برداشت جي قابل نه رهيو آهي. اڄ سيني لاءِ هڪجهڙو ڪاڏو ناهيو ويو. هيستائين فقط گهر جي خاص ماڻهن لاءِ سنها چانور رڌبا هئا ۽ پاڃيون گيهه ۾ نهنديون هيون. کير، مکڻ ۽ ميوات وغيره گهرايا ويندا هئا ۽ نوڪرن لاءِ ٿلها چانور، تيل ۾ نهيل پاڃيون ۽ مَٽرن جي دال رڌبي هئي. انهن کي کير، مکڻ وغيره نه ملندا هئا. اهو دستور وڏن وڏن رئيسن وٽ به قديم زماني کان هلندو پيو اچي ۽ مون ڪا نئين ڳالهه ڪانهي ڪئي نه ئي نوڪرن ڪڏهن ڪا شڪايت ڪئي، پر اڄ نوڪرن به ساڳيا ڪاڏا ڪاڏا آهن، جيڪي گهر وارن ڪاڏا آهن. آءٌ ته ڪجهه چئي ئي نه سگهيس. بس وات ڦاٽي ويم. برندا جو خيال آهي ته مانيءَ ۾ فرق رکڻ نوڪرن سان ظلم آهي. ڪيڏي نه ٻاراڻي ڳالهه آهي. هيءَ پنهنجي برابري واري ڏُڌن ۾ ننڍي وڏي جو فرق مَٽائڻ ٿي چاهي. اڙي بيوقوف! اهو فرق سدائين قائم رهندو. آءٌ به ملڪي اتحاد جو حامي آهيان ۽ سڀ تعليم يافته ۽ سڄاڻ ماڻهو ان ٻڌيءَ تي ساهه ڏين ٿا، پر ڪو سپني ۾ به اهو نٿو سوچي ته هنن مزورن، هارين ۽ خدمت گارن کي برابري جو حق ڏنو وڃي. اسين انهن ۾ تعليم پکيڙڻ ٿا چاهيون ۽ ڪين غربت مان ڪڍڻ ٿا چاهيون جو اهڙي هوا ساري جهان ۾ پکڙيل آهي، پر ان ڳالهه جي اصليت ڇا آهي؟ اها خبر اسان جي دلين کي آهي پوءِ ڪٿي ان جو اظهار نٿو ڪيو وڃي. ان جو اصل مقصد آهي ته ملڪ ۾ اسان جو وقار قائم ٿئي، اسان جي حلقي جو اثر پکڙجي، اسين پنهنجن حقن جي ڪاميابيءَ سان جدوجهد ڪري سگهون ۽ اسان کي اهو چونڊ جو موقعو ملي وڃي ته اسان جو آواز صرف تعليم يافتن لاءِ ڪونهي- پر سڄي قوم جو گڏيل آواز آهي. برندا ته ايترو به نٿي سمجهي.

زال:

ڪالهه منهنجي مڙس جو ارادو ظاهر ٿيو. ان وقت منهنجو اندر ڏڪي ٿي ويو. اي خدا! دنيا ۾ ايڏي نمائش آهي! ماڻهو ايڏا خود غرض آهن. ايڏا ظالم آهن! اهو ڏکوئيندڙ تجربو ڪالهه مون کي ٿيو. آءٌ جنهن نصيحت کي ٻڌي پنهنجي گهرواري کي ديوتا سمجهڻ لڳي هيس ۽ مون کي فخر محسوس ٿيو ته مون کي پنهنجي نفس مطمئن جي خدمت گذاري جو موقعو حاصل آهي ۽ اها منهنجي مقدر جي خوبي

آهي، پر اڄ مون کي خبر پئي تہ جيڪي ماڻهو ٻن ٻيڙين جا سوار هوندا آهن سي ئي گهڻو ڪري قومي خير انديش سڏائبا آهن.

ڪالهہ منهنجي ٺٺان جي شادي هئي ۽ اباڻو گهر ڇڏي هوءِ ساهرن ڏانهن وڃي رهي هئي. شهر جون ڪيترين ئي عورتون آيل هيون، جيڪي سڀ اُوچا ڪپڙا ۽ جڙيل قيمتي زيورن سان سينگاريل هيون ۽ گلم تي ويٺيون هيون ۽ آءٌ سندن مهمانداريءَ ۾ مصروف هيس تہ اوچتو ئي در وٽ مون کي ڪجهہ مايون پٽ تي ويٺل نظر آيون، جتي آيل ماين جون جتيون ۽ سليپر پيا هئا. اهي ويچاريون بہ موڪلاڻي ڏسڻ آيون هيون. مون کي سندن اتي ويهڻ مناسب نہ لڳو. انڪري آءٌ کين وٺي آيس ۽ گلم تي ويهاريو. ان تي ٻين مائين هڪٻئي سان سُرپاٽ ڪرڻ شروع ڪيا ۽ پوءِ سڀ هڪ هڪ ڪري ڪو نہ ڪو بهانو ناهي اتان اٿي هلي ويون. ايستائين ڪنهن اها خبر منهنجي مڙس تائين پهچائي ڇڏي. هو ٻاهران ڏاڍي ڪاوڙ مان آيو ۽ پريل محفل ۾ منهنجي خبر ورتائين.

اڄ صبح جو سوير ئي جڏهن آءٌ اٿيس تہ مون هڪ عجيب واقعو ڏٺو. رات مهمانن جي دعوت ڪانپوءِ استعمال ٿيل ٿانوَ، ديڳڙا ۽ پيالا وغيره ٻاهر ميدان ۾ ڦٽا ڪيا ويا هئا. ان وقت ڪيترائي ماڻهو انهن اوپر ڪيل ٿانوَن تي جهڙ ڪِريا پيا هئا ۽ انهن کي چٽي رهيا هئا. ها!.... هيءُ سڀ انسان هئا ۽ اهي انسان جن ۾ پرماتما جو جلوو آهي، روشني آهي. ڪجهہ ڪُتا بہ ساڻن گڏ انهن ٿانوَن تي جهڻ هڻي رهيا هئا پر، اهي ڪنگلا ڪتن کي ماري پري ڪري رهيا هئا. هنن جي حالت تہ ڪتن کان بہ ويل هئي. اهو منظر ڏسي آءٌ دهشت ۾ اچي ويس ۽ منهنجي اکين مان ڳوڙها ڳڙهڻ لڳا. ايشور! اهي بہ تہ اسان جا پاءُ پيڻ آهن. اسان جا ئي روح آهن. سندن حالت ايڏي قابل رحم! مون ان مهل ئي نوڪرياڻيءَ کي موڪلي انهن ماڻهن کي سڏايو ۽ جيڪي ميوا ۽ مٺايون مهمانن لاءِ رکيل هيون، سي سڀ ٿالهہ ۾ رکي کين ڏنيون. نوڪرياڻي کنڻ لڳي تہ مالڪ کي خبر پوندي تہ هو منهنجي مٿي جو هڪ وار بہ سلامت نہ ڇڏيندو، پر مون کيس تسلي ڏني تڏهن سامت ۾ آئي.

اڄا اهي ويچارا مٺائي کائي رهيا هئا تہ منهنجو مڙس صاحب ڪاوڙ ۾ پريل آيو ۽ تمام ڪڙي آواز ۾ چيائين: "مون کي سمجهہ ۾ نٿو اچي تہ توکي آخر ڇا ٿي ويو آهي؟ جڏهن ڏس ڪانہ ڪا آفت مچايو ويٺي آهين. تنهنجو عقل ڪم نٿو ڪري ڇا. اها مٺائي انهن گهٽ ذات وارن لاءِ نہ ٺهرائي وئي هئي، پر اها مهمانن لاءِ ٺهرائي وئي هئي. هاڻي مهمانن کي ڇا ڏبو؟ آخر تو منهنجي عزت مٽيءَ ۾ ملائڻ جو پڪو ارادو ڪري ڇڏيو آهي ڇا؟"

مون مستقبل مزاجيءَ سان چيو: "توهان تہ اجائي ڪاوڙ ٿا ڪريو. توهان جي جيتري مٺائي مون کئين آهي اوتري گهرائي ڏينديس. مون کان اهو ڏٺو نٿو ٿئي تہ ڪجهہ ماڻهو تہ مٺايون کائين ۽ ڪجهہ وري اوپر ڪيل ٿانوَ چٽين. گهٽ ذات وارا بہ انسان آهن. هنن جو بہ روح ساڳيو ئي آهي. ڇا اها ناانصافي ڪونهي؟"

گهرواري صاحب چيو:"بس نهيو. هر وقت بي وقت جو راڳ ڳائيندي آهين. جڏهن ڏسو تہ ساڳي ڳالهہ تہ سڀ روح هڪجهڙا هوندا آهن. جيڪڏهن هڪ ئي آهن تہ ايشور کي ڪنهن جهليو هو تہ سڀني انسانن کي هڪ جهڙو نہ رکي؟ هن اعليٰ ۽ ادنيٰ جو فرق ڇو رکيو آهي؟ اجايو بحث ٿي ڪرين".

آءٌ ماٺ ٿي ويس جو ڳالهائي نہ سگهيس. منهنجي دل مان مڙس لاءِ محبت ۽ عزت ختم ٿيڻ لڳي. افسوس! نفسانيت اسان کي ڪيترو نہ خود غرض بنائي ڇڏيو آهي. اسين ايشور جو بہ سانگ رچائيندا آهيون. ڪيڏي نہ شرمناڪ ريا ڪاري آهي. اسين حقيقت کي پنهنجي مڪمل مفاد ۽ ذاتي غرضن تي قربان ڪندا آهيون پوءِ ان صورتحال ۾ جيڪڏهن اسان جون ڪوششون ڪامياب نٿيون ٿين تہ ان ۾ عجب جي ڪا ڳالهہ ڪانهي.

(نوڪ جهوڪ- 1920 ع)

حفيظ خان/پرويز

نـــازو بڪيلـو

نازو بڪيلو مختيارڪار جي آفيس ۾ پٽيوالو هو. چار فوٽ قد، بدن جو مٿيون حصو وڏو ۽ ٽنگون ننڍيون. ڳچي سنهي ۽ ڊگهي، نڙگهٽ جو اُڀار ايتري قدر ٻاهر نڪتل، جهڙوڪر پُراڻي سوڊا جي بوتل ۾ ڦاٿل شيشي جو ٻلور، مِنُون چپڪيل، نڪ تازي ميهي جهڙو، جنهن جي هيٺان مختصر مُڇون، سنوارت ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانہ ٿيندي هئي، ڇو جو چاليهن سالن جي عمر ۾ بہ ڪيس ڏاڙهي ڪانہ آئي هئي. سمورو زور لڳائڻ بعد بہ رڳو ڏاڙهيءَ وٽ بہ ٽي ڏين جي ڪانين جهڙا وار اهڙي طرح نڪتا هئا، جيئن مڪائيءَ جي سنگن جا وار نڪرندا آهن. هيٺ ڪان مٿي تائين نظر ٻوڙائبي تہ سندس جسم ۽ آرڪاٺا سُڪل موريءَ جهڙا ٿي لڳا.

نازو... انهيءَ عمر ۾ بہ پاڻ کي لش پش ٺاهوڪڙو جوان پيو سمجهندو هو. غضب جو ڦُڙتيلو، چالاڪ ۽ هوشيار. آفيس جي ماڻهن جي چوڻ مطابق، اصل ۾ پاڻ ڏهہ فُوٽو هو، پر رڳو چار فوٽ زمين ڪان ٻاهر نڪري سگهيو باقي ڇهہ فوٽ زمين ۾ ئي ڪٽي رهجي ويو. نازو هميشہ بوسڪيءَ جي قميص ۽ ڪلف ڏنل هِرڪَ جي سلوار پائيندو هو. رومال کي ڊيگهہ ۾ ويڙهي قميص جي ڪالر جي اندران لڳائيندو هو ۽ ايمبيسي سگريٽ کي ساڄي ڪن جي پٺيان ايئن فِٽ ڪري ڇڏيندو هو جيئن لانچنگ پيڊ تي راڪيٽ. هُو قميص جو سڀ ڪان مٿيون بٽڻ اهڙي طرح بند رکندو هو جو ڏسڻ وارن کي سندن ساهہ گهٽبو محسوس ٿيندو هو. پيرن ۾ ڪارو جُتو، جنهن جي ڪُڙين ۾ ٽوپين وارا ڪوڪا اهڙي طرح لڳرائيندو هو تہ جيئن ڪڙيون گسي نہ وڃن... پر اِها ٻي ڳالهہ تہ ايندي ويندي سندس پيرن جي ڳِسڪِ ڳِسڪِ جي ڪري پري ڪان ئي سندس اچڻ جو اطلاع سڄي آفيس کي پهچي ويندو هو.

نازو... پهرئين نمبر جو ٽيڳر باز، غضب جو ڏٽائي ۽ قرآني ڪوڙو، گپ باز بہ اهڙو جو جتي وينو تِتي چُٽو! کهڙي بہ ڳالهہ هجي، زمين ۽ آسمان ملائي هڪ ڪري ڇڏيندو. ڳالهين ۾ وڌاءُ ۽ ڪوڙ ايترو جو ڏرتيءَ جو سڙي وڃڻ معمولي ڳالهہ هوندي آهي، سندس لاءِ پُورَل گُنڪي جي چانهہ جي ڪينٽين تي شام جو سوير ئي سندس ڪچهري لڳندي هئي... ملائي مليل چانهہ ساسر ۾ لاهي ايئن ڊگهي سُرِڪَ پريندو هو جو پري پري تائين سندس سُرڙاٽ جو آواز پڪڙجي ويندو هو. جيئن جيئن چانهہ جي لذت وڌندي هئي، تيئن تيئن نازوءَ جي ڪچهري گرم کان گرم تر ٿيندي ويندي هئي. تعلقي جي هيڊ منشيءَ ڪان وٺي ٿاڻي جي وڏي صوبيدار (S.H.O) تائين ۽ مئجسٽريٽ ڪان ويندي اسسٽنٽ ڪمشنر تائين جون روزمره جون خبرون بحث هيٺ اينديون هيون: صبح جو نيرن ۾ ڇا کاڌائون ۽ منجهند جو ڇا! اڄ رات جو ڇا ڪاڻو آهي. وڏي مختيارڪار جي زال تہ وڏي آڙيڪاپ آهي، ڪيس چُرڻ بہ نہ ٿي ڏي. آسانيءَ سان سنوت نہ ڪري تہ ويچاري کي موچڙي مار ڪرڻ ڪان بہ نٿي گُسي.

هِن صوبيدار کي تہ ڪير سمجهائي، هرويرو ذليل ٿيندو. رشوت تہ ٻنهي ڌُرين ڪان وٺي ٿو، پر ڪم ڪنهن جو بہ نٿو ڪري. اِن ڪان اڳ وارو ڏاڍو ڀلو ماڻهو هو، پنج وقت جو نمازي، مصلي جي هيٺان جيڪي ڪجهہ رکي ڇڏيو، شڪر الحمدلله پڙهي کڻي ورتائين... نہ گهڻو لوڀ، نہ گهڻي لالچ ۽ ڪم بہ ڦٽافٽ.

نہ ڙي بابا نہ... نئين صوبيدار جو تہ ذڪر بہ نہ ڪجو. خدا ڪيس غرق ڪري، پڪو جهنمي آهي... نہ شريف ٿو ڏسي نہ بدمعاش، نہ ملازم نہ زميندار.

نازو... پنهنجي ڪرسيءَ تي اُڀ ڪُڙين ويهي، پنهنجي خاص انداز ۾ لفظن جي جادوگري اهڙي طرح ڏيکاريندو جو ماڻهو ڪلاڪن جا ڪلاڪ وات ڦاڙيو ويٺا سندس ڳالهيون ٻڌندا رهندا هئا. تعلقي جي ننڍي وڏي آفيسر جا تہ پول پڌرا ٿي پوندا هئا، پر نازوءَ جي واهہ واهہ ٿي ويندي هئي تہ هيءُ جوان جو پُٽ هر

آفيسر جو پيدي آهي، انهن جي رڳ رڳ کان واقف آهي.

هيءُ انهيءَ ئي شيخيءَ جي عنايت هئي جو ٽاٽي ۽ آفيس جي ڪمن ۾ قاٽل ماڻهو، سڄو سڄو ڏينهن نازوءَ جي اڳيان پنيان پيا رُلندا هئا ۽ هُو ڪنڌ سِيٽيو پنهنجي پنهنجي مطلب ۽ حساب سان ڪنهن کي ڏيءَ جي نوڪريءَ جي آس ڏياريندو هو ته ڪنهن کي پٽ جو آسرو، جيڪڏهن ڪو پنچي ڦاسي پوندو هو ته آفيسر جي نالي جي رشوت پُورل ڳنڍڪي وٽ پهچائي ويندي هئي، جنهن جي وصولي نازو شام جي محفل کان پوءِ ڪندو هو. سائل جو ڪم جيڪڏهن رائج طريقئہ ڪار موجب ٿي ويو ته رشوت جي رقم نازوءَ جو ڀاڱ ۽ واهه واهه بونس ۾... ۽ جيڪڏهن ڪم نه ٿيندو هو ته پوءِ لاچار رشوت جي رقم واپس ڪبي هئي، پر پوءِ اُن آفيسر تي ڪلاسيڪي گارين جي ڏرٽي پئي پوندي هئي ته بذات لالچي نڪتو، مخالف ڌر کان وڌيڪ رقم تڳائي هوندائين.

اِنهيءَ سموري چڪر بازيءَ ۾ پُورَلَ ڳنڍڪي جو ڏنتو ڪجهه زياده ئي هلي پيو. ڪيٽنين جي ڪمائي ته هئي، پر هو موقعو ۽ مهل ڏسي نازوءَ کي به گهمائي رکندو هو. نيٺ هڪڙي ڏينهن بنهي ۾ ڏند چڪ ٿي ئي پئي. نازو به ڏينهن ڪيٽنين تي ڪونه آيو... نازوءَ ڪانسواءِ ماڻهو به ڇو اچن! نه چانهه جو ڏنتو ٿيو ۽ نه ئي ٽُڪر ماني هلي ۽ نازوءَ جي چواڻي: مڪيون هڪليندڙ جو گذري ويو ڏينهن سارو.

جڏهن پورل ڳنڍڪي بي ڪاوِ اهه ڪانه ڏني، تڏهن وڃيءَ نازوءَ کي پرچائي وني آيو... ۽ پوءِ ساڳي محفل ۽ ساڳيا ماڻهن جا ميڙا...

اِنهيءَ دوران ڪيترن ئي ماڻهن وڏا وڏا واڪ ڏيئي ڪيٽنين جو ٺيڪو نه کنيو، پر نازوءَ لاءِ نه انهن جي چانهه ۾ چس ۽ نه ڪا بي لذت... اهڙي صورت ۾ پورل ڇا ڪندو هو جو آفيس جي حدن کان ٻاهر ڪوڪو لڳائي ويهندو هو ۽ نازو سندس خاص مهمان هوندو هو. هاڻي جتي نازو اتي ئي رس چس ۽ رونق ميڙو. ايئن ئي وڏو واڪ ڏيندڙ ٺيڪيدار، نقصان جي ڊپ کان ٺيڪو ڇڏي ڀڄڻ تي مجبور ۽ پوءِ باقي بچيل عرصي جو ٺيڪو وري پُورل پنهنجي شرطن تي ڪٽندو هو.

گذريل سال جي ٺيڪيدار عقلمنديءَ کان ڪم ورتو. ايندي ئي نازو جي خوشامند ڪرڻ شروع ڪري ڏنائين. تحفا، سوکڙيون، خرچو پاڻي. اڳيان پنيان ٽيڻ تحفن ڪانسواءِ. پر نازو ياري نڀائي ته پورل سان. نتيجو اهو ئي نڪتو جيڪو هر سال نڪرندو هو، پر هي ٺيڪيدار به هار مڃڻ وارو ڪونه هو. ٺيڪو ته ڇڏي ويو، پر ويندي ويندي ڌمڪي ڏيندو ويو ته هاڻي آفيس ۾ نازو رهندو يا هُو پاڻ يعني نبي بخش خان ڳرگيج.

هي ٽاٽو ۽ آفيسون به عجيب جايون هونديون آهن، جتي نالو آفيسر جو هوندو آهي پر واڳ سڄي هينين اهلڪارن جي هٿ ۾ هوندي آهي... جيترو ننڍو ملازم اوترو گهڻو رعبدار. هڻو پري ٿيو، صاحب پيو اچي، جو ڍنيورو نه ڏي ته پلا اُن ويچاري کي سڄائي ڪير! هڪ اڪيلو آفيسر ته اسٽيشن تي ريل جي ٽڪيٽ به قطار ۾ بيهڻ ڪانسواءِ نٿو وٺي سگهي، پر سندس پٽيوالو چاهي ته اُن ئي آفيسر جي نالي تي سڄو ڏٻو بڪ ڪرائي سگهي ٿو ۽ اُهو به مفت ۾! اِهائي ڳالهه هئي جو آفيس ۾ نازو جي بادشاهت قائم هئي. آفيسرن کي ڪير ٿو پڇي، اُهي ته ايندا ويندا رهندا آهن.

انهن ڏينهن ۾ مختيارڪارن جون بدليون پئي ٿيون. نئون مختيارڪار آيو ته سهي، پر جهڙوڪر هلندي هلندي وسندڙ ڪڪر، اوچتو وسي پوندو آهي. اُهوئي گوڙ جو ڌڌڪو، ڪنوڻ جو تجلو، گوڙ گهمسان، ڪن پل ۾ انڌيرو ڇانئجي ويو، گپ چڪَ ترڪڻ ئي ترڪڻ. نه سندس مزاج سمجهه ۾ ٿي آيو ۽ نه طبيعت جي خبر ٿي پئي. نه ڪنهن سان ياري دوستي ۽ نه ئي ڪٿي اٿڻ ويهڻ. نه سُرڪ جي سِڪَ ۽ نه ئي شڪار جو شوق. ٺلهو سَڪُو ئي سڪو! آفيس جي وقت کان به اڌ منو ڪلاڪ اڳ ۾ اچي ويندو هو. ۽ پوءِ سومهڻيءَ جي بانگ ملڻ تي معمول جي ڳالهه هوندي هئي. هيڊ منشي ۽ ريلبر الڳ پريشان ته قانوني صلاحڪار ۽ تپيدار جدا حيران... ٽي سادا ٽي سو ميل پري جو رهندڙ ڪنهن جو رڳو سادي پاڻيءَ

جو گلاس بہ ڪونہ پيئندو هو... سنگتي ساٿي ڪٿان اچن! ڪڪڙ ۽ تتر سان تہ جهڙو ازلي وير... دال جو شيدائي. بنهہ ڪنوار ٻوٽيءَ جهڙو، ولائتي ٻير وانگر، نہ چانوَ نہ ڪاڙهو. ناجائز ڪم جي تہ ڳالهہ ئي ڇا، جائز ڪم ۾ بہ پيو جُوئن مان پتا ڪڍندو... جهڙوڪر پٽس جي ملڪيت مان حصو ٿي ڏنائين.

شروع شروع ۾ تہ ربُو چشتيءَ جهڙن ڦُني خانن ۽ رشوت ڏيڻ وٺڻ جي شاهہ ڪاريگرن ڪيس اکيون ڏيکاريون. پر جڏهن مهرجيوڻ خان مختيارڪار ڪين ڪنگهيو بہ ڪونہ، تڏهن تعلقي جي ٽپيدارن کان سندس رويي خلاف هڙتال ڪرايائون. ڀريون ڏينهن، پيو ڏينهن... ڀريون هفتو، پيو هفتو ۽ پوءِ سڄو مهينو گذري ويو. مهر جيوڻ خان جي بدلي تہ ڪانہ ٿي، پر هُن پرواهہ ئي ڪانہ ڪئي. ٻيٺو "نہ مار نہ ڪُٽ، رڳو آنين ۾ وَٽ" وانگر... ڇئن پنجن ليبر ٽپيدارن کي ساڄي ڪابي بدلي ڪرائي ۽ پوءِ بڪ ئي بڪ، فاقا ئي فاقا. هڙتالن تہ مختيارڪار جو وار وِنگو ڪونہ ڪيو پر پٽ پاراتن ۽ بد دعائن بہ ڪو ٻوٽو ڪونہ پاريو.

هونئن تہ اِهو عذاب هينان مٿيان توڙي ننڍا وڏا اهلڪار سڀ ڀوڳي رهيا هئا، پر نازو تہ تسوري سوريءَ تي ٽنگيو پيو هو... ظاهري لئي، آڪڙ، ڪچهريون ۽ مارڪا تہ سڀ ويا، پر رڳو چانهہ جو ڍُڪ پيئڻ بہ محال ٿي پيو هو. ڪم هجي يا نہ، پر ڪيس آفيس مان ٻاهر نڪرڻ جي اجازت ڪانہ هئي، پر نازو بہ ڪنهن کان گهٽ ڪونہ هو. هُو پاڻ بہ تنگ ٿيو هو ۽ ٻين کي بہ تنگ پئي ڪيائين. مٿان وري ڪيترين ئي گمنام درخواستون ڪيائين، پر جڏهن ڪجهہ بہ پلئہ نہ پيو. تڏهن پراڻن پاپين ۽ حرام خور ڦڏيبازن کي پريءَ عدالت ۾ مختيارڪار سان اٽڪائي وڌائين.... اينٽي ڪرپشن طرفان جاچ ۽ ڊي سيءَ جي چاپن کان پوءِ نتيجو اهو نڪتو جو مرگهو نازو لوهہ ٿي ويو.

پوءِ اُهوئي ٿيو تہ نازو، صاحب جي جيئن ئي وڃهہ ۾ آيو، نبي بخش خان ٺيڪيدار کي بہ بدلو وٺڻ ۽ قرض چڪائڻ جو موقعو ملي ويو. درخواست لکيائين ۽ پيش ٿيو تہ نازوءَ صاحب جي نالي تي پنج هزار روپيا رشوت طور ڪم ڪرائڻ لاءِ ورتا آهن. پر نہ ڪم ٿيو ۽ نہ ئي رقم واپس ملي آهي.

جيوڻ خان مهر ڪي تہ جهڙوڪر الله موقعو ڏنو. هُو تہ اڳ ۾ ئي نازوءَ تي ٻريو ويٺو هو، سو هڪدم انڪوائري شروع ٿي ويئي. نازو منٿ ميڙ ڪرڻ بدران مرگهو ماش جي اٽي وانگر سيٽبو ويو ۽ مختيارڪار تي بهتاز هنيائين تہ سندس دلال بنجڻ کان انڪار ڪرڻ تي صاحب مٿس ڪوڙي درخواست ڪرائي آهي.

نازو بيوقوف جي ڳالهہ تي ڪنهن بہ اعتبار تہ ڪونہ ڪيو پر ٻيٺو معافي تلافيءَ جو موقعو بہ وڃائي ويٺو. سندس دماغ تڏهن ٺڪاڻي لڳو، جڏهن تمام گهڻي دير ٿي چڪي هئي. روئڻ پڇڪڻ، آهہ و زاري، منٿون ۽ ايلاز، پر مٿي ڦريل جيوڻ خان کي ڪير سمجهائي. هُن نازوءَ مان سمورا وَرَ وَڪڙ ڪڍڻ جو پڪو پهہ ڪري ڇڏيو هو. نبي بخش خان کي فريادي بنائي ٿاڻي تي ايف. آءِ. آر داخل ڪرائي تہ سندس شڪايتي درخواست ڪرڻ تان ڪاوڙجي نازوءَ مٿس قاتلاڻو حملو ڪيو آهي.

ڳالهہ رڳو اِتي بہ ختم ڪانہ ٿي... ڀرين تہ نازو کي هٿڪڙيون لڳائي اگهاڙن پيرن ۽ اگهاڙي مٿي سان سڄي آفيس ۾ گهمايو ويو ۽ پوءِ پورل جي ڪيٽين جي سامهون ويهاري، ڪيس ابتو ٽنگي اهڙا تہ پادر لڳايائونس جو خدا ڏي پناهہ. ڪٿي سندس ڀروڪو شان شوڪت ۽ ڪٿي هيءَ ذلت... نازو جڏهن اڌ مئو ٿي ويو، تڏهن گهِلي لاڪپ ۾ ڪٽي ڇڏيائونس.

ست اٺ ڏينهن تہ نازوءَ کي هوش ئي ڪونہ هو تہ ڏينهن آهي يا رات. ۽ جڏهن ڪيس هوش آيو بہ تہ ڪهڙو! نہ جيئرو نہ مئل. موت ۽ حيات جي وچ تي ٽنگيل. اُن موچڙي مارَ کان پوءِ نازو، نازو نہ رهيو هو پر رَذَل واڱڻ جهڙو راهڙو بنجي پيو هو... سندس ڦُني خانيءَ تہ وڃي ڏوڙ پاتي، پر سندس سار سنڀال ۽ پڇا ڳاڇا ڪرڻ لاءِ بہ ڪير ڪونہ آيو. اڳيان پنيان، زال ۽ ٻار ۽ ننڍو وڏو تہ سندس ڀرئين بہ ڪير ڪونہ هو ۽ هاڻي تہ سنگت ساٿ بہ هٿ ڪڍي ويئي. اڳي

پاڻ ماڻهن جون ضمانتون ڪرائيندو هو، اڄ سندس ضمانت ڪرائڻ وارو ڪير ڪونه هو. ٿاڻي ۾ آفيس جو بادشاهه، ٿاڻي جي لاڪ اپ ۾ عبرت جو نشان بڻيو، مٿي ڇٽي رهيو هو. ڪير به ڪونه هو، جيڪو سندس نڙيءَ ۾ پاڻيءَ جو ڦڙو وجهي. نازو اندران ۽ ٻاهران پڄي پُري پُرزا پُرزا ٿي پيو هو. ڪيترا پيرا سوچيائين ته هن ذلت جي زندگيءَ کان ته بهتر آهي ته خودڪشي ڪري ڇڏي. پر اِهو سوچي ته زندگي حرام ٿي، ساهه ٿي، پر مران ته اُهو به حرام موت!!

ٻه مهينا گذري ويا...

نازو ٿاڻي مان جيل ۾ منتقل ٿي ويو.

جسماني زخم ته ڇٽي ويا، پر جيڪي ڇهڪ روح کي آيا هئا، جهڙي نموني ۾ انا ڪچلي ويئي هئي، اهو سڀ ڪجهه پهرئين ڏينهن وانگر تازو هو، سُوڻون اُڀريون پئي، زخمن مان ريشو وهيو پئي.... هُن جو اندر اڌ ٿي پيو هو، سِسرون هُيون جيڪي وڏي ويڪريون ٿي رهيون هُيون. مگر ٻاهران عجب تماشو هو! نازو ماٺ ٿي ويو. چَپَ سُبي ڇڏيائين. ڳالهائڻ ٻولهائڻ ڇڏي ڏنائين. بس رڳو ڪنهن ڪنڊ پاسي ۾ مُنهن ويڙهيو پيو هوندو هو.

هڪ ڏينهن ڇا ٿيو جو ساٿي قيديءَ کان پنو ۽ پينسل ورتائين ۽ هڪڙي چٺي لکيائين، جيوڻ خان مهر مختيارڪار جي نالي:

حضور!

آءٌ اِن لائق ته ڪونه آهيان، پر اوهان جي قدمن ۾ رهڻ چاهيان ٿو، معافيءَ جي خيرات مگان ٿو.

اوهان جو غلام،

نازو.

جيوڻ خان چٺي پڙهي ۽ ڦاڙي اڇلي ڇڏيائين... وڏو ڦٽي خان بڻيو وتندو هو. اچا ته بيهي ڏسي مزا، گهٽين وِيهَن ٿو سئو ٿئي!"

ڪجهه ڏينهن بيا به گذري ويا. ضلع جو ڊپٽي ڪمشنر جيل جي معائني لاءِ آيو. جيوڻ خان به ساڻس گڏ هو. سمورا قيدي ڪنڌ هيٺ ڪريو قطار ۾ وينا هئا. جيئن ئي جيوڻ خان، ڊي.سي سان گڏ، نازوءَ وٽان لنگهيو، تيئن نازوءَ بجليءَ جهڙيءَ تيزيءَ سان ٽپ ڏيئي وڃي جيوڻ خان جي پيرن ۾ ڪريو ۽ جيوڻ خان جي پيرن کي ڇُهٽي پيو. جيل جي آفيسرن ۾ ٿرٿلو پئجي ويو. نازوءَ کي الڳ ڪرڻ جي پوري ڪوشش ڪئي ويئي، پر هُن جيوڻ خان جا پير نه ڇڏيا ته نه ڇڏيا. ڇرين وانگر بس هڪ ئي فرياد ڪري رهيو هو ته: "سائين، مون کي معاف ڪريو، معاف ڪريو سائين. پنهنجي پيرن ۾ جاءِ ڏيو سائين!"

جيوڻ خان اهڙي صورتحال ۾ اهڙو ته گهبرائجي ويو جو جان ڇڏائڻ به مشڪل ٿي پيئي هئس... ۽ جڏهن ڊپٽي ڪمشنر جو حيران ۽ پريشان چهرو ڏٺائين ته وات مان معافي نڪري ئي ويئي ۽ جيئن معافي ملي، نازوءَ پير ڇڏي ڏنا. بعد ۾ جانچ تي ڊي.سيءَ تفصيل پڇيا ته جيوڻ خان سڄي ماجرا کولي ٻڌايس، پر وڃڻ وقت ڊي.سيءَ چئي ڏنو: "ڇڏي ڏيئنس خان، ساڻس گهٽي ٿي آهي."

ڊي.سيءَ جو حڪم هو، ڪيس ختم ٿي ويو ۽ نوڪري به بحال ٿي ويئي، پر نازو، نازو نه رهيو. ڪنڌ جهڪيل، چَپَ سُبيل، نه ڪپڙن جو هوش نه بوٽ جو، ساهه ته منجهس هو، پر محسوس نٿي ٿيو. سڄو ڏينهن جيوڻ خان جي آفيس اڳيان ڪنڌ جهڪايو ويٺو هوندو هو. سانجهيءَ ٿاڻي جيوڻ خان جي گهر اڳيان بينل ڇپر تي ڪپڙو وڇائي سمهي پوندو هو. سڄي آفيس ۾ ڪِلِ ٺٺول ۽ مذاق جو نشان هو ته نازو هو، ..... صرف نازو بڪيلو!

نبي بخش، پُورل گُنڪي کي پڄائي ڪڍيو هو. هاڻي ڪينٽن سندس ملازم هلائيندا هئا ۽ پاڻ نهيو جُڙيو موڙي تي ويٺو، اندر ويندڙ جي جانچ پيو ڪندو هو. نازو جڏهن کان جيل مان آيو هو، نبي بخش ڪيس وڌيڪ ئي چيڙائيندو هو. ايندي ويندي ٽوڪون، مسخري ۽ طنزيه ڪنگهڻ. نازو جي ماٺ ڪيس وڌيڪ شهه ڏني. هو ڪچين گارين تي لهي آيو، پر نازوءَ زبان نه کولي ته نه کولي. پهرين ته جيوڻ خان به ڦوند ۾ رهيو ۽ نازوءَ سان ڪُتن جهڙو سلوڪ ڪندو هو، پر جڏهن ڏٺائين ته هيءُ نازو، اڳوڻو نازو ڪونهي رهيو... سندس هلندڙ ڦرندڙ جسم نه جيئرن گڏ آهي نه مُئن گڏ. تڏهن سوچيائين ته هِن اڌ مُئي ماڻهوءَ سان کهڙو جهيڙو کهڙو جهڳڙو!! پوءِ آهستي آهستي سندن وچ ۾ ڳالهه ٻولهه

شروع ٿي ويئي. ننڍا وڏا آفيس جا ڪم گهر جو سودو سلف... نازو سندس تابعدار، هر جاءِ تي پورو. نه ڏينهن جو هوش نه رات جو. نه ٿڪاوٽ نه ڪو بهانو. هاڻي ته جيوڻ خان به پڇتائڻ لڳو ته هُن هيءُ ڇا ڪيو!

جيوڻ خان جيئن ٻاهر ڪُهرو هو، اُن کان وڌيڪ گهر ۾ ڇُپندڙ. شادي ته ٿيس پر اولاد ڪونه ٿيس. اِها سندس زال جي همت هئي جيڪا سالُس نڀائي رهي هئي... نڀاهڻ ٿي نه، پر هُرلي جي ڍڳي وانگر جيئن صبح ساڻ ڪم ۾ جُنبندي هئي تيئن رات جو پهريون پهر به ڪم ۾ ئي گذري ويندو هو. پوءِ وڃي هنڌ تي ڪِرندي هئي، رهيو جيوڻ خان، هُو ته صبح جو سوير گهر مان نڪرندو هو ته آڌيءَ رات جو ٿڪاوٽ کان چُور اهڙي طرح گهر موٽندو هو جو سندس بُوٽ سُڄيل، مٽي ۾ ور، لهجي جي ڪوڙائڻ زبان کان وٺي چپن تائين وهندڙ هوندي هئي پوءِ چاهي سندس ڏينهن سنو گذرندو هجي يا ماٺو... ٻه چار ٽانوَ هيٺ مٿي، ڪي ڪِرندا ته ڪي پڇندا. ڪرسي ۽ ميز کي هرو پرو اُڳتي پوئتي گهريندو، کٽ جو ڪِڙڪو، دانهون ڪُوڪُون ۽ جڏهن نصيب خاتون چڱي طرح جاڳي پوندي هئي، تڏهن جيوڻ خان منهن ٻئي پاسي ڪري ڪونگهرا هڻڻ لڳندو هو.

شروع شروع ۾ ته نصيب خاتون کي ڏاڍو ڏک پهچندو هو، پر ڇا ٿي ڪري سگهي. اندر جو اندر ۾ ئي پئي سڙندي پڇندي هئي ۽ پوءِ آهستي آهستي اِها سندس عادت ٿيندي ويئي. شاديءَ کان پوءِ سال ڏيڍ تائين ته ٻار جي خواهش هئي، پر کيس ايتري بي صبري به ڪانه هئي. ٺيڪ آهي، جي هن مهيني ۾ نه ٿيو ته ايندڙ مهيني ٿيندو. ليڪن ان کانپوءِ ته باقاعده پڇا ڳاڇا شروع ٿي ويئي. آخر ڇئن ڇهن مهينن کان پوءِ ماٽن، ساهرن وٽ ته وڃڻو ئي پوي ٿو. جيترا وات اوتريون ڳالهيون ۽ هوڏانهن وري جيوڻ خان، سو ته انهن ڳالهين کان بنهه لاتعلق، نه فڪر نه ڳڻتي. ماڻهن کي منهن ڏي ته نصيب خاتون، ڪوشش ڪري ته نصيب خاتون. ڪٿان تعويذ ڦيٿا، ته ڪٿان ڏسَ ٽوٽا، ڪٿان ٻڪي ڦڪي... انهيءَ هڻ هٿان، وٺ وٺان ۾ سچا سارا ويهه سال گذري ويا.

نصيب خاتون به صبر جو ڪڙو ڍُڪ پِي ماٺ ڪري ويهي رهي، پر اُن ڪوڙاڻ سندس سڄي جسم تي ڏسڻ ۾ نه ايندڙ ڪنڊا پوکي ڇڏيا، خارُ اُڀري آيا ۽ سُيون ٽنبي ڇڏيون. جيوڻ خان ڪِڙو ڪريلو هو، سو ته هو، پر نصيب خاتون به جيون خان کي ڪنگهندي به ڪونه هئي. مائٽ مِٽ هڪ اڌ ڀيرو بي عزت ٿي وڃڻ کان پوءِ اچڻ ئي ڇڏيا ويا. باقي رهيا پاڙيسري، سو انهن سان ته هيءُ نهندا ئي ڪونه هئا. ڏئي وٺي باقي هڪڙي ماسي ڦاپو وڃي بچي هئي، جا کي سڄو ڏينهن جُٽ به پئي جهيلندي هئي ته ڪم ڪار ۾ به لڳي پيئي هوندي هئي. نصيب خاتون سڄو ڏينهن نه پاڻ ويهندي هئي، ۽ نه ئي ڦاپوءَ کي ويهڻ ڏيندي هئي.

قدرت خدا جي، جو اهڙي صورتحال ۾ ۽ انهيءَ آفت جي وقت ۾ نازو به اچي ڪِريو... بدن مان ساهه ته جيوڻ خان ئي ڪڍي ڇڏيو هئس، باقي رهي هئي کَل، جيڪا نصيب خاتون جي هٿ ۾ اچي ويئي. صبح جو کَل لاهيندي هيس ۽ شام جو چاڙهي ڇڏيندي هئس. پر نازو اُف به ڪونه ڪندو هو.

هڪ ڏينهن صبح جو سوير ڇا ٿيو جو، نازو مينهن ڏُهي، کير جي چونٽري کڻيو پئي آيو. ٿاٻو آيس ته وڃي ڪريو منهن ڀر پڪي فرش تي. کير ته پڪي فرش تي هارجي ويو، پر نازوءَ جا اڳيان به ڏند به ڀڄي پيا ۽ وات اندر وڃي ڪريا. نصيب خاتون پڇا ڳاڇا به ڪانه ڪئي، ايئن ئي جُتي لاهيندي پير مان شروع ٿي ويئي. زپو زپه وري جو ڏنبو هٿ لڳي ويس، تنهن سان ته بيهي نازوءَ کي ڪُٽي سٽي سوڙهو ڪيائين. بدن سڄو نيرو ٿي رتو رت ٿي ويو. ڏنبو ٽٽي پيو ۽ نازو بيهوش ٿي ويو ۽ نصيب خاتون جهڙي ٿلهي متاري صحتمند عورت به سهڪندي سهڪندي ٻيٺي ٿي وڃي کٽ تي ويٺي. ماسي ڦاپوءَ کي خبر ناهي ڇا ٿيو جو اُن وٺي رڙيون ڪرڻ شروع ڪيون. سندس چوڻ مطابق نازو هاڻ ماڳهين چند گهڙين جو مهمان هو. جيوڻ خان ٻاهر جيپ ۾ ويهي آفيس وڃڻ وارو ئي هو، جو اندران ايندڙ ڦان ڦان جا آواز ٻڌي تڪڙو تڪڙو واپس وريو. گهبرايل جيوڻ خان اڱڻ جو نقشو ڏٺو ته مرڳو هيسجي حوصلو هاري وينو. متان واري ماسي ڦاپوءَ جي رڙو رڙ ته

بي بي صاحبہ نازوءَ کي اُٺڻ ماري وڌو آهي.

جيوڻ خان، نازوءَ جي هلندڙ نبض ڏٺي تہ سرير ۾ ساهہ پئجي ويس. ڦاپوءَ کي اهڙي طريقي سان ڏڪا ڏنائين، جو سندس گهوڙا گهوڙا مائي ٿي وئي. هاڻي هُن پنهنجو رخ نصيب خاتون ڏانهن ڪيو. هڪڙي هٿ ۾ چوٽي ڇا آيس، پنيئن پاسي ايترو تہ زور سان ڇڪيائينس جو هن جو ڪنڌ پٺتو ٿي وڃي ڇيلهہ سان لڳو. هاڻي نصيب خاتون وارو ڇنُ سندس بدن ۾ تحليل ٿي ويو هو. اِهو بہ ڪونہ ٿي ڏنائين تہ مري ٿي يا جيئي پئي. ماري ماري اڌ مئو ڪري ڇڏيائينس.

”نڪر هتان ڪدڙي رَنَ! پاڻ تہ ڦاسيءَ چڙهندي، پر مون کي بہ خوار ڪندي.“

جيوڻ خان ڪجهہ دير ڪانپوءِ آفيس هليو ويو. هاڻي مسئلو ماسي ڦاپوءَ لاءِ هو، تہ هوءَ بي بي صاحبہ کي سنڀالي يا نازوءَ کي. نازوءَ تہ پوءِ بہ اُف بہ نہ ڪئي، پر نصيب خا تون لاءِ هيءَ سڀ ڪجهہ معمول جي خلاف هو. بڏي مرڻ جي حد هئي، جو جنهن مڙس سڄي زندگيءَ ۾ ڪڏهن آگر بہ ڪانہ سَجي هئي، تنهن اڄ بس هڪ نوڪر جي ڪري سڄو جسم رتو رت ڪيو، سو تہ ڪيو، پر ڪدڙي هجڻ جو طعنو بہ ڏنائين...

انهيءَ واقعي کي ٽي چار مهينا گذري ويا...

نصيب خاتون کٽ تي اهڙي ڪِري جو ٻنهہ پٽچ پاسو ڪري پئي رهي. ٽڪَ ٻڌي پئي پٽين کي گهوريندي هئي ۽ لڙڪ سندس مُنهن تان وهندا هئا. هڏين جي سوج تہ هيڊ جي ٻهائن ۽ ٽاڪوڙن ڏيڻ سان لهي وئي، پر دل جي گهاوَن ۽ چُڀڻ جو تہ ڪو دارون نہ دوا! جنهن کي دل تي ٻُهو رکئو هو، تنهن کي آڏيلي جي بہ پرواهہ ڪانہ هئي تہ رَنَ بچندي بہ يا مري ويندي.

ماسي ڦاپوُ صبح جو سوير ڪم تي ايندي هئي. نازو اُن جي اچڻ کان بہ اڳ ۾ مينهن جي ڪاساري مان واندو ٿي ويندو هو ۽ اهڙي نموني ۾ روزمرهہ جو معمول ٿي ائين ئي هلندو رهيو. پر اڄ تہ ٻاهرين گهنٽي وڃائيندي وڃائيندي ڪا مهل ٿي وئي هئي، پر دروازو کليو ئي ڪونہ ٿي. مينهون بہ اندران لاڳيتو ٻان، ٻان ڪري رهيون هيون. ظاهر آهي تہ ڪين بڪ لڳي هوندي... ماسي ڦاپوءَ کي ڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ ڪانہ ٿي آئي تہ گهر جا ماڻهو ويا تہ ڪيڏانهن ويا! جڏهن ڪجهہ بہ ڪونہ ٿيو تڏهن اگهاڙي مٿي ۽ اگهاڙي پيرين آفيس ڏانهن ڊوڙ وڌائين ۽ چوڪيدار کي وٺي آئي. هُن بہ ڏاڍا وَسَ ڪيا، پر ڪوبہ جواب ڪونہ مليو... ماسيءَ جي دل ٻڏڻ لڳي، گهوماٽي ڪائي هيٺ ويهي رهي. لڙڪ هئس، جيڪي بينا ئي نٿي. چوڪيدار بہ پريشان ٿي ويو تہ دروازو اندران بند آهي، پوءِ گهر وارا ويا تہ ڪيڏانهن ويا. هُو واپس آفيس ڏانهن ڀڳو... نائب مختيارڪار، صوبيدار ۽ ٻيا جيڪي بہ ملازم موجود هئا، سي سڀ حيران ۽ پريشان، ڊوڙندا مختيارڪار جي گهر پهتا.

ٻہ سپاهي ڀت ٽپي اندر گهڙيا ۽ وڏو دروازو کوليائون. سڄي گهر ۾ ماٺ مانوڙو لڳو پيو هو. اڱڻ، ورانڊو، وراندي سان گڏ وڏو ڪمرو ۽ وڏي ڪمري ۾ جميل رت جي ليڪ، جيڪا وچ تي اچي بيهي رهي هئي. هيءُ دروازو بہ اندران بند هو، تنهن ڪري ٽوڙيو ويو. ڪمري ۾ بستري تي هڪ لاش پيو هو.

مختيارڪار جيوڻ خان مهر جو لاش...

ساڄي هٿ ۾ ڦاٿل پستول ۽ مٿي جي ساڄي پاسي ئي گوليءَ جو سوراخ صاف صاف ٻڌائي رهيو هو تہ خودڪشي ڪئي وئي آهي.

رڙيون ۽ دانهون ڪندڙ ماسي ڦاپوءَ سڄو گهر اٿلائي وڌو...

پر نازو ۽ نصيب خاتون جو ڪٿي نالو نشان بہ ڪونہ هو.

(حوالو: حفيظ خان جون ڪهاڻيون 2007)

سليم سهتو

اڄ پڻ اکڙين...

هڪ ڪيس جي تياريءَ جي سلسلي ۾ پرھ ڦٽيءَ ڏاري ننڊ مان بيدار ٿيس. دريءَ کان ٻاهر نهاريم، ڦڙ ڦڙ پئجي رهي هئي، جسم کي ٿوري ٿڌ محسوس ٿي. ڪمري کان ٻاهر نڪري، نوڪر جي ڪمري ڏانهن ويس. ڪيس ننڊ مان اُٿاري چانهه ٺاهي ڏيڻ جو چئي پنهنجي ڪمري ڏانهن موٽي اچي، آرام ڪرسيءَ تي ويهي ڪيس جي فائيل کي پوري ڌيان سان پڙهڻ لڳس. ڪجهه دير ڪانپوءِ نوڪر چانهه کڻي آيو. چانهه جو ڪوپ ڏيندي چيائين ته: ”سائين ٻاهر توهان سان هڪ نوجوان ملڻ آيو آهي.“ مون حيرت مان پڇيو: ”هن وقت!“

نوڪر ورائيو: ”ها سائين، چئي پيو ته ڏاڍو ضروري ڪم آهي.“ مون نوڪر کي چيو ته، هو هن کي ملاقاتين واري ڪمري ۾ ويهاري. اهو چئي ٽوال کڻي باٿ روم ۾ گهڙي ويس. وهنجڻ دوران منهنجو ذهن ان نوجوان جي باري ۾ سوچيندو رهيو ۽ ذهن ۾ مختلف سوال گردش ڪندا رهيا. ”ڪير ٿي سگهي ٿو؟ جيڪو پرھ ڦٽيءَ جي وقت آيو آهي. جنهن صبح ٿيڻ جو بہ انتظار نہ ڪيو منهنجي اصيل جو پٽ! پر نہ، هو نٿو ٿي سگهي ڇاڪاڻ تہ ان کي مون آفيس ۾ ملڻ لاءِ سڀاڻي ستين وڳي جو وقت ڏنو هو.

وهنجي تيار ٿي ملاقاتين جي ڪمري ڏانهن ويس. ڪمري ۾ گهڙيس تہ نوجوان کي ڪرسيءَ تي ويٺل ڏٺم. سندس پٺ در ڏانهن هئي. منهنجي قدمن جي آواز تي ڪرسيءَ تان اٿي در ڏانهن نهاريائين ۽ سلام ڪيائين. مون سندس سلام جو جواب ڏنو ۽ ساڻس هٿ ملايم. مون کي سندس مهاندا ڄاتل سڃاتل لڳي رهيا هئا. مون کيس ڪرسيءَ تي ويهڻ جو اشارو ڪيو. ڪرسيءَ تي ويهڻ سان ئي هن ڳالهائڻ شروع ڪيو. ”سائين، مان شهمير جو پٽ آهيان.“ هن ايترو ئي چيو تہ مان کيس يڪدم سڃاڻي ورتو تہ اهو مراد آهي. مان ڪرسيءَ سان اٿي کيس ڀاڪر پائي مليس ۽ سندس پيءُ جي شڪايت ڪرڻ لڳس تہ: ”ڏاڍو بي وفا آهي، مون کيس لنڊن مان ڪيترائي خط لکيا، پر هن انهن جا جواب ڪونہ لکيا. بلڪل وساري ڇڏيائين.“ مون ڏٺو تہ مراد جي چهري تي ڏک جون ريکائون اُڀري آيون هيون. مراد ڏکايل آواز ۾ چوڻ لڳو تہ: ”چاچا، وقت جي ظالم هٿن مون کان پيءُ جو سهارو کسي ڇڏيو آهي، بابا کي وفات ڪئي ٽي مهينا ٿي ويا آهن. هڪ ظالم ٽرڪ واري بابا جي مٿان ٽرڪ چاڙهي کيس هميشہ لاءِ اسان کان ڇني ڌار ڪري ڇڏيو.“

شهمير جي وفات جو ٻڌي منهنجي اکين اڳيان ساڻس گهاريل وقت ذهن جي پردي تي هڪ فلم وانگر ڦرڻ لڳو. شهمير ۽ مون پهرئين درجي کان وٺي انٽر تائين گڏ تعليم حاصل ڪئي هئي، تنهن ڪانپوءِ مون تعليم جو سلسلو جاري رکيو، شهمير کي سندس گهرو حالتن وڌيڪ پڙهڻ نہ ڏنو. ۽ هو هڪ سرڪاري کاتي ۾ ڪلارڪي ڪرڻ لڳو. شهمير سان منهنجي روز ملاقات ٿيندي هئي.

ڪڏهن اسان جي پاڙي ۾ ايراني هوٽل تي ويهي چانهه جي ڪوپ تي سڄي دنيا جي مسئلن تي ويچار ڪندا هئاسين تہ ڪڏهن ڪلفٽن تي سمنڊ جي ڪناري تي پسار ڪندي خيالي قلعا جوڙيندا هئاسين، ڪڏهن وري جناح باغ ۾ ڪنهن بينچ تي ويهي خوشحال مستقبل جا سهڻا خواب ڏسندا هئاسين. مون ايل.ايل.بي جو امتحان پاس ڪري وڪالت جي پريڪٽس شروع ڪئي هئي. تنهن هوندي بہ روز رات جو اسان جي ملاقات ٿيندي هئي. ان دوران شهمير جي مائٽن سندس شادي ڪرائي ڇڏي. هُو ان شاديءَ مان خوش ڪونہ هو ڇاڪاڻ تہ سندس شريڪ حيات اڻ پڙهيل هئي ۽ هو پڙهيل ڪڙهيل ڇوڪريءَ سان شادي جو خواهشمند هو، پر مائٽن سندس خواهش کي ٺُڏي ڇڏيو. شاديءَ ڪانپوءِ هو احساس محرومي جو شڪار ٿي ويو هو. مون کيس گهڻو

سهارو ڏنو جنهن جي ڪري هو گهٽي قدر احساس محروميءَ کان ٻاهر نڪري آيو هو. پٽ جي پيدائش تي ڏاڍو خوش هو. مون کي ڏاڍو زور جو ڀاڪر پاتو هئائين ۽ سندس اکين مان خوشيءَ جا ڳوڙها نڪري آيا هئا. هاڻي سندس ڳالهين جو مرڪز سندس پٽ مراد هوندو هو. هو پنهنجي پٽ لاءِ اعليٰ مستقبل جا خواب ڏسندو هو. منهنجي ساڻس آخري ملاقات ڪراچي ايئر پورٽ تي ڊپارچر لائونج جي ٻاهر ٿي هئي. مون الوداعي ڀاڪر پائي ڪانئس موڪلايو ته هن اکين ۾ آب آڻي چيو ته، "يار جي قسمت ساٿ ڏنو ته وري ملنداسين، پر جي زندگيءَ بي وفائي ڪئي ته مون جيڪي خواب پنهنجي پٽ لاءِ ڏنا آهن انهن کي تون پورو ڪرڻ جي ڪوشش ڪجانءِ." مون کيس دلداري ڏيندي چيو ته، "مايوسيءَ جون ڳالهيون نه ڪر. الله تعاليٰ توکي وڏي حياتي ڏيندو ۽ تون پنهنجي اکين سان پٽ کي اعليٰ مقام تي ڏسندين."

لنڊن پهچي مون کيس خط لکيو، جنهنجو هن فوراً جواب ڏنو. جنهن ۾ لکيائين ته هو بدلي ڪرائي ڳوٺ اچي ويو آهي ۽ ائين ئي لنڊن ۾ رهائش دوران اسان هڪ ٻئي کي خط لکندا رهياسين. پر گذريل ٽن مهينن دوران مون جيڪي کيس خط لکيا انهن جا هن جواب ڪونه ڏنا. مون سمجهيو ته شايد ذميوارين وڌي وڃڻ ڪري هو جواب نه لکي سگهيو آهي. مان بارائٽ لا جو امتحان پاس ڪري ڊگري وٺي وطن موٽي آيس.

مون کي آئي هفتو کن ٿيو هو، ان دوران آفيس کي سيٽ ڪرڻ ۽ هڪ سڄاڻ واري جي ڪيس ۾ مصروف رهيس. مون ڀڙئين فرصت ۾ شهمتر سان ملڻ پئي چاهيو. پر ڪمن فرصت نه ٿي ڏني. "سائين، نيرن تيار آهي." نوڪر جي آواز تي منهنجي سوچن جو سلسلو ٽٽي پيو، اکين مان آب جاري هو ۽ چپن مان لطيف سائينءَ جي بيت جا ٻول نڪرڻ لڳا.

اڄ پڻ اکڙين، سڄڻ پنهنجا ساريا،
ڳلن تان ڳوڙهن جون، ٻوندون بس نه ڪن،
سندي سڪ پرين، لوڪ ڏني نه لهي.

بورڊ جا نوان ڪتاب

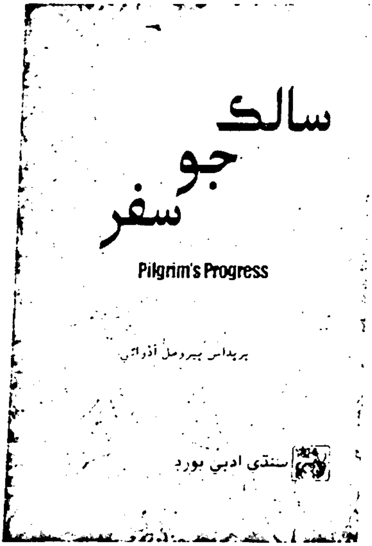

سدرة المنتهيٰ جيلاني

ورق ٻـ ساهہ ڪٽڻ تا

منهنجو سفر اُتان کان شروع ٿيو هو، جڏهن محبت کي ڳوليندي ڪنڊ ڪنڊ ۾ وڃي پهتس. احساس جون گهٽيون ايڏيون تہ سوڙهيون هيون، جو ساهہ کڻڻ بہ مشڪل ٿي پوندو هو:

احساس جي گهٽين ۾ محبت کي ڳوليندي زندگيءَ جو اِنهيلر هٿ ڪيم ۽ پوءِ صدين، سالن، مهينن، ڏينهن ۽ لمحن جا ورق محبت جي چاش ۾ ٻڏل ۽ احساس سان ڀريل هئا!

سوچيم ائين ئي سدائين محبت ورهائيندي، احساس ونڊيندي ويندس. سفر ڏاڍو تہ دلچسپ هو، پر سفر ڏاڍو مشڪل هو، ۽ ٿڪائيندڙ بہ، سو ٿڪجي ساهہ کڻي ڪنهن ويراني ۾ ليٽي پيس، ننڊ ڪٽي وئي.

خواب پنهنجي سفر ڏانهن آگر جهلي وٺي هليا ويا.

خواب ڪيڏا نہ خوبصورت هئا،
خواب ڪيڏا نہ رنگين هئا،
ڪيڏا نہ دلنشين هئا.

ننڊ مان اٿيس، خواب گڏ ڪيم، محبت ساڻ ڪيم، احساس جي گهٽين مان نڪري محبت جي معدنيات گڏ ڪري دنيا کي چار چنڊ ڏئي چمڪائڻ چاهيم ۽ سدائين چاهيم محبت جي روشنيءَ ۾ جيئڻ، محبت جي فضا ۾ ساهہ کڻڻ، زندگيءَ کي پاڻ پسائڻ، ۽ زندگي سنوارڻ، سڌارڻ ۽ چاهيو تہ گهڻو ئي ڪجهہ هئم.

محبت واٽن تي وڃائيندي پٽر هڻائيندي ويندس، ماڻهو مون ڏانهن محبت وٺڻ لاءِ وڌندا ويا ۽ خوشبو رقص ڪندي رهي.

اسان سڀ محبت جي ڏور ۾ ٻڌجي وياسين. هاڻ ڪير بہ جدا نٿي ڪري سگهيو، پر اوچتو الائي ڪهڙو حادثو ٿيو، محبت مان الائي ڇو پيٽ ڀرجي ويو، اسان جي فطرت ۾ ڏاڍي بيچيني هئي. سڀ جيڪي گڏ هلندا هلياسين محبت ساڻ ڪري ڪئين عهد ڪياسون. سمورا عهد جديد مشينن جي گوڙ ۾ وساري ويٺاسين. محبت کي هٿ جي تريءَ تي رکي ڦوڪ ڏئي اڏايوسين. خواب ننڊن کي موٽاياسين. ان ڪان پوءِ ائين ٿيو جو خواهشن ۾ وڃائجي وياسون ۽ ضرورتن تائين محدود ٿي وياسين. هاڻ هرڪو پنهنجي گهر جي ڪُنڊ ۾ هنڌ تي وهاڻي ۾ منهن لِڪائي، اڪيلو اڪيلو ڳوڙها وهائي ٿو. هر سڏڪو نڙي ۾ اٽڪي بيهي رهي ٿو. هڪ گهر ۾ رهڻ وارا هڪٻئي ڪان بي خبر ٿي رهن ٿا. زندگي رساڪشي، پيچ ڌاهہ جي وچ ۾ ڇڪجي رهي آهي. پراڻو وقت ياد ڪرڻ جو وقت بہ نہ ملندو. مشينن ۾ دليون جو وڃايون اٿئون.

ڪڏهن پاڻ کي وڃائي سمهي پونداسين. ان ڪان پهرين جو نئون نسل خواب ڏسڻ ڪان محروم ٿي وڃي، محبت جو احساس مري وڃي، ۽ احساس جون گهٽيون بيهر سوڙهيون ٿي پون، محبت جو انهيلر ملي نہ سگهي. فضائن مان آڪسيجن گُٽي پئي، سوچيان ٿي جديد مشينن جي وچ ۾ محبت جا احساس لڪي لڪائي رکان، انڪري ئي چوان ٿي تہ جديد مشينن جي گوڙ ۾ رهڻ وارا ماڻهو، جڏهن بہ توهان جون سماعتون ٻوڙيون ٿيڻ لڳن، تہ ڪوئل جي ڪوڪ کي ڳوليندا ويرانن ۾ وڃي نڪرجو. جڏهن بہ اڪيون

آليون ۽ ڏنڊليون ٿي وڃن ته ڪنهن به جُهڳيءَ جي غريب ٻار جي اکين ۾ جهاتي پائڻ جي ڪوشش ڪرڻ سان توهان کي ڪئين روشنيون ورهائجي ملنديون، ايڏيون جيڏيون شهر جي بتين ۾ به ناهن هونديون، جو ته روشنيون انهن جي اکين ۾ جرڪن ٿيون ۽ جڏهن دل محبت جي احساس کان خالي ٿيڻ لڳي ته وري غريب غريبن جي گهرن ۾ سچي محبت ۾ گم ٿجو، احساس جي گهرج جڏهن شديد ٿئي ته مشينن ۾ رکيل پراڻي پيغام کي پڙهي احساسن کي تازو ڪجو.

ڪنهن به پراڻي ڪتاب ۾ محبت کي ڳوليندا ته اُتي احساس جو اِنهيلر هٿ ڪجو، تڏهن فضائن مان آڪسيجن جي ڪمي پوري ٿي ويندي.

اي جديد ماڻهو! توهان پوري آرام سان هڪ ٿڌو ساهه پرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندا. انڪري مون کي محبت جي معدنيات هٿ ڪرڻ ڏيو. مون تي زندگيءَ جا دروازا کولي مون کي پوري آزاديءَ سان لکڻ ڏيو.

منهنجا خواب اڃا رستي ۾ آهن ۽ خواب گڏ ڪٽٽا آهن، احساس جون گهڻيون وڌائيون آهن، محبت جو اِنهيلر هٿ ڪرڻو اٿم ۽ محبت ورهائي هلڻو اٿم.

محبت کي ترِيءَ ۾ قيد ڪري رکان ٿي، مُٺ پڪوڙي ڇڏي اٿم، هاڻ منهنجو سفر اتان کان شروع ٿيندو، جڏهن محبت کي ڳوليندي دنيا جي ڪنڊ ڪنڊ ۾ وڃي پهچنديس.

بورڊ جا نوان ڪتاب

بورڊ جو نئون ڪتاب

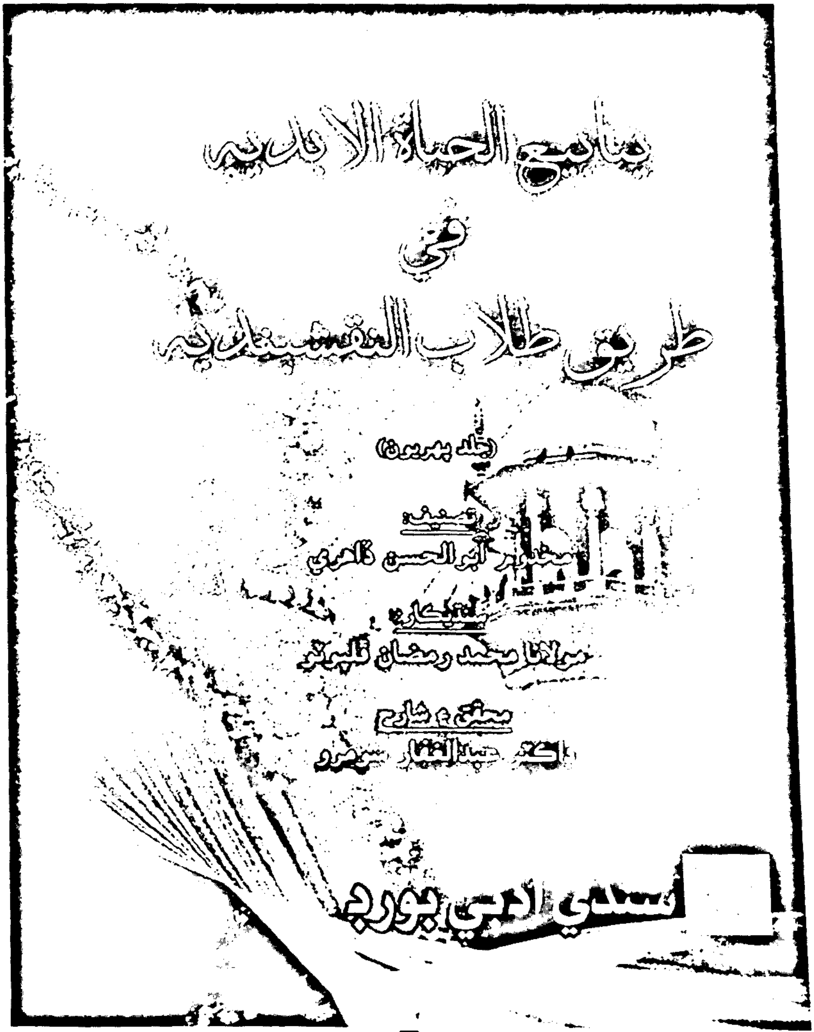

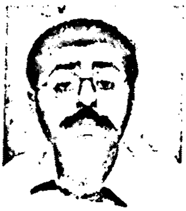

ڊاڪٽر مخمور بخاري

آزاد قاضي

مخدوم
محمد صالح
يتي هالا پراڻا
جو گوهر

ڊاڪٽر ممتاز بخاري

متفرقه

سنڌ ملڪ، جيڪو هينئر مغربي پاڪستان جو هڪ صوبو آهي، ان تي اهو نالو سنڌو يعني ته انڊس ندي جي ڪري پيو، جيڪا ان جي وچان وهي ٿي. سنڌو ءَ جي لغوي معنيٰ آهي سمنڊ يا پاڻي جو وڏو تلاءُ. اهو نالو انهيءَ نديءَ تي شايد آريه قوم جي ماڻهن وڌو. جنهن ۾ ڪابل ۽ ٻين ندين جي پاڻي پوڻ ڪري. ان جو وهڪرو ۾ موڪراڻي وڏيو وڃي، ۽ ٻڻ انهيءَ آواز جي ڪري جيڪو اٽڪ جي ويجهو جابلو لنگهه مان زوز سان وهڻ ڪري ان ۾ ٿيندو رهي ٿو. وچئين دور ۾ سنڌ جو نالو، سڄي سنڌو ماٿر تي رکيل هو، ۽ باقي هندستان تي هندو نالو رکيل هو جو، سنڌ کان ٺر جي ٻرپٽ هنن جي ڪري جدا ٿيل هو. عرب ليکڪن جو چوڻ آهي ته سنڌ ۽ هند ٻني پاٺر هنا ۽ اهي توقير بن يقطن بن حلم بن نوح جا پٽ هئا. قديم زماني ۾ عظيم بوڌ کان پوءِ انهن ٻنهي پاٺرن جي اولاد اهي ملڪ وسايا، انڪري مٿن اهو نالو پنجي ويو، اهو ئي سبب آهي جو عرب سنڌ ۽ هند جي ماڻهن کي ڪاري نسل جا ماڻهو تصور ڪندا هئا. پر سندن اهي راءِ غلط خيالن ۽ روايتن تي مبني هئي. جاڪان ته تاريخي، نسلي، لساني ۽ ٻين حقيقتن جي مدِنظر سنڌ ۽ هند جا ماڻهو گهڻو ڪري آريه نسل جا ماڻهو آهن. انهن ۾ ڪي قدر دراوڙي ۽ سامي نسل جو ميلاپ ٻڻ ٿيل آهي. جابه هجي، سنڌو ندي، سنڌ جي لاءِ ايتري اهم آهي جيتري هڪ انسان کي رت جي ضرورت آهي. سنڌو نه هجي ها ته سنڌ جو ملڪ به هڪ وڏو ٻرپٽ ٿي وڃي ها، جنهن جون حدون ٺر کان فارس تائين هجن ها جو ايران ۾ آهي.

ـ ڊاڪٽر ممتاز حسين پٺان

ڪتاب "تاريخ سنڌ، عرب دور" تان ڪنيل ٽڪرو

ص 49، سنڌي ادبي بورڊ ڇاپ ڇورو

ڊاڪٽر مخمور بخاري

هالا جي نعتيہ شاعري

تاريخ ۾ جهاتي........

سنڌ جي قديم شهرن ۾ هالا جو تذڪرو بہ لڳ ڀڳ ڇهہ سؤ سالن جي عرصي کان اڳاٽو تصور ڪيو وڃي ٿو. شهر جڙندا آهن ۽ پنهنجو جوڀن جواني گذاري تاريخ جو حصو بڻجي ويندا آهن. شاندار روايتون ئي ڪن ڪن شهرن جي سڃاڻپ هونديون آهن. جنم ڀومي سان انسيت بہ فطري ٿئي ٿي، هالا سان منهنجو تعلق بہ اهڙو ئي آهي. هن شهر جي سڃاڻپ جا ڪيترائي حوالا اڄ بہ ان طرح موجود آهن، جنهن طرح اهي ڪالهہ موجود هئا؛ تہ هن شهر جا ڪي باب اڄ اسان خبر ناهي تہ ڇو وساري ڇڏيا آهن. اڄ هي سٽون لکڻ کان پهرئين مون مٿي هڪ عنوان قائم ڪيو آهي "تاريخ ۾ جهاتي" هي عنوان ماضي جا ورق ورائڻ ۽ ڪالهہ جي آئيني ۾ پنهنجو عڪس ڳولڻ جي مون پاران هڪ ننڍي ڪوشش آهي. اڄ بہ مسلم دنيا ۾ محبوب خدا آخري نبي زمان حضرت محمد ﷺ جن جي ولادت باسعادت کي سڀاوند تسليم ڪيو وڃي ٿو. محبوب خدا جي آمد بلاشڪ سموري عالم انسانيت لاءِ مسرت جي نويد هئي. هالا جي نامياري محقق، عالم ۽ شاعر مخدوم صالح پٽي جي نعت جون سٽون ذهن ۾ ترن ٿيون:

عرب هو جهالت ۾ تاريڪ جڏهن،
نبي پاڪ نورالهديٰ بنجي آيو.

سو ان نسبت سان اڄ هالا جي ڪن اهم معتبر، مصروف ۽ غيرمصروف شاعرن جي نعت گوئي جو ڪجهہ تذڪرو هنن سٽن ۾ ڪرڻ مناسب لڳي ٿو ڇاڪاڻ جو مان اڳ بہ لکي آيو آهيان تہ هن شهر جي سڃاڻپ جا ڪي باب اڄ اسان وساري چڪا آهيون

نعت تہ ڙي مولود بنيادي طرح شاعري جي ڪا صنف ناهي، بلڪ هي هڪ موضوع آهي جيڪو شاعري جي ڪنهن بہ صنف ۾ پيش ڪري سگهجي ٿو. گهڻو ڪري مولود يڪي يا بيٺي ڪافي جي صورت ۾ چيا ويندا آهن، پر ان کان سواءِ بہ مختلف فارم ۾ مولود جو موضوع آندو ويو آهي، جڏهن تہ نعت خاص طور غزل جي هيئت ۾ چئي وڃي ٿي، پر اها بہ ڪا حتمي صورت ناهي، نعتيہ بيت، قطعا، چؤسٽا ۽ ڪافيون بہ چيون ويون آهن. مولود ۾ خاص طور حضوراڪرم ﷺ جي ولادت واري ڳالهہ بيان ڪجي ٿي تہ نعت ۾ آقا دوجهان جي صفت، ثنا، ساراهہ بيان ڪئي وڃي ٿي.

سنڌي ڪلاسيڪي شاعري ۾ بيت وڏي اهميت رکي ٿو. بيت جي ئي صورت ۾ ابتدائي سنڌي نعتيہ شاعري ملي ٿي. ميون عيسيٰ جنهن کي اسان هالا جو شاعر تسليم ڪيون ٿا. هن شاعر بابت ڪا خاطر خواهہ تحقيق نہ ٿيڻ سبب ڪيس ملاڪاتيار طرف دفن ٿيل ٻڌايو وڃي ٿو، جڏهن تہ حقيقت ان کان مختلف آهي. ميون عيسيٰ بابت تفصيل ڳالهہ ٻولهہ تہ ڪنهن ٻئي پيري ڪنداسين، پر ايترو ضرور چئبو تہ هي شاعر هالا ۾ ئي دفن ٿيل آهي. سندس بيتن جي رسالي مان ڪجهہ اهڙا بيت پيش ڪجن ٿا جن ۾ حضرت محمد ﷺ جن جي ثنا، صفت ۽ انهن سان عقيدت ۽ محبت جو ذڪر موجود آهي:

رات سهائي، ڀُون سنئين، نہ ڪا آڏي اڏ،
لا اله الا الله، ٻيا ڇڏ، جُڏ وُٺَنَ جَڏ،
محمدً رسولُ الله ٿِي، گرهر انهين گڏ،
جو سڄڻ ڪيو سَڏ، ٿو اُماٽي اڀوجهيون.
جَڳ سيڪڙو جنهن جو، سو سڄڻ ڏٺائون،
سين پَسَڻُ پاڪيزي پرين، جي پُٽين مُدعائون،
حمد ثناءُ سائين جو، ڪوڏان ڪيائون،
چٽيون چيائون،. صلواتون سرور اتي.

سنڌي ادب ۾ مولود جي جنهن شاعر باقائده شروعات ڪئي اهو آهي هالا پراڻا سان تعلق رکندڙ

مخدوم عبدالرئوف ڀٽي، جنهن جو تخلص هو "عاصي" يعني گنهگار" هن جا هن وقت تائين ستر کن مولود لوڪ ادب جي سيريز واري ڪتاب 'مولود' ۾ شايع ٿيل آهن ان ڪان سواءِ سندس مداحون ۽ مناجاتون پڻ ڇپيل آهن. مخدوم صاحب جا ڇپيل مولود اڪثر هڪ ٽڪي (ٽڪي) ڪافي جي صورت ۾ آهن. سندس هينئيون مولود گهڻو مشهور ۽ مقبول رهندو اچي:

منارا مير مُرسل جا، ڏسان ٿل ڏيهه سڀ ڏوري
هلي هالا، مٽيان مسڻ، اڙپورڪي چڙيان اوري
مٽيارين جي ڪعبي ڪان، گهليون مانجهند چڙيان گهوري
ڪوٽ ڪوڙي، ڪها، ڪوڪر، سونڊا، سيريون چڙيان سري
نگر بندر ۽ باگاٽا، ڪراچي ڪان وڃان ڪوري
مسقط مطر ۽ مربالون، ڪو مڪلان مٽيان موري
مديني جي خاڪ سڀ سرمون، وجهان اکين پتر پوري
'عبدالرؤف' چئي سرڪيان صدقو رڪان ڪرسي اڳيان ڪوري

مخدوم عبدالرؤف ڀٽي سنڌ جي عظيم شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي جو همعصر هو، ڀٽي صاحب هالا پراڻا ۾ سن 1682ع ۾ جنم ورتو ۽ سنه 1752 ۾ حج لاءِ عربستان ويو، جتي حج بعد لاڏاڻو ڪيائين. آئون پنهنجي شهر جي حوالي سان مخدوم عبدالرؤف ڀٽي کي ئي پهريون ماڻهو تسليم ڪيان ٿو جنهن شاعرانه فضا ۾ آقاءِ دوجهان جي ولادت باسعادت کي باوقار نموني پيش ڪيو:

حسن هدايت حاضر ٿيڙو، جنهن جام نبي هو جايو،
عطر عنبير سان عالم واسيو، جنهن سرور جام سلمايو،
'عاصي عبدالرؤف' اوهان ڏي آيو، تنهن جو عرض اگهايو.

تاريخ جي ورقن تان دز هٽائيندي اسان اڳيان وڌون ٿا ته حيرت جي انتها نه ٿي رهي. هي ڇا! هي به هالا پراڻا جي مٽيءَ کي اعزاز حاصل آهي. سنڌي جو پهريون صاحب ديوان شاعر خليفو گل هالائي به ان ئي مٽي جي خمير مان رچي بسي پير گوٺ جي مٽيءَ مان فيض حاصل ڪري ڪافي جي يگاني شاعر پير علي گوهر شاهه 'اصغر' سائين جي صحبت ۾ رهندي سنڌ زبان کي الف- ب جي 52 اکرن جي ڀٽي جي ترتيب تي غزل جو ديوان ڏنو. هن جو هي ديوان بمبئي جي محمد حسين پٽ محمد سليم جي پريس مان 1275هه/ 1858ع ۾ ان وقت شايع ٿيو جڏهن هو پاڻ حج جي ارادي سان عربستان ويجي رهيو هو ۽ هيءُ ديوان خليفي گل خود ئي ڇپرائي پڌرو ڪيو. هن ويران جا ڪجهه ڇاپا ان ڪان پوءِ به نڪتا آهن، پر افسوس جهڙي ڳالهه ته اها آهي ته هن وقت تائين خليفي گل هالائي جي زندگيءَ بابت، نه ان جي ديوان کان سواءِ ٻئي شاعري بابت ۽ نه ئي ديوان بابت ڪنهن قسم جو تحقيقي ۽ تنقيدي ڪم ڪيو ويو آهي، سو راقم ان بار کي پاڻ مٿان ڪجهه وڌيڪ محسوس ڪيو آهي ۽ پنهنجي علم عقل آهر اُن ڪرت ۾ مشغول رهندو اچي. سو ان ئي ديوان گل ۾ خليفي گل جا شاهڪار غزل به موجود آهن، هن ائين به غزل جي لوازمات کي پورو ته ڪيو ئي آهي سو هن نعتيه غزل ۾ پڻ محبوب خدا جي سونهن، سوپيا کي خوبصورت تشبيهن سان نروار ڪيو اٿس:

الف الله قد قامت منهنجي دلدار جو صورت
حقيقت ذات وجه الله سهڻي يار جي صورت

آهي منهن "والضحيٰ والشمس" سج چند کان گهڻو وشن
"سورة والليل" ۾ پنيرن وارن جي ڪار جي صورت

اکيون چشمو حيلتي جو، مٽن جي ڪاڻ "ڪالڪوثر"
پيالي پُرطهورا جي نشي سرشار جي صورت

بدن باغ بهشتي صوف ڏاڙهه گل منجهس قسمين
آهي "جنات"، عدن تحتها لانهار" جي صورت

نه ڪيو "گل" ڪ - دل جيڪي ڏنو منجهه ديد دلبر جي
"وماڪذب الفؤاد" "مارني" مختيار جي صورت

خيلفي قاسم خليفي گل کان پوءِ ان جي ڪيڙيل سنڌي غزل جي زمين ۾ هر هلايو ۽ "ديوان قاسم" جي عنوان سان پنهنجا غزل ودايا ونود پريس ڪراچي مان شايع ڪرائي پڌرو ڪيو. ديوان قاسم مان اچو ته هڪ نعتيه غزل پڙهندا هلون:

مير مرسلؐ مکي سندو مهتاب
جنهن جهجهو وٺ الله عزت آب
ڏڏ هارين سندو اڙين آڌر،
جڳ اندر جوت عالمن ارباب
اڄ ادا ڪر الله جا احڪام
ته سڀا تو اُتي اچي نه عتاب
زهد جي زور سان ڪجي ”قاسم“
نقش ناڪام خود پسند خراب

خليفي گل ۽ خليفي قاسم جي پاڙي ۾ هڪ نرالو ۽ خوبصورت شاعر به پيدا ٿيو، جنهن کي به اسان بين ڪيترن ئي شاعرن جيان وساري ڇڏيو آهي، هو سريلو شاعر آهي صوفي آسورام: جيڪو وري پهرئين سوشلسٽ صوفي شاهه عنايت شهيد جي درگاهه جو معتقد رهيو. تعليم جي پيشي سان لاڳاپيل سنڌ ۾ انگريز دور جو هي شاعر هالا جو ٽيون صاحب ديوان شاعر آهي. هي هندو مذهب سان لاڳاپيل هجڻ جي باوجود خدا جي هيڪڙائي ۽ انسانيت جو وڏو قائل هو، هن پنهنجي شاعري ۾ مختلف جاين تي اهڙا مضمون آندا آهن، خاص طور حضوراقدس، جي حضور ۾ هڪ خوبصورت مناجات چئي آهي جنهن ۾ عاجزي، هيٺائي ۽ خلوص مان پنهنجي مدعا بيان ڪندي چئي ٿو:

تون آهين نور نورائي، مٺو محبوب سبحاني
نه ڪو بيو تنهنجو ٿيو ثاني ڪرم ڪر يارسول اللهﷺ.

امت ساري سندو شافع ڏکن مرضن سندو رافع
سڄو جڳ ٿيو توکان نافع رحم ڪر يارسول اللهﷺ.

سوا لک تي مٿي مَرڪين، تارن ۾ چنڊ جئن چمڪين
سدا ڀهڳڻ پيو ڀهڪين، مهر ڪر يا رسول اللهﷺ.

مدائين ۾ ”آسو“ ورتو وهائي آب ٿو اُرتو
اوهان کي هت هُتي پرتو پرم ڪر يا رسول اللهﷺ.

صوفي آسورام جا ٽي شعري مجموعا ”پريم غنچا،“ ”ديوان آسو“ ۽ ”رسالہ آسو“ ته شايع ٿيل آهن، پر ان کان وڌيڪ سندس شاعري هند سنڌ ۾ اڻ ڇپيل آهي، جنهن طرف به توجهه ڏيڻ جي ضرورت آهي.

هالا جي مٽيءَ مان 19 فيبروري 1884ع تي هڪ نرالي شاعر جنم ورتو، جيڪو اڄ تائين پنهنجي علمي، سماجي، مذهبي ۽ شاعراڻي ڪردار سبب سنڌي ادب ۾ گهربل مقام ماڻي نه سگهيو آهي. بلڪ ڪيس اڄ ته هالا جو ادبي ماحول به گهڻو ٽڪو وساري ويٺو آهي، هيءُ سٽون لکندي سندس به شعري تصنيفون منهنجي سامهون آهن جيڪي اڃان تائين اڻ ڇپيل آهن، ان شاعر کي اسان الحاج پيرو محمد ’سائل‘ انصاري جي نالي سان ياد ڪيون ٿا. هيءُ اهو مرد مجاهد شخص هو، جنهن وٽ سنه 1920ع ۾ خلافت تحريڪ جي سلسلي ۾ برصغير جا اهم سياستدان شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ سائين جي. ايم. سيد هڪ رات ڳجهي ڳڏجاڻي ڪرڻ آيا هئا. هن شاعر پنهنجي شاعريءَ ۾ اسلامي جذبي جو ڀرپور ۽ خوبصورت اظهار ڪيو آهي. سندس شعري سفر ۾ حج بيت الله جو منظوم سفرنامو پڻ آهي، جيڪو مثنوي جي فارم ۾ سنه 1939 ۾ رقم ڪيو ويو هو. منهنجي مختصر علمي ڄاڻ موجب هيءُ سنڌي جو پهريون منظوم سفرنامو آهي. ٻولي ۽ ادب لاءِ خدمتون سرانجام ڏيندڙ ادارن کي هيءُ اهم ۽ تاريخي دستاويز شايع ڪرائڻ گهرجي.

پنجهتر ورهين جي الحاج پيرو محمد ”سائل“ انصاري جي“ ڪليات سائل هالائي عرف گلستان المعرفت“ ۾ مذهبي جذبي سان سرشار شاعريءَ جا ڪيترائي خوبصورت ۽ رنگين گل موجود آهن، سندس هي حمد اڄ به عام وخاص جي زبان تي آهي، پر حيرت جهڙي ڳالهه اها آهي ته ڪيترن ئي ماڻهن کي ان شاهڪار حمد لکڻ واري شاعر جي نالي جي ڄاڻ ناهي:

حسبي ربي جل الله، شافي ڪافي حق الله
مافي قلبي غير الله، مير محمد صل الله
لااله الاالله لااله الا الله

قائم، دائم، رَب شڪور، جابر، جامع، نافع، نور
هادي، مَهدي، حق، صبور، اڪبر، اعليٰ عاليجاه
لاالٰه الاالله الا الٰه الاالله

واجد، ماجد، حاڪم، حُي، سامع، قامع، جَل غني
وارث، والا شان وليّ، شاهد غائب بي پرواه
لاالٰه الا الله لا الٰه الاالله

اجان به اڳتي سندس 'ڪليات سائل' مان هي بهترين نعت جون سٽون پڙهو:

اسان جو رهبر اسان جو هادي، روف آهي رحيم آهي
خدا جو پيارو سخيِ آهي، جواد آهي ڪريم آهي

اهو مزمل اهو مدثر اُهوئي طاهر، اهوئي مطهر
طلب علم جي ڪندڙ زياده، جهان ۾ سڀ کان عليم آهي

اهو ئي احمد اُهو محمد، اُهوئي محمود سوئي حامد
شفيق آهي رفيق آهي، شڪور آهي حليم آهي

اُهوئي شافع، اهو ئي نافع، اهو ئي دافع، اهو ئي رافع
عطا خدا ڪيس علم حڪمت، عليم آهي حڪيم آهي.

هالا جي ادبي اتهاس ۾ ابڙا خاندان خاص طور جان فيملي کي وڏي اهميت حاصل آهي، ان جي تسلسل ۾ منصور ويراڳي کان وٺندي ارشد هالائي، منور هالائي، رشيد هالائي ۽ اڄ جي نوجوان قلمڪار ۽ ڪمپيئر سهيل ابڙي تائين ڪيترائي نالا علمي ادبي ۽ شعري روايتن جي ڪري معتبر ۽ مصروف آهن. هن خاندان جو اڳواڻ مصروف شاعر منصور ويراڳي جو والد 'جان محمد اضعف هالائي' هو جنهن جي ئي نالي پٺيان هن خاندان کي "جان ساگهر" پڻ سڏيو ويندو آهي. اهوئي اضعف هالائي مولود ۽ نعت جو مصروف شاعر ٿي گذريو آهي، هن جو پهريون شعري مجموعو 'احوال محمدي' جي نالي سان شايع ٿيو، جنهن ۾ سندس نعتيه شاعري گڏ ٿيل آهي. هي هالا جو پهريون شاعر چئبو جنهن جي نعتن ۽ مولودن جو مجموعو 'انجمن مولود النبي هالا' تنظيم پاران شايع ٿيو ۽ ڪيتري نه حيرت جهڙي ڳالھ آهي ته مڪمل نعتيه ديوان به سندس پاڻ ئي شوڪت ابڙي جو 'بهشتي، درشن'، جي عنوان سان تازو ڪجھ ڏينهن اڳ هالا مان شايع ٿيو آهي. اضعف هالائي جي نعت جون ڪجھ سٽون هن ريت آهن:

حبيبِ خدا آ امامِ نبوت
رسولن جو سردار امت لئه رحمت

اطاعت سندس آ اطاعت خدا جي
اهو آ حقيقت ۾ روح عبادت

محمدؐ جو ِنالو پيارو پيارو
رسي روح کي جنهن سان راحت ئي راحت

خدا مير مُرسلؐ کي معراج بخشيو
اڳي ڪين ڪنهن تي ٿي اهڙي عنايت

محمدؐ جي تعريف "اضعف" ڪندين ڇا؟
خدا خود سندس ڪئي آ وصفِ رسالت

اضعف هالائي جو فرزند ۽ بهترين شاعر ارشد هالائي جي هن نعت جون سٽون اڄ به هالا جي هر منهبي ايوان مان گونجنديون رهنديون آهن:

بلبل سندي زبان تي، منڙو آ نام تنهنجو
ڪُوڪُو ڪندي ڪري ٿي ڪوئل ڪلام تنهنجو

چيها چتون چون ٿا، صاحب سلام تنهنجو
هڪوار ڪين ليڪن دائم مدام تنهنجو

"ياسين، والضحيٰ" ۽ تعريف تنهنجي "طٰه"
"ڪوثر" سندو تون والي "ڪوثر" جو جام تنهنجو

وقت نزع هجي شل ”صلي عليٰ“ زبان تي
اِن پر لڏي هتان هي ”ارشد“ غلام تنهنجو.

هالا جي هن ادبي اتهاس مان ڪيترن شخصيتن جو ذڪر هت ڪجي؟ انهن جي نعتيہ سخن کي پيش ڪجي؟ منهنجي تہ هن شهر جي هر گهٽي ۾ ادب جي تاريخ جو ڪونہ ڪو ورق دفن ٿيل آهي ۽ بحيثيت مسلمان؛ محبوب خدا سان پنهنجي عقيدت ۽ محبت جو اظهار هر شاعر ڪيو آهي، پر هنن صفحن ۾ فقط چند اهڙن فردن جو تذڪرو ڪيو ويو آهي، جيڪي وڏي علمي اتهاس جا مالڪ آهن، پر ڪين اڄ وساريو ويو آهي. اهڙوئي هڪڙو غير معروف شاعر جو تذڪرو نہ ڪرڻ بہ پڙهندڙ سان زيادتي ٿي سگهي ٿي. هالا جي پرسان پير بلاولي جي مقام ۾ ابدي ننڊ سُتل راضي فقير بہ پنهنجي نرالي شعري ڍنگ سبب اهميت رکي ٿو. راضي فقير ذات جو لاشاري هو سندس جنم بہ اتفاقاً 12 ربيع الاول 1317ھ/ 1899ع ۾ ٿيو ۽ اپريل 1964 ۾ هيءُ جهان ڇڏيائين. پاڻ شاهہ عبداللطيف سان والهانہ عقيدت ۽ محبت رکندڙ هو ۽ ان ئي اثر هيٺ راني فقير شاهہ جي رسالي جي تتبع تي 13 سو دن بيتن ۽ واين جو رسالو جوڙيو، جيڪو اڃان تائين اڻ ڇپيل آهي. هن رسالي ۾ ڪيترن ئي جاين تي نعتيہ بيت آيل آهن، جن مان نموني طور هت ڪجهہ پيش ڪجن ٿا.

جوڙي جوڙ جهان جي پاڻ ڪيائين پسند
خاوند خاص خلقيو موچارو محمدﷺ
”انا مولاڪ وانت محبوبي“ صحي چيو صمد
راهہ ونائي رند جوڙيائين جوڙ جهان جي

”وحدہ لاشريڪ لہ“ جن اُتو ڏينهن ازل
تن مڃيو محمدﷺ ڪارٽي منو مير مرسل
ان تان خوف خلل مولا مڙيئي معاف ڪيا
محبوب محمدﷺ ڪرين ٻيو مڙئي مجاز
نوراني نماز، پسڻ آهي پرين جو

هن وقت تائين هالا جي شاعرن جو تذڪرو ڪندا آيا آهيون، پر اسان کي هالا ۾ مذهبي شاعريءَ جي حوالي سان هڪ مڪمل ادبي تنظيم پڻ ملي ٿي. جيڪا هالا جي ادبي اتهاس ۾ پهرئين ادبي تنظيم جو درجو رکندڙ ’انجمن مولود النبيﷺ‘ سنہ 1916ع ۾ جڙي. هن تنظيم جا اڳواڻ هنا الحاج پيرو محمد، ’سائل‘، جان محمد ’اضعف هالائي‘، حاجي علي محمد متقي ۽ انجم هالائي، هن تنظيم جي پليٽ فارم تان هالا ۾ خاص طرح مولودن ۽ نعتن جون محفلون منعقد ڪيون وينديون هيون. هالا ۾ هيءَ پنهنجي نوعيت جي پهرين ادبي تنظيم آهي جنهن خاص هڪ مقصد لاءِ ڪردار ادا ڪيو ۽ ڏسندي ڏسندي هالا ۾ اها روايت بڻجي وئي تہ ربيع الاول جي مهيني سان گڏوگڏ شادين ۽ ٻين خوشين جي موقعي تي خاص طور مولود ۽ نعت جون محفلون منعقد ڪيون وينديون هيون ۽ اهو اثر گهڻو عرصو هالا ۾ موجود رهيو.

تاريخ ۾ جهاتي پائڻ سان اسان کي سنڌ جي هڪ قديم علمي مرڪز هالا جو هڪ منفرد عڪس نظر آيو آهي، جنهن ۾ ان فطري جذبي جو هجڻ بہ عام آهي جنهن تحت اسان آقاءِ دوجهان حضرت محمد ﷺ جن سان عقيدت ۽ محبت رکون ٿا ۽ ان عقيدت ۽ محبت ۾ اسان ڪڏهن ڪائنات جي ان عظيم هستي جي ثنا ۽ صفت بيان ڪري نہ سگهنداسين بقول هالا جي اڳئين شاعر مير محمد ”ملاح“ جي:

بدليو زمانو جهل جو، جنهن نگاهہ سان
ان جي نگاهہِ نور ۾، نورهديٰ جو شان
مدح محمديﷺ جي نہ ”مادح“ کي ڪا مجال
ڪيئن ٿئي ادا زبان سان رسولِ خدا جو شان.

پير حسام الدين راشدي
آزاد قاضي

ڊاڪٽر عترت حسين زبيري

اها سال 1958 جي ڳالهه آهي، مارچ جي ٻي تاريخ هئي، اسان کي ڀنڀور وڃڻو هو. ڀنڀور مان شايد هاڻ هرڪو واقف آهي، پر اُن دور ۾ سواءِ مخصوص ماڻهن جي، ڪنهن جو به نه ان پاسي ڌيان هو، نه ڪنهن کي خبر هئي. ان ڏينهن ڀنڀور جي کوٽائيءَ جوا فتتاح ٿيڻ وارو هو.

ڪراچيءَ مان تقريباً 8 بجي اسان جو قافلو نڪتو. جناب "ممتاز حسن" صاحب / فنانس سيڪريٽري، "مسٽر ڪوريل" ڊائريڪٽر آثار قديمه کاتو، هي نيازمند ۽ هڪ جرمن خاتون ڊاڪٽر "انميري شيمل" جيڪا هاڻ ته شاهه لطيف ۽ علامه اقبال تي گهڻو ڪجهه لکڻ ڪري سڄي پاڪستان ۾ معروف ۽ معزز آهي، پر ان دور ۾ پهريون ڀيرو ڪراچيءَ آئي هئي. اسان جي قافلي ۾ هڪڙو ٻيو معزز شخص به شامل هو. ڊگهو قد، اڇو رنگ، شڪل شريفاڻي ۽ خوبصورت ڏاڙهي ڪوڙيل، ننڍيون مُڇون، اکين ۾ چمڪ، آواز سنجيده، نرم ۽ باوقار. پنهنجي رنگ ڍنگ ۾ دوستاڻو انداز، ڪشاده دل ۽ مستاني ادائن جو مالڪ، مٿي تي ڍلو ڇٽيءَ نموني فليٽ هيٽ، وڏن پاڇن واري ڪليل پينٽ، ڍلو ڪوٽ ته لباس جي ناهه نوهه ۽ چند ڦوڪ کان بلڪل بي نياز. اهو هيو مرڪزي حڪومت جو تعليمي مشير ڊاڪٽر عترت حسين زبيري.

غالباً مون سان اُن جي ملاقات جو اهو پهريون ڏينهن هو. ڀنڀور تائين پهچندي پهچندي اسين هڪٻئي کان واقف ٿي وياسين باقي جا گهنٽائي هئي ان جو پورائو، هڪٻئي سان تعارف ڪرائڻ وقت ممتاز حسن پنهنجي دلڪش انداز بيان سان ڪري ورتو. ڀنڀور جي ٽڪريءَ تي جڏهن اسان قدم رکيو ته اسين ٻئي دوست هياسين. هڪ ٻئي جي ويجهو اچي چڪا هياسين. هڪ ٻئي لاءِ دلين ۾ گرم جوشي هئي ۽ پاڻ ۾ رابطا وڌائڻ لاءِ دلين ۾ هڪ قسم جي ڪشش محسوس ڪري رهيا هئاسين.

کوٽائيءَ جو افتتاح ممتاز حسن صاحب پاڻ زمين ۾ پهريون لپو هٽي ڪيو. اِن کان اڳ جو اُن قديم تاريخي پڙي کي کوٽيو وڃي. اسان خدا تعاليٰ جي بارگاهه ۾ گڏجي خلوص مان دعا گهري اها دعا عترت حسين زبيري گهُري هئي.

هڪ ڏينهن صبح جو ٽيلي فون جي گهنٽي وڳي.

"خليفة الواثق بالله جو ڪهڙو دور آهي؟"

"227هه کان 232 تائين!"

"اڇا، ته پوءِ توهان هڪدم هليا اچو."

اها ممتاز حسن جي فون هئي. سندس آواز ۾ گهٻراهٽ هئي، جنهن منجهان مون ائين سمجهيو، ته ڪوئي تمام اهم مسئلو آهي.

جڏهن به ڪائي خاص ڳالهه هوندي، ڪائي دلچسپ شئي ڪولڻي هوندي، ڪو مخطوطو لهڻو، ميوزم لاءِ ڪائي شئي خريد ڪرڻ لاءِ ايندي هئي، تاريخي دستاويز ملندا هئا، ڪنهن به وڏي علمي ڪم لاءِ پروگرام جوڙڻ، يا ڪنهن علمي انجمن ٺاهڻ جو ارادو هوندو، ته ممتاز حسن

صاحب جو فون تي اهڙي طرح آواز تيز، گهبرايل ۽ تجسس وارو ٿي ويندو هو، ڄڻ شهر ۾ باهه لڳي ويئي هجي ۽ هو فائر برگيڊ کي اطلاع ڏيئي رهيو هجي يا کنهن اچانک موت جو اطلاع فوتيءَ جي عزيزن تائين پهچائي رهيو هجي، هونئن وڏي صبر و تحمل وارو هو، ڏاڍو تجربيڪار ۽ اونهو، سندس پيري ڏيءُ موت ٿي وئي ته به پنهنجي لهجي ۾ کنهن به گهبراهٽ واري ڪيفيت پيدا ٿيڻ نه ڏنائين. ننڍا وڏا پيا به اهڙا مسئلا زندگيءَ ۾ آيس جيڪي ڪافي گهبراهٽ پيدا ڪري پئي سگهيا، پر هي شخص کنهن به بيقرار نه ٿيو. اها بيقراري، پريشاني ۽ اها هيجاني ڪيفيت رڳو ان مهل ظاهر ٿي پوندي هئي جڏهن ڪو علمي مسئلو يا معاملو سامهون ايندو هو. اها ڪيفيت ان وقت کان اجا به وڌي ويئي هئي جڏهن کان عترت حسين زبيريءَ ايجوڪيشن جي چارج ورتي هئي، بئي هڪجهڙا مذاقي هئا، بئي علم دوست هئا ۽ بئي هر منصب سنا، انڪري سنگتي ٿي ويا هئا، ۽ بئي پاڪستان لاءِ ڪجهه ڪرڻ گهرن پيا ان ڪري زبان ۽ عمل ۾ اهڙي بي چيني لازمي هئي.

مرڪزي سيڪريٽريٽ ۾ فنانس سيڪريٽري جي دروازي تي پٽيوالو منهنجو انتظار ڪري رهيو هو. جيئن ئي مان اندر داخل ٿيس مون ڏٺو ته، هي بئي صاحب هڪ بئي جي آمهون سامهون ويٺا هئا. مون کي ڏسندي ايئن فاتحانه انداز ۾ مُشڪيا، جيئن انهن ڪو وڏو راز معلوم ڪري ورتو هجي يا انهن کي کنهن وڏي ڳجهي خزاني جو راز ملي ويو هجي يا کنهن اهڙي مسئلي کي انهن سُلجهائي ڇڏيو هجي جنهن کي سُلجهائڻ لاءِ، سڄي امت چوڏهن سَوَ سالن کان متا ڪٽ ڪري رهي هئي.

مان جڏهن ڪرسيءَ تي ويٺس ان وقت زبيري صاحب پنهنجي کيسي مان، وڏي احتياط سان هڪڙو لفافو ڪڍيو، زبيري صاحب جڏهن مسڪرائيندو هو تڏهن سندس دلي خوشيءَ جا آثار منهن سان ظاهر ٿي پوندا هئا. سندس پيشاني جا ڪشادي هئي تنهن تي گهنج پئجي ويندا هئا جيڪي ڏاڍا سهڻا ۽ دلڪش محسوس ٿيندا هئا. ڏند ڏاڍا سهڻا هئس، جيئن موتي پوپل هجن. مسڪرائڻ مهل ڏندن جو توازن ۽ جڙاوت ڏسڻ واري کي ڏاڍو متاثر ڪندي هئي.

لفافو ڏيندي جيڪا مشڪ سندس چهري تي ظاهر ٿي، سا مون کي پسند آئي ۽ اجا به جڏهن مان ان جو تصور ڪندو آهيان ته دل جي عجيب حالت ٿي ويندي آهي.

لفافي مان هڪڙو سونو سڪو نڪتو.

"چئو منهنجا سائين!" ممتازحسن ۽ زبيري صاحب جي زبان مان هڪ ئي وقت نڪتو.

"هي ڇا آهي؟"

"واثق بالله جو سڪو آهي!"

"ڪٿان مليو؟"

"پنيور مان!"

اڳتي هلي معلوم ٿيو ته، اهو سونو دينار دنيا ۾ واحد اڪيلو سِڪو آهي. زبيري صاحب ۽ ممتاز حسن لاءِ ان کان وڌيڪ بي ڪهڙي دولت ٿي پئي سگهي؟ بئي خوش هئا.

ان ڪانپوءِ بئي ثقافتي، علمي ۽ڪلچرل تحريڪن ۾ اجا وڌيڪ سرگرم ٿي ويا.

هيءَ به 1958ع جي ئي ڳالهه آهي، صبح جا ڏهه ٿيا هئا، اُهائي فنانس سيڪريٽري واري آفيس، اهو ئي ممتاز حسن ۽ اهوئي عترت حسين زبيري اِجوڪي سلسلي جي هڪ بي وِهڪَ اڳ به ٿي چڪي هئي. اسان سرڪار جي حڪم سان اردو ڊولپمينٽ بورڊ ڪراچيءَ جو بنياد وڌو. ممتاز حسن جي ڪوشش هئي ۽ زبيري صاحب جي تائيد، هڪڙو اسڪيم ناهڻ وارو ۽ بيو بي ڌڙڪ پئسا ڏيڻ وارو، پوءِ ڇو نه اسڪيمون ٺهنديون ۽ ڪيئن نه ڪم ٿيندا. اڄ اردو ڊولپمينٽ بورڊ جي بنيادي ڪميٽيءَ جو بيو اجلاس هو، پلا نه ٿو اچي ته ان وقت مون کان سواءِ ڪهڙا ڪهڙا ميمبر موجود هئا.

ان گڏجاڻي ۾ زبيري صاحب لغت جا اصول ۽ لغت نويسيءَ جي فن ۽ گهُرجن بابت هڪ اعليٰ نوعيت جو علمي مقالو پڙهي اجلاس جو افتتاح ڪيو. مون کي خبر ڪونهي ته مقالي جو ڇا ٿيو، سندس ڪاغذن ۾ اهو آهي به، يا ڪونهي. جيڪڏهن اهو شايع ٿي پوي ته ڇا چئجي. اها وڏي ڪم جي شئي آهي.

ان ئي گڏجاڻيءَ ۾ طئه ٿيو ته، ادارو اردو جي وسيع تاريخي لغت مرتب ڪري، مولوي عبدالحق، باباءِ اردو مرحوم و مغفور، لغت واري ڪم جو

بسربراهه مقرر ڪيو ويو.

حضرت جوش مليح آباديءَ کي علمي مشير واري حيثيت سان مقرر ٿيو. هڪڙي ذيلي ڪميٽي جوڙي ويئي، جنهن جون ميٽنگون سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس ۾، ۽ منهنجي گهر تي ٿيون. جن ۾ اصول، ضابطا ۽ دفتري قانون واضح ڪيا ويا. ڊاڪٽر سيد عبدالله، ڊاڪٽر ابو الليث صديقي ۽ ڊاڪٽر شوڪت سبزواري به ان ڪميٽي جا ميمبر هئا.

ڊاڪٽر عترت حسين زبيري غالباً مشرقي پاڪستان جي ڪنهن يونيورسٽيءَ مان مرڪزي حڪومت جو تعليمي مشير مقرر ٿي، وڏي جذبي سان، ڪجهه ڪرڻ واري ارادي سان پهتو هو. ممتاز حسن جهڙي سمجهدار، عاقل ۽ علم پرور مشير سان علمي سهڪار، سندس جذبي ۽ گهڻو ڪجهه ڪرڻ واري ارادي کي وڌيڪ تقويت بخشي ۽ طاقت ڏني.

بنهي جو خيال هيو ته ڪنهن ملڪ، قوم ۽ حڪومت جي عزت آبرو مندي جو انحسار چند جديد قسم جي عمارتن ۽ قيمتي ڪپڙن پهريل ڪارندن تي ناهي هوندو، پر ڪائي به قوم اُن وقت سرخرو ٿئي ٿي ۽ ڪو ملڪ دنيا ۾ تڏهن عزت حاصل ڪري ٿو، جڏهن ان وٽ تاريخ جو سرمايو وسيع پئماني تي محفوظ هجي. قديم آثارن جو سلسلو منظم ۽ ترتيب سان هجي. ڪتب خانا، ميوزم ۽ علمي انجمنون جڳهيون هجن، پنهنجي تاريخي ورثي ۽ ثقافتي روايتن جي عظمت جا بنياد، نه فقط مستحڪم هجن، پر انهن تي شعوري فخر پڻ هجي. سندن خيال بلڪل صحيح هو. دنيا جو بيون معزز قومون پنهنجي قديم روايتن جي ئي بنياد تي، دنيا ۾ عزت ۽ آبرو سان ڏٺيون وينديون آهن. ملڪيت جي گهٽائي، وڏيون وڏيون ڪوٺيون، صوفا ۽ ريفريجريٽر، ڪنهن قوم کي دولتمند ته ڪري سگهن ٿا، پر عظمت ۽ وقار نه ٿا بخشي سگهن. ان وقار ۽ عظمت جون ديوارون فقط ثقافتي ورثي جي بنيادن تي ئي ڪجنديون آهن.

عترت حسين زبيريءَ اچڻ سان، ممتاز حسن صاحب سان ملي ذڪر ڪيل بنيادي اصولن تحت هن نئين ملڪ کي پنهنجي ورثي کان واقف ڪرڻ لاءِ ٽڪڙا ٽڪڙا قدم کڻڻ شروع ڪيا هئا. سندن رستي ۾ ڪائي رڪاوٽ ڪانه هئي. بنهي جون شخصيتون نڪتچيني کان مٿي هيون. بنهي جو ڪردار اگر ڪٿڻ کان مٿاهون هيو. انڪري بنهي گڏجي ڪافي ڪم ڪيا ۽ ڪيئي علمي ادارا ٺاهيا. اڄ جيڪا ٿوري ٽڪي ثقافتي عزت حاصل آهي اها انهن ڪارنامن جي طفيل آهي.

غالباً 1958ع جي نومبر جو مهينو هو، مان سيپٽمبر کان پنهنجي گهر ۾ بيمار پيو هوس. شام جو اٺين نائين جي وچ ڌاري هي ٻئي دوست مون وٽ آيا. ممتاز حسن جي اها علامت هئي ته جڏهن به ڪيس ڪو صدمو پهچندو هو تڏهن بظاهر صبر کان ته ڪم وٺندو هو، پر اندر ۾ باهه ۾ ٻرندي رهندي هيس. اهڙي حالت ۾ ڪيس جڏهن ڪو دل گهريو دوست ملي ويندو هو ته اڪثر ڪري شعر پڙهڻ لڳندو هو ۽ ضابطي جي باوجود اکيون به پرجي اينديون هيس ڪڏهن ڪڏهن ته ساهه ڪڍڻ لڳندو هو ۽ مُنهن ڦيري اکيون به اگهندو رهندو هو.

عترت حسين زبيري انگريزيءَ جو جيد عالم هو. اهڙو عالم ۽ اهڙو استاد جنهن خود اهلِ زبان وارن وٽ به وڏي تمتراڪ سان پنهنجي جاءِ ناهي ورتي هئي. پر هو اُن جي باوجود جيئن ته مالدار نه هو، انڪري ساڳيو مشرقي مسلمان، ساڳيو عبادت گذار ۽ ساڳي عالمانه ڪسرنفسي ۽ سادگي. ڍلي انگريزي پوشاڪ ۽ مشرقي جسم ۾ مسلمان جو روح هوس. ڪيس انگريزي شعر ۽ چوٽين سان گڏوگڏ فارسي ۽ اردو جا شعر پڻ ياد هوندا هئا ۽ مهل موقعي سان شعر بيان ڪرڻ چڱي طرح ڄاڻندو هو.

مون کي دل جي بيماري هئي. هي ٻئي دوست احتياط ڪندا هئا ته منهنجي اڳيان ڪنهن تڪليف واري واقعي جو اظهار نه ٿئي. ممتاز حسن جي پٽ جي وفات ٿي چڪي هئي، دل ڪپجيس پئي، گهر ماتم جو ميدان ٿيو پيو هوس، پر جڏهن مزاج پرسيءَ لاءِ مون وٽ ايندو هو ته ڪوشش اها ڪندو هو ته، هن جي اندر جي ڪيفيت مون اڳيان ظاهر نه ٿئي. پر ڪيستائين؟ هو مومن آهي انڪري هزار پيرا ضبط ۽ تحمل جي باوجود هن جي دل جي ڪيفيت، سندس چهري مان ظاهر ٿي پوندي آهي. هو هزار پيرا لڪائي پر چهرو ڪڏهن به رازدان ٿي نه ٿو سگهي.

اُن شام جو، هو ڪجهه وڌيڪ پريشان هو. مون

ڏٺو ته عترت حسين زبيري صاحب پڻ ملول آهي. مان تاڙي ويس، پر همت ڪانه ٿي، جو پڇان. مان پاڻ به ڏٺس پئي. جيڪڏهن ڪائي اهڙي تهڙي ڳالهه ٿي، ته خبر ناهي ڇا ٿيندو.

ٻنهي شعر پڙهڻ شروع ڪيا. ٻنهي جي مُنهن جو پنو لهندو پئي ويو، ۽ ممتاز حسن ڪيترا ڀيرا اکيون ڦيري ڳوڙها پڻ اُگهيا.

ڪنهن اسڪيم بابت مون ڳالهه ڪئي، تڏهن مون ڏٺو ته ٻئي دوست معمول موجب گرمجوشيءَ سان ان ڳالهه ڏانهن متوجهه نه ٿيا. هان هُون ڪري ٽارڻ جي ڪري رهيا هئا. بهرحال ڪائي ڳالهه اهڙي هئي جو جواب ڏيڻ کان سواءِ هنن لاءِ ڪو چارو ڪونه هو. ٻئي مجبور هئا. ان مهل راز ظاهر ٿيو ته جناب عترت حسين زبيري عنقريب پنهنجي عهدي کان آجو ٿيڻ وارو آهي انڪري هاڻ هو ڪجهه نه ٿو ڪري سگهي. سمورا ارادا ۽ سيئي پروگرام ختم جنبن ۾ مانار اچي ويئي هئي.

ممتاز حسن جڏهن ڪنهن روحاني تڪليف ۾ مبتلا هوندو هو. ته هڪدم ڪنهن دلي دوست جو گهر ”پناهه گاهه“ طور ڳوليندو هو ۽ اتي ڪجهه گهڙيون ويهي، دل وندرائي، پوءِ هليو ويندو هو. معلوم ٿيو ته ان وقت به زبيري صاحب جي واندي ٿيڻ واري ڳالهه تي سخت روحاني ڪوفت ۽ اذيت ۾ گرفتار هو ۽ ڪيس پناهه جي ضرورت هئي.

ڳالهه به نازڪ ۽ ڏکاري ٿيڻ جهڙي هئي. اجا ته پاڪستان جي علمي ۽ ثقافتي استحڪام ۽ عظمت لاءِ، هي ٻئي شخص جيڪي ڪجهه ڪرڻ وارا هئا، ان جي اجا شروعات ٿي هئي.

زبيري صاحب کي اهو ڏک ڪونه هيو ته، هُو پنهنجي عهدي کان آجو ٿي رهيو آهي. چوندا آهن ته:

پاۓ گدا لنگ نیست، ملک خدا تنگ نیست

علم جو ۽ عمل جو صاحب هو، ڪيس خدا اِها دولت بخشي هئي، جنهن جو نه زوال اچي پئي سگهيو ۽ نه اها ختم ٿيڻ واري هئي. جتي به وڃي ها اتي عزت ماڻي ها. شير جنهن به جهنگ ۾ ويندو آهي اتان پنهنجو شڪار ڪري وٺندو آهي. آخرڪار ٿيو به اِئين. وطن مان نڪتو، ماڻهن سمجهيو غريب الوطن ٿي ويو، پر هو غيرن ۾ ويو ۽ پنهنجن کان وڌيڪ مرتبو ماڻيائين.

عترت حسين زبيريءَ سان منهنجي اها آخري ملاقات هئي. پوءِ هو يورپ هليو ويو ۽ مان منيلا وڃي پهتس. هڪ ٻئي جي خبر نه رهي. هڪ ڀيري ممتاز حسن وٽ، ان جا خط ڏٺم، دوستن جي ياد ۽ وطن جي محبت م ڪئي دلسوز شعر لکيل هئا. ائين پئي معلوم ٿيو جڻ سندس جسم ته، جتي آهي، اتي وڏي آرام ۾ آهي، پر سندس روح بي قرار آهي. دوستن لاءِ ۽ وطن جي خاطر.

هڪ ڏينهن شام جو مان پراڻيون تصويرون ڏسي رهيو هوس. پنيور واري ان سفر ۾ مون جيڪي تصويرون ڪڍيون هيون اهي اڳيان اچي ويون. ”ممتاز حسين“، ”ڊاڪٽر انيمري شيمل“، ”رول ڪوريل“ ۽ ”ڊاڪٽر عترت حسين زبيري“، چپري نما ٽوپي، ڍلو ڍلو انگريزي لباس، ويڪري پيشاني، ڪلمک چهرو، ڪيتري وقت تائين انهن پراڻن يادين ۾ گم رهيس.

ٻئي ڏينهن معلوم ٿيو ته عترت حسين زبيري غريب الوطني مان، هن فاني جهان کان ڪالهه موڪلائي ويو. اِهو اُهو ڏينهن هو جنهن ڏينهن مان سندس تصويرون ڏسي رهيو هوس.

موت برحق آ، هر ڪنهن کي مرڻو آ، هڪڙو موت انفرادي هوندو آهي، هڪڙو موت اهڙو هوندو آهي جيڪو خاندان تي اثر انداز ٿيندو آهي، جنهن جو اثر سڄي قبيلي تي پوندو آهي، پر هڪڙو موت اهڙو به هوندو آهي، جنهن جو اثر اجتماعي زندگي ۽ سڄي معاشري تي پوندو آهي. اهو هڪ عالم جو موت هوندو آهي جنهن سان سڄي قوم کي نقصان پوندو آهي. عترت حسين زبيريءَ جو موت فرد جو موت ڪونهي، هي موت اهو ڪونهي جنهن جو اثر رڳو خاندان تي پوي يا قبيلو متاثر ٿيو هجي، هي اهو موت آهي جيڪو سڄي ملڪ ۽ سموري قوم لاءِ نقصان جو ڪارڻ ٿيو.

عترت حسين زبيري هر روز قوم ۾ پيدا ڪونه ٿيندا آهن. قومن کي اهڙن فردن جي وڃڻ ڪري جيڪو نقصان پوندو آهي، ان جو احساس تمام دير سان ٿيندو آهي، پر ان احساس جا اثر عارضي نه، مستقل هوندا آهن، زخم جڏهن ٽٽو ٿيندو آهي تڏهن اُن جي سور ۾ وڌيڪ شدت ايندي آهي.

◙

ڊاڪٽر ممتاز بخاري هالائي

مخدوم محمد صالح ڀٽي- هالا پراڻا جو گوهر

تعارف:

اسان جي سڪي سنڌ ديس علم ۽ ادب تهذيب ۽ تمدن ، پيار ۽ پريت ، محبت ۽ مروت جو بحر بيڪران آهي. هن جي سهڻي ۽ سُندر ڌرتي اهڙن هيرن ۽ جواهرن جي هڪ اڻ کٽ کاڻ آهي، جنهن مان صدين کان سوين املهه ماڻڪ موتي نروار ٿيندا رهيا آهن. جن جي چمڪ سنڌ واسين جي سينن کي جرڪائي ڇڏيو. اهڙن ئي سالڪن اڳتي وڌي پنهنجي ديس واسين ۽ پنهنجي ٻولي توڙي علم ادب جي واڌاري ۽ سڌاري لاءِ پنهنجو پاڻ پتوڙيو. انهن سانگيئڙن پنهنجي سگهه ۽ سياڻپ سان هن ڌرتي تي انسانيت جي ارتقائي تاريخ جي اوسر ۾ جيڪي ڪارناما سر انجام ڏنا آهن، انهن جي قدر ۽ قيمت جو ڪوبه ڪاٿو ڪٿي نه سگهبو. اهڙن عالمن ۽ فاضلن، سياڻن ۽ سمجهدارن مان سنڌي علم ادب جو سچو خدمتگار مخدوم محمد صالح ڀٽي به پنهنجي مٽ پاڻ هو. هيءُ سنڌ جو سپوت انيڪ خوبين جو مالڪ ۽ درد دل رکندڙ انسان هو. هن پنهنجي ڏاتار جي ڏنل ڏات پٽاندڙ سنڌي ٻولي توڙي سنڌي علم ادب انسان پنهنجي حياتي جي مقصد کي سمجهڻ کان پوءِ هڪ پل به غفلت ۾ نه گذاريو. اهو ئي ڪارڻ آهي جو سندس نالو تاريخ پنهنجي سيني ۾ سموهي ڇڏيو آهي.

ولادت:

سنڌ سونهاري جي سٺي سالڪ مخدوم محمد صالح ڀٽي ولد مخدوم محمد ابراهيم ڀٽي جي ولادت بتاريخ 25 سيپٽمبر 1887ع مطابق 7 محرم الحرام 1305 هه تي هالا پراڻا ۾ ٿي. سندس والد بزرگوار مخدوم محمد ابراهيم ڀٽي وقت جو هڪ نيڪدل ۽ شريف نفس انسان ۽ ديني علم جو وڏو ماهر ليکيو ويندو هو، جنهن پنهنجي فرزند جي ننڍپڻ کان ئي اهڙي تربيت ڪئي جنهن اڳتي هلي پنهنجو نالو نروار ڪيو. سندس ڪيل خدمتون روز روشن جيان آهن. سندس زندگي جي ڪمن جي ڪارڪردگيءَ جو عڪس سندس ماضي جي آئيني ۾ جهاتي پائڻ سان ظاهر ٿئي ٿو، ان کان ڪوبه ذي هوش انسان انڪار ڪري نٿو سگهي.

حسب نسب:

مخدوم صاحب جو نسب ستين پيڙهي ۾ بزرگ مخدوم عبدالله سان لڳي ٿو. اهو صاحب جيسليمر جي راجپوت راجائن مان هو، ۽ سندس اصل نالو "ارجن" هو، اهو صاحب 625هه ۾ غوث بهاوالحق زڪريا ملتانيءَ جي هٿ تي مسلمان ٿيو هو. ان خاندان جو تعلق سري رامچند سان آهي. هن نو مسلم خاندان سنڌ ۾ اسلامي تبليغ ۽ طريقت جي تلقين ۽ سنڌي ٻولي ۽ ادب جي خدمت لاءِ ڪافي ڪم ڪيو. سارو خاندان لڳاتار ستين صدين تائين عالم ۽ عارف ، اهل الله ۽ صاحب باطن ماڻهو پيدا ڪندو رهيو. ٽڙ جا نڪر ۽ پير پٿورو به هن ئي خاندان جا مريد آهن. سندن عالي نسب اڳتي وڌي خدا جي پياري پيغمبر آدم ثاني حضرت نوح عليه سان لڳي ٿو.

هن خاندان تي الله تعاليٰ جو فيض عام رهيو. هڪ روايت مطابق حضرت شيخ الاسلام غوث پاڪ ملتاني مخدوم عبدالله کي فرمايو ته: "تنهنجي اولاد مان انن پيڙهين کي جيڪو روبرو يا خواب ۾ ڏسندو، تنهن تي دوزخ جي باهه حرام آهي." ۽ سندس اولاد جي حق ۾ ايمان جي سلامتيءَ لاءِ دُعا پڻ ٿيل آهي. انين پيڙهي مخدوم عمر ولد مخدوم عبدالحميد سان وڃي لڳي ٿي. جنهن 1097هه ۾ وفات ڪئي. تحقيق خاندان الله ۽ ان جي رسول ﷺ جي دين جي بي بها خدمتون سر انجام ڏنيون.

تعليم ۽ تربيت:

مخدوم محمد صالح ڀٽي پرائمري جا چار درجا پنهنجي ڳوٺ هالا پراڻا ۾ پاس ڪري انگريزي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ 1902ع ۾ سنڌ مدرسة الاسلام

ڪراچيءَ ۾ داخل ٿيو. جتان 1908ع ۾ سنڌي فائنل جو امتحان پاس ڪيائين. 1909ع ۾ ميٽرڪ جو امتحان پڻ پاس ڪيائين. سال 1910ع ۾ ڪيس پوني (هندستان) جي زرعي ڪاليج ۾ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ اسڪالرشپ ملي پر سنت ئي سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي جي پرنسپال ٽي.ايچ وائنس جي آچيل نوڪري قبول ڪري درس و تدريس جو سلسلو شروع ڪيائين. 1918ع ۾ ايس.ٽي.سي جو امتحان پاس ڪيائين. 1920ع ۾ ڪيس تعليم کاتي ۾ مُلا اسڪول جو فرسٽ اسسٽنٽ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر جي حيثيت سان حيدرآباد ۾ مقرر ڪيو ويو. 1922ع ۾ ڪيس سيڪنڊ اسسٽنٽ جي عهدي تي ترقي ڏني وئي. ان کان پوءِ جلد ئي ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد ۾ هڪ استاد جي حيثيت سان ڪم ڪرڻ لڳو. جنهن کان پوءِ ڪيس ڪراچي ، ٿرپارڪر ۽ نواب شاهه ۾ پڻ نوڪريءَ جو موقعو مليو. 1927ع ۾ سنڌ سرڪار سندس خدمتون لوڪل بورڊ حيدرآباد جي حوالي ڪيون، جتي پاڻ سيڪنڊ ايڊيوڪيشنل سپروائيزر مقرر ٿيو. 1939ع ۾ ڪيس فرسٽ اسسٽنٽ ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر مُلا اسڪول ڪري رکيو ويو. وري مارچ 1941ع ۾ مُلا اسڪولن جو ڊپٽي مقرر ٿيو. 16- جولاءِ 1941ع تي ڊسٽرڪٽ اسڪول بورڊ ٿرپارڪر جو ايڊمنسٽريٽر آفيسر مقرر ٿيو. اٽڪل هڪ سال کان پوءِ 1942ع ۾ وري مُلا اسڪول حيدرآباد ۾ چارج ورتائين. اتان اپريل 1943ع ۾ نواب شاهه اسڪول بورڊ جو ايڊمنسٽريٽر آفيسر جي حيثيت سان ڪم ڪرڻ لڳو ۽ آخر اهڙي ريت حياتيءَ جو گهڻو عرصو سنڌ جي تعليم کاتي ۾ رهي، سنڌ جي سيني ضلعن ۾ تعليمي خدمتون سرانجام ڏيندي، 7- مئي 1944ع تي رٽائر ٿيو.

علمي ادبي خدمتون:

مخدوم محمد صالح پٽيءَ جي زندگي جي مطالعي مان اها پروڙ پوي ٿي تہ پاڻ شاگرديءَ واري زماني کان ئي علم و ادب سان چاهہ رکندو هو. ان وقت مدرسہ مئگزين ۾ پڻ مضمون لکندو رهيو پر پاڻ جڏهن سنڌ مدرسي ۾ استاد جي حيثيت ۾ داخل ٿيو تہ ”الاسلام“ نالي ماهوار رسالي جو ايڊيٽر ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. انهيءَ دوران ڪيس ڪيترن ئي سرڪاري توڙي غير سرڪاري تعليمي ۽ ادبي جماعتن ۽ ڪميٽين ۾ ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو. جن مان ”مسلم ايڊيوڪيشن سليبس ڪميٽي“، ”سنڌي لٽريچر سينٽرل ايڊوائزري بورڊ آف ڪنٽرول“، ”ٽيڪسٽ بوڪ رومين ڪميٽي“ ۽ ”سنڌي ادبي سوسائٽي“ قابلِ ذڪر آهن. مخدوم صاحب ڪُهنہ مشق اديب هو. دينيات ۽ اسلامي تاريخ سندس دلچسپ مضمون هئا. سندس ذاتي لائبريريءَ ۾ سنڌي علم و ادب توڙي ديني ادب جا معياري ۽ تاريخي ڪتاب موجود آهن. پاڻ حياتيءَ جي پوئين پساهن تائين بہ قلم جي ڪرت کي قائم رکيو. سندس لکيل ڪتابن مان ڪن جا نالا هن ريت آهن:

1. سيدة النساء، 2. صديق اڪبر، 3. منهاج المومنين، 4. بيبي رابعہ بصري، 5. عروس ڪربلا، 6. سقراط، 7. اخلاقي جواهر، 8. منصور هلاج، 9. فاروق اعظم، 10. وانڪائيءَ جي ونڊر، 11. فتوحات اسلام، 12. اسان جو پيارو آقا، 13. فتوحات اسلام، 14. المرتضيٰ، 15. حيات سعدي، 16. مخدوم محمد ابراهيم پٽي، 17. سنڌ جي تاريخ ۽ شهريت. ان کان سواءِ سندن قلمي ڪتابن جا نالا هن ريت آهن:

[1] 1. فقہ شريف 2. گلستان فارسي 3. حضرت عالمگير اورنگزيب 4. اسلامي تاريخ (ڇهن جلدن ۾) 5. نسب اولاد مخدوم حضرت عبدالله پٽي 6. ابيات مختلف 7. احسان فقير جو ڪيڏارو 8. انگي حساب 9. ڪلام صالح 10. مخدوم محمد ابراهيم پٽي جو ناول 11 حڪايت الصالحين 12. نماز 13. مخدوم محمد صالح جا ذاتي خط 14. يوسف زليخا 15. سنڌي شاعري 16. سر ڪيڏارو 17. ڪلام مخدوم محمد ابراهيم پٽي.

مخدوم صاحب جو انتخابہ مطالعي ۽ ذوق سليم جو اندازو انهيءَ مان لڳائي سگهجي ٿو تہ سندس لائبريريءَ ۾ اٽڪل چار هزار ڪتاب آهن، جن مان بہ هزار ڪن ڪتاب جنهن ۾ سيئي ڇپيل ۽ جلد

ٿيل آهن جيڪي مختلف ٻولين ۾ آهن، اهي سڀ ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ صاحب جن جي ڪوشش ۽ رهنمائيءَ هيٺ سنڌالاجي کي وقف ڪيا ويا آهن. هن وقت ساڳي مهربان جي ڪوششن سان سنڌالاجي ۾ مخدوم محمد صالح ڀٽي ڪارنر پڻ سنواريل آهي.

شاعري:

مخدوم صاحب 1935ع کان وٺي شعر و شاعريءَ جي ابتدا ڪئي هئي، جنهن ۾ سنڌ جي نامور شاعر ۽ اديب محمد صديق 'مسافر' کي پنهنجو استاد تسليم ڪيائون. جنهن کان فن لطيف جا راز پروڙيندو رهيو. سندس شاعري منهبي ۽ قومي نوعيت جي آهي. پاڻ دل سان دين جي محبت رکندڙ انسان هو، اُهوئي ڪارڻ آهي جو سندس ڪلام تي بہ منهب جو رنگ چڙهيل نظر اچي ٿو. سندس ڪلام جو مختصر انداز ڪجهه هن ريت آهي:

محمد شفيع الوريٰ ٻڌجي آيو،
نبين جو پڻ پيشويٰ ٻڌجي آيو.
عرب هو جهالت ۾ تاريڪ جڏهن،
نبي پاڪ نور الهديٰ ٻڌجي آيو.

هڪ ٻئي هنڌ پنهنجي اندر جو اظهار هن ريت ڪيو ائين:

خدا کان پوءِ منو مرسل مِني مون لاءِ ثنا تنهنجي،
صفت ۽ نعت تنهنجي، وصف جي حد جي صفا تنهنجي.

سندس ڪلام کي آڏو رکي جيڪڏهن چنڊچاڻ ڪبي تہ سندس سمورو ڪلام ذري گهٽ رسول پاڪ ﷺ، اصحابن سڳورن ۽ اهلبيتن جي شان ۾ چيل نظر اچي ٿو.

وفات:

مخدوم محمد صالح ڀٽي پنهنجي پوري زندگي، با ڪمال ۽ بامقصد نموني بصر ڪندي آخر 27 ڊسمبر 1953ع مطابق 19 ربيع الثاني 1373 هجري تي 66 ورهين جي عمر ۾ هن فاني دنيا مان هميشہ لاءِ موڪلائي ويو. بيشڪ قدرت قانون ۽ فطرت مطابق هر نفس کي موت جو ذائقو چکڻو آهي. جيڪو آيو تنهن کي وڃڻو آهي.

◙

ڪتاب علم جي دولت

موضوع: ٻاراڻي شاعري
شاعر: مرزا قليچ بيگ
مرتب: ڊاڪٽر سيد مخمور بخاري
صفحا: 73
قيمت: -/80 رپيا
ڇپائيندڙ: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي حيدرآباد، 2012ع

ٻار اُن مکڙيءَ جيان ٿئي ٿو، جنهن کي جيڪڏهن گهربل ماحول ۽ آبهوا ميسر ٿيندو تہ هو گل جيان ٽڙي پوندو ۽ ان جي خيالن جي سرهاڻ ذهنن کي معطر ڪندي، مکڙيءَ لاءِ مثبت ماحول ۽ آبهوا حقيقت ۾ ٻار جو گهرو ماحول تو ڙي نصابي نظام سان گڏوگڏ ٻاراڻو ادب ۽ ٻاراڻي شاعري پڻ آهي.

ٻار پنهنجي ننڍڙي سوچ ۽ سمجهہ آهر ڪيترائي سوال اُٿاري ٿو ۽ انهن سوالن جي جوابن جي کوجنا ڪيس رهي ٿي.

نصاب هڪ محدود طريقہ ڪار موجب جڙيل هوندو آهي، جنهن ۾ هر ٻار جي سوچ ۽ سمجهہ مطابق نُڪتا نروار ٿيل هوندا آهن.

مرزا قليچ بيگ صاحب هڪ مدبر ڏاهو ۽ دورانديش عالم، اديب، محقق ۽ دانشور هو. هن ٻ نظر ۾ ٻاراڻي ادب جي اهميت ميچيل هئي، انڪري هن ترجمو ٿيل ۽ اصلوڪا شعر ٻارن کي پڙهڻ لاءِ ڏنا. هن جي ٻاراڻن شعرن ۾ اصلاحي، اخلاقي ۽ منهبي اثر موجود آهي، مرزا صاحب ڄاڻو ٿي تہ نثر جي بجاءِ ٻار تي نظم جلد اثر ڪندڙ آهي.

ڪريون علم حاصل، ڇگو ڪر اسان کي، جواني کان پيريءَ تائين خدايا.

ڊاڪٽر مخمور بخاري صاحب کي جس هجي، جنهن ٻارن جي شعوري سگهہ وڌائڻ لاءِ مرزا صاحب جي ٻاراڻي شاعريءَ کي ترتيب ڏيئي هڪ ڪتاب جي صورت ۾ بي بها موتين سان سنڌي ادب جي وسيع دامن کي ڀري ڇڏيو آهي.

— **رفيق جمالي**

◙

سنڌي لئنگويج اٿارٽي ۾ تاريخ 21 آڪٽوبر 2012ع تي ڊاڪٽر نذير حسين حيدري اڪيڊمي بدين پاران شمشير الحيدريءَ بابت ڇپايل ڪتاب "موليٰ تي ننگ" جي مهورت جي موقعي تي محترم انيس سليم، محترم اظهر حيدري، محترم ظهير حسين حيدري، محترمه رومانه مغل، محترمه نسيم حيدري ۽ محترم فتح علي نظر اچي رهيا آهن.

"موليٰ تي ننگ" ڪتاب جي مهورت جي موقعي تي اسٽيج تي ويٺل محترم حميد سنڌي، ڊاڪٽر غلام علي الانا، محترمه مهتاب اڪبر راشدي، محترم زهير حسين حيدري ۽ محترمه نسيم حيدري.

عوامي شاعر اُستاد بخاريءَ جي 20هين ورسيءَ جي تقريب جون تصويري جهلڪيون

عوامي شاعر أستاد بخاريءَ جي 20هين ورسي 9- آڪٽوبر 2012ع تي ڊسٽرڪٽ ڪائونسل هال دادو ۾ ملهائي وئي،
ان موقعي تي محترم تاج جويو، ڊاڪٽر فهميده حسين، پروفيسر قلندر شاهه لڪياري، محترم جامي چانڊيو ۽
ٻيا اسٽيج تي نظر اچي رهيا آهن

پروفيسر قلندر شاهه لڪياري، محترم جامي چانڊيو، ميڊم فهميده حسين، محترم پرهه سڪينه گاد،
،محترم تاج جويو، محترم الطاف بخاري، محترم خليل عارف سومرو، محترم تابش بخاري ۽
محترم مجتبيٰ ملاح، استاد بخاريءَ جي 20هين ورسيءَ کي خطاب ڪندي

سنڌ ثقافت کاتي پاران شمشير الحيدري جي ياد ۾ ٿيل تقريب دوران شمشير الحيدري جي ڪتاب "لاٽ" جي مهورت ڪئي پئي وڃي.

صوبائي وزير ثقافت محترمه سسئي پليجو نامياري شاعر شمشير الحيدري جي ڪتاب "لاٽ" جي مهورت جي موقعي تي سليم حيدري کي يادگار شيلڊ ڏيئي رهي آهي. ان موقعي تي سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي چيئرپرسن ڊاڪٽر فهميده حسين ۽ ثقافت کاتي جو سيڪريٽري عبدالعزيز عقيلي به موجود آهي.

محترم شمشير الحيدري جي ياد ۾ ٿيل تقريب ۾ شريڪ مهمان